

СӘБИТ МҰҚАНОВ

ТАҢДАМАЛЫ
ШЫҒАРМАЛАР

СӘБИТ МҰҚАНОВ

**ТАҢДАМАЛЫ
ШЫҒАРМАЛАР**

10-том

ЖАРҚЫН ЖҰЛДЫЗДАР

ЗЕРТТЕУЛЕР

Алматы
«Қазығұрт» баспасы
2020

ӘОЖ 821.512.122
КБЖ 84 (5 Қаз.)-44
М 84

*Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігінің
Тіл саясаты комитеті «Мәдениет және өнер саласындағы бәсеке-
лестікті жоғарылату, қазақстандық мәдени мұраны сақтау, зер-
делеу мен насихаттау және мұрағат ісінің іске асырылу тиімділігін
арттыру» бағдарламасы «Әдебиеттің әлеуметтік маңызды тұр-
лерін сатып алу, басып шығару және тарату» кіші бағдарламасы
бойынша жарық көрді.*

Жауапты редакторы – Темірғали Көпбай
Құрастырған – филология ғылымдарының кандидаты
Әділғазы Қайырбеков

М 84 Мұқанов Сәбит.
Таңдамалы шығармалар, 10 томдық. Т.10. Жарқын жұлдыздар.
Алматы: «Қазығұрт» баспасы, 2020. – 400 бет.

ISBN 978-9965-599-4
ISBN 978-9965-22-609-0

563739

«Жарқын жұлдыздар» атты зерттеу еңбегінде С. Мұқанов халқымыздың екі
ұлы перзенті – Шокан мен Абайдың өмірі мен шығармашылығы жайында ой
толғайды. Осы кітабы үшін ол Қазақ КСР Ғылым академиясының Ш. Уәлиханов
атындағы сыйлығын алған.

ӘОЖ 821.512.122
КБЖ 84 (5 Қаз.)-44

ISBN 978-9965-22-609-0 (10.Т.)
ISBN 978-9965-599-4

© «Қазығұрт» баспасы, 2020

Северо-Казахстанская
областная библиотека
им. С. МУКАНОВА

КІРІСПЕ

Қазақ халқының Россияға өз еркімен қосылуы XVIII ғасырдың отызыншы жылдарынан басталатынын жақсы білеміз. Сол ғасырдың 23 жылында, казак даласының күнгей шығысында көрші отырған монғол тұқымдарынан құралған Жоңғар хандығы казакка шабуыл жасады да, жанын кырып, мал-мүлкін талап, быт-шытын шығарды. Осы шабуылшылықтан үрейлене үріккен казактардың біразы (Орта жүз) Арқан асып, Сібірге ауып кетті де, бір жүйесі (Кіші жүз) Жайық пен Еділ жакка босып, қуатты мемлекет – Россияның іргесіне барып қорғалады. Кіші жүздің сол кездегі ханы – Әбілхайыр көш тұмсығын Жайыққа тірсей сала, бағынатын көңілін білдіріп, Россияның Москвада тұратын сол кездегі патшасы – Анна Иоановнаға елшілер жіберді. «Қатын патша» оларды жақсы қабылдап, 1731 жылдың 19 февралы күні, қастарына Тевкелев бастаған өз елшілерін қосты да, ішінде күміс қылышы, сусар тоны, түлкі бөркі, қамзол-шалбарлық мауытысы (мата) бар, бір-талай сыйлық жіберді. Орыс елшілері сол сапарда Әбілхайырдан: «Бағынамын да, тату-тәтті тұрамын», – деп қол қойып, ант берген қағаз алып қайтты. XVIII ғасырдың екінші жартысында Россияға Орта жүз қосылды, XIX ғасырдың орта тұсында Ұлы жүз қосылды, содан кейін казак даласы түгелімен патшалық Россияның отары болды.

Россияға қосылған соң, казактын сол кездегі үстем табы орыс оқуынсыз күні жоғын көрді де, балаларын орыс мектебіне бере бастады. Мысалы, Кіші жүздің ханы – Бөкей Жәңгір есімді ұлын Саратовтың кадеттік корпусына, Орта жүздің ханы – Уәлі Шыңғыс есімді ұлын казак-орыстардың (казачество) Омбыдағы офицерлік мектебіне берді. Содан кейін орыс мектептерінде оқитын казак балаларының саны көбейе берді.

Бұл балалардың әкелері, яғни казактын сол кездегі хандары, сұлтандары (хан тұқымдары), байлары, билері, перзенттерін орыс мектебіне

бергенде, олар халыққа пайдалы болсын деген максатты көздеген жоқ, патша үкіметінің заңын жақсы біліп, еңбекші халықты қанауға шеберлене түсетін чиновниктер әзірлеу максатын қойды. Орысша білім алғандардың бір жүйесі Ұлы Октябрь социалистік революциясы болып, қанаушы таптың тамырын қырыққанша солай болып келді де.

Адам баласына ортақ барлық білім сияқты орыс білімі де, оның қайнар бұлағы – орыс оқуы да, әрине, біркелкі ағыммен ілгерілеген жоқ. Әр халықтың мәдениетінде қанаушы азшылық пен қаналушы көпшіліктің мәдениет элементтері болатындығын біз ұлы ұстазымыз – Лениннің еңбектерінен білеміз. Арғы алысына бармағанның өзінде, орыс оқуында, орыс білімінде демократтық, яғни халықтық идея XVIII ғасырдың орта тұсында-ақ халыққа әшкере түрде тарай бастады. Орыс ағартушыларының алғашқыларының біреуі – жалғыз Николай Новиковтың (1744 – 1818) өзі «Трутень» (канатсыз, арамтамақ балара) есімді журнал шығарып, патшалық құрылысты ашы сықақ етті.

XIX ғасырда орыстың демократтық және ағартушылық идеясы тіпті күшейіп, идеялары марксизм кен сарайының есігінен кіруге аз-ақ қалған Белинский, Добролюбовты, Чернышевскийді, Писаревті берді. Орыстың сол кездегі ақыны Сергей Дуров (1816 – 1869) пен ғалымы И.М. Сеченов (1829 – 1905) марксизмді зерттей бастады. Марксизмнің алғашқы жаршысы «Коммунистік манифест» шыға салысымен орыс тіліне аударылды (XIX ғасырдың сексенінші жылдарынан бастап, орыс арасынан шын мағынасындағы марксистер шығуына бұл арада тоқтамаймыз. Тақырыбымызға ол жатпайды).

Орыстың осылайша қаулаған ағартушылық және демократтық ой-санасы, орыс мектебінде оқыған қазақтарға да әсерін тигізбей қойған жоқ. Қазақтан бұл бағытта алғашқы шыққан адам – Шокан Уәлиханов (1835 – 1865). Оның ізін шала Ыбырай Алтынсарин (1841 – 1889), одан кейін Абай Құнанбаев (1845 – 1904) шығып, Шокан көтерген демократтық және ағартушылық туды Ыбырай, ол көтерген туды Абай ұстап, XX ғасырдың халықтық ұлдарына табыс етті. Ақыры, бұл ту Аманкелді Иманов пен Сәкен Сейфуллин көтерген большевиктік туға келіп ұласты.

Біздің бұл кітапта сөз қылғалы отырғанымыз қазақтың алғашқы демократтары мен ағартушыларының өмірі және қоғамдық қызметтері. Бұлардан толық тоқтайтынымыз – Шокан мен Абай. Өйтетін себебіміз: бұл екі адамның өмірі мен ісін бірталай жылдар бойы зерттедік те, Ыбырай Алтынсарин туралы ондай зерттеу жасауға қолымызды тигізе алмадық.

Дегенмен осы кіріспеді қысқаша түрде болса да, Ыбырай туралы да аз сөз айта кетпеу мүмкін емес, өйткені ол –Шокан мен Абайдың арасын жалғастырып тұрған берік сакина. Үшеуі – тұтасқанда қазақтың XIX ғасырдағы озық идеясын XX ғасырдағы революциялық идеясына жалғастырып тұрған үзілмес шынжыр.

Шокан жайында арнаулы монография жазып, оны осы кітапқа қосып отырғандықтан, кіріспе сөзде оған онша тоқталмаймыз. Тек қана айтарымыз – аз жыл ғана жасаған Шокан екі мақсатына жете алмай кетті: бірі – жазушы болу, екіншісі – қазақ арасында орыс мектептерін ашу. Осы екі мақсаттың біреуін аз түрінде, біреуін мол түрінде, қоғамдық майданға Шоканның із-өкшесін баса шыққан Ыбырай Алтынсарин іске асырды.

Әуелі орыс оқуы жайында. Шокан мен Ыбырайдың бірін-бірі білуі мен білмеуі туралы біздің қолымызда әзірге ешбір документ жоқ. Бірақ олар бірін-бірі білді деген ой келеді. Олай дейтініміз: Орынбор шекара комиссиясының председателі болып қызмет істеген В.В. Григорьев сол кезде Орынборда орыс мектебінде оқыған Ыбырай Алтынсаринмен таныс болған және оның қамқоршысының (попечитель) бірі болған. Осы В.В. Григорьев Петербургқа барып жүрген шақтарында Шоканмен таныс, дос болған, кейін Шоканның 1904 жылы орыс тілінде Петербургта басылатын шығармалар жинағын құрастырған және алғы сөз жазған Н.И. Веселовскийдің «Шоканның қазақ ертегілерін және «Едіге» жырын жазған бірнеше дәптері В.В. Григорьевтен табылды» деуі содан. Осы В.В. Григорьев арқылы болса да, Шокан мен Ыбырайдың бірін-бірі білмеуі мүмкін емес; 1861 жылдан бастап Россияның Географиялық қоғамының «Хабарларында» басыла бастаған Шоқан еңбектерін Ыбырайдың оқымауы да мүмкін емес, өйткені Шоқан сияқты Ыбырайдың өзі де этнография мәселесімен шұғылданған адам ғой.

Әрине, Ыбырай Шоканнан үйреніп ағартушы болған адам емес. Энгельс туралы айтқан бір пікірінде, Маркс өзінің диалектикалық материализм идеясына қалай келуін баяндай отыра: «Фридрих Энгельс те өз бетімен осы идеяға келді», – дейді ғой. Шоканды да, Ыбырайды да ағартушылық, демократтық идеяға келтірген жол – сол кездегі орыс ағартушылары мен орыс демократтарының жолы. Осы жолмен жүрген Шоқан қазақ арасына орыс оқуын жаю арқылы, отарлық халде, құлдықта отырған қазақ халқының сана-сезімін оятып, содан кейін не істеуді халықтың өзіне қалдырмақшы болады. Бірақ оның бұл мақсатына жете алмай кеткенін жоғарыда айттық.

Ыбырайдың арманына жетуін әңгімелеуден бұрын, сол кездегі кей-бір саяси жағдайды еске алмай болмайды. Қазақтар Россияға қосылып, орыс селолары көрші қона бастаған шақта, күнкөрісі нашар казак кедейлері балаларын орыс кулактарына да жалшылыққа бере бастаған. Оларды құл орнына ұстаған кулактар біразын «қолбала» кып христиан дініне шоқындырған, қазақтың алғашқы шоқындылары – осылар. Бірақ онымен құлдану ісі бәсеңдемеген. Оған Г.Н. Потаниннің төмендегі сөздері куә.

«Ертіс жағасындағы казак-орыс (казачество) станицаларында. – дейді 1861 жылы «Сібірлік сепаратизм» идеясымен айыпталған ол тергеу үстінде берген жауабында, – «жатақ» есімді казактар тұрады. Олардың күнкөрісі өте нашар. Күнделік тамағы үшін істемейтін жұмысы, көрмейтін бейнеті жоқ».

Феодалдық дәуірдегі қазақтың ғұрпында байлар, бектер ұзатқан қыздарына «жетім» аталатын панасыз ұл-қыздардан құл мен күн беретін болған ғой. XIX ғасырдың орта кезінде Атбасар маңында өмір сүрген Құлтума акынның сол кездегі атакты бай – Аккошқарға:

*«Жеті атаң жетім берген бір мырза деп,
Алдыңа қол құсырып келе қалдық», –*

деуі содан.

Россияға бағынғаннан кейін, сондай «мырзалар» жетім балаларды жинап ап, орыс қалаларында өтетін жәрменкеге апарып сататын болған. Патша үкіметі бұл «сауданы» заңмен бекітіп, 1808 жылдың 23 майы күні, Орынбор базарында казак балаларын сатып алу жайында 23038 санды бұйрық берген. Содан кейін базарларда «бала саудасы» қызғанын Шоқан да бір еңбегінде атап кетеді. Базарда ұл да, қыз да сатылады. Орынбор губерниясының Троицк қаласында туған атакты заңшыл Ф.Н. Плевако (1843 – 1908) орыс кулагының казактан сатып алған күн әйелінен туған.

Қазақтың алғашқы ағартушылары: Шоқан Уәлиханов пен Ыбырай Алтынсарин Орынбор, Омбы сияқты қалалардың базарында саудаға түскен жетімдерді көздері көргендіктен, олардың ғана емес, жалпы казак балаларының арасына тіршілік білімін таратуға тырыскандықтан, казак даласындағы қалаларда және ауылдарда орыс мектебін ашу мәселесін көтерген (қазақтың ұлттық мектебін ашу мәселесін көтерерлік жағдай ол кезде атымен жоқ).

Шокан бұл мәселені Батыс Сібірдің генерал-губернаторына адъютант боп Омбыда қызмет істеген кезінде (1853–1856) көтергенмен, ол жайда жоспарлар да жасалғанымен, акыры іске аспай қалған. Сонда әуелі Омбыда ашылмақ болған мектептің жылдық шығыны 3330-ак сом. Патша үкіметі соны да бере алмаған.

Қазақтар үшін орыс мектебін ашу мәселесін Орынборда орысша оқыған Ыбырай Алтынсарин Шоқанмен бір мезгілде көтерген сияқты. Оған 1864 жылдың 16 марты күні Н.И. Ильминскийге (1822 – 1891) жазған төмендегі хаты куә.

«Биыл, 8 ғинуарда, – деп бастайды Ыбырай хатын, – көптен арман еткен мектебім ашылды, оған қазақтың ақылды, тамаша 14 баласы оқуға түсті. Ол балаларды оқытуға мен қойға ұмтылған аш қасқырдың ынтасымен кірістім, сонда қайран қалған нәрсем – айналасы үш айдың ішінде, балалардың орысша және татарша сауатты меңгеріп кетулері... Мен жан-тәніммен, қайткенде де халқыма пайдалы адам болуға тырысатын ем. Енді ол ойыма жеттім, жаным жай тапты!..»

Одан кейін Алтынсарин 1879 жылы Торғай қаласында, 1883 жылы Орск қаласында қазақ балаларына арналған орыс мектебін аштырды. 1887 жылы үкімет қазақ ауылдарының арасында орысша болыстық мектептер ашуға рұқсат берді.

Мектеп саны осылайша көбейе бастаған шақта, Ыбырай Алтынсарин бір мектепте ғана оқытушы болуды қойып, қазақ даласында ашылған барлық мектептердің үкімет ісіне кірісті, яғни Торғай облысындағы мектептерге үкімет тарапынан басшылық ететін инспектор болды. Қазақтың шын мағынасындағы бірінші интеллигенциясы осы мектептерден шықты.

Осы арадан, Алтынсарин қайрат жұмсап, қазақ өмірінде алғаш сүрлеуін салған екінші мәселеге көшейік. Ең алдымен, қазақ балаларына арналған мектептер үшін орыс алфавитінің негізінде Ыбырай қазақтың, бірінші алфавитін жасады. Онымен ғана қанағаттанбай, сол мектептеріне арнап оқулықтар құрастырды. Осы ісінің үстінде оның жақсы әдебиетші және талантты жазушы екендігі де көрініп қалды.

Қазақтың шын мағынасындағы ұлттық жазба әдебиетін бастау – Ыбырай Алтынсариннің маңдайына жазылған бақыт. Оның «Жаз басы», «Балғожа бидің – баласына жазған хаты», «Жаз», «Өзен», «Өнер-білім бар жұрттар», «Кел, балалар, оқылық» деген өлеңдері – қазақ поэзиясының еуропалық поэзия үлгісіне алғаш түсе бастауын көрсететін шығармалар. Қазақ әдебиетінің прозалық жанрына да жаңалық кіргізіп, жазба прозаның алғашқы ізін салды.

Оның бұл еңбектерін бағалай тұра, екі нәрсені ескере кетпей болмайды: бірінші – поэзия және проза жанрында казактың жазба әдебиетін бастап берген Ыбырай, бұл мәселеде алдына тар көлемді бір ғана мәселе қойды. Ол – жалпы жазушы болу емес, мектеп балаларына арналған жазушы ғана болу яғни жазғандарының бәрін тек мектеп балаларының оқулық құралы есебінде ғана ұсыну, сондықтан жазған шығармаларының тақырыбы да шағын және постикалық оресі мектеп балаларының тілегінен жоғары шықпайды, бұндай шығармаларының саны аз болуы да осыдан; екінші – мектеп балаларына арналған, Алтынсариннің оқулығына (хрестоматия) кірген көркем шығармалардың біразы казак фольклорынан алынған, біразы орыс тілінен аударылып алынған. Осындай фольклорлық немесе аударма шығармалар мен Алтынсариннің өз ойынан туған шығармалардың арасын жіктеп алу қиын. Оның әдебиетшілдігі туралы пікір айтып жүрген адамдардың ешқайсысы әзірше бұл мәселені шегіне жете талдап үлгерген жоқ. Мысалы, Алтынсариннің оқулығына кірген «Ей, достарым» немесе «Ей, жігіттер» деген жырларды оның өзінікі, я фольклордікі деп кесіп айту қиын. Бұл – зерттеумен ғана шешілетін нәрсе. Сол сияқты әңгімелерінің де арасын ажыратып, мынасы өзінікі, мынасы аударма деп түгел башайлап берген зерттеуші әзірге жоқ. Алтынсариннің көркем шығармаларын түгел оқыған адамның бірі бола тұра, ол шығармаларды ғылыми жағынан анықтап болмаған адамның біреуі өзіммін. Ол туралы бұл еңбекте ұзақ жазбау себебім де содан. Ғылыми жағынан зерттеп болмаған адамның өмірі, ісі, әсіресе әдебиетшілдігі туралы пікір айту «жеңіл ақылдылық» болар еді.

Осы арадан Абай Құнанбаевқа байланысты мәселеге көшеміз. Оның алдында айта кететін сөз. Шоканның Абайға жолығуы туралы мәлімет әзірге жоқ, солай бола тұра Абай Шоканды біледі деген ой келеді, оған бірінші дәлел: Абайдың туған ағасы Халидолла Өскембаев Омбының кадет корпусына 1862 жылы түсіп, 1867 жылы бітірген. Бұл – Шоканның атағы аспанға шығып, Омбы әкімдері мен интеллигенциясының арасында жұлдызды болып тұрған шағы. Халидолла да көзі ашық, парасатты адам болған. Оның Шоканды білмеуі және ақын болғалы жүрген інісі Абайға, сырттан болса да, таныстырмауы мүмкін емес; екінші – 1856–1859 жылдарда Шокан Семей және Қарқаралы қалаларында болған, ауылдарының да біразын кезіп өткен, сонда атаққа шығып жүрген «ханзаданы», сол кездің әкімі Құнанбай да, оның есі кіріп қалған баласы Абай да білмеуге мүмкін емес; үшінші – сол кезде Семей қала-

сында Борис Николаевич Герасимов деген поп тұрған, ол әдебиетші де болғандықтан, бір кезде Россия География қоғамының Семейдегі бөлімін басқарған, Семейге барған шақтарында осы адаммен Шокан жакын таныс болған. Б.Н. Герасимовтың Абаймен жакын таныс болуы туралы анық мәлімет бар. Шокан өлген кезде, Абай – жиырма жастағы жігіт. Бұл кезде Абай әдебиет және ағартушылық істерімен шұғылданбаған, дегенмен орыс біліміне әуестенген, жігіт сәркәраны (басшысы) бола бастаған Абайдың атағы әйгілі, оқымысты казак Шоканды білмеуі, кейін орысша баспада жарияланған кейбір еңбектерін оқымауы мүмкін емес.

Абай Алтынсаринді де біледі деген ой келеді, өйткені Абай интернатта оқып жүрген казак балалары туралы өлеңдер жазған ғой. Алтынсарин системасындағы мектеп Абай тұсында Семейде де ашылған, онда Алтынсариннің оқулықтары колданылған. Ендеше, интернатты білетін Абай, Алтынсаринді қалай білмейді?

Бірін-бірі білсін-білмесін, Шокан, Ыбырай, Абай – орыс оқуының дүкенінде соғылған бір берік шынжырдың біріне-бірі жалғасқан, бірін-бірі ұзартатын үш сақинасы. Шокан бастап бітіре алмаған бір идеяны (орыс оқуын казак арасына таратуды) Алтынсарин толығымен іске асырды. Алтынсарин бастап бітіре алмаған идеяны (казактың еуропалық мағынадағы жазба әдебиетін жасауды) Абай іске асырды.

Алтынсарин туралы қысқаша сөзімізді аяқтаймыз да, енді Шокан мен Абай өмірін және ісін зерттеу үстінде туған пікірлерді оқушы көпшіліктің алдына тартамыз.

БІРІНШІ БӨЛІМ

ШОҚАН УӘЛИХАНОВ

АЛҒЫ СӨЗ

Қазақ халқының бірінші ғалымы, ағартушысы, демократы Шокан Уәлиханов туралы алғашқы салмақты және әділ пікірді өзімен замандас, достас орыс ғалымдары мен жазушылары айтты. Олардың әрқайсысы да Шоканның кісілігі мен ғалымдық ісін, ой-санасын жоғары бағалады. Осы көп пікірдің ішінде көлемі шағын болса да, өте түйінді айтылған пікірдің бірі, академик Н.И. Веселовскийдікі (1848 – 1918). Ол 1904 жылы өзі басқарып шығарған Шоканның еңбектеріне жазған алғысөзінде Шоканға төмендегідей баға береді:

«Шығысты зерттеу әлемінің аспанынан, – деп жазды ол, – қазақ хандарының ұрпағы, орыс армиясының офицері Шокан Шыңғысұлы Уәлиханов құйрықты жұлдыздай жарқырап ағып өтті. Орыстың Шығысты зерттеушілері Шоканды бір ауыздан қайран қаларлық үздік жан санап (феноменальное явление), түрік халықтарының тағдыры туралы одан аса зор, аса қажетті жаңалықтар ашуды күтті. Бірақ Шоканның мезгілсіз қазаға ұшырауы бұл үмітті кесті. Ол 30 жасқа да толмай, өкпе ауруынан қайтыс болды».

Н.И. Веселовский Шокан шығармаларын баспаға одан әрі қалай дайындағанын баяндайды. Оның Шоканға берген аса зор бағасына қосыла отырып, бір пікірмен келісуге болмайды. Н.И. Веселовский айтқандай, Шокан «кесілген үміт» қана емес, ақталған да үміт. Оған Н.И. Веселовскийдің өз басқаруымен кітап боп шыққан «Шығармалары» да куә. Осы жинаққа кірген еңбектердің өзінен-ақ Шығысты зерттеуде Шоканның көп материалдар жинап, терең пікірлер айтқанын көреміз.

Бұлар – күні бүгінге дейін зор бағасын жоймаған және еш уақытта да жоймайтын пікірлер.

Шоканның қаламынан туған еңбектерді жинауда, құрастыруда, баспаға шығуына ынта жұмсауда ерекше еңбек еткен адам – әрі құрдасы, әрі сабақты бірге оқыған шәкірттесі, әрі өмір бойы жандай досы Григорий Николаевич Потанин (1835 – 1920).

Шоканның 1865 жылы қайтыс болуы мәлім. Содан екі жыл кейін 1867 жылы 24 апрельде Г.Н. Потаниннің ұсынысымен орыстың Географиялық қоғамы Шокан шығармаларын жинауға, басуға қаулы алады. Ол қаулының тез іске аспауына бас себеп – Шокан шығармаларының бытыранқы жағдайда жатуы. Көзі тірі кезінде Шокан Қашқария сапары жайында жазған көлемді бірер очеркін ғана География қоғамының «Хабарларында» жариялап үлгерді (бұл очерктер 1865 жылы ағылшын тіліне аударылып, Лондонда жеке кітап болып шықты). Шоканның бұл очерктерден басқа жазған еңбектері Омбыда, Орынборда, Петербургта тұратын орыс достарының қолдарында жүреді, біраз қағаздары, әсіресе достарымен жазысқан және олардан алған хаттары Көкшетауда тұратын әкесінің үйінде қалып қояды. Олар түгелге жақын жоғалған. Мәселен, мен өзім 1913 жылы, Шоканның Көкшетау уезінің Айыртау болысында тұратын карт інісі Қоқыштың үйінде, Шокан қарындашпен салған суреттердің альбомын көрген едім. Ол альбом 1921 жылы Қоқыш үйін талаған ақ бандылардың қолында кетіпті. Қоқыш үйінен бандылар одан басқа да талай қымбаттарды әкеткен. Мәселен, тіл-құлақсыз туып өскен, Петербургтағы мылқаулар мектебін, одан кейін көркем сурет академиясын бітіріп, суретші, әсіресе тұрмыс жабдыктарында қолданатын зергердің (прикладное искусство) шебері болған, жазуы сұлу және ақылды адам, Омбыдағы округтік сотта көп жыл хатшы болған. Шоканның туған інісі – Мақы Уәлихановтың да (1845 – 1916) ғажап оюлар өрнегінен жасаған альбомын бандылар құртқан. Оның кей оюлары ғана ұзатқан қыздарының сандығында сақталып, қазір Алматыда тұратын, 1932 жылы туған, архитектор немересі – Шота Ідірісұлы Уәлихановтың қолында жүр. Шокан өз ауылынан алыста, қазіргі Талдықорған облысының Панфилов ауданында, Жетісудың сол кездегі әкімі Тезек Әділеттің үйінде өлген ғой. Осы үйде де көп материалдары, талайлармен жазысқан хаттары қалып қойған. Олардың да әзірге із-түзі табылған жоқ.

Осылай шашыраған Шокан материалдарын жинап алу оның орыс достарына аса қиындыққа түскен. Бұл мәселеде ерекше еңбек сіңірген адамдар – Г.Н. Потанин мен Н.И. Веселовский. Олар көп жыл-

дар бойы жинап, Шоканның біраз еңбектерін қолдарына түсіргеннен кейін, баспаға таңдамалы шығармаларының бір томдығын даярлаған. Оны қалай даярлағандары Н.И. Веселовскийдің 1888 жылы 6 февралыда сол кезде Томскіде тұратын Г.Н. Потанинге жазған төмендегі хатынан көрінеді.

«Бұған дейін ұзақ уақыт сізге жауап бермеген себебім, – дейді ол Шокан Уәлихановтың шығармалары қолыма түсе қоймады. Оларды (Потаниннен күткен сияқты. – С.М.) әлі де алған жоқпын. Н.М. Ядринцевтің (1842 – 1894) айтуынша, сіз оған Шокан Уәлиханов шығармаларының тізімін бергенсіз де, маған жіберуін өтінгенсіз. Бірақ оның жіберуге шамасы болмай, көңілсіздігінің салдарынан, Иркутскіге кетіп қалған» («Сібірлік сепаратизмге байланысты» деген патша үкіметі Н.М. Ядринцевті 1865 жылы абақтыға жауып, үш жыл тұтқында ұстаған да, одан кейін Қиыр Шығысқа жер аударған. «Көңілсіздік» деп отырғаны осы болу керек. – С.М.).

«Мүмкін, сіз жол тізімді табарсыз да, – деп жалғастырады Н.И. Веселовский хатын, – маған жіберерсіз. Оның ар жағында тұрған мәселе – қаражат және қайда шығару. Мен бұл жайда түк те білмеймін: қанша дана бастыру керек? Оған қанша ақша керек болады?.. Басылған даналарды қайда жіберу керек?.. Тағы тағылар...»

«Ең басты мәселе, – деп аяқтайды Н.И. Веселовский хатын, – ақша. Ақшаны менде емес, География қоғамының кассасында сақтауға болады. Онсыз баспа жұмысына кірісуге болмайды. Одан кейін Шокан жазуларының (тексі) дұрыс басылу, кітаптың әдемі боп шығу ісін түгелімен мойныма аламын. Оған кам жеменіз! Бірнеше данасын (кітаптын. – С.М.) өзіме қалдырсам, ренжімессіз. Қолжазбалар түгелденгеннен кейін, оларды қалай құрастыру туралы толық нұсқау беріп, маған хабарланыз»¹.

Н.М. Ядринцевтің басына түскен қара күн Г.Н. Потаниннің басына да түсіп, екеуі де бір айыппен бір жаза тартып, бір мезгілде өтеп шыққан. Шокан шығармаларын оның кешігіп табуына негізгі кедергі болған жағдай осы сияқты. Өйткені Шокан өлген жылы абақтыға алынған Г.Н. Потанин «жазасынан» ақталғаннан кейін ғана, яғни 1874 жылдан Шокан материалдарын жинауға кірісіп, сексенінші жылдарда ғана біразын қолына түсірген де, Петербургта тұратын досы Н.И. Веселовскийге осы шығарманың жарық көруін басқаруды тапсырған болу керек. Н.И. Веселовскийдің өтінішті қалай қарсы алуы хатынан көрініп тұр.

¹ Москва. ЦГЛА, ф. 381. е. х. 28

Шокан материалдары Н.И. Веселовскийдің қолына қашан түсуі мәлімсіз. Бір сәтте ол Г.Н. Потанинге жылы, айы көрсетілмеген темендегідей хат жазды:

«Уәлиханов жайында сізге тағы да өтініш айтамын. Сіз Шоканның өмірбаянын жазамын деп уәде еткен едіңіз. Сол қазір өте керек өйткені Шокан Уәлихановтың шығармалары баспаға даяр тұр. Уәденізден айны көрменіз және ұзаққа созбаңыз. Жазушының шығармасын өмірбаянсыз басу ынғайсыз. Қолыңызда толық болмаса да, жібере көрініз. Түк бермеуден, аз да болса берген жақсы. Сіздің жауабыңызсыз, кітапты баспаға бермеймін»¹.

Қолына түскен материалдарды құрастырып, Шокан еңбектерінің бір томдығын баспаға даярлаған Н.И. Веселовский өзінің оған жазған кіріспе сөзінде төмендегідей айтады.

«Бұл тамаша адамның басты еңбегі – Қашқария сапары туралы жазған очеркі. Басқа макалаларының азғантайы ғана болмаса, көпшілігі шындалып болмаған, алғашқы сызылған қалпында сақталған. Бұлардың да біразы Шоканның өз қолымен жазғандары емес, басқалардың көшіргендері сақталған»². (Көп қолжазбаны інісі Мақы көшіретін еді», – деген сөз бар. Ол рас та сияқты. Біраз көшірмелер ете сұту әріптермен жазылған. – С.М.) Көшіруші өз міндетін кейде дұрыс атқара алмаған: жазуы (почерк) нашар Уәлиханов жазбасындағы айыра алмаған сөздерін көп нүктемен тастап отырған, кейбірін кате көшірген, неге екенін кім білсін, автордың өзі кейбір кателерін қолынан түзетпеген. Мәселенің халі солай болғанмен, Шоканнан табылған материалдар өте құнды болғандықтан, орыстың император атындағы Географиялық қоғамы, өзінің 1867 жылы 24 апрель күні жасаған мәжілісінде, бәрін де бастырып шығаруға қаулы алды. Бұл материалдар дәл сол кезде басыла қоймады (себебі – негізгі жинаушы Г.Н. Потаниннің ол кезде абактыда жатуы екенін Н.И. Веселовский айтпайды және патшалық заманда айтуды мүмкін де емес. – С.М.) және қолдан-қолға тарап кетті. Мысалы, Шоканның казак ертегілерін жазған («Едіге» жырын жазған, «Едігені» қысқаша орыс тіліне аударған) қолжазбалары кейін В.В. Григорьевтен (1816 – 1881) табылды». («Едіге» жырының казакшасы Н.М. Мелиоранскийдің (1868 – 1906) редакциясымен 1905 жылы Петербургта басылып шықты. – С.М.)

¹ Жоғарыда аталған фондыдан.

² Жоғарыда аталған фондыдан.

«1887 жылы, – деп жалғастырады Н.И. Веселовский кіріспе сөзін, Г.Н. Потанин Уәлихановтың шығармаларын бастыру мәселесін қайта көтерді. Далалық генерал-губернатор Г.А. Колпаковский (1819 – 1896) бұл мәселені қолдап, кітапты шығаруға жергілікті қаржыдан ақша да бермек болған. Бірақ тез арада Г.А. Колпаковский Петербургқа қызметке ауысқан да, ол мәселе қалып қойған. Содан кейін Г.Н. Потанин Шокан шығармаларын редакциялауды және оны шығаратын орын табуды менен өтініш етті. Ауыр қызметтерім көп бола тұра, Шокан Уәлихановтың аруағын сыйлағандықтан, әрі оның еңбектері Шығысты зерттеуде пайдалы болғандықтан, мен бұл істен бас тартпадым да, үстіме ауыр жүк артуға келістім. Мен ойлаған мөлшерден жұмыс қиынырақ боп шықты Г.Н. Потанин маған түп нұсқамен салыстырылмаған көшірмелерді берді. Атаған кейбір шығармалары қолға да түспеді. Кейін Н. Потаниннен және К.К. Гутковскийдің қызы Е.К. Гутковскаядан тағы да біраз қолжазбаларының бір бума шимай-шатпақтарын алдым.

Менің өтінішіммен, – деп аяқтайды Н.И. Веселовский кіріспе сөзін, – Г.Н. Потанин, Н.М. Ядринцев Шокан туралы естеліктерін жазды. Одан кейін Түркістан аймағында қызметте жүрген, Жедда қаласында (Арабстанда. – С.М.) біздің өкіл боп тұрып, 1891 жылы обадан өлген отандасы И.И. Ибрагимовтан Шокан туралы жазған мәліметін алдым. Шоканды жақын білетін С.Я. Капустин (1828 – 1891) оның толық өмірбаянын жазам деп хабарлағанмен, уәдесі сөз жүзінде қалып қойды. (Томскіде шыққан «Сібірлік хабарлар» деген баспада Шокан өмірбаянының материалдары Н.М. Ядринцевтің қолына түскендігі хабарланады, Олардың қайда жатқаны әзірге белгісіз. – С.М.) Ол Шокан туралы жазған кіріспе сөзін Я.И. Смирновқа (кім екені белгісіз. – С.М.) жіберген екен, ол маған берді. бірақ одан Уәлиханов туралы пайдалы ештеңе таба алмадым. Географиялық қоғам менің өтінішіммен Шокан шығармаларының басылу шығынын мойнына алмақ болды. Мен содан кейін іске кірістім. Мені ең қатты қинаған нәрсе – Географиялық қоғамның 1858–1859 жылдардағы «Хабарларында» «Қытайдың Нан-Лу өлкесі, яғни Қашқарлық алты шаһар туралы» деген атпен басылған еңбегінін, түп нұсқасын таба алмағаным. Бұл еңбектің қолжазбасын География қоғамы бүлдіре түзетіпті, сондықтан осы түрінде пайдалану өте қауіпті болды. Мен оны тек Шоканның Сыртқы істер министрлігінде сақталған есебімен салыстырып отырып, іске асырдым. Ол есеп те әлдекімнің қолымен көшірілген, Шокан оны түзетіп шықпаған».

1904 жылы Россия Географиялық қоғамының жазбалары («Записки») аталатын еңбектердің ішінде XXIX том болып 531 беттік көлеммен шыққан бұл кітап, Шокан шығармаларының барлығын қамтымағанмен, оның ой-санасы қандай дәрежеге жетуін дәлелдерлік материалдардан құралған.

Осы кітаптан кейін әркімдер әр баспаның бетінде пікірлер айтып жүргенмен (бәрі де Шоканды жақсылайтын пікірлер), Шоқаншын бір томдығына кірмеген шығармаларын жинаған да, бастырған да адам болған жоқ; Шокан шығармаларын зерттеуші адамдар да болған жоқ.

Орысша оқыған бірен-саран адамдар ғана болмаса, казак халқы советтік дәуірге дейін Шокан Уәлихановтың кім екенін білген жоқ, көбі оның есімін де естіген жоқ. Ұлттық мәдениеті тек советтік дәуірде ғана қарқындап өскен, халықтық адамдары тек советтік дәуірде ғана толық танылған казак халқы өткендегі ардақты ұлдарының бірі – Шокан Уәлихановты да осы дәуірде толық, түгел біліп, туған халқына, туған отанына атқарған адал еңбегі үшін, оның бақытын көздегені үшін шын жүрекпен сүйді, өз тарихына оның атын өшпестей қып алтынмен жазды.

Шоканның баспасөзде жарияланбаған еңбектерін жинауда, Шоканға байланысты материалдарды жинауда ерекше еңбек атқарып келе жатқан ұйым – Қазақстан Ғылым академиясының Тарих және этнография институты. Осы институттың қарамағында «Шокан Уәлихановты зерттеу секторы» құрылып, Шоканға байланысты материалдарды тынымсыз жинауда, қорытуда, баспаға даярлауда. Бұл игілікті істі басқаруда, осы сектордың меңгерушісі – академик Әлкей Марғұлан ерекше еңбек атқарып келеді. Институттың басқаруымен 1958 жылы орыс тілінде «Шокан Уәлихановтың таңдамалы шығармалары» деген атпен 641 беттік қалың кітап шықты. Бұл кітапқа Шоканның бұрын жарияланған да, жарияланбаған да біраз еңбектері кірді. Кітаптың аяғына түсініктер берілді. Институт одан кейін Шоканның қолға түскен материалдарын «Шығармаларының толық жинағы» деген атпен жариялау жабдығына кірісті. Бұл жинақ қалың бес том болмақ. I томы 1961 жылы жарық көрді (775 бет), осы көлемдегі II томы баспадан 1962 жылы шықты, III томы баспаға даярланып болды. Өзге томдары Шоканның қайтыс болуына 100 жыл толуы қарсаңына (1965 жылы) шығып болмақ¹.

Шоканның өмірі мен еңбектерін зерттеуге менің де біраз жылдан бері кірісуім оқушыларға баспасөзден мәлім. Бұл тақырыпта әр кезде

¹ Бұл бес томдыққа Шоканның бұрын баспасөзде жарияланбаған көптеген еңбектері және материалдары кіреді, барлық материалдарға да ғылыми түсініктер беріледі.

жазылған газеттік және журналдық материалдарды тізбегенде, менің қаламымнан жылы «Ариадна арқауы» «Нить Ариадны») деген атпен, 1957 жылы «Шокан Уәлиханов» деген атпен пьесалар тууы, ол пьесалардың казак және орыс тілінде сахнаға шығуы жұртқа белгілі. Бұлар автордың еркін жазуға еркі бар көркем шығармалар болғанмен, екі пьесада да мен барлық эпизодтарды Шоканның өмірі мен ісіне байланысты документтерге сүйене отырып жазуға тырыстым, көп жерлерінде Шоканның өз аузынан немесе достарының, я қастарының аузынан шыққан сөздерін қолданып отырдым. Осы жайда 25 жылдан астам уақыт зерттеген бай материал маған енді Шокан туралы бірнеше кітаптық роман жазуға жетектеп жүр. Өмір және саулық болса (оған әзірге өкпем жоқ), бұндай романды жазармын деген үміттемін.

Романға кірісер алдында, Шокан туралы жинаған материалдарымды қарап шығып, уақыттық жағынан да, мазмұндық жағынан да ретке қойып алғым келді. Сол мақсатпен ақтарып көрсем, жинағандарым бірталай және олар араласып, бытысып жатыр екен. Соларды тәртіпке қою үстінде, оқушыларға ұсынғалы отырған осы очеркті жазып тастау ойы туды, ондағы мақсат: біріншіден, материалдарымды тәртіпке келтіру болса, екіншіден, сұрлеу сияқты болса да, жазылатын романға із салып алу.

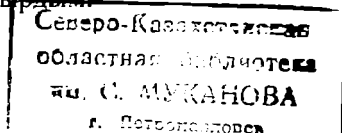
Шокан есімді адам болуын менің бірінші естуім 1913 жылы екені, оқушыларға «Өмір мектебінің» бірінші кітабынан («Сырымбетке саяхат» деген тарауда) мәлім. Онда мен Шоканның туған жері – Сырымбет тауында болуымды, Шоканның туған інісі – Қоқыштың үйінде болуымды, ол үйде «Шокан жазды» деген қалың кітапты, ол кітаптың басында «Шокан осы» деген суретті, «Шокан салды» деген суреттерді көруімді, олардың есімде қалуын баяндағанмын.

Осы мекенде, осы үйде екінші рет 1921 жылы болуымды мен «Өмір мектебінің» екінші кітабында (452–456 беттерде) баяндаймын, сол жылдың көктемінде көтеріліс жасаған ақ бандылар Қоқыштың үйін талағанда, Шоканның, оның оқымысты шебер інісі Мақының (1845 – 1916) қымбат мүліктерін ала кетіп құртқанын айтам. Шоканның кіші інісі Қоқыш ол кезде тірі еді. Жасы сексенді алқымдаған, ақ сақалды ол (жиырмасыншы жылдардың орта кезінде өлді) ақылы толық, парасатты, ұғымды, әңгімешіл адам екен. Со кісіден бабасы Абылай жайында да, атасы Уәлі жайында да, әкесі Шыңғыс жайында да, ағалары: Шокан, Жакып, Мақы жайында да біраз сұрастырғандарым бар, олардың көбі әлі күнге дейін есімде.

Шоканның жарияланбаған біраз материалдарына 1928 жылы кезіктім. Сол жылы Ленинградтың университетінде оқып жүрдім де, СССР Ғылым академиясының осы қаладағы қолжазбалар архивімен шұғылданып жүріп, «23 фонд» аталатын материалға тап болдым. Бұл фондының осы архивке келіп түскен тарихы қызық: 1920 жылы жанағы аталған архивке Қиыр Сібірлік қалалардың біреуінен, почта арқылы тақтай жәшікке салынған «сәлемдеме» (посылка) түседі. Архив жәшікті ашып қараса, Шокан Уәлихановтың әлденеше папка материалдары!.. Көбі бұрын ешқайда мәлімсіз материалдар!.. Папкалардың үстінде ақ конвертке салынған төмендегідей хат болады: «Тағдырдың еркімен, – деп жазады хат иесі, – менің қолымда Шокан Уәлихановтың осы жәшікке салынған материалдары сақталып келген еді. Қазір тағдырым қылға ілініп жүрген (!) адамның бірімін. Бұл қымбат материалдар менімен бірге жоғалар деген қауіппен сіздерге жіберіп отырмын. Менің кім екендігімнің сіздерге қажеті жоқ». Машинкаға басылған бұл хатқа ешкім қол қоймаған. Жорамалмен келетін ой: бұл құпия адам – Шоканның Г.Н. Потанин, Н.М. Ядринцев, С.Я. Капустин сияқты достарының тұқымы болу керек, өзі советке қарсы идеямен шатасып, совет орнаған соң, бой таса қып жүрген болу керек сол халінде Шокан материалдары жоғалар деген қауіппен Ғылым академиясына жіберу керек.

Кім болса да, осы адамға сансыз рақмет айтуға тиістіміз. Өйткені ол жіберген материалдар әрі көп (жиырма шақты жуан папка), әрі ғылымдық және тарихтық мәні аса зор. Шоканның бес томдық шығармаларының біразын осы фонд толықтырады. Бұл материалдарды бірінші рет актарушы адам мен екенмін. Содан кейін, әсіресе отызыншы жылдардың аяғынан бері 23 фондыны актарушылар көп. Оның ішінде Шоканның Құлжа, Қырғыз, Қашқар елдеріне сапар шеккен кезде жинаған біраз жиназдары да (сувенир) сақталған. Фонд қазір Қазақстан Ғылым академиясының қолжазба бөлімінде сақталады.

Шоканға байланысты материалдарды іздеп, мен әр кезде Москваның, Ленинградтың бірнеше архивін (олардың әрбірінде әлденеше архив бар ғой), Омбының, Алматының архивтерін актарғаным бар: олардан кейде тікелей, кейде жанама материалдар тапқаным бар. Жоғарыда атаған Шокан туралы пьесаларым осы материалдардың бәріне сүйене отырып жазылған шығармалар. Енді оқушылардың алдына тартып отырған очеркті жазарда, оларға тағы да тесіле қарап, қажетті материалдарды жүйеге салумен қатар, керекті орындарын пайдаланып отырдым.

Очеркті жазғанда, Шоканның қаламынан туған еңбектерді екі мақсатпен кең пайдаланып отырдым: біріншіден, Шоканның белгілі бір мәселелер туралы пікірін талдағанда, өз тарапымнан білгішсіне берудің орнына, оның өзін сөйлетіп отыруды оқушыларға пайдалы көрдім; екіншіден, Шокан шығармалары әзірге қазақ тілінде басылған жоқ. Сондықтан орыс тілін еркін меңгермеген оқушыға, оны оқып түсіну қиын; осы жайды еске алып, Шокан айтқан пікірлерді қазақ тіліне аударып отыруды мақұл көрдім.

Шоканның орыс тілінде жазған пікірлерін қазақшаға аудару оңай жұмыс емес, себебі, біріншіден, орыстың әдебиеттік тілін де, халықтық тілін де өте жақсы білген Шокан осы тілде жазған ой-пікірлерін өз тұсындағы орыс мәдениетінің биігіне шығып отырып айтады, яғни орыстың ең мәдениетті жазба тілін қолданады: сөздері өте образды, пікірлері салмақты, түйінді келеді, кей сөйлемдерін ұзақ, ауыр құрады, ғылымдық, саясаттық, мәдениеттік терминологияны көп қолданады. Бұның бәрін қазақ тілінде дәл келтіру оңай міндет емес.

Сондай қиындығы бола тұра, Шоканның орыс тілінде айтқан ой-пікірлерін қазақ тіліне дәл аударуға тырыстым. Кейде оқушыларға түсінікті болу үшін еркіндеу аударуға тура келді.

Шоканның аударылған сөздердің көп жерде қайдан алынғанын көрсетіп отырдым. Мысалы, көбірек алған шығармаларым: 1904 жылы басылған бір томдық, 1958 жылы шыққан таңдамалы жинақ, 1961 жылы шыққан I том. Бұлардан алған мысалдарда кітаптын шыққан жылы мен беті көрсетіліп отырды. 23 фондыдан алған мысалдардың папка нөмірі ғана айтылды, өзге материалдардың нұсқалары тұс-тұсында аталынды. Мүмкіндігінше шығармада аталатын белгілі адамдардың туған, өлген жылдарын көрсеттік қатардағы оқушыларға түсінікті болу үшін кейбір ұғымсыз болар-ау деген сөздер мен терминдердің қасына, жақша ішінде түсінігі берілді.

Очерк төмендегідей тарауларға бөлінеді:

I. Шоканның ата тегі туралы.

II. Шоканның өмірі туралы.

III. Ғалым Шокан.

IV. Әдебиетші Шокан.

Ақырында «Сонғы сөз» деп аталатын қысқаша қорытынды бар.

I. ШОҚАННЫҢ АТА ТЕГІ ТУРАЛЫ

Орыстың белгілі ақышы, Шоканның ең жақын досының бірі – Аполлон Майковка (1821 – 1897) 1862 жылдың 6 декабрі күні жазған хатында «Мен барып тұрған аксүйек дворянның тұқымымын, Абылай ханның ұрпағымын», – деп жазады. Қазақ «аксүйек» деп екі ғана тұқымды айтады: бірі – «Мұхаммед пайғамбардың әулеті» дейтін – кожалар, бұларды қазақтар «сейітзадалар» деп те атайды. Біржан мен Сараның айтысында, акын Сараның Жүсіпбек кожа Шайхұлисламовка: «Аксүйек пайғамбардың тұқымы деп, сөзімді тыңдатуға келдім саған», – деуі содан: екіншісі – хан тұқымдарының ұрпақтары.

23 фондының жетінші папкасында Шокан өзінің арғы атасын Жәнібек ханнан алып келеді. Алтын Орда құлап, ұлысы: Қазан, Астрахань, Қырым аталатын үш хандыққа бөлінгенде, Жәнібек Астраханьды билеп, Еділдің Каспийге құятын сағасына Астрахань қаласын салған да, сонда 1456–1480 жылдар арасында хан болып тұрған. Бұған дейін Алтын Орда мен Көк Ордаға (астанасы Самарканд қаласы) бөліне бағынып жүретін қазақтар Жәнібек тұсында түгелімен соның қол астында болған сияқты. Қазақ шежірешілерінің Жәнібекті «бірінші ханымыз» дейтіні, «Әз-Жәнібек» деп көтермелейтіні сондықтан болу керек. «Желмаясына мініп, қазаққа бақыт іздеді... Қазақ даласының бар өлкесіндегі жер-суына татымды баға берді» дейтін Асан қайғыны, атакты Жиренше шешенді, оның данышпан әйелі Қарашашты шежірешілер Жәнібек ханмен байланыстыра, оның тұстасы ете сөйлейді.

Астрахань хандығын орыс патшасы 1554 жылы құлатады да, бағынышты елін өзіне қаратады. Көшпелі қазақтар Түркістан және Арка жаққа ауып кетеді. Одан кейін Түркістан қаласында тұрып, қазақ руларының көпшілігін 1598–1635 жылдары билеген хан – Ер Есім. Шоканның арғы бір атасы сол. Қазақта «Қасым ханның (Жәнібек ханның баласы, оның ордасында 1503–1523 жылдары хандық құрған) қасқа билігі, Есім ханның ескі билігі» деп аталған заңдар осыдан қалған. Есім өз тұсындағы қазақ руларын түгел билеп, жан-жағындағы жауларына алдырмай, күшті хандық боп тұрған. Халық есінде оның берік сақталуы да содан.

Шоканның одан кейінгі білікті атасы – Орта жүздің ханы Абылай (1713 – 1781). Қазақтың өлеңінде «Абылайдың атасы Әбілфайыз» деген сөз бар. Дәл әкесі екені әзірге мәлімсіз. Ертегінің айтуынша, осы Әбілфайыз Бұхар қаласында хан болып тұрған шағында, Персия шаһы

(патшасы) – Нәдір шабады да, қаланы алып, Әбілфайызды ұлп-отанымен қырып тастайды, содан кейін «Абылай» атанған Әбілмансұр есімді жас баланы ханның бір құлы кора ішіндегі нан пісіретін тандыр пешке тығып аман алып қалады. Содан кейін Әбілмансұр Түркістан қаласында тұрып, қазақ даласына хандық құрған туысы Әбілмәмбетке келіп қорғалайды. Атақты Бұхар жырау Қалқаманұлының Абылайға:

*Мен көргенде, Абылай,
Тұрымтайдай ұл едің,
Түркістанда жүр едің, –*

деуі содан. Әбілмәмбет кемшілікте ұстағаннан кейін, Әбілмансұр «өз қорлығынан жат қорлығы» дейді де, одан кетіп, Ұлы жүздің Қазығұрт тауын мекендейтін (зираты да сонда) атақты биі Төле Әлібековке 1725 жылдар шамасында қамқоршы құлмен бірге барып, «осының баласымын, атым – Сабалак» дейді де, түйесін бағады (Төленің түйе саны мыңға тарта бар екен деседі). Бұхар жыраудың:

*Үйсін Төле бидің
Түйесін баққан құл едің, –*

деуі содан. Әбілмансұр біраздан кейін Төленің де қорлығына шыдамай, құл «әкесімен» Арқаға қашады. Қазіргі Жамбыл облысының «Хантауы» аталатын жеріне барғанда, Әбілмансұр «әкесін» ұйықтап жатқанда өлтіреді, себебі: ол кездегі құлдың оң құлағы кесік болады екен. Әбілмансұрдың енді құл баласы боп жүргісі келмейді.

Әбілмансұр осы бетімен Есіл өзенінің қазіргі Петропавл (Қызылжар) қаласы мекендеген жерінде отыратын Атығай (Арғын) руынан шыққан Дәулеткелді есімді байға барады да, жылқысын бағады. Сол кезде ол өлкені Алатауды мекендеген Жоңғар хандығы шабады да, қолына іліккен жандарды тұтқындап, мал-мүлкін талап алып кетеді. Жаудың қолына түспеген қазақтарды сол кездің ру басылары: Қаз дауысты Қазбек Шакшақ Жәнібек Қара Керей Қабанбай, Қанжығалы Бөгембай бастап, жоңғарлықтарды қуады. Балқаш көлінің тұсына жеткен олар жаумен соғысқанда, бір адам жауға «Абылай!» деген ұранмен тиеді де, кез келгенін найзамен түсіре береді. Жау жеңіліп қашады. Жаудан мал-жанын айырып қалған қазақтар бас қосқанда: «Абылайлап шапқан кім?» – деп сұраса Әбілмансұр болып шығады. «Абылай» оның арғы

агасы екен. Қазақтар оның хан тұқымы екенін көрген соң, әрі ерлігіне сүйінген соң, қазіргі Көкшетау облысының Щучье аталатын ауданындағы «Хан» аталатын көлдің жағасында «хан көтереді». Яғни, үстіне алты ақ отау тігіп, алты қыз беріп, алты жүз жылқы, алты мың қой беріп хан сайлайды. Атығай Арыстан акынның Кенесарыға:

*Атаңа алты қатын атып берген,
Атығай, Қарауылдың баласымын, –*

деуі содан. Содан кейін жұрт оны «Абылай хан» атап кеткен. Шоканның Абылайды не себепті жақсы көруі төмендегіше сипатталады:

«...XVIII ғасырдың алғашқы он жылдары, – дейді Шокан 1904 жылы шыққан бір томдығының 1–7 беттерінде басылған «Абылай» есімді еңбегінде, – қазақтардың өмірінде өте жаман уақыт болды. Жонғарлар. Еділ бойында тұратын қалмақтар, Жайықтың казак-орыстары (казачество), башқұрттар казак ауылдарын жан-жағынан талап, малдарын да айдап әкетті, жандарын да тұтқындап жатты. Мұздақты қатал қыстар мен аштық тағдырының сынын күшейте түсті. Орынборлық бір казак маған бұл жайды сипаттағанда, сол бір тұстағы казак өмірін: «Қаптаған қалың тазының қамауына түскен қояндай еді», – деді. Казак халқының есінде 1723 жылдың ауыртпалығы ерекше сақталды. Сол бір қырсыққан қысы мұздақты жұт жылы Жонғардың ханы Галдан-Церен бұрынғы шабуылдары үшін казактан кек алмақ болды да, сансыз қолмен тиісті. Құтырылған жонғарлардың шабыншылығына ұшыраған Қазақтар көшке ере алмаған мал-мүліктерін, қатын-балаларын, әке-шешелерін тастап, бет-бетімен қашты... Абылай жұрттың көзіне осындай ауыр шақта түсті. Хан атағына ие болғанша, ол басынан ауыр күндерді, қиын күрестерді өткізді, сондықтан казак халқы оны жанын сақтар «аруағы» көрді... Қалай да біз оны 1739 жылы Орта жүз казактарының ең беделді, ең күшті ханы дәрежесінде көреміз. Оған жолыққан орыс өкілдері де осыны айтады... Абылай 1759 жылы орыс астанасына өзінің туысы – Жолбарыс сұлтанды жіберіп, Россияға бағыну ойы барын хабарлайды. Бұл ұсынысты қабыл алған патша оған сәлемдемеге грамота, 300 сом ақша, 200 пұт ұн жібереді. (Қызылжар қаласындағы «Абылайдың ақ үйі» аталатын мекенді патша Абылайға арнап сол кезде салдырды деген сөз бар. – С.М.)...Бірақ содан кейін (1760 жылы) Россиядан келген елшілерді: «Мен казак даласының сайланған ханымын», – деп қабылдамай жібереді. Ұлы жүз де сол кезде Абылайға бағынады.

Қытайлар езіп тастаған жонғарлар бас көтере алмай, Іле өзенінің жағасында әрең күн көреді. Пугачев көтерілісіне араласып сокқы көрген Жайық казак-орыстарында да казактарды шабарлық күш қалмайды. Абылай 1770 жылы қырғыздарды өзіне бағындырады... 1771 жылы Ұлы жүзге әкім қып, бір баласын – Әділді қояды. (Атақты Тезек төре соның немересі.– С.М.) Абылайдың отыз ұлы болған. (Шоканның кітабында «3» орнына «7» түсіп, «71 ұл» боп басылған. Ел аузында «30 ұл». – С.М.) Солардың бәрін де өзіне бағынышты казак руларын басқаруға таратқан. Абылай 1781 жылы өліп, сүйегі Түркістан қаласындағы Хожа Ахмет Яссауи мешітінің қасына көмілген... Абылайдың аты казак арасында поэзияның алтын тәжі сияқты. Оның жорықтары туралы талай ұзақ жырлар жасалған. (Ол жырлардың толық казакшасы біздің қолда әзірге жоқ, қысқа ғана сімілтірлері бар. – С.М.) Ол туралы талай күйлер де шығарылып, домбыра мен кобыз да ойналып жүреді...».

«Абылай 68 жасында өлген екен», – деседі. Оның өлімі туралы төмендегідей аңыз бар: Ұлы және Орта жүздерді, алатаулық қырғыздарды бағындырып, балаларын әр руға бастық қып таратып, көңілі көншіген Абылай: «Енді Самарқан мен Бұхарға барып, аталарымның қабырына зиярат қыламын», – дейді де, қасына көп нөкер ертіп аттанады. Жолда Түркістанға соғып, бір баласын (қайсысы екені аталмайды) осы қалаға және маңындағы Қанлы руына әкім қояды, Шымкентке соғып Әбдірахман деген өзбекті, Ташкентке соғып Мырзахмет деген өзбекті сол маңайлардың әкімі қояды. Ар жағында Бұхар ханы бұдан қорқып, соғысқа даярланып жатыр дегенді естіген соң, жау емес, ел екендігін айтып кісі салады. Бұхар ханы оны құрметпен қабылдап, сый-сияпатпен қайтарады. Кейін қайтқан жолында Шымкентке соғып, Мырзахметтің бой жеткен сұлу қызына көңілі кетеді. Ол бермеймін дей алмайды. Абылай сол қалада «ғәһиш-ғишрат» күндерін өткізбек болып қалып қояды да, осы маңайдағы Дулат адамдары шығарып салар деген оймен қасындағы нөкерлерін Арқаға қайтарады. Шымкентте біраз күн болып «қалыңдығын» алып, қасына ерген дулаттармен Арқадағы мекеніне жол шеккенде, алған қызының ғашық жігіті (атын білмейді, «тегі өзбек екен, бір бектің баласы екен» деседі) Арыс өзенінің аяқ тұсында көп қолмен қуып жетеді. Ерген «салпы етек» дулаттар соғысуға жарамай қашады да, жігіт Абылайды өлтіріп, қалыңдығын айырып әкетеді.

«Кісі өлтірді деуге қорланып, – дейтін еді Қоқыш қарт, – бағынышты жұрты оны: «Намыстан жүрегі жарылып өліпті», – деп таратқан. Расы – әлгіндей».

Түркістанға жерленген Абылайдың басына Самарқанның көк тасы қойылып, бетіне «Абылай ибн Сүйініш» (Сүйініш баласы) деп жазылған.

Шоканның 23 фондыда сақталған қағаздарының бірінде, «Абылайдың 12 әйелі болған» деген сөз айтылады да, әр әйелінің қай елдікі екендігі, аттары және олардан туған балалар айтылады. Бұл мәліметке қарағанда «казактан алты қатын алуымен» қатар, Абылай көршілес түрік монғол тұқымдас елдердің бәрінен де қыз алған. Мысалы, Шоканның атасы – Уәлі, Абылайдың қарақалпақтан алған әйелі Сайманнан туған.

Жұрттың айтуынша, Абылайдың хандығына екі баласы таласқан сияқты, бірі жаңағы – Уәлі (1741 – 1821), екіншісі – Топыш есімді әйелінен (қалмақ қызы) туған Қасым (Кенесарының әкесі, туған, өлген жылдары мәлімсіз). Абылай көзі тірі кезінде осы екеуінің бірін бағынышты жұртына таңдатпақ болыпты-мыс. Екі ханзада екі таудың етегіне үй тігіп, таңдауға келген ру басыларын күтіп жатыпты-мыс. Сонда Қасым: «Мені сайлайтындар сыйлығын ала келсін, соларын үйіме үйгенде шаңырағыма тірелетін болсын», – депті-міс. Бір кезде жиналған мүлік шаңыраққа жетеді. Қасым әкесіне: «Енді сайлануға әзірмін», – деп кісі салады, Абылай: «Әзірге кідіре тұрсын, келмеген кісілер бар», – дейді. Онысы – Қанжығалы (Арғынның бір тарауы) руының Аткелтір тайпасынан шыққан Айтбай батыр мен Найман Қара Керей соқыр Абыздың немересі Алдабек екен, бірінің оң көзі, бірінің сол көзі соқыр екен. Олар Қасымның үйіне сыйсыз, сұраусыз кіріп келгенде, шынтақтап жатқан жерінен басын көтермеген Қасым: «Қай соқырлар бұлар? Кім шақырған бұларды?» – депті. Сонда Алдабек:

*Менің атым – Алдабек
Айтар сөзім әлде көп,
Жан-жағыңа қарашы,
Хан – бір адам, қара – көп,
Хан сайласа, Қасым-ау,
Орта жүздің ішінде
Сендей-сендей бала көп.
Сен шалқаңнан жатырсың,
Көтерместен басыңды.
Әкең Абылай шақырды,
«Хан сайла, – деп, – Қасымды».*

*Сайламаймын Қасымды,
Болмай жатып басынды.
Хан болып елді ұстай ма,
Көк долы адам ащұлы?¹ –*

депті. Сонда Қасым: «Қылышым қайда? Басын қағып тастайын!» – деп тұра бергенде, Айтбай:

*Не қыл дейсің соқырға?
Білмей сөйлеп отыр ма?
Шешең – қалмақ, әкең – жат,
Ойбай, бәлем, құтырма!
Рұым Арғын болғанда,
Қанжығалы тайтынан,
Аткелтірдің ішінде
Атым Айтбай батырмын.
Өз бетіммен келгем жоқ,
Хан сайла деп шақырдың.
Қаматын бұзып неше рет,
Жықысын алып бес рет,
Қалмаққа тізе батырдым.
Кегін алғың келді ме,
Нағашың қалмақ – кәпірдің?² –*

«Жұр. Алдабек!» – депті де, шығып кетіпті. Содан кейін жұрт, «жуастау еді» деп хандыққа Уәліні ұсыныпты-мыс, Абылай Бұхарға сапар шегер алдында, Уәліні елге хан көтеріпті-міс.

Онысы расқа да келеді. Абылай өлгеннен бір жыл кейін, яғни 1782 жылдың 15 февралында Россия патшасы Уәліні «орта жүздің ханы» деп танып, көп сыйлық пен елшілер жібереді. Орыстың казак тарихымен шұғылданған XIX ғасырдағы ғалымы Алексей Левшин (1799 – 1879) мен патша үкіметінің казак даласын басқару туралы бұйрық-жарлықтарын 1898 жылы калың кітап кып шығарған И. Крафт Уәліні – «Жуас. ынжык адам еді, жасына жетпей (80 жасында өлген. – С.М.) алжып өлді», – деседі.

¹ Қазір Костанай облысының Урицк ауданында, шаруашылық кызметте жүрген Қадыржан Макин жазып жіберген материалдардан. – (С.М.)

² Бұ да Макиннің материалынан.

23 фондыдағы материалдарында, Шокан: «Уәлінің Ғаббас Ғабдолла (Абайдәлдә), Біқан, Әміре, Абылай, Әбілмәмбет (Мәмке батыр), Шеген (Шепе), Шыңғыс (Шокан әкесі), Есім, Тәуке, Қанғожа, Жошы, Ғали, Төрежан есімді 14 ұлы болды», – деп жазады, неше әйелі барын айтпайды. Қоқыштың айтуынша «төрт әйелінен 14 ұл, 11 қыз туған; Шыңғыстың шешесі Айғаным Уәлінің кіші токалы».

Қоқыштың 1898 жылы туған, қазір Қызылжарда тұратын, Ұлы Отан соғысынан мүгедек болған Зүбәйір есімді баласы бар. Мұсылманша аздап оқыған, бірақ жөн-жоба білетін адам. «Үлкендерден естідім» деп оның баяндауынша, хан сайланған Уәлі Абылайдың мекені Қызылағашта тұра береді. Бір сәтте Көлденен Есілді (қазіргі Октябрь ауданына қарайтын Марьевка селосының тұсы) жайлайтын Атығай мен Қарауыл руларының дау-дамайын бітіруге барады. Сол арада Абылайдың бір қайыны – Сарғалдақ қожанын Қожакмет дейтін баласы тұрады екен, Айғаным есімді бой жетіп қалған сұлу қызы бар екен. 56 жастағы Уәлінің сол қызға көңілі кетеді де, кішілікке (тоқалдыққа) сұрайды. Қожакмет бермеймін дей алмайды.

«Тиген күннен бастап, Айғаным Уәліні билеп алады да, бәйбішелеріңмен бірге тұрмаймын, төркініме жакын тұрам», – деп ерін Сырымбет тауына көшіріп әкеледі. 1821 жылы Уәлі өлгенде, патша үкіметі Айғанымды «Орта жүздің ханы» деп таниды. Бірақ бұл «хандық» ұзаққа созылмай, 1822 жылы М.М. Сперанскийдің (1772 – 1839) «Сібір казактарын басқару» деп аталатын ережесі шығады да, Орта жүздің хандығы жойылып, казактары: Құсмұрын (алғашқы аты – Аманқарағай), Көкшетау, Акмола, Баян, Қарқаралы. Аякөз аталған алты дуанға (округ) бөлініп кетеді. Бұл дуандардың басында аға сұлтан деген атпен Қазак тұрады да, орыс әкімшілігінен оған жәрдемші беріледі. Әдетте бұндай жәрдемшілер майор шеніндегі офицерден берілетін болған. Олар дуан орталығын төніректей салынған камалдардағы (крепость) әскер бөлімшесін басқарған, аға сұлтандар істі «жәрдемшілерінің» еркімен атқаратын болған. Дуан ішіндегі ел ру тәртібімен болыстарға бөлініп оларды кіші сұлтандар, яғни болыстар басқарған. Болыс ру тәртібімен старшынға бөлінген.

Сперанскийдің ережесі іске акырындап асканға ұқсайды. Оған куә – Айғанымның Көкшетау дуанына біраз жыл аға сұлтан боп тұра беруі. 1824 жылы Омбыда болып, губернатормен жолығады. Ол 1826 жылы 24 декабрьдегі жарлығымен «Сырымбет тауының өлкесі Айғанымның меншігі» деп бекітеді. 1828 жылдың 21 апрелінде Айғаным патша үкі-

метінен Сырымбет тауының етегіне «хан ордасын» салуды өтінеді. Россия патшасы І Николай «бұл өтінішті орында» деп Батыс Сібірдің Омбыда тұратын генерал-губернаторы Канцевичке бұйрық береді. 1831 жылдың аяғында Канцевичтің патшаға: Айғанымға арналған үйді жасауға 316 солдат, 126 шебер жұмсалғанын, олар жергілікті қарағайдан қиған 12 бөлмелі ағаш үйді 1831 жылдың 26 июнінде бастап, 31 июльде бітіргенін, үй мемлекет қаржысына салынғанын хабарлайды. 1833 жылы осы үйдің қасына мешіт пен медресе салынған.

Уәлінің өзге әйелдерінен туған балалары Айғанымға қарсы болған. Бегәлі деген баласы 1823 жылы патшаға жазған хатында: «Айғаным маған Қызылжар (Петропавл) маңын билетем деді де, артынан алдап кетті», – деп шағады; Ғұбайдолла (Абайділдә) деген баласы Омбы губернаторына 1826 жылы 18 июньде жазған хатында: «Айғаным ұстатқан казактарды босатыңыз», – деп өтінеді; үкімет ол өтінішті орындамағаннан кейін. Ғұбайдолла 1832 жылы үкіметке қарсы шықпак болады; оны естіген Россия үкіметі Ғұбайдолланы тұтқынға алып, Итжеккенге (алыстағы тайгалық Сібір) айдайды.

Абайділдә айдаудан оралғанда, Орынбай ақынның аузынан айтылған төмендегідей өлең бар:

*Хан Абылай өтіп кетті-ау кеше жүрген,
Үш жүздің батасына олжа берген.
Сегіз жыл Итжеккеннен әрмен кетіп,
Ханымыз Абайділдә қайта келген.*

*Биылғы қатты болды-ау қыстың жұты,
Бес теңге Қызылжарда ұнның пұты.
Орта жүз, ырысың бар ел екенсің,
Хан келді Абайділдә – елдің құты.*

Қасым балалары Кенесары мен Наурызбай «Россияға бағындың» деп, Айғанымды да, оның баласы – Шынғысты да әлденеше рет шауып, өздерінің де, қол астындағы елдердің де малдарын айдап кетеді. Жандарын үкімет әскері қорғап тұрады.

Көкшетау дуанын Айғанымның қанша жыл билеуі, одан кейін кімнің аға сұттан болғаны әзірге мәлімсіз. 1958 жылы 79 жасында қайтыс болған, Көкшетау елінің белгілі ақыны Молдахмет Тырбиевтің сөзіне қарағанда, Көкшетау дуанының алғашқы сұлтаны Шынғыстың Сарта-

іі болған. Бұл – Уәлімен бірге туысқан Шыңғыстың баласы. (Баласына туысының я атасының аттарын қоя беру хан тұқымдарында жиі кездеседі.) Сартай – тарихқа мәлім адам. 1826 жылы Россия патшасы І Николай такка отырған. Сол тойға казактан шақырылған адамдардың ішінде Сартай Шыңғысов пен Абайділдә Уәлиханов та бар. Олардың жол шығынына үкімет 8000 сомның күмісін берген. (Бұл көп ақша, себебі – сол кездегі Қызылжардың базарында қойдың тоң майының пұты 80 тиын.) Сол тойға әйелін, қайын енесін, үш туысын, екі старшынын, молдасын, бес күтушісін ерте барған Кіші жүздің ханы Жәңгір Бөкеевтің шығынына үкімет 43224 сом 20 тиын күміс ақша берген, сонымен қатар, ханға алтындатқан кемер белбеу, шекпендік асыл шұға, оның жаға-жеңіне ұстайтын құндыз, медальдарын салатын күміс қобди сыйлаған, олардың жалпы бағасы – 4000 сомдық; ханның әйелі Фатимаға (Уфа мүфтиінің қызы) 3000 сомдық сыйлық жасаған. Ханды полковниктік дәрежеге көтерген, Сартай Шыңғысовқа хорунжий шені берілген. Қазақты отар ел деп қорлаған патша үкіметі қызметін адал атқаратын казактарды осылай құрметтеген.

Сартай Шыңғысовтың одан кейін не болғаны белгісіз. Молдахмет Тырбиевтің айтуынша, хандығына таласа берген соң, Айғаным оны Итжеккенге жер аудартып жіберген. Одан қайтқан-қайтпағанынан мәлімет жоқ.

Енді Шоканның әкесі Шыңғыс жайына келейік: 1855 жылы І Николай өлгенде азалы күндерге қатынасу үшін, сібірлік казактардан үкімет әдейі шақырып, Петербургқа сегіз кісі барған: Шыңғыс Уәлиханов, Мұса Шорманов, Ыбырай Жайтықбаев, Бегәлі Қонырғожин, Секербай Ақпанов, Тәттімбет Қазанғапов, Аккошқар Кішкентаев, Шөбек Байсарин.

Патша үкіметі бұлардың бәріне де шен және наград береді. Бұнда толтырылған капитулға (анкетаға) қарағанда, Шыңғыс 1816 жылы туады, жас шағында Омбыдағы казак-орыстың (казачество) офицерлерін даярлайтын мектепті бітіріп, ясаул боп шығады. Одан кейін Кенесары көтерілісін басқан патша үкіметінің әскерінде болып, «адал көңілден» атқарған еңбегі үшін «Александр лентасына қадаған алтын медаль» алады, майор шеніне кетеріледі. 1843–1853 жылдары Құсмұрын дуанына аға сұлтан болады. 1853 жылы подполковник шеніне көтеріледі. 1854 жылдан Сібір казактарының басқармасында кенесші (советник) болады. 1856 жылы, ІІ Александрдың такка отыруы тойына, Петербургқа екінші рет барып, полковниктік шен алады. Архивтерде сак-

талған материалдарға карағанда Шынғыс – мұсылманша да, орысша да сауатты болған адам: орысшаны таза, қатесіз және әдемі жазыпты; мұсылманшасы – татаршаға ұқсас.

1843 жылы Құсмұрын дуанына аға сұлтан болып барғанға дейін, Шынғыстың Кенесарыны қудалау жорығына қатынасудан баска не істегені әлі зерттеуді тілейтін нәрсе, Құсмұрын дуаны 1834 жылы ашылған. Оған бағынған елдің (менің туған руым Сибан да осы дуанға караған) «ескі құлақты» карттарынын айтуынша, Шынғысты Керей мен Уак рулары (Құсмұрын халқынын басым көпшілігі солар болған) 18 жасында Айғанымнан хандыққа сұрап алған. Бұл 1834 жылы.

Екі датанын кайсысы дұрыс екендігі әлі зерттей түсуді тілейді. Бізше, 1834 деген дұрыс сияқты. Құсмұрын дуанының 1834 жылы ашылғаны жоғарыда айтылды. Оған Шынғыстан бұрын баска адам аға сұлтан болды деген документ те, хабар да жок. «Дуанның бірінші аға сұлтаны Шынғыс болды» дегенді жұрттын бәрі де айтады. Қазіргі Қостанай облысының Семиозер ауданында Құсмұрын есімді тұзды үлкен көл бар, оның теріскей жағында биік дөң бар, сол дөңнің батыс жағы жазық далаға сүйіріп барып бітеді. Осы дөңді казактар құстың тұмсығына ұқсатып, көлдің атын да Құсмұрын деп кеткен. (Орыстар Кушмурун немесе – Кыш-мурын дейді.) Құсмұрын дөңінде дуан ашылған кезде орнаған әскерлік тас камал (крепость) үйлерінің орны күні бүгінге дейін бар.

Тегі, Шынғыс Кенесары қаупі біткенге дейін (қыркыншы жылдардың ортасына дейін) камал маңын мекендеген сияқты. Оған – құс тұмсықтың батысындағы жазықта «Хан жатқан» деген мекеннің (әлі де солай аталады) бары – куә. Кенесары қаупі біткеннен кейін, Шынғыс Қостанай облысының қазіргі Ұзынкөл ауданындағы «Күн тимес» аталатын калың ағаштың Ығына кыстау салған. Шынғыстың сондағы үйінің жұрты, таспен шегендеп каздырған құдығы әлі де бар. Шынғыс осы мекеннен көшерде (ол туралы кейін толығырақ айтылады), Сибан Өздембайдың Өсібі деген бай (Шынғысқа жақтас екен, 1875 жылы 58 жасында өлген, оның зиратына Шынғыс граниттен құлпы тас әкеп қойған, тас әлі де бар.): «Күн тиместі беріп кет», – десе керек. Сонда Шынғыс: «Мақұл. Бой жетіп отырған қызын Ақықты біздің Жакыпқа (Шынғыстың екінші ұлы) бер, калыңы – жерім болсын», – депті. Өсіп қызын беріп, жерін алып калыпты. Ақықтың да тарихы қызық. Жакыптан ол Құлыш, Нұрыш (Нұрыш баласы Ғабит Уәлиханов – қазір Қазақстан Ғылым академиясының қызметкері, тарихшы) деген екі ұл туған. Содан кейін

Жақыптан айырылып, оның туған інісі – Махметке тиген. 1913 жылы Сырымбет тауына барып, «хан ордасында» болған шағымда, Ақықты көрдім: сұлу кескінді, биік бойлы, семіз денелі ақ бәйбіше екен.

Ой-сана жағынан Шыңғыстың монархист (патшашыл) болғанына толып жатқан архивтік материалдар бар. Оның Россия патшасына жағымды қызметкер болуын хорунжий (кіші офицер) шенінен полковниктік дәрежеге көтерілуі, I Николай патшаның азасымен, II Александр патшаның таққа отыруына әдейі арналып Петербургқа шақырылуы, көп жыл аға сұлтан боп тұруы дәлелдейді. Петербургта тұрған Шоканға 1860 жылдың 4 июнінде жазған хатында: «Хұдай исәнлік бирсә, әгәрде мүмкінлік булса, аксүйеклікні, яғни князьлікні, ізләп қараныз, бекәргә қарап ятманыз, өзләріңізгә яшлық ізләңіз, шушыны куптән тапшырам», – тұқымдарына берілген дворяндық дәрежені патша үкіметі дейді. Бірақ неге екенін кім білсін, Бөкей ордасындағы хан Абылай ханның тұқымына бермеген.

Шыңғысты халық: «Қатал, жауыз әкім болды», – деседі. Молдахмет Тырбиевтің айтуынша, бұл жөнінде Қарауыл руынан шыққан Шауып-келдің Көшені деген акынның төмендегідей өлені бар:

*Бұл затым елден кісі таңдады ғой,
Қайдағы бай кісіні жандады ғой.
Тауықтан¹ қалғаныңды Шыңғыс алып,
Батаңнан басқа нәрсең қалмады ғой.
Әуелі Жақыпты² алмасаң, күнің қараң,
Күнің үшін алмасқа бар ма шараң.
Егер де тап дегенін таба алмасаң,
Сүтке тиген күшіктей болдың арам.
Арам болып Жақыптан қалғаннан соң,
Жыламсырап барасың Қанғожаға³,
«Малы-басым сенікі, қатын-батам!»
«Маған бер», – деп аузын ол ашады.
Төлеңгіттің⁴ бәрі де жалаң-жалаң,
Атығай. Қарауыл мен Керей, Уақ⁵,
Бір затымға келтірді тәңірі талан.*

¹ Тауық жылы қатты жұт болған.

² Жақып – Шыңғыстың баласы.

³ Қанғожа – Шыңғыстың ағасы.

⁴ Төлеңгіт – хан тұқымының нөкерлері.

⁵ Атығай, Қарауыл, Керей, Уақ – ру аттары.

Шыңғыс қоғамдық істерінде екіжүзді болғанға ұқсайды. Патша үкіметінің сенімді әкімі бола тұра, оның әскеріне жетекші боп, Кенесарыны Аркадан кууға жәрдемдесе тұра, Шыңғыс Петербургта тұратын Шоқанға жазған хатында: «Қасым баласы Күшік сұлтан (Кенесарының өгей шешесінен туған інісі. – С.М.) поддандық (бағынушылық. – С.М.) сұрап килгәш, бән военный (соғыс) гүбірнаторына юлықтырдым. Алар янарал-губернаторға мағлұм кылды, әгәр қабыл алса, бәнә хабар бирмәк. Бән тизлік бірлән Омбыға алып барсам кирәк. Саржан (Кенесарының өгей шешесінен туған ағасы, о да Россияға карсы боп, кашып Қокан хандығына барғанда, күдіктенген хан басын алған. – С.М.) баласы Қошқарбай Катенин жәрдемімен патшаға кетті, иншалла корсәңіз кирәк», – деп Қасымның тұқымына қамқорлық та жасайды.

Құсмұрын дуанындағы халықтың көпшілігі Керей мен Уак рулары екені жоғарыда айтылды. Ол кездегі Керей мен Уактың ең басты адамы Сибан руынан Есене́й Естемесов болған. Ол да – Кенесарыға карсы болып, талай рет соғысқан, патша әскеріне қосылып, Кенесарыны қуысқан адам. Сол қызметі үшін патшадан хорунжий шені мен Анна лентасына қадаған алтын медаль алған.

Шыңғыстан қорлық көрген Құсмұрын дуанындағы Керей мен Уак, оны 1852 жылы аға сұлтандықтан қуады да, орнына Есене́й Естемесовты сайлайды. Бұл жөнінде ауыл арасында төмендегідей аңыз бар. Аңдамас есімді қарақшы Орынбор әкімшілігіне қарайтын елдердің (Арғын, Қыпшақ, Жағалбайлы тағы басқа рулар) жылқыларын ұрлай берген. Осы жайды орынборлық аға сұлтан Ахмет Жантурин Шыңғысқа айтып, ол Аңдамасты ұстамақ болған. Қашқан Аңдамас Есене́йге барып ақыл сұраса, ол: «Батырлыққа болмаса, мен билікке шорқақ едім, сен ақылды Барлыбайдың Тәбейінен¹ (Есене́йдің Матак есімді апасын алған жездесі. – С.М.) сұра», – дейді. Аңдамас Тәбейге барса:

– Сен өзің сөзді ұға алатын жігітсің бе? Ұға алмайтын жігітсің бе? – деп сұрайды.

– Қайдам, – дейді Аңдамас, – айтып көріңіз!

– Айтсам, осы жаздың ортасында, Обаған өзенінің бойындағы Қараоба дейтін жерде, шырбышайнай² съезд болады, онда Орынбор мен Сібір қазақтарының арасындағы дау-шар кенесіледі. Екі дуанның басты адамдары түгел жиналады. Құсмұрынға бар да, Шыңғыстың қолы-

¹ Оның туған ағасы – Ітемір кіші сұлтандық қызмет аткарып, 1861 жылдың 4 апрелінде патшадан шен-шекпен алған.

² Шырбышайнай – чрезвычайный, төтенше съезд.

на түс. Ол сені кісендеп қамап тастар да, ісінді съезге салар. Сонда билердің тергеуі мен үкіміне алып келгенде, Шынғыс: «Сен ұрымысың?» – десе, «Ұрымын», – де. «Орынбордың жылқысын ұрладың ба?» – десе, «Ұрладым», – де. «Неге ұрладың?» – десе, «Сүйенерім бар», – де. «Олар кім?» – десе, «Уақта: Елембай, Ермен, Жарылғамыс; Сибанда: Есеней мен Өсіп; Балтада: Телеміс пен Иса; Көшебеде: Жамак пен Тәбей... – деп, Керей-Уактың игі жақсыларын санап-санап өт. Сонда Шынғыс: «Олар сені қалай сүйейді? Ақ ісінде сүйер, мойнына алып отырған арам ісінде қалай сүйейді?» – дер. Сен сонда: «Ақ ісімнен өзім де ақталам, олар мені арам ісімнен ақтайды», – де. Шынғыс сонда қаһарланып: «Арамнан ақтай алмайды», – деп акырап, сен сонда: «Сен Түркістаннан қаңғып келген жалғыз үйлі төресің, қалың ел – Керей-Уак менің туысым. Солардың мына отырған игі жақсылары бір мені сенен қорғап алып қала алмаса...» деп бәрімізді сыпыра боктарсың!.. Осы сөздерді айта аласың ба? – дейді.

– Айта алам, – деп Аңдамас Тәбейге барлық сөзін қайталап берді.

– Ендеше Шынғысқа бар да, қолға түс. Ар жағында не істерімізді өзіміз білеміз, – дейді.

Съезд болып жаңағы әңгімелер айтылғаннан кейін, ашу кернеп кеткен Шынғыс: «Тарт, мына қаракшыны!» – дейді. Төленгіттер Аңдамасты үйден тысқа тарта жөнелгенде, Уак Елембай Шынғысқа: «Тартқан олай болмайды, былай болады: қаңғырған жалғыз үйлі төре, Керей, Уактың игі жақсыларын қанағат көрмейді скенсің; ал, Керей, Уак, ер менің соңымнан!» – деп үйден шыға жөнеліпті. Оның артынан Керей, Уактың адамдары түгел шығып, аттанып кете барыпты. Үйде жалғыз қалған Шынғыс халінің мүшкіл болғанын көріп, тысқа шығып, белдеуде байлаулы тұрған Сарықасқа жорғасын мініпті де, кетіп бара жатқан Керей, Уактан озып, атынан түсіп, алдарынан жаяу жүріпті. Қалың жұрт ошарылып тұра қалғанда, Шынғыс:

– Керей, Уактың баласы, Сырымбет тауынан қалап шақырған өзің болатынсың, енді көшіріп апарып сал, – депті-міс.

Расының қандайын кім білсін. Құсмұрын дуанында тұра алмауына көзі жеткен Шынғыстың 1853 жылы Сырымбетке көшуі, одан кейін Сібір казактарын билейтін Омбыдағы басқарманың кенесшісі (советник) болуы, Омбы генерал-губернаторы Гасфордтың жәрдемімен 1855–1868 жылдары Көкшетау дуанының аға сұлтаны болуы анық. Бұлай көтерілуіне, сол кезде Гасфордта адъютант боп қызмет атқарған Шоқан да жәрдемдесті деген сөз бар. Құсмұрыннан кеткен Шынғыс, Шоқан

арқылы Омбы әкімдеріне ықпал жасап, ол дуанды жойдырған да, елін Көкшетау дуанына қостырған. Көкшетаудың аға сұлтаны болған Шыңғыс өзіне екі кенесші (заседатель) алған: бұрынғы Кокшетаудан Әбдіғапар Маңдаев (Алтын Ордада болған Токтамыс ханның ұрпағы), бұрынғы Құсмұрыннан, жоғарыда аталған Тәбейдің Тәштиті. Бұл екеуі де патшадан шен-шекпен алған байлар.

«Әкімшілік жағынан катал және жауыз болды», – деген Шыңғысты жұрт: «Ақылды, айлакер, тапқыр адам болыпты», – деседі. Халінше ол – «ағартушы» да болған адам.

Ең алдымен, Шыңғыс өзінен туған жеті ұлдың бәрін де орыс оқуына берген, олардан: Шокан – Омбының кадет корпусын, Мақы – Петербургтың Көркеменер академиясын, Махмет – Омбыдағы соғыстық гимназияны бітірген, өзгелері шала хат танып қана қалған.

Мақыны (Әбу Әл-Мұхаммед) оқытуына аздап тоқырайық: ененен тілқұлақсыз боп, бірақ зерек боп туған бұл баласын (1845 жылы туған) Шыңғыс 1855 жылы Петербургқа, І Николайдың азасына барғанда қасына ертеді де, толып жатқан ресми хаттардан кейін, сондағы мылқаулар мектебіне орналастырады. Содан тоғыз жыл оқып, Көркеменер академиясын тауысқанша қайтпаған. Шыңғыстың 1860 жылы Петербургқа барған Шоканға жазған хатында: «Әбу-Мақыжан сені таныды ма?» – деуі содан. Академияны бітірген Мақы Омбыға келіп, округтік сотқа біраз жыл хатшы болады да (оның қолжазбасы өте сұлу болуы, Шоканның біраз қағаздарын соған көшіртуі жоғарыда айтылды), одан кейін Сырымбеттегі туған ауылына барып, сол ауылдағы татар молданың Хакима есімді қызына үйленеді. Содан кейін ауылында тұрып, қолөнерімен шұғылданады да, қазақша, татарша, орысша фасонды киімдер тігеді, ағаштан, шұғадан оюлар жасайды, суреттер салады. Мақы 1916 жылы өледі. Одан туған Ідіріс (1883 – 1960) өмір бойы мұғалім боп өтті.

Шыңғыстың аға сұлтан кезінде патша үкіметі қазақ ауылдарынан орыс мектебіне бала сұрағанда, әкесі бар балаларды жібере алмай, біраз жетімдерді жіберді, солардан халыққа пайдалы кісілер (әсіресе дәрігерлер) шықты деседі.

Шыңғыс – қазақ фольклорын жинауда да елеулі еңбектер сіңірген адам. 23 фондыда, Омбыдағы шекара әскерін бастайтын полковник Ладыженскийдің 1840 жылы 22 февральда Шыңғысқа: «Қазақ фольклорын жинап жіберіңіз», – деп өтініш айтқан хаты бар. Шокан: «Едіге» жырын әкем 1841 жылы Жұмағұл ақыннан жазып алған еді», – дейді.

Осы іске Ладыженский түрткі болуы мүмкін. Кейін Шоканның өтінішімен де Шыңғыстың казак фольклорын жинап жібергені мәлім.

Шыңғыс Шоканды өте жақсы көрген. Ол жайда, кейінірек біраз мысалдар келтіреміз. Әзірге айтарымыз: Петербуртта тұрған Шоканға Шыңғыс жазған екі хат 23 фондыдан табылған, менін түсініктеріммен «Социалистік Қазақстан» газетінің елуінші жылдардағы (нақтылы датасы қазір есімде жоқ) бір санында жарияланған, Шыңғыстың қандай адам екіндігіне және Шоканды қалай сүйюіне куә боларлық, көлемі шағын бұл екі хатты да осы очеркке қосуды мақұл көрдім. Хат: «һуа аллаһу әл ахбар» (Бұл хабарды алла атымен жазамын»). – деп басталады да, одан арғы тілі сол кездегі казак арасында мода болған татарша, – «Сәуіклі ұғлым – Мұхаммед-Ханафия мен Әбу-Мақыжанға шок дұға-и сәләмләрімізні ирсәл айладік», – деп кетеді. Хат түгелімен осындай тілде жазылады. Қазіргі казак оқушыларына ондай тілдегі хатты оқу ауыр болар деп, Шыңғыстың екі хатын да қазақшалап бердік.

1860 жылдың 4 июнь күні жазылған хатта былай делінген: «Сүйікті ұлым – Мұхаммед-Ханафия (Шокан. – *С.М.*) мен Әбу-Мақыжанға (Мақы. – *С.М.*) осы сәлем хатымызды жолдаймыз. Біздің жайларды сұрасан, бұл демге шейін құдайдың арқасында, сау-сәләмәт жүріп жатырмыз. Ендігісі құдайдың билігінде. Сіздің 14 майда жазған мүбәрәк хатыңыз (бұл хат әзір қолға түскен жоқ. – *С.М.*) біздің қолға майдың 27 күні түсіп, бәріміз де қуанып қалдық. Мақтаулы тәнірім ақырын да солай етсін. Бұл хатпен бірге Карл Казимировичке де (Гутковский, 1801 – 1867. – *С.М.*) екі хат жолдаған екенсің, оны алып қуанып қалды. Одан бұрын Петербурттағы бір карьерден (?) және бір сенатордан сен туралы хат алып, Густав Ивановичке (?) жолдапты. Өзін де оған бертінде хат жазыпсың. Карл Казимировичке казак ауылдарына газет алдыртуды тапсырған екенсің, ол әр дуанда да осы істі орындамақ боп даярланып жатыр. Өзі үй ішімен Қарқаралы, Баян жағына кетті. Жакып пен Мұқанға (?) сенің сәлем хатыңды көрсеттім. Олар саған керек сөздерді (фольклор. – *С.М.*) жиюға ынталанып жатыр. Қарындасын Рахияны майдың аяғында күйеуіне ұзаттық. Құдайтағала алды-артын бақытты ғып, қайырын берсін. Өзіміз қазір дуаннан (Көкшетау қаласынан. – *С.М.*) елге қайтқалы жатырмыз. Соғыс губернаторы келіп, тексеру жасап, маған, Әбдіғапарға (Мандаев. – *С.М.*) Тәбей баласы Тәштитке сайлау жасатып, барлық жұрт бір ауызды болды да, ешкімді де алмастырмай, бәрімізді де орнымызда қалдырды. Саған бригадалық Боклов (?) және адъютант Насыров сәлем айтты. Біздің дуанға полковник

Майдель (сол кездегі сібірлік казактар басқармасының председателі. – С.М.) келді. Сіздің жаксы болғаныңызға шамадан тыс қуанышты. Өз баласына да мұндай қуанбас. Саған есендік тілеп, бақытты ұзақ өмір тілеп, көп сәлем айтты. Өзімнің саған берем деп уәде еткен ақшамды даярлап қойдым. Бір құдайға тапсырдым. Жаксы жүр. Ішкіліктен сак бол. Бір үйренсең, құтылуын кнын болар. Ғаббасұлы (Уәлінің баласы. – С.М.) Хасенді білесін бе? Есендік болса, Мақының портретін тезірек жібер. Жалқаулық кылма. Уақытын болса, бізге деген сәлемінді көп жазып тұрарсың. «Жырак жерден – жакын көңіл» деген. Клименка (?) сакалды адъютант және Кривоногов (?) көп сәлем айтты. Өткен кыс Омбыға бардык. Генерал-губернатор кызмет көрсетті. Сені: «Құдай өмір берсе, алыска барар», – деп мактады. Генерал-губернатор бізді благодарное собраниеде бнік мейіріммен қонак етті. Терелері жиналды. музыканттарын шақырды. Онда адъютант Фридрихспен таныстым. Генерал-губернатор казір Алматы, Қапал жакта жүр, июльдің аяғында кайтпак. Құдай есендік берсе, аксүйектікті, яғни князьдікті іздеп көр, карап жатпа. Өзіне де жаксылык ізде. Осыны көптен-көп тапсырамын. Біздің диплом (сұлтандык дәреже. – С.М.) ұзады. Соны кадағалап білуіне болмас па екен? Тарханға, Мүфтізадаға, Хисамеддин Шашабаевка, Жәңгір ханның молдасына зор сәлем айт. Мақының «пояс» дегені не нәрсе екенін біліп хабарларсың. Бұқаш, Мұсабай (Шоқанмен Қашкарияға бірге барғандар. – С.М.) сәлем жазған. Бұрынғы хаттарын алған жоқпын, соңғысын ғана алдым. Менің қолыма 28-інде (қай айдың? – С.М.) тиді. Егер айтқандары рас болса, патша ағзам оларға көп сый берген: хорунжий шені, алтын медаль, әрқайсысына алты мың сомнан акша. Бірге барған жолдастарына да сыйлық күтіп жатырмыз дейді. Мұса мырзаға (Шорманов) сенің: «Ақшадан болмаса да, жылудан болды», – деген сөзінді айтып ем, қызарып ұялып қалды. Ол саған «пәруэз қытайын (матаның аты. – С.М.) маған бермей, саған алып кетті», – деген өкпесін айтты. Мен маған да бермей Петербургка әкетті деген соң ғана: «Онда, окпем бекер екен, әкесін менен артык көреді екен десем, кателесіппін», – деп қапа болды. Тәңірі жазса, саған көп акша жіберем деп уәде етті. Маған Петербургтан қандай достар тапқаныңызды хабарлаңыз. Каниер (?) сонда ма? Егер жолыққандай болса, Осиповка сәлем айтыңыз. Мақы сізді сұрамай тани алды ма? Екі Махмуд та бұл күндері бізде қонақтап жатыр. Оларға Петербургта окитын орын тапсаңыз жаксы болар еді. Бұндағы указной (занды сайланған молда. – С.М.) сенің жазғандарыңды өте мактайды. Полктағы Шишкович те сенің

жазғандарыңды маған қуаныш қып айтты. Өзі саған сәлем жолдайды. Қасым баласы Күшік сұлтан (Кенесарының – әкесі бір, шешесі баска інісі. – С.М.) поддандық (Россияға бағынуды. – С.М.) сұрап маған келіп еді, мен оны соғыс губернаторына жолықтырдым. Ол генерал-губернаторға мәлімдеді. Егер ол мақұлдаса, мен арқылы хабарламақ, содан кейін Омбыға өзім алып бармақпын. Және Саржан (Кенесарының ағасы. – С.М.) баласы Қошқарбай Катейннің жәрдемімен патша ағзамға кетті. Қасында Мұқан Сұлтан (Жантурин. – С.М.) мен Қасымжан би Шегенов бар. Еншалла оларды көретін боларсыз. Қокандық өзбектер Перовский фортына шабуыл жасап, талап әкеткен, олардың арасында Кенесары балалары да бар деген қауесет естіледі. Өздерің есендіктеріңді білдіріп, көбірек хат жазсаңдар, мен де ақшаны көбірек жіберемін; аз жазсаңдар, аз жіберермін деп, құдайдан әрдайым есендік тілеп хат жазушы: атаң сұлтан Шыңғыс Уәлиханұлы. Тәті. Қанғожа, Жакып, Мұқан. Киікбай, Жүсіп сәлем айтады».

Шыңғыстың Шоканға 1860 жылдың 18 сентябрінде жазған хаты төмендегідей:

«Сүйікті ұлдарым: Мұхаммед-Ханафия мен Мақыжанға көп сәлем. Бізден амандық білмек болсаңдар, әзірге сәлемәтпіз. Ендігісін алла біледі. Сіздің августын 9-ында жазған хатыңызды (Бұл хат та жоқ. – С.М.) 8 сентябрьде алып, есендіктеріңді естіп қуандық. Тәңірі әрдайым осындай хаттарыңа жолықтырсын, сіздерді онда, бізді мұнда, құдай-ағала аман сақтасын. Амандық болса, әр тоқсанда 300 сомнан ақша салып тұрамыз. Осы жолы 300 сом жібердім. Ай сайын жіберуге уақыт болмады. Ондағы ноғайлар арқылы жіберуге сенбедім. Егер ұнатсан, осылай жіберіп тұрармын. Мұса мырзаға сенің сәлеміңнің көшірмесін жібердім. Сәлемді көп жазып тұрсаң, ризалығым да күшейе түсер. Мен үшін Мақыжанның аузынан, тамағынан көп-көп сүйгейсің. Августың басында Жакыптың Сәт-Мұхаммед деген баласы туды. Мақының портретін тез жасатып жіберуіңді өтінем. Сен барғанда Мақы сұрамай таныды ма, жоқ па? Маған хабарла. Саған тапсыарым: Петербургта мақтаншақтық көрсетіп ақша шашпа. Бұндағы біздің де хал-жайымызды ойлағаның жөн. Жылына мың сом жіберемін. Енді төрт айда бір жіберіп тұрармын. Бұл жіберген 300 сом оған кірмес. Бұны әрбір ұлықтармен танысуың үшін жіберем. Әрдайым есендігіңді тілеп хат жазған – атаңыз Шыңғыс. Қош болыңыз. Апаңнан (шешесі Зейнептен. – С.М.) көп-көп сәлем. Біздің соғыстық губернатордың қуығы тұтылып, күміс түтік салудан көп азап шегіп, аз-ақ өлмей қалды. Қазір сауықты.

дегенмен сыркатынан қаупі күшті. Жіберген ақшаны ала салысымен, кідіріссіз хат сала гөріңіз!»

Шыңғыс Көкшетау дуанына 1868 жылға дейін, яғни дуандарда сұлтандық дәрежелер жойылып, қазақ арасындағы болыстан басқа билікті патша үкіметі түгелімен өз қолына алғанға дейін аға сұлтан болып тұрады. Содан кейін үкіметтің ресми қызметін атқармай, ауылында «батагөй ақсақал» болып қана өмір кешірген сияқты. Ол 1901 жылы 9 май күні 85 жасында, тұрағы Сырымбет тауының етегінде қайтыс болған. Көзі көргендердің айтуынша, Шыңғыс қайтар алдында бақұлдасқан жұртқа: Сібірге саяхаттап келген үш патша: II және III Александрдың, II Николайдың ханзада (наследник) кезінде, қолдарынан ұстап, Ертіс жағасына тоқтаған кемеден көтеріп алдым, құдайға ешбір арманым жоқ», – депті.

Сырымбет тауының етегіндегі зиратқа жерленген Шыңғыстың басына тұқымдары күйген кірпіштен төбесі ашық там орнатып, ішіне «Самарканның көк тасынан» (ляпислазур) сскерткіш қойған. Биіктігі орта адамның бойындай, жалпақтығы жарты метрден астам, жылтырлана тегістелген бұл тасқа арабың машхи жазуымен Шыңғыстың аты-жөні жазылған. Бұл көркем тас 1913 жылы Сырымбетте болған шағымда бар екен. Одан кейін 1821 жылы барсам, тасты әлдекімдер ұрлап әкетіпті, кірпіш тамның қабырғалары құлапты. 1952 жылы барсам, бірен-саран шашылған кірпіштер болмаса, Шыңғыс қабырына белгі боларлық ештеңе қалмапты.

Шыңғыстың әйелі Зейнеп – Баянауылдағы атақты феодал Шорман Күшіковтың (руы Қаржас) қызы. Шорман да патша үкіметінің әскеріне қосылып, Кенесарының әкесі Қасымды Аркадан бірге қуысқан адам. Оның хорунжий чині болған. Шорман 37 жасында өткен. Оның үлкен ұлы Мұса 1856 жылы Петербургта болып, II Александрдың такка отырған тойына қатынаскан. Сонда толтырылған капитулға (анкетаға) қарағанда, «Мұса Шорманов 1819 жылы туған, 16 жасында болыс болған, кейін Баянауыл дуанына аға сұлтан болған, алтын медаль алған, 1854 жылы шетелдің Сібірдегі алтыншыларын қуысқандығы үшін, хорунжийден ясаул дәрежесіне көтерілген, 1855 жылы Петербургта I Николайдың азасына қатынасып, подполковник дәрежесін алған».

1952 жылдың жазында іздеп барып көрсем, Мұсаның қабыры Баянауыл ауданының Аккелін деген жеріндегі зиратта екен («Тендік» колхозының қасында). Басына қойылған сұр мрамор тасында: «Бұл араға полковник Мұса Шормановтың сүйегі жерленген –1819 – 1885», – деп орысша, қазақша жазылған.

Зейнеп Мұсадан үлкен көрінеді. «Р»-ды «л» қып, «с»-ты «ш» қып сөйлейтін шолжың тілді, биік денелі, көрікті әйел еді дейді. Шынғыс оған 1834 жылы 18 жасында үйленген. Зейнепті: «Шынғыстың биі болған, елге де беделді болған», – деседі. Зейнеп Шынғыстан бұрын өлген (қай жылы екені мәлімсіз).

Молдахмет Тырбиевтің айтуынша, Зейнеп өлгеннен кейін, қартайған Шынғыс Калипа есімді жастау әйелді аларла: «Мен қары (жезөкше. – С.М.) демейін, сен кәрі деме», – депті.

Зейнептен Мұхаммед-Ханафия (Шокан), Жакып, Әбу Мұхаммед (Мақыжан немесе Мақы), Махмуд (Мақмет), Ахмет, Сахиб-Керей (Козке), Нұрмұхаммед (Қоқыш) дейтін жеті ұл, Ұркия, Ракия дейтін екі қыз туған.

II. ШОКАННЫҢ ӨМІРІ ТУРАЛЫ

Оның азанмен қойылған аты Мұхаммед-Ханафия екені жоғарыда айтылды. Оны әке-шешесі кішкене күнінде еркелетіп Шокан деген, кейде Қанаш деп те айтқан. Бірақ кейін Мұхаммед-Ханафия да, Қанаш та ұмытылып, барлық документте Шокан (орысша Чокан) болып кеткен.

Соңғы кезге дейін Шоканның дәл қай жерде, дәл қай жылы, қай күні туғаны мәлімсіз болып келді. Оның өмірбаянын¹ бірінші рет жазып, 1904 жылы шыққан жинағына жариялаған Г.Н. Потанин: «Шокан Омбыдағы кадет корпусына 1847 жылы келіп түсті, оған он жастағы бала алынушы еді, сондықтан 1837 жылы туған болуы керек», – дейді. Бұған қарағанда, 1865 жылы өлген Шокан 28 жаста болады. Осы кітапқа кіріспе сөз жазған Н.И. Веселовский: «Отыз жасқа да жетпей олді», – деп, нақтылы жылды көрсетпейді. Шокан туралы естелік жазған орысның ғалымдары мен жазушылары да Н.И. Веселовскийдің ізімен келеді. Өткен ғасырдың аяқ кезінде Омбыда шыққан «Дала уәләты» газетінің 1894 жылы 8 майда шыққан 18 санында Шоканды «1835 жылы тууды» дейді. Осы датаның дұрыстығын, Россия География қоғамының 1857 жылы 27 февраль күнгі жиналысының протоколы бекітеді. Бұл жиналыста қоғамға мүше боп алынған Шоканды «22 жаста» делінген.

23 фондыда сақталған бір документте, кадет корпусын бітіріп, Батыс Сібірдің генерал-губернаторына адъютант болып қызметке кірген Шоканға 1853 жылдың 8 ноябрінде патша үкіметі корнет (кіші офицер)

¹ Бұл өмірбаянға талай рет ораламыз. – С.М.

дәрежесін бергені айтылған. Москвадағы соғыс тарихының архивінде осы шенді алу жөнінде Шоканның өз қолынан толтырылған анкета бар, сонда туған айы, күні көрсетілмей, «туған жылы» деген сұрауға, «1835» деп көрсетілген. Сонымен Шоканның 1835 жылы тууы анық. Бірақ қай жерде туғанын әзірге ешкім білмейді. Шынғысты Құсмұрынға «18 жасында (бұл – 1834 жыл) барды» деген халық аузындағы сөз рас болса, Шокан Құсмұрында туады, ресми документтегі «Құсмұрынға 1834 жылдан бастап аға сұлтан болды» деген сөз рас болса, ата мекені Сырымбетте туған болады. Қайсысында туса да, Омбыдағы кадет корпусына оқуға Құсмұрыннан баруы анық.

Шокан кішкене күннен зерек боп хат танығанға ұқсайды. «Едіге» эпосы туралы жазған сөзінде: «Бұл жырды мен бірінші рет Аманқарағай дуанындағы аз ата Күрлеуіт (орысша «Курлеум» деп кате жазылған) Қыпшақтың ақыны – Жұмағұлдан (анығы – Жаманқұл) 1841 жылы естідім», – дейді. Онда Шокан алты жаста. «Бұл жыр, – дейді Шокан, – екінші рет Арыстанбай ақыннан жазылып алынды. 1842 жылы әкем екеуміз осы екі жырды салыстырып отырып, бірімен-бірін толықтырдық». Шокан бұл жылы жеті жаста!.. (Атақты композитор Моцарттың төрт жасынан музыкалық шығарма жаза бастауына карағанда, мұнда таңданатын еш нәрсе жоқ. Ірі таланттардың кішкене күнінен сауаттанып, ұты істерге талпынуы тарихта талай рет кездесетін нәрсе.

Туған інісі Қоқыштан естуімше, Шокан кішкене күнінде аса ерке және тентек болған, сөйтіп жүріп, ауылында тұратын татар молдасы Ғалиакбардан сабақ оқып, бес жасында хат білген, әкесінің қазақ фольклорын жинауына, татар тілінде жүретін кеңсе істеріне жәрдемдескен.

Аға сұлтандықтан түскен Шынғыс алдағы күнін ойлаған да, Шоканды Омбыға апарып, кадет корпусына оқуға беруге ойлаған. Оның бұл ниетін, (бұрын Омбыдағы казак-орыс офицерлік мектебінде бірге оқыған, казак тілін білетіндіктен, Омбыдағы сібірлік казактар басқармасына тілмаш болып қызмет атқаратын, бағынышты елі Шынғысқа қарсы көтерілгенде, сол үйде қонақта жатқан В.И. Добшинский де қуаттаған. Ол Шоканды Омбыға Шынғыспен бірге алып барысқан. Әкесінің «оқуға апарамын» дегенін естіген соң, Шокан қашып, Құсмұрын дөңінің Үшбұлақ аталатын сайларына қалың боп өсетін қайындар мен талдардың арасына тығылып қалыпты дейді. Жайылым салу арқылы бірер күнде әрең табылған Шоканның басқа әдіспен арбаға мінбеуін көріп, Шынғыс пәуескенің ішіне аяқ-қолын байлап сапты. Сонда Шокан әкесіне: «Арбаға хан тұқымының өзге байланғаны жетпеген-

дей, енді мені байладың ба?» – депті. Сонда шешесі Зейнеп жылап, еріне: «Босат баламды байлаудан! Ырыс тартса, байлаусыз да барар, кырсық тартса, байласан да, босанып қашар», – депті. Аяқ-қолын шешкен Шокан ешбір үн шығармай, ешкімге тіл қатпай, жатқан жерінен қозғалмай, әкесінің сапарға шыққан пәуескесімен кете барыпты.

Қоқыштың айтуынша, Шоканды ертіп Омбыға барған Шыңғыс әлдене тамырының үйіне түседі. Үйінен аттанарда үн қатпаған Шокан әкесіне жолшыбай да, Омбыға барғанда да тіл қатпайды. Ол тек В.И. Добшинскиймен ғана сөйлеседі. Оқуда қалуға ырзаласпайды.

Омбыда біраз күн жатып, Шоканды орналастыру туралы корпусстың начальнигімен келіскен Шыңғыс бата қалаға үйренгенше, орыс тіліне түсінгенше В.И. Добшинскийдің пәтерінде бола тұрсын дейді де, өзі еліне қайтуға атын жектіреді. Шокан сол кезде пәуескенің ішіне кіреді де, жатып алады. Ат жегіліп болған соң, әкесі «шық» десе, шықпайды. Шыңғыс содан кейін Шоканды пәуескеден суырып ап, шапалақпен оң жағынан бір, сол жағынан бір тартады да, лақтырып жіберіп, өзі пәуескесіне мініп кете барады.

– Бірақ, – дейді Қоқыш, – біржола кетіп қоймай, қаланың шетіндегі бір танысына барады да, сол үйге тоқырап, түнде Добшинскийдің үйіне келеді. Шокан ол кезде ұйықтап жатыр екен. Әкесі оны мандайдан ғана иіскейді де, кетіп отырады. Содан оралмайды.

– Шокан, – дейтін еді Қоқыш, – әкесі ұрып кеткеннен кейін жылаусықтаусыз үйге кіреді де, ешкімге тіл қатпастан, әкесі мен екеуі мекендеген белмеге жатып қалады.

«Содан, – депті Добшинский, – екі күн ас ішпестен, тіл қатпастан қасарып жатып апты. Үшінші күні ас ішіпті де, Добшинскийге: «Мені оқу үйіне апарып сал», – депті.

– Кадет корпусының жатаханасына сол кіргеннен, – дейді Қоқыш, – қашан бітіргенше Шокан шықпапты.

Оқуының алғашқы екі жылында Шокан үйіне бармайды, әкесінің жіберген атын қайтарып жібереді. Оқуына алансыз болсын деп, әкесі де қатынаспайды. Үшінші жылы Омбыға нағашысы Мұса Шорманов келіп, Шоканды үйіне әрең апарды.

Шоканның қалай оқуын баяндар алдында, Омбының кадеттік корпусы туралы аз сөз айта кету жөн. Менің қолымда осы корпусстың 1915 жылы қалың кітап боп шыққан 448 беттік тарихы бар. Бұл кітапты маған 1952 жылы 12 сентябрь күні, Омбы қаласында, бұрынғы кадет корпусының үйінде қызмет атқарып жатқан пехота (жаяу әскер)

офицерлерін даярлайтын училищенің начальнигі генерал-майор Леленков сыйлады. Кітап кадет корпусының ашылуына 1913 жылы жүз жыл толу тойына (юбилейіне) арналып шыққан.

Бұл кітап жазылған мағлұматтарға карағанда, 1813 жылы 1 майда Омбы қаласында войсковое казачье училище деген есіммен ашылады. Оны Батыс Сібірдің сол кездегі генерал-губернаторы және сібірлік казак-орыс атты әскерінің (кавалерия) бас қолбасшысы Г.И. Глазенап басқарады.

Бұл училище Россияның сол кездегі патшасы І Александрдың бұйрығымен ашылған. 1812 жылдың Отан соғысында Францияны қирата жеңген Россия, Батыс жағын біраз жылға қауіпсіз етіп алғаннан кейін, канатын Орта Азияға жаюды ойлады. Училище іске жергілікті казак-орыстар мен қызметкерлерден әскер бастайтын офицерлер даярлау мақсатымен ашылады.

– Басында, – дейді генерал Леленков, – училищеге оншалық көңіл бөлінбей, жергілікті ағаштан қиылған үйдегі училищенің оқуы нашар болған, курсанттардың көпшілігі пәтерде жатып оқыған, оқытушылардың көпшілігі жергілікті казак-орыс жүздігінің (сотня) ясаулдары (орта офицерлері) мен атамандары (жоғарғы офицерлер) екен, бірақ олардың өздерінің білім дәрежесі төмен болғандықтан, әскерлік ойыннан басқа сабақты жөндеп жүргізе алмаған, оқушыларына білім бермеген; оның үстіне сабау тәртібін қолданып, қымс етсе қамшымен дүрелей берген. Ас-су, киім-кешекті оқушылар үйінен алдыратын болған.

Училишені бірінші рет офицерлік оқудың тәртібін келтірген – І Николай көрінеді. Таққа отырған күннен бастап (1826 жылдан), ол Омбыдағы әскерлік училищеге көңіл бөледі де, оған қамқорлық жасауды, Россия армиясының сол кездегі бас штабын басқаратын інісі Михаилға тапсырады.

«Осы кезде делінген, – кадет корпусының жоғарыда аталған юбилейлік жинағында – офицерлік училище шекараны ғана (казак даласын айтады. – С.М.) қорғап тұрумен қоймай, сұлтан Қасымның (Абылайдың баласы. – С.М.), оның балалары: Саржан мен Кенесарының бүліншілік жасауына байланысты, соғыс ісін де жүргізді... Училище 20 жылдай жасағанда, мемлекет қазынасынан 1 080 800 сом алды, сонда бұл оқу орнынан бір офицерді даярлап шығару, мемлекетке 10 000 сомға түседі» (50 бет).

Офицерлік училишені қамқорлығына алған «ұлы князь», оны ол ең алдымен, мемлекет қаржысына көшіріп, 1831 жылдың керегіне 50 912

сом 27 тиын ақша береді, сондықтан училищеде бұрын бай казак-орыстың балалары ғана оқи алса, енді одан төменгілердің де баласы (әрине, мөлшерлі санда ғана) оқитын болады; курсанттар ала-құла киінбей, белгілі формамен ғана жүруге айналады; Омбыдағы Азиялық мектеп аталатын, казак-орыс жүздіктеріне командир даярлайтын қысқа уақытты оқу орны, 1828 жылы училище қарамағына беріледі. Батыс Сібір әскерінің қолбасшысы генерал-лейтенант Н.С. Сулима 1835 жылы, оған дейін оқу мерзімі жеті жылдық болып келген училищені тоғыз жылдыққа көшіреді; 1836 жылы, ханзада (наследник) кезінде Омбыға келген II Александр училищені көреді де, кірпіштен арнаулы оқу және жатақ үйлерін салуға бұйрық береді. Қазірге дейін сақталған, көлемі бір орамды түгел қамтитын, архитектурасы әдемі бұл үй XIX ғасырдың қыркыншы жылдарының басында салынып бітеді; курсанттардың көңіл көтеретін шағында, корпустың кең залына қыздарды шақырып билеуге рұқсат беріледі.

1845 жылы, I Николайдың екінші баласы Константин 17 жасқа толады. Соның құрметіне Омбының офицерлік училищесі «кадет корпусы» деген есімге көшіп, жас князь қамқорлығына алады. Бұл бұйрық 1845 жылы берілгенмен, корпусдың ашылуы 1846 жылдың күзінен басталады. Шокан корпус ашылғаннан бір жыл кейін, 1847 жылы келіп түседі. Ескерте кететін бір сөз: атап отырған князь Константин, орыстың Мұзды мұхитын зерттеген атакты ғалымы, Россия Географиялық қоғамының бір мерзімдегі президенті адмирал Ф.П. Литкенің (1797 – 1882) тәрбиесінде (попечение) өскен екен. Ол Шоканды білген және жақсы көрген. 1860 жылы Шокан II Александрдың қабылдауында болған. «Бұл құрметке Шоканның қолы, әуелі Литке арқылы Константинге, содан патшаға жетті», – деген сөз бар.

1845–1864 жылдарда «кадет корпусы» 1864–1882 жылдарда «соғыс гимназиясы» атанған, одан кейін тағы да «кадет корпусы» атанып, 1918 жылға дейін осы есіммен келген бұл мектеп Сібірдегі ең мәдениетті оқу орны болған. Бұл мәселеге ұзақ тоқтауға жазып отырған очеркте орын тар. Оқушыларға тек қана ескертерім – 1952 жылдың жазында, Омбыға барған жолымда, генерал-майор Леленковтың бастауымен, бұрын «кадет корпусы» аталған, қазір жаяу әскер командирлерін даярлайтын орын болған үйлердің бәрін де түгел көріп шықтым. Мергендікке үйренетін жерлерінде де (тир). ат қораларында да болдым. Генерал Леленков мені оқушылардың, қала сыртындағы жазғы лагеріне де апарды. «Шайтанның үңгірі» (чертовое логово) аталатын бұл мекен,

каладан жырағырақ жердегі бір өзенсымақтың жағасына өскен қалын қайыңның ішінде екен. Осылардың бәрін тұтас алғанда, кадет корпусының жатақханасы да, оқу орындары да, демалыс жайлары да өте бапты, мәдениетті болғаны рас.

Бұрынғы офицерлік училищені кадет корпусына айналдырған документтің бір тармағында (1845 жылы 24 октябрьде патша бекіткен тәртіпте): «Россияға бағынышты, көңілінің адалдығын іс жүзінде көрсеткен қырғыздардың (казактардың. – С.М.) өнер-білімге ұмтылуын еске алып, тәжірибе ретінде, олардың да кейбірінің балаларын кадет корпусына оқуға алу керек», – делінген (юбилейлік жинақ, 51 бет). Нұсқау солай бола тұра, кадет корпусының алғашқы он шақты жылында, одан Шоканнан басқа қазақ баласы оқымаған. Оны біз, осы корпуста 1826–1913 жылдардың арасында тәрбие алған адамдардың, аталған жинақтың аяғына берілген тізімнен көреміз.

Шоканның корпуска 1847 жылы түсуі жоғарыда айтылды. «Бұратана» (инородцы) аталатын отар елден шыққан ол, сабақты әділетсіздік қорлық жағдайда оқыған: кадет корпусында окитын «бұратана» елдің балаларын, «соғыстың әдісі және айласы» аталатын сабақтарға кіргізбеген (патша үкіметі бұратаналар ондай оқуды білсе, өзімізге қарсы шығады деп қорыққан болар), шет тілден оқылатын: француз, ағылшын, неміс тілдерінің сабағына да қатынастырмаған, олардың орнына мұсылман дінінің сабағын және татар тілін оқытқан. Сондай кемшілік жағдайда оқығанмен, Шоканның кадет корпусынан ұлан-байтақ білім алуына кейін толығырақ тоқтаймыз.

Бұрынғы офицерлік училище де, оған жалғасқан кадет корпусы да, негізінде, россиялық монархияның сойылын соғатын офицерлер даярлайтын мектеп болған, дегенмен орыс қоғамының ішінде XIX ғасырда болған жаңа пікірлер де корпустың оқушыларына әсерін тигізбей қоймайды. Бұл ғасырдағы жаңа пікірдің тұңғышы – 1825 жылы Петерборда болатын декабристер көтерілісі. В.И. Ленин «Дворяндар революциясы» деп атаған бұл қозғалыстың Россияда әсер етпеген жері жоқ. Осы көтерілістердің кейбір басшылары Сібірге жер аударылғанда жолда Омбыға тоқтап, қамалында (крепость) біраз жатып аттанатын болған, мәселен, П.И. Пестель (1793 – 1826), кейін «оның баласы Сібірдің генерал-губернаторы боп тағайындалған» (Герцен, «Өткендер мен ойлар», Гослитиздат, 1946 жыл, 135 бет). Декабристердің пікірі сібірлік интеллигенцияға қатты әсер етуін, біз Сібір ғалымдары: Шапов (1830 – 1876), Потанин, Ядринцев еңбектерінен көреміз.

XIX ғасырдың қыркыншы жылдарында Россияның қоғамдық пікірінде ерекше орын алатын оқиға – «Петрашевшілдердің қозғалысы». Бастаушысы – М.В. Петрашевский (1821 – 1866). Утопиялық социализм идеясының негізінде Петербуртта құрылған бұл ұйымның мүшелерін патша үкіметі 1849 жылдың 23 апрелі күні тұтқынға алады. Со жылдың 16 ноябрінде арнаулы сот, петрашевшілдердің он бесін өлім жазасына бұйырып, дарға асуға үкім шығарды. Олардың ішінде, орыстың атакты жазушысы Ф.М. Достоевский (1821 – 1881), белгілі акыны С.Ф. Дуров (1816 – 1869) та бар. Өзге петрашевшілдер өмірлік қаторға айдалмақ болады. Өлімге бұйырылғандарды жандеттер дардың астына әкеп, бастарын қапшықпен бүркеп, мойындарына тұзақ кигізе бастағанда, патшаның «мейірімді бұйрығы» келеді, ешкімді аспай, барлық петрашевшілдерді сібірлік қаторға айдайды. Бұлардың біразы Омбы қамалында жатып қалады, мәселен, Достоевский, Дуров, тағы басқалар... Бұлар сібірлік ой-пікірді өркендетуге, оның ішінде кадет корпусы шәкірттерінің ой-пікіріне қатты әсерін тигізген. Шокан Омбыдағы кадет корпусына осындай жағдайда түседі.

«Корпуста оқушылар, – дейді Потанин, – «рота» және «эскадрон» боп, екіге бөлінетін... Шокан эскадронға түсті... Оқу мерзімі жеті жыл еді».

Шокан кадет корпусын жеті жылда емес, 1853 жылы, алты жылда бітіреді. Өйткені себебі: бұратана елден шығуы екені жоғарыда айтылды.

Потаниннің сипаттауынша, корпусқа түскенше орыс тілінен түк білмейтін Шокан, біріншіден, бұл тілді сабақтың алғашқы жарты жылында орыс баласындай біліп үлгерген: екіншіден, математикадан және басқа барлық сабақты да жақсы оқып, кластас балаларының алды болған; үшіншіден, сабақтан тыс уақытын кітап оқуға жұмсап, корпус ішінде ең көп білетін адамға саналған; төртіншіден оқуға түсе сала сурет салу ісімен шұғылданып, аз уақытта әдемі суреттер сала білумен оқушыларды да, оқытушыларды да қайран қалдырған; бесіншіден, корпустан француз және неміс тілдерін жақсы білген; бұл мәселеге кейін толығырақ ораламыз. Алтыншыдан, бұратана елдердің балаларына корпуста соғыстың айла-әдісіне жататын сабақтар оқымағанымен, бұл білімді де Шоканның жақсы меңгергенін, кейін оның қаламынан туған шығармалардан көреміз: жетіншіден, Шокан оқу жылдарында араб тілін жақсы білетін оқытушысы Н.Ф. Костылецкийден сабақ алды деген сөз бар.

«Н.Ф. Костылецкий, – дейді Г.Н. Потанин, – орыс тілі мен орыс әдебиетінің оқытушысы еді. Қазан университетін бітіріп ориенталист (Шығысты зерттеуші) болып шыққан ол Стамбулда Россияның өкілі

болуға әзірленіп жүреді де, казак-орыс болғандықтан ол қызметке жіберілмей (көп заманнан Россиямен жауласып келе жатқан Түркияға соғыс кезінде казак-орыстардың тізесі ерекше батканы мәлім – С.М.), туған жері Сібірге қайтады да, училищеге сабақ беруге орналасады. Ол арабтың, парсының, әсіресе татардың тілін жақсы білетін еді. Ол атакты ориенталист И.Н. Березинмен (1818 – 1896) дос болып, оған казак тілі туралы материалдар жинап береді: Березинді казактың халықтық шығармаларымен, әсіресе «Қозы Көрпештің» варианттарымен таныстырады. Шоқан оған (Березинге) аса қажетті адам болады. Кадеттерге Н.Ф. Костылецкийдің мәні үлкен болды, сабақтары өткір күлкілі қызықтармен өтті. Өзі Белинский мен Гогольдың талантына табынатын адам еді. Орыс әдебиетінің тарихын оқытқанда, Белинскийдің мақалаларына сүйенетін. Сол қылығы үшін корпус жұмысын тексерушілерден (Блюфель немесе Анненковтан) сөгіс естігені бар».

«Н.Ф. Костылецкий сияқты Е.И. Старков та сібірлік казак-орыстардан шыққан еді, – дейді Потанин, – ол да өте ұғымтал адам болатын, бірақ білімді казак-орыс училищесінен ғана алды да, бұл мектепті бітірген казактар сол арадағы әскерлік қызметте қалатын болғандықтан, әрі қарай оқи алмай, оқытушы болып орналасты... Е.И. Старков казак даласының географиясын жақсы білетін еді, осы жайда мақала да бастырып жүрді. Кадеттер үшін онысы аса пайдалы болды... Гонсевский (тарихшы) әуелі Вильно университетінде оқып, ол жабылғаннан кейін Қазан университетіне көшкен. Ол біздің оқытушылардың ішіндегі ең білімдісі еді, мамандығы жөніндегі ғылымның соңына қадағалап түсіп, сол жайдан көп кітаптар алдырып оқушы еді, сонысына қарағанда, орта мектепте оқытушылықтан гөрі салмақтырақ іске әзірленген сияқты. Шамадан тыс бұйығылығына қарағанда, онын, рухани өмірінде әлдене толғанушылық болған тәрізді. Ол көп кешікпей Россияға кетті, артынан атылып өлді деп естідік. Е.И. Старков оқыған лекцияның бізге ерекше мәні болды. Кадет корпусының, программасы бойынша, тарих сабағын біз 1815 жылға дейін оқуға тиістіміз де. Гонсевский бұл сабақты 1830 жылға дейін оқытты. Ол бізге аса ұқыпты түрде Францияның ұлы революциясының тарихын, оны бастаушылардың кім екенін ерекше сезіммен таныстырды. Бірақ одан біздің үкіметке деген сезіміміз өзгерген жоқ, Гонсевскийдің алдынан біз терен мағынасындағы монархист болып шықтық».

Шоқан да кадет корпусынан осындай, яғни монархистік пікірде шыққанға ұқсайды. Бірақ монархистер де бір түсті емес. Монархияға шү-

бәсіз сенетін монархистер де, оған сын көзімен қарайтын монархистер де болған. Мәселен, декабристер де монархист. Бірақ олар монархизмнің кате-кемшіліктеріне сын көзімен қарайды да, соларды түзетпек болады, монархияның негізін шайқағысы келмейді. Корпуста шыққаннан кейінгі біраз жылдық қылығына қарағанда, Шокан осындай «сыншыл монархист» болғанға ұқсайды.

Алты жыл тәрбиесінде болған Омбы кадет корпусының тарихына Шокан өзінің атын өшпестей қып жазып кеткен. Оған осы корпусстың жүз жасқа толуына арналып шыққан жоғарыда аталған юбилейлік жинақ куә. Оған Шоканның есімі төмендегідей түрде мақтанышпен аталған: «Орта Азияны танудың ауыр күндерінде, ондағы хандықтардың бізді жау көретін шағында, Омбының кадет корпусында тәрбиеленген Шокан Уәлиханов саудагер бейнесінде Орта Азияға кірген де, минут сайын ажал күткен қауіптің арасында, ондағы хандықтардың және Кашкарияның хал-жайы туралы аса қызғылықты және қымбатты материалдар жинап, Россияға аман-есен оралған соң, саяхаты туралы География қоғамының хабарларына мақалалар жариялаған» (279 бет).

Корпусты бітірген Шоканды, Батыс Сібірдің сол кездегі генерал-губернаторы Гасфорт (1790 – 1874) өзіне адъютант қып алады. Сібірлік казак облыстарының басқармасы да соған бағынышты болады. Басқарманың ол кездегі председатели Батыс Сібірдің соғыс губернаторы Фридрихс.

Гасфортты Потанин де, сол кезді жаксы білетін басқа адамдар да мақтаншақ, дарақы, қорқақ адам еді деседі. Солардың аузынан тараған кейбір анекдоттарды оқушылардың алдына тарта кетейік:

1) Революцияға дейін Батыс Сібірдің генерал-губернаторы тұрған, одан кейін Омбының музейі болып келе жатқан үйді Обь өзенінің Ертіске құйылар сағасына Гасфорт салдырған. Сол үйді Петербургтағы «Қысқы сарай» аталатын патша үйіне ұқсатпак болған: көше жак қабырғаларына жапсыра кірпіштен колонна сияқты бағанасымактар жасатып, «Қысқы сарай сияктандырам» деп үйдің қабырғаларын жасыл сырмен, колонналарын ак сырмен боятқан: «патша я оның тұқымдары келе калса» деп, бұл үйдің екінші этажының бір канатына Романовтардан болған патшалардың немесе ұлы князьдардың бояумен салынған суреттерін қойған, солардың арасына, төр жакка өзінің суретін ілген (олар казіргі музейде, тарихи деректер ретінде сақтаулы); Гасфорттың үш адъютанты болады екен, бірі – Шокан; Гасфорт «патшаға ұқсаймын» деп, оның атын «флигель-адъютант» қойған, ресми түрде

жолығатын адамдарымен ол Шокан арқылы ғана байланысады екен: үй тәртібін солай ұстаған Гасфорт, ол үй мен кадет корпусының арасындағы алаңды, Петербургтағы «Қысқы сарай» мен «Генералдық штаб» арасындағы алаңға ұқсатпак боп, атын «Орда алаңы» (Дворцовая площадь) қойған. Россияның ол кездегі патшасы І Николай 1796 жылдың 25 июні күні туған. Гасфорт осы күнді жыл сайын тойлап, қаладағы гарнизонды және кадет корпусының оқытушылары мен оқушыларын парадқа шығарады екен де, «Орда алаңында» парадты қабылдап, сөйлейді екен.

– Сонда, – деседі, бұл жайда ескерткіш жазғандар, – Гасфорт барлық орденін тағатын болған, орыс пен түрік соғыстарына, Кавказдағы Шамиль қозғалысын, Балтық елдерінің көтерілісін басуға қатынасканы үшін алған оның ордендері мен медальдары көп болған, солары төсіне сыймай қалғанда Шоканнан: «Артылғандарын қайда тағам?» – деп сұрапты. Шокан қалжындап: «Етігіңіздің қоныштарына тағыңыз», – депті, сол «ақылды» аламын деп, Гасфорттың бір сәтте көптің көзінде күлкі болғаны бар.

2) Россиядағы крепостнойлық право ІІ Александр патша боп тұрған кезде жойылған ғой. Бұл правоның жойылуына Россияда феодализм тозып, капитализм аршындап өркендей бастауы себеп болғанын білеміз. Соған карамай, патшашылдар бұл шараны «патшаның мейірімі» деп түсіндіруге тырысканы да, ІІ Александрды «азатшыл патша» атағаны да мәлім. Өзін патшаның Батыс Сібірдегі тірегі көрген Гасфорт та «кішкене Александр» болуға, өзін көп көзінде либерал ғып ұстауға тырысқан. Сондай қылықтарының ішінен екеуін ғана алайық:

Бірінші – атакты жазушы Федор Михайлович Достоевскийдің петрашевшілдік қозғалысқа қатынаскандығы үшін әуелде өлім жазасына бұйырылып, артынан каторгаға кеткенін, жазасын Омбының камалында отырып өтегенін жоғарыда айттық. Осы Достоевскийді либерал Гасфорттың қамаудан әлденеше рет кеңсесіне немесе үйіне шақырып ап, әңгімелескені, қонақ етіп жібергені бар. Бұл – Шоканның Гасфортқа адъютант боп қызмет атқаратын шағы. Достоевскийді қамаудан алып кеп, алып барып жүретін Шокан болған. Осы кезде екеуі жақсы танысып өмір бойы дос боп кеткен (бұл мәселеге кейін ораламыз).

Екінші – Россияның ХІХ ғасырда жасаған атакты анархисі М.А. Бакунин (1814 – 1876) 1857 жылы Сібірге жер аударылып, жолшыбай Омбының камалында біраз күн жатады. Бұл – Шоканның Құлжа сапарынан оралып, жинаған материалдарын қорытып жатқан кезі; Гасфорт-

ғың адъютанттығынан босанбаған шағы; Гасфорт Бакунинді де қамаудан Шокан арқылы үйіне шақыртып ап қонақ етеді.

– Со жолы, – дейді Г.Н. Потанин естелігінде, – Гасфорт Венгрия науқанында (соғысында) Германштат қаласын алуда өзінің ерлік көрсеткенін айтып мактана бастағанда, Бакунин отырып: «Орыс армиясының қирай жеңілген жерін айтасың ба?» – депті. Гасфорт ұялып қапты. Сергиополь қаласына барғанда, Гасфорт бір офицерден әлденені жазуға қарындаш сұраса, онда болмай ғап, Гасфорт қалтасынан бір қарындаштын тұқылын суырады да: «Германштатта бітім шартына осы қарындашпен қол қойған едім», – деп мактаныпты. Бакунин Қиырдағы Сібірге жөнелтілгенде, Гасфорттың бұйыруымен, Шокан Барнауылға дейін шығарып салады. А.И. Герценнің (1812 – 1870) айтуынша, Бакунин Шығыс Сібірден Япония арқылы Сан-Францискоға 1861 жылдың март айында қашып шығып, одан Лондонға келген («Өткендер мен ойлар», 746 бет). Осы сапарда Бакунин мен Шоканның арасында болған әңгімені, оларды күзетуге шыққан урядниктер тындап отырып, артынан полиция басқармасына хабарлаған, бұл хабар полицияның Шоканға деген құдігін өсіре түскен.

3) Бір сәтте Гасфорт Шоканнан: «Осы жұрт Теккерей (1811 – 1863) деген жазушыны көбірек атап жүр, ол да Омбы қамалында отырған біреу емес пе?» – деп сұрапты. Шокан: «Солай деседі», – депті. Гасфорт: «Ендеше маған алып кел, көрейін, сөйлесейін», –депті. Шокан: «Мақұл», – депті де, Гасфорттың кабинетіне Теккерейдің үлкен портретін іліп қойып: «Шақырған кісініз кабинетіңізге келді, ол осында жүрген ағылшын жазушысы екен», – деп хабарлапты. Барлық шенімен сәндене киініп кабинетіне кірген Гасфорт: «Теккерей қайда?» – десе, Шокан: «Міне!», – деп портретін көрсетіпті. Шоканның қалжыңын көтере беретін Гасфорт: «Ә, солай ма?» – деп күліпті де қойыпты.

4) Либерал Гасфорт ретіне қарай қатал да екен, оның бағынышты қызметкерлерін ұратын, ат қораға қаматып қоятын әдеті де болған. Бір күні губерниялық мекеменің әлдене қылығымен жақпаған екі чиновникін Гасфорт кешке шақыртып алады да, сілейте сабап, Шоканға: «Ат қораға ертенге дейін қамап қой», – дейді. Шокан айыптыларды інірде қораға алып шықса, олар: «Түнде қамама, ертең ертемен келіп қамалайық», – деп жалынады. Шокан оларды босатады. Гасфорттың қамалғандарды түнде көретін әдеті де болады екен. Генералдың есіне сол әдеті түскеннен кейін Шокан аздап сасады да, тексере қалғанда құтылар амал іздейді. Гасфорт сайтаннан қорқады екен. «Түнде шошқа боп

жүреді дейді», – деп әңгіме кып отырады екен. Осы әңгімесі есіне түскен Шокан, ат қораға екі шошқа әкеп қамайды. Өзі сол түні кенседе күзетші екен. Таңға жакын қалғып-шұлғып отырғанында Гасфорт кіреді де; «камалғандарды көрейік», – дейді. Адьютанттың генералға карсы сөз айтуға какысы жоқ. Шокан: «Мақұт», – дейді. Екеуі панар ап, тыска шыкса, жанбыр төпеп тұр екен. Гасфорт: «Сонда да көрем», – дейді. Олар ат қораға барып, есігін аша бергенде, құлактары салпандаған екі семіз шошқа қорсылдап шыға келеді. Оларды сайтан деп ұққан Гасфорт тұра кашканда, сазға тайғанактап құлап, үсті-басын былғап алады. Қашкан Гасфорт үйге кіргенде, Шокан шошқаларды қорадан айдап шығады, сол кезде чиновниктер де келе қап. Гасфорт таң ата тексеркенде сарайдан табылады.

5) «Қазақта жылкы көп деген сөз рас па?» – деп сұрайды Гасфорт бір күні Шоканнан. «Рас», – дейді ол.

«Соларды асылдандырып қорада күтсе қайтер еді?» – дейді Гасфорт. «Мүмкін нәрсе», – дейді Шокан қуланып. «Ендеше», – деп Гасфорт Шоканға қазақтың кен даласына көптеген ат қоралар салдырып, жылқыларын қолда бағудың жоспарын жасауды тапсырады. Шокан мүмкін емес нәрсенің жоспарын қалай жасауды білмей жүргенінде, саяхат сапарлары басталып кетіп, әрең құтылады.

6) Өзінен шені кішілер қызмет бабымен келгенде, Гасфорт рапорт беруін талап етеді екен, рапортта барлық шендерін санауды жақсы кереді екен. Жоғарғы чиновниктерге рапорт бергенде өзі де сөйтеді екен. Документтерге де солай қол қойғызады екен. Мәселен, Ленинградтың мемлекеттік архивінде (ф. 1265, оп., 4, е. х. – 27) сақталған бір документте, Гасфорт атына жазылған бір қағазға қол қоярдан бұрын Омбының сол кездегі соғыс губернаторы Фридрихс өзінің шендерін былайша санаған: мейірімі зор ұлы дәрежелі императорымыздың өз карамағындағы кавалерияның генерал-майоры, Батыс Сібірдің соғыс губернаторы, сібірлік казак облыстарының баскарма председатели әулие Владимирдің үшінші және төртінші дәрежелі ордендерінің кавалері, император тажының бейнелерімен әшекейленген әулие Аннаның үшінші дәрежелі орденін алған, шетелдерден Грос герцогство Гессеннің ұлы жанды кавалерінің дәрежесіне жеткен, шабуыл жасап Парижды алуға қатынаскандығы үшін (1814 жылы. – С.М.) күміс медаль берілген – фон-Фридрихс».

7) Гасфорттың мактаншақтығына дәлел болатын бұлардан басқа да фактілер толып жатыр. Мінезі, қылығы солай бола тұра, ол патша

үкіметінің адал, айлакер, сенімді қызметкері болған. Орыс совет жазушысы Б.А. Лавреневтің (1891 – 1958) айтуынша. «Гасфорт – Пушкинді өлтіретін Дантестің (1812 – 1895) жандай досы және Кавказда жылқы заводын ұстаған бай адам». Шоқанды әуелі Қокан хандығына қарайтын қырғыз өлкесіне, одан қытайлық Құлжаға, одан Қашқарияға жіберу ісіне Гасфорт басшылық еткен. Ол мәселеге кейін тоқталамыз. Оған дейін, патша үкіметінің бұл өлкелерге неге көңіл бөлуі туралы аз сөз.

1862 жылы атакты декабрист Д.И. Завалишиннің (1804 – 1892) туған інісі Ипполит Завалишин «Батыс және Шығыс Сібірдің тарихы» деген екі томдық кітап жариялады. Осы екі томның алғашқысында жариялаған кіріспе сөзінде, – Сібір Европаға әлі таныс емес, – дейді Завалишин, – Европа түгіл, оны Россияның өзі де әзірге аз біледі. Оған себеп: Сібірдің алыстығы, ол туралы айтылатын пікірлердің кателігі, дұрыс түсіндіретін әдебиеттің жоқтығы. Солай бола тұра, Батыста өтіп жатқан тарихи оқиғалардың барысы, европалық мемлекеттердің өзара қарым-қатынасынан туған жаңа бағыт, европалық идеяның және өркендеудің (цивилизация) алыстағы Шығысқа жақындауы, акыры, Қытай мен Индияға байланысты ойда жоқ мәселелердің шығып жатуы. Сібірдің саясатта да, соғыстық мәселеде де қажетті орын алуын тарихи жағдайлар Европаның да, Россияның да алдына кенеттен келденең тартып отыр. Іле мен Амур арқылы Қытаймен, Индиямен шектесетін Сібір Европа мен Россияның қажеттері жақын арада осы өлкелерде тоғысуын талассыз көрсетіп келеді. Россияның Батыспен осы тоғысуында, осы күресінде карама-қарсы екі жақ, болашақ жаңа дүниенің, адамзаттың жаңа тарихының тағдырын шешіп беруге тиіс» (1 бет).

«Өткендер мен ойлар» есімді еңбегінде осы пікірді Герцен де айтып, «орыстың өлік өкіметі» Сібірді өркендете алмай отыр» деп айыптайды да, «Амурдың алқымы кемелер үшін ашылып, Қытай төңірегінде Америка мен Сібір тоғысқан шақта, нелер болатынын көреміз... Тынық Мұхит алдағы күнде Орта теңіздің рөлін атқарады дегенді айтқаным көп болды. Сол болашақта, Мұхиттың, Күнгей Азияның және Россияның ортасын алып жатқан Сібірдің ролі аса зор», – дейді (136 бет).

Россияның сол кездегі алдыңғы қатардағы адамдарының бұл сөздері, үкімет басшыларының да құлағына шалынбай қойған жоқ. Өйтпеуге болмайтын да еді. XVIII ғасырдан қарқындай көтерілген ағылшын капитализмі жаңа колониялар табуға тырысты да, бұл саясатын Индияны жаулап алудан бастап, XIX ғасырдың алғашқы жартысында,

найзасын Орта Азияға әкеп тіреді. Содан кейін канатын Орта Азия мен Қытайға жаюды да ойлады. Одан бері Россия шала игерген казак дала-сы жатыр. Ағылшынның бұл бет алысына Россия немқұрайды карап отыруға мүмкін емес. Оған Англияның Орта Азия мен Қытайды алуда нелер істеуге әзірленіп жатқанын біліп, соған карсы амал істеу керек. Осы мәселені анықтауға кісі іздегенде, Батыс Сібірдің әкімдері Шокан-ның кандидатурасына тоқырайды.

Сібірлік үкімет Қытайдың Россиямен астасатын шегін, әсіресе Қашка-рия төңірегін зерттеу ісіне 1855 жылдың басынан кірісіп, осы жұмыс-ты Шоканға тапсырған.

Өйтуіне бірнеше себеп болған. Потаниннің айтуынша, оқуға зерек, мінезі өткір Шоканға сібірлік әкімдер он бес-он алты жасынан көңіл бөліп, одан үлкен қызметкер шығуды күткен; екіншіден, Шокан орысша хат таныған соң-ақ, өзге кітаптарды да көп оқумен қабат, дүние жүзін-дегі саяхатшылардың шығармаларын көп карап, солардай саяхатшы болуды кішкене күнінен арман еткен; үшіншіден, кадет күнінен бас-тап-ақ, Азияның тағдырын білуге ерекше көңіл бөліп, оны аралауды өзіне арман еткен.

«Құланның қасынуына, мылтықтың басуы дәл келді» дегендей, Азия-ны аралау ісін орта тұсынан бастауды арман етіп жүрген Шоканға Сібір әкімдерінің жұмсау ниеті қабыса кетеді. Бұл арада ескерте кететін нәр-се – біреулер Шоканның Орта Азияға саяхат жасауына П.П. Семенов-Тяньшанский (1827 – 1914) себеп болды деседі. Ол Тянь-Шань тауын зерттеуге 1856 жылдан кіріседі. Шокан бұл өлкені шет пұшпақтап зерттеуді 1855 жылдың басынан бастайды. Оған 23-фондыда сақтал-ған «Күнделік журналы» куә. Неге екенін кім білсін, бұл журнал әзірге басылған Шокан шығармаларының ешкайсысына кірмей келеді. Сон-дыктан оны қысқаша түрде болса да оқушыларға таныстыра кету ка-жет. Бұл күнделікке карағанда, (жасырын я ашық түрде екені белгісіз) Шокан Қытайдың Россияға такалған шегіне кіріп, ондағы, әсіресе Қашка-риядағы, хал-жай туралы, Қокан хандығы туралы мәлімет жинап жүр-ген. «Күнделік журналға» келейік.

11 ф е р а л ь. Абралин (Шоканға Орта Азияда жол сілтеуші, мәлі-меттер жинасушы адамның бірі. – С.М.) Акмешітті (казіргі Қызылор-да. – С.М.) орыс әскерінің алуға таянып келе жатуынан, қокандықтар-дың қатты қорғанып жатуынан, Бұхар мен Хиуаның хандықтары, Түрік сұлтаны Россия үкіметіне бұл жөнде қарсылық айтудан Шоканға әңгіме айтып береді. Үрімшіде (Қытайдың Синь-Цзянь өлкесіндегі қаласы. –

(С.М.) күміс ақшаның құны кеміп, бұрынғы мың сомы қазір сегіз-тоғыз жүзге түсуін хабарлайды.

12 ф е в р а л ь. Шарафи (?) Шоканға Қашқариядағы көтерілістің біртіндеп бәсеңдеуін хабарлайды.

13 ф е в р а л ь. Захаров (Россияның қытайлық Құлжада тұратын елшісі. – С.М.) арқылы Шокан хат алады. (Бұдан Шоканның Құлжаға барғаны көрінеді. – С.М.)

17 ф е в р а л ь. Қонақ-жайдың иесі Шоканға, полицияның (Қытайдың. – С.М.) Қытайға қарсы ұйымдасып жатқан жасырын істерін ашқандығын айтады. (Бұл – Қашқарияның оқиғасы болу керек. – С.М.)

18 ф е в р а л ь. Шокан Қытайда бес қылмыстының (чампон) жазаға тартылып, бастары балтамен шабылғанын, біреуінің үш шапқанда әрен құлауын естиді.

2 м а р т. Калашников пен (елшіліктің қызметкері болу керек. – С.М.) Шокан Хоянгуд базарына (Құлжада. – С.М.) барып, жәшігін 26 ляннан (қытай ақшасы. – С.М.) шай алады.

8 м а р т. «Қапал – түйемен он күндік жер». (Құлжадан болу керек. – С.М.)

15 м а р т. Бірге серуендеп жүрген Шоканға дүнген Уәлихан төренің (сол кездегі Қашқария әкімі. – С.М.) хал-жайын баяндап, «Ол әлі ұзақ уақыт хан болып тұрады», – дейді.

17 м а р т. Керуен басы Шарафидің Таша есімді ұлы жоғалып кетіп, арақ ішетін (трактир) орыннан табылады.

18 м а р т. Шарафи мен Таша Семейге жөнелтіледі. Баласын жаза-лағысы келген Шарафи: «Мойнына шынжыр салып, көше аралатайық» десе, Шокан: «Қатты ұрсу да жетеді», – деп арашалайды.

2 а п р е л ь. Абралин қытайлардың «халіміз нашар» деген сөзін тыңдаған да, Шоканға айтып келген.

5 а п р е л ь. Хандай (Қытайдың кіші офицері. – С.М.) «Россиядан 20 гүйеге қару артқан керуен келе жатыр» деп қарсылық білдірген. Шокан «елшіге айтып қайтартам» деген.

23 м а й. «Қоқан хандығының 40 мың қолы (әскері) Алматыға бет-теп келеді» деген хабар бар.

24 м а й. Шокан Цзян-цзюньмен (Қытай губернаторы) қалада серуендеген.

28 м а й. Абралин Цзян-цзюньнің (мемлекеттік қаржы жағы нашар» деген сөзін естіп, «Манчжур саудагерлерін біздің сүйеуіміз керек», – деген.

22 и ю н ь. Найманның саудагерлері (Құлжаға. – С.М.) мал айдап келген.

3 и ю л ь. Қырғыздар «Орыстар жәшікке сап Құлжаға бұйым орнына адам әкеледі екен» деген сөз таратқан.

15 и ю л ь. Ақмешіт төңірегінде орыс пен Қокан әскөрінің арасында қатты ұрыс боп жатқан хабары.

28 и ю л ь. Семейден ташкенттік саудагер Кәдір батырдың әйелі келе жатқан хабар.

29 о к т я б р ь. Шокан орыстың тілін жақсы білетін қытайға жолыққан.

15 н о я б р ь. Шокан Семейден келген саудагер имам Манасиповпен әңгімелеседі.

1 д е к а б р ь. Абралин Шоканға қала сыртында карауылдап тұрып, өткен-кеткенді тексеріп жатуын хабарлайды.

1855 жылдың «Күнделік журналы» осымен бітеді. Бұдан айқын көрінетін нәрсе: Шоканның со жылы Қашқар қаласы – Құлжаға барып, жылға жақын тұруы, Орта Азияның хал-жайлары туралы агенттік мәліметтер жинауы. Бірақ бұл жайда сақталған ешбір ресми материал да, әдебиеттік материал да, еске түсіру де жоқ. Шоканның бұл жолы Құлжаға неге, қалай баруы да еш жерде айтылмайды. Солай бола тұра, аталған «Күнделік журналдың» саяси жағынан да, тарихтық жағынан да мәні зор. Шоканның бұл сапары келер, 1856 жыл Қырғыз бен Құлжаға (екінші рет) сапар шегуінің, 1858 жылы Қашқарияға (Шығыс Түркістанға немесе Шығыс Бұхараға) сапар шегуінің жол ашар кілті сияқты.

1856 жылдың саяхатын Шокан сол жылдың көктемінен бастайды да, әуелі апрель-июль айларында Қырғызстанның казак жеріне шектес Ыстық көл маңын кезіп шығады. Одан кейін август-октябрь айларында қытайлық Құлжада болады. Бұл сапарлары туралы Шокан «Күнделік» жазады. Ол күнделіктері бірінші рет Шоканның 1958 жылы Алматыда жарияланған «Таңдамалы шығармаларында» басылды. Әдебиеттік те, ғылымдық та мәні зор бұл «Күнделіктерге» жазып отырған очерктің біраз жеріне кейінірек тоқтаймыз.

Құлжадан қайтқан сапарында Шокан Семейге түсіп, жандай досы Ф.М. Достоевскийге соғады да, бірнеше күн бірге болып, одан аттана. Барнауылдан достық хат жолдайды. Сол хатына алған жауаптың кей жерін оқушыларға ескерте кеткен жөн.

1856 жылдың 14 декабрі күні Семейден жазған бұл хатында Ф.М. Достоевский аса жақсы көретіндігін тәтті сөздермен баяндай кеп, Шоканға былай дейді:

– Сіз Омбыда ішім пысады дейсіз. Өйтпегенде ше?.. Менен қызмет бабын қалай етуді сұрайсыз. Меніңше, былай: жазумен шұғылдануды дөғара көрменіз. Дала туралы сізде материал көп: соларды жазыңыз (ол туралы сөйлескеніміз есіңізде болар). Ең жақсысы – даланың әдет-ғұрпы туралы жазу. Бұл жұрттың бәріне де қызғылықты жаңалық болар еді. Оның бағасы Пушкиннің Джон Теннерді аударғанындай көрінер еді. Омбыда да, Петербургта да ол ісіне көңіл бөлер еді. Географиялық қоғам да ол материалыңызға ықылас аударар еді. Сөздің қыскасы. Омбы сізге басқаша қарар еді. Туыстарыңыз да сізге жаңа жол ашылғанын көрер еді. Алдағы жазда ауылыңызда болғыңыз келсе, оған уақыт бар. Со жылдың бірінші сентябрінде қызметтен демалысқа шығып, бір жылға Россияға кетсеңіз қалай болар еді? Онда бір жыл тұрсаңыз, не істеуді білер едіңіз. Оны білу үшін көп уақыт керек емесіне иманыңыз кәміл болсын. Ең басты мәселе – әлдекімдермен кездесіп, ісіңе жаңа көзқарастар табуда... Содан кейін туыстарыңыз сіздің шетелге, яғни Европаға, саяхаттап баруыңызға да қарсы болмас еді. Жеті-сегіз жылдан кейін, сіз отаныңызға мейлінше пайдалы адам болар едіңіз. Мысалы, даланың не екенін, оның мәнін орыстарға бірінші рет түсіндіріп беру, сөйтіп оларға орыстардан жақсылық көрсету, отанға қызмет атқару қасиетті іс емес пе? Қазақтан европалық зор білім алған адам екеніңізді, оның үстіне табиғаттың сізге ұлы жүрек пен жан сыйлағанын сіз естен шығарманыз...» (Хадиша Айдарованың қарауымен шыққан «Хаттар мен хаттасулар», Алматы, 1947 жыл, 113–116 беттер).

Осы хат Шоканның қалған өмір жолына шамшырақ болғанға ұқсайды. 1857 жылдың көктемінде, ежелгі досы Шоканмен қалай кездесуін Г.Н. Потанин былайша сипаттайды:

«Омбыдағы кадет корпусын бітірген соң, мен Омбыдан кеттім де, одан мыңдаған шақырым жырақта тұратын казак-орыс станицаларында бірнеше жыл қызмет атқардым. Шокан бұл кезде Батыс Сібірдің генерал-губернаторында адъютант болып, Сібірдің ақыл-ойының орталығында тұрды. Мен түкпірдегі Алтайда қызметте жүрген шақта, Севастополь соғысы болып өтті; цензураның қатаңдығы жұмсарды, жаңа тың хиялдардың істері сезілді; енді Омбыда көрсем (1857 жылы көктемде. – С.М.), кітаптар мен журналдардағы жаңа идеялар Шоканның бойына біртіндеп сініп, ол мейлінше оқымысты адам болып алған екен, ал мен әлдеқайда артта қалып қойыппын». («Петрашевцы», 1926 жыл, 250 бет.)

Ол кездегі орыс достары осылай бағалаған Шоканды Россияның Географиялық қоғамы 1857 жылдың 27 февралы күні мүшелікке алады.

Бұл қоғам 1845 жылдың басында ұлы князь Константиннің кәметке (17-ге) толу құрметіне ашылады да, оның құрметті президенті ұлы князьдың өзі, вице-президент оның тәрбиешісі орыстың Мұзды мұхитын зерттеу ғалымы, адмирал Ф.П. Литке (1797 – 1882), бөлім бастықтары: барон А.Е. Врангель (1796 – 1870), В.И. Струве (1793 – 1867), К.М. Бэр (1792 – 1876), П.И. Каппен (1793 – 1864), К.И. Арсеньев (1789 – 1895) болады. Ұйымның мүше саны – 51. Баскарманың бірінші жиналысы 1845 жылдың 18 сентябрі күні орыстың атакты тіл ғалымы В.И. Дальдің пәтерінде өтеді.

Бұнда қабылданған устав бойынша, қоғам мүшелігіне, біріншіден, баспада жарияланған ғылымдық еңбегі барлар алынады. Екіншіден, мүшелікке алынатын адам сол жиналыста отыруға тиісті. 1857 жылдары Шоканның баспада жарияланған еңбегі жоқ. Шокан сол жылы Петербургқа барды деген хабар естілмейді. Ендеше оның қоғамға қалай мүше болуы – әзірге зерттеуді тілейтін нәрсе. Жалпы алғанда, жүз жылдан астам тарихы бар, қазір де тіршілік етіп отырған бұл қоғамға, Шокан жасында (22 жаста) мүшелікке алынған еш адам болған емес. Сол мәжілісте Шоканды өте жақсы білетін: Ішкі істер министрі Перовский, Сібірде көп зерттеген Струве, Шоканмен 1856 жылы Семейде Достоевскийдің үйінде таныс боп, достасып кеткен Врангель, Шығыс Сібірде көп жыл генерал-губернатор болып істеген Муравьев, Гасфорт тағы басқалар болған. Шоканды мүшелікке солар сырттан ұсынды ма деген ой келеді.

Жоғарыда аталған сапарлардан саяси және ғылымдық мәні зор материалдар жинап қайтқан Шоканды сібірлік үкімет енді Қашқарияға жіберу әрекетіне кіріседі. Гасфорттың бұл жайда жолдаған хатын Соғыс министрі князь Долгоруков 1857 жылдың 22 апрелінде патшаға мәлімдейді де, сол жылдың 28 августында Гасфортқа «рұқсат берілді» деп хабарлайды.

Орыс армиясының офицері Шокан Уәлихановтың мемлекетке (Қытайға) себепсіз баруына болмайды, сондықтан ол ертеректе Қашқариядан Россияға көшіп кеткен бір саудагер қазақтың кішкене баласы болған боп, Россияда ер жетіп жігіт болған боп, Әлімбай деген атпен, Семейден Қашқарияға баратын саудагерлердің ішіне қосылып, 1857 жылдың күзінде жолға шығады. Кешікпей олар Алматыға жетеді. Сол кезде қыс түсіп кетіп, Тянь-Шань тауынан аса алмайтын болған соң, алдағы көктемге дейін тоқырайды. 1858 жылдың, майында Алматыдан Қашқарияға беттеп, саяхат сапар шегеді. Керуен басы Мұсабай Токта-

байұлы жеті приказчик 34 қызметкер, 101 түйе, 65 ат; негізгі маршруты: Алматы, Кеген, Сантас, Зауқы асуы (қазіргі Прежевальский маңында), Қызылсу (Памирден Қашкар шәһәрі арқылы Такламакан құмын жара ағатын Тарым өзеніне құятын су), Қашкар шәһәрі. Шокан ерген керуен Қашқарияға сол жылдың июнь айында кіреді де, 1859 жылдың шіңгірінде Алматыға оралады.

Өзінің сөздеріне қарағанда және басқалардың жазғандарына қарағанда, бұл сапар Шоканға аса ауырлыққа түсіп, денсаулығын жоғалтуға, жастай өлуіне, негізгі себеп болған. Ең алдымен, Қырғыздың Ыстық көлінен шығып, Тянь-Шань тауының қарлы заңғары Зауқидан өту аса қиындыққа соққан. Ол жайды Шокан төмендегідей сипаттайды:

«Зауқы сайы бітетін тұстан оның тың шыңы көтеріледі, биіктігі 800 саржандай (1600 метрдей)... Сол жотаға керуен ұзақ күнге шығып үлгермей, тең-жараға жакыны етекте, төменде түнеді. Қалың жауған қар (жаз айының ыстық кезінде. – С.М.) жолды қиындатып, жүк артқан аттар мен түйелер тайғанақтай берді... Кейі күздан құлап қирап өлді... Соның салдарынан Қашқарға 101 түйенің 36-сы-ақ жетті... Оның үстіне Шоканға бағынышты қырғыздар Көккияның тар сайында шабуыл жасап, ...керуен сый беріп әрең құтылды» (1904 жыл, 349, 350 беттер).

Зауқы асуынан аса қиындықтармен өткен керуен Қытай мемлекетінің (Қашқарияның) жеріне 1858 жылдың 27 сентябрі күні, Қашкар шәһәріне сол жылдың 1 октябрі күні кіреді.

Қашкарда қалай тұруы туралы былай дейді: «Біздің керуен «Қонақ» аталатын сарайдан 11 лавка алып тұрды. Біреулеріміз, «Үстен-бойы», «Жан-көше» есімді жерлерден пәтер алып тұрдық. Қашкардың және Алты шәһәрдін ғұрпы бойынша, шет мемлекеттен бұл елге келгендер үйленуге міндетті. (Кейін анықтасам, бұл әдет мұсылмандар үшін ғана екен. – С.М.) Кіші Бұхара (Қашқария. – С.М.) имам-Ханифке (мұсылман дүниесіндегі төрт мәзһәптің, орысша сектаның біреуі. – С.М.) бағынғанмен, ислам шарифатында уақытша үйленуге рұқсат етілмегенмен, бұл арада уақытша үйлену толық күшінде екен. Неке шарифаттың барлық шартын орындаумен қиылады. Күйеудің шығыны – қалыңдығын киіндіру. Жалпы тәртіптен шықпау үшін, таныстарымыздың ұсынуымен, біз де бұл әдетке бағындық» (1904 жыл, 374-бет).

Шоканның Қашқария туралы жазған еңбектерімен шұқшия таныспаған адамдар, оны алты шәһәрді, яғни ұйғырлардың Такламакан құмын жағалай отырған: Қашкар, Янашәһәр, Яркенд, Хатан, Аксу, Тұрфан аталатын алты шәһәрін түгел сипаттауына қарап, «Солардың бәрін де

аралаған екен» деп ойлайды. Расында, Шокан жалғыз Қашқар шәһерінде ғана болып, ұйғырдың өзге шәһерлері туралы пікірлерін жинаған материал негізінде ғана құрған.

Қашқарияда он ай 14 күн тұрған шағында, Шокан – бұл елдің тарихы, экономикасы, саяси халі, әдет-ғұрпы, салт-санасы туралы қисапсыз көп материал жинап, сапарынан қайта, бұл тақырыпта көптеген еңбектер жазған адам. Соларын қысқаша қорытып алғанда, «Қашқария» немесе «Шығыс Түркістан», «Кіші Бұхара» аталатын мекендегі ұйғыр халқының тарихы және саяси халі төмендегідей болып шығады.

Шоканның айтуынша, біздің жыл санауымыздан 250 жыл бұрынғы заманнан бері қарай «...Шығыс Түркістанның саяси жактан не Қытай мемлекетінің, не көшпелі монғолдардың ықпалында болмаған күні жоқ. Дін жағынан ол Хань көзінен IX ғасырға дейін буддизмге сеніп келді... Оларға мұсылмандық VIII ғасырда кіре бастаған. Қытай тарихшыларының айтуынша, ұйғырлар арабтармен қатты соғысып, күшінен асқан соң-ақ бас иген. Мауераннаһардағы (Аму мен Сібірдің арасы. – С.М.) арабтың бас әкімі Шаһмар (Шамар) осы соғыста өлген. IX ғасырда арабтың мұсылман дінін үгіттеушілері, Хасан-Басри, Әбунасыр-Самани келіп, ұйғырларды ислам дініне қаратқан. Олардың тұқымдары осы өлкеде хандық құрып, ғази (дін көсемдері) атанған. Нижраттың 429 жылында өлген ғазилардың бірі Сутук Бұғрахан ислам дініне Тұрфан мен Құмыл өлкелерін қаратқан. Сонысына карамай, Марко Полоның айтуынша, Құмыл қаласының тұрғындары XIII ғасырда да пұтқа табынған.

Ұйғырлардың ерте кездегі мекені Тянь-Шань тауының теріскей жағы болған. Енисей өзенін мекендейтін кыргыздар X ғасырда ұйғырлармен жауласып, Тянь-Шаньның күнгей жағына асырып тастаған. Ұйғырлардың содан бергі мекені: Памир мен Тянь-Шань арасындағы Такламақан құмының айналасы. XVII ғасырға дейін Қытай мемлекетінің ықпалында болып келген оны осы ғасырда Жонғар қалмақтары жаулап алады. XVIII ғасырдың 58 жылында қытайлар қалмақтарды қайта қуып, Қашқария билігін қолына алады. 1826 жылы Жәңгірқожа бастаған ұйғырлар Қытайға қарсы көтеріліп, алма-кезек соғыс 1857 жылға дейін созылады да, сол жылы Қытай біржола жеңіп, Қашқарияны өзінің Нан-Лу есімді отар өлкесіне айналдырады. «Осы кыргынның салдарынан, – дейді Шокан, – біз Қашқар шәһеріне кіргенде, көше бойларының әр жеріндегі қадалардың басында адамның бас сүйектері ілулі тұр екен» (1904 жыл, 371 бет). Ұйғырлардың көтерілісін соңғы рет бастаған,

акыры Қытай әскөрінен жеңіліп, 1857 жылы Қокан хандығына қашқан Уәлихан төре де мейлінше қатал болып, жазалаған адамдарының (қобінесе қытайлардың) бас сүйегінен құрап, биік мұнара жасаған. Сол мұнараны Шоқан Қашкар қаласында көзімен көрген. Қашқарияға саяхаттап барған Ость-Индия компаниясының (ағылшын разветкасының) агенті Адольф Шлагентвейттің Уәлихан төре басын кесіп, сүйегін мұнараға ілгенін, тарихтан бірінші рет Шоқан ашқан. (1904 жыл, 144 және 449 беттер.)

Шоқан Қашқарияға ұйғырлар көтерілісі басылуына жыл толғанда кіреді. Көтеріліс артының оларға деген бақылауы өте қатты болады. Шоқан сонда бұл өлкенің тұрмысынан көп материал жинап үлгереді. Ұйғыр халқының жауларымен мың жылдан астам үздіксіз күресуін сипаттай кеп:

«Бұлардың, – дейді Шоқан, – қолы толық бостандыққа еш уақытта жеткен ел емес, сондай құлдық пен тәуелсіздіктің салдары мінөзіне де әсер етіп, олардың кескінінен ылғи көңілсіздік пен үмітсіздіктің ізі көрініп тұрады» (1958 жыл, 382 бет).

Шоқан ерген керуеннің отаны Россияға 1859 жылдың 11 марты күні бет алуы жоғарыда айтылды. Одан әрі Қашқарияда тұра алмаудың себебін Шоқан төмендегіше баяндайды.

«Январьдың басынан, – дейді ол, – Семейден бізден кейін аттанған ташкенттік саудагерлер Қашкарға келе бастады. Олар біздің керуеннің арасында «орыс агенті (тыңшысы) бар» деген хабар тарата келді... Біздің керуеннің адамдарын түгел білем дейтін Нұрмағамбет ақсақал (сол араның әкімі) ешқайсымызға күдіктенерлік дәлелі болмағандықтан, бұл сөзге нанбай, күле тыңдады. Қокан саудагерлерінің арасына да осы хабар ұлғая тарап, «агент қала шетіне қойған түйелер маңында екен» десіп жүрді. Сондықтан Қокан михтары (саудагер басы. – С.М.) өз адамдарына біздің керуен адамдарын аңдып, агент болса, ұстап беруді тапсырған. Осы күдік күн санап көбейе берді. «Керуенде орыс агенті бар» деген қауесет қаланы қатты мазаландырды да, біздің артымыздан аңду күшейді, сондықтан кейін оралуға мәжбүр болдық» (1904 жыл, 54 бет).

Кейін қайту жолы да Шоқанға онайлыққа түспейді. Оның 1857 жылы Қырғыз өлкелерін аралап, көп адамда қонақ болуы, көп адаммен жолығысуы бізге мәлім. 1859 жылы, Әлімбай деген атпен Қашқария баратын керуенге ерген Шоканды жолдағы Қокан хандығына қарайтын қырғыздардың танып қоюы қаупі туады. «Бұл керуенде орыс агенті бар» деген

қауесет олардың арасына да тарайды. Бірақ Шоканның бақытына, жолдағы қырғыздардан оны танитын адам біразға дейін кездеспейді. Керуен Қашқариядан қайтып, кокандық қырғыздардың арасына кіргенде, сол маңның манабы Төрегелді баласы мен інісін жіберіп, олар керуенді тоқтатады да... «Сіздердің араңызда орыс агенті бар ма?» – деп сұрайды. Бұлар «Жок», – десе, Шоканды Алматы қаласында көрген бір қырғыз: «Мынау кім?» – дейді. Керуен амалсыз мойындап, қырғыздарға 300 сом «сыйлық» береді. Оны істемесе, Қокан ханына апарып бермек болады. Оның аты – Шоканға да, керуенге де өлім. Онымен де қоймай, Төрегелдінің адамдары көзіне түскен жақсы нәрселерді тартып ала бастайды, әйтпесе Шоканды Қокан ханына апарып береміз деп қорқытады. Сол уақытта «керуеннің бағына, оны қарсы алуға шыққан орыс әскері келіп қалады да, керуенді қиындықтан шығарады» (1904 ж., 354-бет).

Шоканның Қашқариядан қандай халде қайтуына Батыс Сібірдің генерал-губернаторы Гасфорттың 1860 жылы 24 январьда Ішкі істер министріне жазған төмендегі хаты куә.

«Ұлы дәрежелі императорымыздың әмірін орындау мақсатымен, Ішкі істер министрінің маған 1857 жылдың 28 августында 10 санды жарлығын және өзімнің де осы іске ынталы көңілімді орындадым да, Ташкенттің Семейде тұратын саудагері Бокашты көндіріп, Қапалда тұратын Ташкент саудагері Мұсабайға бастатып (Бұл екі адамды, 1856 жылғы сапарында Шокан тапқан. – С.М.), Қашқарға керуен аттандырдым. Семейден 15 июньде шығып, Зауқы асуынан сентябрьдің басында өткен бұл керуенге, азияша киіндірдім де, «керуен басының туысканы» дегізіп, жасырын агент есебінде, менің қарамағымда қызмет атқаратын поручик Орта жүздің данқты ханының ұрпағы сұлтан Шокан Уәлихановты жөнелттім. Көп қиындықтар мен азаптарды басынан кешірген бұл керуен, Верный (Алматы) қаласына (1859 жылы) 12 апрельде оралды. Саудагерлер апарған бұйымның біразы күміс ақшаға сатылыпты, біразы шайға айырбасталыпты, сонымен пәлендей пайда түспесе де, Бокаштың шығыны түгел өтеліпті. Керуенмен бірге барып қайтқан біздің агент Шокан Уәлиханов ұзақ уақыт жол азабын көргендіктен денесіне ауырлық түсетін істерге араласқандықтан, өліп кетуге мүмкіндігі бар аса қауіпті жұмыстарда болып, жан азабын да көп тартқандықтан, жасырын агенттігі білініп қалса, құрып кету қорқынышы да кездескендіктен, былай да денсаулығы әлсіз кісі Омбыға аса жүдеп, қатты ауырып келді. Оның арты неге соғары белгісіз. Осы себеппен жина-

ған материалдарын қорытуға, жол жөнінен есеп жазуға Уәлихановтың күші жетпейтін болған соң, бұл істеріне оған жәрдемдесуді Сібір казактары баскармасының Соғыс губернаторына орынбасар, полковник Гутковскийге тапсырдым. Ол жұмыс менің басқаруыммен қажетті тәртіпке келтірілді. Енді государь императорға (патшаға) мәлімдеуіне қажет болар деп, Уәлихановтың есебін, ұлы князь, сізге жолдап отырмын. Мейлінше қызық жазылған бұл сипаттаудың (есептің) үкімет үшін де, ғылым үшін де, соғыстық, саясаттық, сауда істеріміз үшін де пайдасы аса зор. Бұған дейін әлсіз білетін, не кате білетін географтарымыз да бұл есептен көп сабақ алады. Есептің редакциясын бұдан толығырақ, жинақырақ, тілін әдемірек жасауға болар еді, өйтуді Уәлихановтың саулығы көтермеді, сондықтан кеткен кемшілікті заман түзетер деп кешірім сұраймыз. Уәлиханов Петербургқа барғанда, ондай олқылықтарды қолынан толықтырар деп ойлаймын. Бұл есепте ғылымның көп тарауына және мемлекеттік құрылысқа аса пайдалы мәліметтерді еске алсақ, ол мәліметтерді, кадет корпусынан жақында ғана тәрбиеленіп шыққан жас адамның өліп кетуіне бейіл боп, аса зор қауіп-қатердің арасында жүріп жинауын еске алсақ, өзі сауатсыз казак халқынан шыға тұра, есебін жоғарыда айтқандай биік дәрежеде жазуын еске алсақ, оның еңбегі баспасөзде жариялауды тілейді, олай жариялау ғылым дүниесінде атақ-абыройын көтереді. Ең қажеті – государь императордың соғыс министрі арқылы маған берген 80 санды тапсырмасы орындалды, сондықтан сұлтан Шокан Уәлихановтың шенін көтеруді, наград беруді мейірімді патшамыздан өтінуіміз керек» (1904 жыл, 344-346 беттер).

Осы өтінішпен 1860 жылдың 8 апрелі күні Шоканға патша үкіметінің көрсеткен құрметінің (указы 23 фондыда сақтаулы) сөзі былайша жазылған:

«Бүкіл Россияның императоры және өзін-өзі ғана билейтін патша, Финляндияның Ұлы князы, Литваның королы, Польшаның патшасы тағы тағылар... Біз, II Александр атты армияда қызмет атқарушы офицер сұлтан Шокан Уәлихановқа Орта Азия жақ шекараны байқап келуде тапсырылған міндетті, аса қатерлі қиындыққа шыдап, ынталы жігермен, адал жүрекпен орындап қайтқандығы үшін, зор мархабатпен бұйырамыз:

1. Әулие қатарлы князь Владимирдің төртінші дәрежелі орденімен наградтауға. 2. Штабс-ротмистр атағын беруге. 3. Саяхат сапары туралы толық мәліметімен СанктПетербургқа шақыруға».

Потаниннің айтуынша, Петербургқа шақырылған Шокан тез бара алмай, Омбыда ұзақ отырып қалады, оған себеп: «Ақшасының аздығы», – дейді Потанин. Шокан әкесінен Петербургта ұзақ тұрарлық ақша сұраған екен, әрі семьясы үлкен болғандықтан, әрі Шоканды «ақшаны көп шашады» деп ойлағандықтан, әкесі сұраған мөлшерінде бермейді. Ақыры, араларында Гутковский жүріп, екеуін келістіреді.

Шоканның Петербургқа дәл қай жылы, қай айда, қай күні барғаны мәлімсіз. Потаниннің айтуынша, Шокан Петербургқа 1860 жылдың басында барған. Ол сөздің қисынға келмейтін жері бар.

1859 жылдың 18 июнь күні туған жері Сырымбетте жатқан Шокан сүйікті досы Ф.М. Достоевскийге хат жазады. Сонда ол: «Саған хатты Қазан қаласынан жазуға уәде берген едім, толып жатқан себептер салдарынан орындай алмадым», – дейді. Достоевский ол кезде Тверь қаласында тұрған. Ол қала – Қазан мен Петербургтың арасында екені мәлім. Ендеше, Шоканның жоғарыда аталған хатына қарағанда, Шокан одан бұрын не Тверьге әдейі барып, Достоевскийге жолыққан да, не Петербургқа барып, не барарында, не қайтарында соққан. Басқаша болудың қисыны жоқ.

«Қазан» деген сөз Шоканның аузына әлдеқалай түспеуін, хаттын өзге сөздерінен де көреміз.

«Құрметті Федор Михайлович, – деп жазады Шокан, – мен саған хатты Қазаннан жазам деп уәде еткенмен, жалқаулықтың салдарынан Сібірден. Петропавлдан (Қызылжар) жазып отырмын. Оған кеше келдім. Осында генерал-губернаторды күтемін. Одан кейін ордадағы үйіме кетем. Денсаулығым жаман емес, жақсы да емес. Қымыз ішуге кіріскенмен, әлі де жөтелем. Даланың, еркін ауаның, атпен серуендеудің не көрсетерін өзі біледі... Менің қазір тәнім де, жаным да азап шегуде. Оған себеп – Қазаннан серіктікке алған татар. Ол таксырдан құтыла алмайтын болдым: мен қайда барсам, ол да сонда барады; өлетін болдым одан. Оның көзіме көрінуінің өзі жирендіретін болды. Сүйікті достым, бұл азапты да басыма өзім тілеп алдым. Енді қайтып мұндайдың маңына жоламаспын. (Тегі, бұл татар – патша үкіметінің Шоканды бақылауға жіберген тыншысы болу керек. – С.М.) Одан арғысын жазғым да келмейді. Мария Дмитриевнаға (Достоевскийдің алғашқы әйелі. – С.М.), Михаил Михайловичка (інісі. – С.М.), оның үй ішіне, Майковка, Полонскийге, барлық таныстарыма бас иген сәлемімді жеткізерсің. Қысқаша жазуымды кешір. Алда ұзақ жазамын».

Шокан Қазанға соққан шағында, татардың сол кездегі атакты тарихшысы Шаһабуддин Маржанимен (1818 – 1889) жолықты ма деген

ой келеді, олай деуге себеп: 1915 жылы Қазан қаласында татар тілінде, Маржанидың тууына жүз жыл қарсаңында шыққан жинақтың 347 бетінде Сутук Бұғраханнның (1051 жылы өлген ұйғырдың алғашқы күшті ханы. – С.М.) қабыры Қашқар қаласынан алпыс шақырым жердегі Артыш қаласының маңында екенін, Маржани «қазақ сұлтандарының бірі Шокан Уәлихановтан естіген».

Осыдан да және жоғарғы хатынан да, Шоканның Петербургқа 1859 жылдың жазында барып қайтуы айқын көрініп тұр. Оның бұл сапарына басқаша себеп болуға мүмкін емес. Ендеше, бұдан шығатын қорытынды: Шокан Қашқар сапарынан оралып ауылында, одан – Омбыда болып, Петербургқа жаз айларында бір барып, есебін тапсырып қайтқан, содан кейін, 1860 жылдың басында наградтарын алу үшін және қызметке орналасу үшін Петербургқа екінші рет барған.

Шокан Петербургқа екінші рет март айының басында барған сияқты. Оған әлдекімнің И.И. Лилиенбергке (кім екені әзірге мәлімсіз) төменде жазған хаты куә: «Батыс Сібірдің генерал-губернаторының қарамағында қызмет істейтін поручик Уәлиханов іс бабымен Петербургқа келді. Оған медицина жәрдемі керек. Мұнда ешбір танысы болмағандықтан, бұл жұмысты өз қолыңызға алуыңызға тапсырам. Поручик Уәлиханов Сыртқы істер министрімен жүзбе-жүз таныс. Қызметінде пайдалы офицер болғандықтан, Ив. Марвеевич сізге арнаулы түрде тапсырады». (1904 жыл, 347 бет.)

Петербургқа барған Шоканды үкімет жақсы қабылдайды. II Александр Шоканды өзінің Патша селосындағы сарайында қабылдап, ұзақ кеңеседі. Шоканның материалдары да, әңгімесі де ұнағаннан кейін, патша оны үйіндегі түстік асқа шақырып, мәжіліс кезінде Шокан оның қыздарымен биледі деген сөз бар.

Жақсы қабылдаған үкімет. Потаниннің айтуынша, Шоканды Бас штабтың қызметіне жібереді, ол Шоканға Азияның баспаға даярланып жатқан картасын редакциялауға тапсырып, ерекше еңбекақы төлейді. әкесі Шынғыс та жәрдемдесіп тұрады. Шоканның барлық табысын қосқанда жылына 3000 сомдай еңбекақы алады. Н. Ядринцевтің айтуынша, Шокан Петербургта тұрған күндерінде, сол кездегі ең сүйікті профессор Н.И. Костомаровтың (1817 – 1885) лекцияларын тындап жүреді. Оған қоса География қоғамының істеріне белсене араласып, казак даласының картасын жасауға жәрдемдеседі, казак өмірі туралы этнографиялық мәліметтерді даярласады.

Бұл қызметтерінің үстіне, Шокан Петербургта тұрған екі жылда, Қашқариядан жинаған материалдарына сүйене отыра, «Жоңғария ту-

ралы очерк». «Алты шәһәр жайында» деген көлемді еңбектер жазып, баспада жариялайды. Бұл еңбектерінің қандай халде жазылуы туралы Шокан былай дейді: «Ұзаққа созылған сыркат запискарларды шынына жеткізіп жазуға мүмкіндік бермеді. Бірақ олар жұртқа бұрын мәлімсіз фактілерден құрылды» (1904 жылы, 397 бет). Ол фактілерге кейін толығырақ тоқтаймыз.

Шоканның Петербургтағы тіршілігі туралы, сол кезде Петербургта тұрған Г.Н. Потанин былай дейді:

– Петербургта Шокан Бас штабтың қызметіне берілді. Оған Орта Азияның Бас штаб баспаға даярлап жатқан картасын жасасу және редакциялау тапсырылды. Еңбек ақысын қосқанда, ол жылына 3000 сомдай ақша алып тұрды. Оның терезесі күнгей жаққа қараушы еді. Қай көше екені есімде жоқ. Жана орамда, Мария Николаевнаның сарайына жақын жерде тұрғанын да білем. Петербургқа келе сала ол: Березин, Казымбек Васильев сияқты Шығысты зерттеушілердің бәрімен танысып үлгерді. Әдебиетшілерден ол Достоевскиймен, Крестовскиймен көбірек араласты. Шоканның айтуынша, бір сәтте оның пәтеріне Крестовский келіп, сол кезде шу шығарған, Добролюбов жақтаған «Испан актрисасы мен қайыршысы» деген өлеңін оқыған. Тургеневпен таныс болуы есімде жоқ, бірақ болғанға ұқсайды. Өзінің айтуынша, Шокан бір сәтте «күні күркіреп, найзағайы жарқылдайтын Нева проспектімен», қылышын сүйрете аяңдап келе жатса, Тургенев соны басып қалған боп Шоканды кідірткен. Онысы – қалжыны ма деп ойлаймын. Сібірлік жолдастары – кедей студенттер үшін. Шокан кештер жасап, қаражат жинап жүрді. Сонда мен, әйелі «Робинзон Крузоны» аударған, кейін атақты статистик болған, Омбылық Анненков пен Генералдық штаб қызметкері Голубевті көрдім. П.П. Семеновтан басқа, Шокан А.Н. Бекетов (1825 – 1902) үйінде де көп болушы еді. Ол күндізгі сағат 12-ге дейін төсектен тұрмайтын, кейде одан да кеш тұратын. Сондықтан университеттің таңертенгі лекцияларына бара алмайтын; бірақ сол кезде ауызға іліккен Костомаров пен сол сияқты профессорлардың лекцияларынан қалмайтын. Петербургта ол көңілді өмір сүрді: қала шетіне серуендеулерге (пикник) баратын еді, көшеде де көп серуендейтін еді, театрларды көп көруші еді, гвардиялық жастармен танысып, олардың ішімдікті сауықтарына (кутеж) араласушы еді. Әдетте ол ішкіш болмайтын, бірақ көңіл көтеруден ақшаны аямайтын. Петербургтың ауа райы, пәтері, және әлгіндей сауықшыл өмірі, кадет корпусында да ымшық-шымшығы болып жүретін Шоканның әлсіз денсаулығын одан

ла әлсіретіп жіберді... Петербургта бір жылдан аз-ақ артық тұрғанның өзінде, дәрігерлер оған туған жеріне кетуді ұсынды. Ол маған бұл ұсынысты қабылдап еліне кету, онда казак ертегілерін жинау ойын айтты. Бұл – Ғылым академиясының тапсыруымен В.В. Радловтың казак ертегілерін жинауға кіріскен шағы еді. (Шоканның Потанин жазған өмірбаянын қараңыз. – С.М.)

Потаниннің осы сөздеріне және басқа мәліметтерге сүйенсе отыра. Петербургта айналасы жыл жарымдай ғана уақыт тұрған Шоканның, осы аз уақыттың ішінде нелерді істеп үлгеруін қысқаша екшеп (резюма жасап) көрейік.

Бірінші. XIX ғасырдың орта кезінде Орынбордағы шекаралық комиссияда председатель болған Ыбырай Алтынсариннің тәрбиешісі және ақылшысы болған, казактың даласы, халқы туралы көптеген еңбектер жазған. Петербургта тұрған күндерінде Шоканмен тығыз байланысты және дос болған В.В. Григорьев (Шокан Жаманқұл ақыннан жазып алған «Едіге» эпосы, кейін осы В.В. Григорьевтен табылған). 1861 жылы Петербургта Шоканға былай деп записка қалдырады: «Сізге визитпен (ресми жолығысу. – С.М.) келген едім. Бұл – бір. Екінші – әулие синодтың (Россияның христиан дінін басқаратын жоғарғы мекемесі. – С.М.) обер-прокуроры (жоғарғы дін басы. – С.М.) граф Алексей Петрович Толстой сізбен танысуды тілейді және сізді ертен сағат төртте түстік асқа шақырады. Егер уақытыңыз болса, графқа қарсы баруға қарсылығыңыз болмаса, ертен сағат үш жарымда сізге соғамын».

Бұл түстікке Шоканның барған-бармағаны мәлімсіз. Ал әлгі визиттік карточканың сыртына Шокан қарындашпен адамды асып өлтіретін дардын суретін салып, крест қып байлаған тұзағын салбыратып қойған, онысы: «Мені асқа емес, казакты қалай шоқындырудың әдісін сұрауға шақырған боларсың» дегенді айтып тұрған сияқты.

Екінші. XIX ғасырда Петербургта «Қаражаттан тарыққан жазушылар мен оқымыстыларға жәрдем көрсететін қоғам» деген атпен ұйым құрылған. Осы қоғамның председатели 1860 жылдың 2 ноябрінде Шоканға былай деп жазады: «Құрметті мырза!.. Қоғам өзінің 30 октябрьде болған мәжілісінде комитеттің ұсынуымен сізді мүшелікке алды. Сізге құрмет көрсетіп, осыны хабарлаумен қатар, төменшілікпен мүшелік жарнасына қанша ақша төлеуіңізді хабарлап, ақшанызды казначейге (кассаға. – С.М.) өткізуіңізді өтінем!» Шокан бұл өтінішті қабылдап, 1861 жылдың 4 апрелі күні казначейге он сом өткізеді де, 146 санды квитанция алады (23 фонды). Бұл арада көңіл бөлетін нәрсе: қоғамды

Некрасов, Чернышевский, Писарев сияқты орыс демократтары «Современник» журналының қасында ашып, председательлік қызметін Добролюбов атқарған. Кейін Чернышевский тұтқынға алынғанда, оған тағылған саяси айыптың біреуі осы қоғамды ашу болған. Қоғам мүшелігіне тек демократтар ғана кірген. Шокан «Современник» журналымен, Чернышевский тобымен байланысты болыпты-мыс деген сөздің бір дәлелі осы сияқты.

Үшінші. Орыстың атакты тарихшысы, әдебиетшісі, этнографы А.Н. Пыпин (1833 – 1904) – Чернышевскийдің әкесімен бірге туысқан апасынан туған жиені. Чернышевский саяси айыппен 1862 жылы тұтқынға алынып, 20 жылдай еркінен айырылғанда Пыпин оған да, семьясына да қамқорлық жасап, қаражат беріп тұрған. Шокан білімі және мәдениеті жағынан бурят халқынан шыққан атакты тарихшы, этнограф Доржи Банзаровпен (1823 – 1855) қатар қояды.

Төртінші. Кейін М.И. Фетисов тауып, «Қазақстан» альманахының 1950 жылы шыққан 21-санында жариялаған (89–93 беттер) хатына қарағанда. Шокан Петербургта тұрған күндерінде, атакты ботаник А.Н. Бекетовпен де, химия ғылымының атыбы Д.И. Менделеевпен де, атакты археолог П.И. Лерхпен де таныс, дос болған.

Бесінші. Шоканмен жақын таныс және аса дос болған адамның біреуі барон А.Е. Врангель, 1912 жылы Петербургта «Ф.М. Достоевский туралы есте қалғандар» деген атпен шығарған кітабында «Ф.М. Достоевскийдің досы Уәлиханов» деген тарауда, екеуінің қалай достасу тарихын сипаттай кеп, А.Е. Врангель Шокан және Ф.М. Достоевскиймен Семейде тату-тәтті өткізген күндерін (1856 жылы. – С.М.) айтады да, «Одан кейін Уәлихановты Петербург пен Парижда көру маған өте зор қуаныш болды», – дейді. Бұл – Врангельден бұрын естілмеген жаңалық. А.Е. Врангельдің 1864 жылдың 10 ноябрінде Достоевскийге Даниядан (онда Россияның консулы болып тұрған) жазған хатында шеттегі дипломатиямен шұғылданғандықтан, көптен бері хат жазуға қолы тимеуін, сағынғанын айта кеп: «Қазір Уәлиханов қайда тұрады, маған адресін жібер», – дейді. (Москва. Мемлекеттік әдебиет архиві. 212 фонды. е. х. – 63.)

«Уәлиханов Парижға барды» деген мәлімет А.Е. Врангельден басқа адамда әлі де жоқ. Бұл сөздің ізін қуғанда, көмескі түрде болса да, әзірге табылған нәрсе: 1860 жылдың жазында орыстың соғыстық миссиясының Парижға баруы. Азия тағдырына байланысты бірнеше мәселені шешуі, миссияны – Орта Азияны жаулап алған әскерді басқарушы гене-

рал Перовский басқаруы, оның Шоканмен жакын, пікірлес адам болуы анық. Шоканды Парижға осы ерте барды ма деген ой келеді. Өйткені біріншіден, Шокан Шығыс мәселесін жаксы білген, оның «Соғыстық топография» аталатын картасын қолымен жасасқан, екіншіден, Шокан француз тілін жаксы білген, үшіншіден, Шоканның ойшыл, ақылды, тапқыр адам екендігін орыстың ол кездегі әкімдері жаксы білген.

Алтыншы. Петербургта жатқан Шокан казак жайын да ойлап, оның тағдыры туралы үкімет алдында көптеген мәселелер қойған. Мәселен: казактың жер-суын пайдалану, билерді қалай тағайындау, казак арасына мектеп ашу, дін мәселесінде қандай саясат ұстау тағы-тағылар.

Жетінші. Академик В.А. Обручев өзінің «Григорий Николаевич Потанин» есімді қалың кітабында (Москвада, СССР Ғылым академиясының баспасында 1947 жылы шықты.) «Сібірлік сепаратизм» дегенді категе жорып, ол қозғалысты «Сібірлік патриотизм» деп атайды. (74–77 беттерді қараңыз.) Расында олай емес. «Сібірден Россияның америкасын жасау керек» деген пікірді алғаш А.И. Герцен айтқан. (Оның 1946 жылы Москвадағы Гослитиздатта шыққан «Өткендер мен ойлар» есімді кітабының 134–137 беттерін қараңыз.) Сібірлік оқымыстылар бұл мәселені ерекше көтеріп, сепаратистік пікірлерін тарататын ұйым жасаған, басқарушы Г.Н. Потанин болған, ұйымның орталығы Томскіде тұрған. Обручев бұл ұйымды «Петербургтағы сібірлік кедей студенттер материалдық жәрдем жасаудан артыққа бара алмады» (75 бет.) дегенмен крепостнойлық Россияны бұл пікір қатты қорқытып, 1864 жылы ұйым мүшелері түгелімен тұтқынға алынған. Алыстағы Сібірге 15 жылдық каторгаға жіберілген бұл топ жетпісінші жылдардың орта кезінде, III Александр такка отыруына байланысты берілген манифест арқылы әрең босанған. Бұл сепаратизм залалсыз болса, патша үкіметі оның мүшелерін осынша азаптамас еді. Лондонда тұрған А.И. Герцен, «Колоколында» (журнал) сібірлік сепаратистерге әдейі арнап құттықтаған прокламация жазбаған болар еді (Обручев. 77–78 беттер). Бұл, әрине, орыс демократтарының крепостнойлық правоның 1861 жылдан кейінгі қалдығына жасалған шабуылының бір түрі еді. Шокан – сепаратист аталған сібірлік адамдардың бәрімен де өмір бойы жандай дос боп кеткен адам. Әсіресе Г.Н. Потанинмен. «1863 жылдың жазында біз Шоканмен Омбыда Струвенің үйінде жолықтық, – дейді Ядринцев, – Сібірді аралап келген оның экспедициясында Г.Н. Потанин де бар еді... Сол кеште Струве: «Қазақтар казак-орысты ұнатпайды», – дей беріп еді, Шоканның бет-аузы қимылдап кетті де, мектептес досы Г.Н. По-

танинге сүйкімді кескінмен карап: «Казак-орыс әскерінің өкілдеріне казактын жаксы карайтынын көрсеткім келеді. Мен казакпын. Казак-орыс досымның денсаулығына бокал көтерем де, оны сүйем!» – деп, Г.Н. Потанинді құшырлана сүйді». Орыс достары, әсіресе сібірліктер, Шоканға деген достығынан өле-өлгенше айнымай кетті. Осындай достары сепаратизмге түгел катынасканда, Шоканның оған араласу-араласпауы – зерттеуді тілейтін нәрсе.

Г.Н. Потанин Шоканның Петербургтан кетуіне сыркаты себеп болғандығын айтады. Одан баска да себебі барын, Шоканның бірнеше еңбектерінен кейінірек көрсетеміз. Қазіргі айтатын әңгіме, Шоканның Петербургта қанша тұрып, қай жылы кетуі жайында. Біреулер оны Петербургта бір жыл, біреулер жыл жарым, ал енді біреулер екі жыл тұрды дейді. И. Ибрагимовтың айтуынша, Петербургтан қайтқан Шокан туған ауылына «ел қыстаудан жайлауға шығып жатқан кезде келеді» (1904 жыл, 12 бет.) Бұл сөзге нансақ, Шокан ауылына 1861 жылдың көктемінде келген болады, олай дейтініміз – 1861 жылдың аяғында, 1862 жылдың басында Шокан Сырымбеттегі туған үйінде жатады. Оған кепіл: 1862 жылдың 2 январы күні Петербургтағы досы Бекетовқа, сол жылдың 14 январы күні Ф.М. Достоевскийге жазған хаттары. Бұған қарағанда, Петербургта 1860 жылдың марты кезінде барған Шокан 1861 жылдың көктемінде қайтады. Ол кездің лаулық көлігі – ат. Петербургтан Омбыға атпен жетуге кемінде екі жұма керек. Омбы мен Көкшетау арасы да атпен бір жұмалық жол. Ибрагимовтың айтуынша, Шокан ауылына келе жатып, жолда «Көкшетауға аялдап, әкімдерімен танысып келген». Ол кездің Сібір жақтағы ауылдары жайлауға май айынсыз шықпайды. Сонда Шокан ауылына 1861 жылдың май айында келген болады.

Көкшетаудан ауылына беттеп келе жатқан Шоканды туыстары қалай қарсы алуын, Ибрагимов төмендегіше сипаттайды: «Онымен бірге, Петербургтағы бір бай помещиктің чехоткамен (туберкулез. – С.М.) ауырған жас жігіт баласы, ауылда емделуге, қымызға, ауаға келе жатты. Үш тарантасқа жеккен атпен келе жатқан олар казак-орыс станицасына (тегі «Имантау» болу керек. – С.М.) келді де, одан әрі кең дала басталып кететіндіктен, әрі арбаларын киратып келе жатқан казактын тарпан аттарымен түнде жүру қиын болғандықтан, Шоканның ұсынысымен сол араға (станлицаға) қонды. Ақ патшаның қасынан келе жатқан жас сұлтанды көргісі келген салт казактарда қисап болған жоқ. Жатар алдында Шокан денесін арақпен малшуды өтінді, өйткені жанбырлы

күні жолда кездескен карсы алушыларға тарантастан түсіп амандасам деп, аяғына су өткізіп алған. Оның татар атқосшысы (деншик): «Төре, сиеге не керек?» деп алдында бәйек боп жүгіріп жүретін. Арақпен сыланған – сол татар. Біреулер: «Арақпен сылаудың қажеті қанша?» – дегенде, енді біреулер «ішуі аз болғандай, сыртын да сылатып жатқаны ғой төре. Орыс арасында бекерге тұрмаған екен», – депті... Шоканға ауылдан аулағырақ жеке үй тігілген екен. Ол Москвадан еріп келген қонақтарын сол үйге түсірді де, өзі қазақ әдетімен, әкесінің қабылдауын сұрап кісі салды. Әкесі рұқсат еткен соң, қасына туған інісі Жакып және өзге туыстары еріп, әкесіне кетті... Қазақ әдеті бойынша, әке-шешелері Шокан үйге кіргенше, отырған орындарынан қозғалған жоқ. Жабық тұрған сыртқы киіз есікті Шоканның өзі көтеріп ашуға тиісті екен. Ол сөйтем дегенде, есікті Жакып көтеріп жібереді. Сонда жұрт: «Есік ашуға да ерінетін болған», – деп Шоканды сөз ғып тұрды. Шокан әуелі әкесінің алдына барды да, қол қусырып, тізе бүгіп, сәлем берді. Әкесі оны айқара құшақтап, маңдайынан сүйді. Бұл кезде семіз денелі шешесі Зейнеп шыдамынан айырылғандай болып қозғалып отырды да, баласы әкенің құшағынан босаған кезде: «Шокан!.. Шоканым!.. Өзімнің балам!.. Кел, келе ғой!» – деп құшақ жайды. Баласы келген шақта көзінен жасын сорғалата бауырына басып, бетінен сүйді... Шокан аздан кейін әке-шешесінен рұқсат алып, өзіне тіккен үйге кетті. Ол үйдің қасында, қалың адамның қоршауында, қолына домбыра ұстаған атакты Орынбай акын отыр екен. Шокан оны үйге шақырды. Орналасқаннан кейін Орынбай жас сұлтанға сұлу сөздермен мақтау өлең айтты... Шокан акынға: «Қазақ өлеңіне татар сөзін араластырма, әдемі өлең шығаруға қазақтың өз сөзі де жетіп жатыр», – дегенді айтты... Шокан кешкі мезгілде ұзақ уақыт қазақтың өлеңдері мен ертегілерін тыңдап жүрді. Кеш оянатын ол қымыз ғана ішіп, шай ішпеді. Жас етті ғана астырып, тұздықтап жеді. Еріп келген помещиктің баласына жеке үй тіктіріп, қымызбен, етпен, ірімшікпен оңаша күттірді... Ол өте тез оңала бастады. Шокан оған қуанды. Помещик баласының қанша уақыт тұрғаны есімде жоқ, есімде сақталғаны ауылдан семіріп, денсаулығы түзеліп қайтты... Бір ретте Шоканның қызойнаққа шақырылып, ондағы кешін көңілді өткізгені есімде...» (1904 жыл, 12 бет).

Аулында бірнеше ай тұрған Шоканның не ойлағаны, не нәрселермен шұғылданғаны, қандай халде тұрғаны, сол кездегі хаттарынан көрінеді. 1862 жылдың 2 январы күні Петербургтағы досы А.Н. Бекетовқа жазған хатын қалжың түрінде бастап былай дейді:

«Орта жүздегі кыргыз-қайсақ (қазақ) Уәлиханов, өте сыйлы профессорға бас иген сәлемін жолдап, хат жазысуға салақтығы үшін кешірім өтінеді; аллаға сиынып айтқанда, бұндай ұлттық қасиеті, оны кінәлаудың орнына, көтермелейді деп түсінеді. Оның бұл сөзін бүкіл Орта жүздің және Ұлы жүз бен Кіші жүздің кейбір ақсақалдары да растап, қажет болса рулық танбаларын басып, қол қоюға әзір». Оның (Шоканның) бұлардан басқа сөздері төмендегідей: 1) Қазақтар немесе олар сияқты көшпелі елдер мәдениетті елдермен жанаса бастаған шақта, ақшаға мұқтаж болатыны белгілі; сондықтан не құлы, не өгізі, не есегі жоқ сіздің бағынышты құтыңызға да (Шоканға. – С.М.) қажеттерін өтеуге ақша керек болып тұр. Оның Қашқария туралы жазған, бірақ далаға ешбір қажеті жоқ шығармаларын орыстың Император атындағы Географиялық қоғамына сатқысы келеді, бұл қоғамның «Хабарларына» редактор профессор таксырдың қандай шартпен алатындығын білуді ойлайды. Қалжың өз алдына. Расында да, мен Қашқар туралы жазған барлық еңбегімді де, егер де мүмкіндік болса, қоғамға түгел сатар едім. Бағасы ауыр емес, баспа табағы елу сомнан, бұдан Питерден аттанарда алған ақшаны шығарып тастайсыз».

«Андрей Николаевич, – деп жалғастырады Шокан хатын, – қоғам арқылы маған, құдай үшін, барометр, психометр және термометр жібере көріңіз. Жалғыз Алматы төңірегі болмаса, бұл даланың, әсіресе қазір мен тұрған өлкенің ауа райын әзірге ешкім зерттеген емес. Менің қызметтерім жақсы жүріп келеді. Мен қазақ жырларынан, эпикалық поэмаларынан өте көп материал жинадым. Енді заң-заңдарын зерттеуге кірістім. Олардың Шыңғыс хан берген бұйрық-жарлықтармен байланысы бар. Қоғам үшін «Орта Азияның Географиялық картасы» деген мақала жаздым, бірақ қажетті мәлімдемелер (справка) қолда түгел болмағандықтан, әзірге жолдай алмай отырмын. Өзім туралы аз сөзге рұқсат етіңіз. Денсаулығым әлі де нашар. Дәрігерлер ауылдан ұзап шығуға рұқсат етпейді, сондықтан алдағы жаздың авгусына дейін далада бола тұрармын деймін, жазғандарым туралы айтатын пікіріңізді ауылыма жіберіп тұруыңыз мақұл болар.

Кешіріңіз, – деп аяқтайды Шокан бұл хатын, – тағы да төмендегідей өтінішім бар: Қазір Потаниннің қайда тұратынын, одан қазақ-орыс офицері Усовтың (1839 – 1888) Шоканның мектептік досы, сібірлік сепаратистердің бірі. – С.М.), Тюменнің саудагері Ядринцевтің қайда тұратындығын сіз арқылы біліп болмас па екен? Соңғы екеуіне де қарыздармын. Егер жазғандарымды сатып алсаңыз, екеуіне де қарызым-

ны төлемес пе екенсіз? Ядринцевке – 300 сом, Усовка – 50 сом бересім бар. Менен алатын енбектің құны бұл борышыма жетер деп ойлаймын. Егер жетпесе, Петр Иванович Лерхка (1828 – 1884) сілтеніз. (Оның қайта екенін Академиядан білерсіз.) Ол маған «қарызыңызды мен төлей салармын» деп уәде берген. Дмитрий Ивановичка (Менделеев, 1834 – 1907) егер көре қалсаңыз, тағызыммен сәлем айтыңыз, Ф.М. Достоевскийге де. Оған тез хат жазам.

– Енді сіз туралы, Петербург туралы, ондағы достарым туралы сөздерге келейін, – дейді Шокан, 1862 жылдың 6 декабріне, ауылынан Петербургтағы досы Аполлон Майковка жазған хатының екінші жартысында, – Достоевскийлер не істеп жатыр? Олар маған сирек жазады. Оған айыпты өзім. Мен де сирек жазамын. Олардың журналдары («Время», 1861–1863 жылдар шыққан. – *С.М.*) не халде? Алда да шыға беруін хабарлағанда, жаман болмауға тиісті. Расымды айтқанда, олардың халықшылдығына түсінбеймін: біресе славянофилшілдіктің (ұлтшылдық бағыт. – *С.М.*) исін шығарады, біресе шектен шыққан батысшылдықты (Батысқа табыну. – *С.М.*) қолдайды. Бұл екі бағытты ағайындастыра алмайтын, не ағайыншылыққа келтіре алмайтын түрлері бар сияқты. Меніңше, осы екеуінің бірін-ақ қолдау кажет кой: не – Батыс үлгісімен істі тамырымен өзгерту (Батыста болған буржуазиялық революцияларды айтып отырғанға ұқсайды. – *С.М.*), немесе ескілікте қатып қалу (патшашылдықты айтатын сияқты. – *С.М.*). Ескі сенім де үгіттеуді кажет етеді. Қытайдың әредігі (середина) қазіргі іске пайда бермейді. Бокльдің (1822 – 1862) айтуынша, білімде ұлттық қасиет деген жоқ, адамдық қасиет қана бар. Жергілікті жағдайдың, тілдің, салттың салдарынан туатын халықтық белгілер болады. Тек қана білетініміз, – бізде (Россияда деген мағынада. – *С.М.*) тарих әлі жасалған жоқ... Қазір әдебиетте болып жатқан ірі жанжалдар туралы, оқымысты сындар туралы хабарласаңыз жаксы болар еді. «Современник»¹ не халде? Енді оны жаздырып алушылар қайтпек? Айтып отырғаным – соңғы сегіз айда Вавилон зынданына² түскен сегіз саны».

«Әзірге менің жазғандарым, – деп аяқтайды Шокан бұл хатын, – сұрауларым. Енді өтініштеріме келейін: 1) Ең алдымен, сіз өзіңіздің бұратана (инородцы) қызметкеріңіздің хатына жауап берсеңіз, оның көні-

¹ Крестьян революционерлері 1836–1866 жылдары шығарған журнал. 1862 жылы оның редакторы Н.Г. Чернышевский тұтқынға алынған соң, журнал аз уақытқа жабылып қалған.

² Вавилон зынданы – шыға алмайтын қамау мағынасында.

лі өте көншіп қалады; 2) менің «Санкт-Петербург хабарларына» тілші (корреспондент) боп, Орта Азия мен казак даласындағы істер жайында жазып тұрғым келеді. Редакторымен ол жайда сөйлеспес пе екенсіз? Сізге одан да жакын газеттердің біреуін таңдауыңызға болады. «Отечественные запискимен» сөйлесіп, казактың орысқа ұқсас ертегілерін, олар туралы, орта ғасырдағы казак жырлары туралы, Алтын Орданың құлау себебін баяндайтын эпикалық поэмалар туралы менің зерттеулерімді осы журналға бастыруға болмас па екен? Тапсырмаларым осылар. Уақытыңызды бөлгенге кешірім өтінем. Өтініштерімді тура айтқан себебім, – сіздің мейірімділігіңіз бен кішіпейілдігіңіз. Барлық туыстарыңызға, балаларыңызға, әсіресе менің кішкентай досыма (приятельница) бетінен сүйіп, төменшілікпен жерге тигізе бас ием».

Шоканның туған ауылында канша уақыт тұрғаны мәлімсіз. Білемін дейтін кейбіреулердің сөзіне қарағанда, Шокан туған үйінде алғаш бірер ай болғанда, Омбыға кетіп, 1861 жылдың аяғында қайтып келген. Содан кейін туған ауылында жылға жакын тұрған сияқты. Одан не істегендеріне төменгі документтер куә.

Бірінші. 1862 жылдың 14 январы күні Ф.М. Достоевскийге жазған хатында былай дейді:

«Ең алдымен өткен октябрьде Петербургка баруды ойлаған ем, сол кезде ауыра қойдым да, жүруді декабрьге қалдырдым. Саулығым декабрьде де әлсіз болған соң, Сібір дәрігерлерінің ақылымен далада тұруға кеттім. Петербургта үнемі тұруды саулығым көтермеуіне көзім жетті. Сол себепті Қашқардағы консулдық орынды алмакпын да, ол болмаса, отставкаға шығып, өзіміздің ордада (Көкшетау ауданы. – С.М.) сайланба қызметте болмакпын. Қашқарияға барсам, жаксы енбекақы алар едім, жаксы ауасында денсаулығым да түзелер еді. Егер ол болмаса, далада тұру да жаман емес. Онда шаруамен, саудамен шұғылданам. Сайлауда сұлтандыққа өте қалсам, адал чиновник болам да, туған халқыма надан, жыртқыш сұлтандардан артық қызмет істеймін. (Астын мен сыздым. – С.М.) Бір яки екі жылдан кейін Петербургка барамын да, жаксы достармен бірнеше ракат айын бірге өткіземін, жаңа кітаптармен, жаңа идеялармен қаруланамын, содан кейін казак ордасына қайта ораламын. (Таңдамалы шығармалар, 1958 жыл; 556, 557 беттер).

Шоканның бұл максатына жете алмауын, біз оның Ф.М. Достоевскийге 1862 жылдың 15 октябрінде жазған төмендегі хатынан көреміз.

«Сенің шетелге жүрмек боп жатуыңды хабарлаған хатың қолыма әлдеқашан тигенмен, жауап хат жазуға содан бері әлденеше рет жиналсам

та, сәті енді ғана түсіп отыр. Мен туралы не ойлап жүргенінді бір тәнірінің өзі білсін. «Өлмеді ме екен? Ауырмады ма екен? Қалай екен?» – деп ойлап жүрген боларсың. Ал мен тірімін, бірақ тәнім де, жаным та қатты азапта. Біріншіден, ішім қатты пысуда, екіншіден, казактың өрескелдігін сағат сайын, минут сайын көріп ашуланудамын. Оның үстіне, айнала жанышқан қуыс, қараңғы дүниеден қашан жарық көрерін белгісіз, жан төзбейтін үмітсіздік...

...Мен бір сәтте, туыстарымды (казактар. – С.М.) чиновниктер мен бай казактардың қорлығынан құтқару үшін аға сұлттан болуды ойладым. Ең басты ойым – туыстарға оқымысты сұлтандардың қандай болатынын өз үлгіммен көрсету еді. Сонда олар шын мағынадағы оқыған адамның орыс чиновниктері (патша үкіметінің. – С.М.) сияқты емесін көрер еді де, орыс тәрбиесі туралы түзу ойлар болар еді. Осы оймен мен Атбасар дуанының аға сұлтаны болуға ризашылық бердім. Бірақ сайлау чиновниктердің айланысыз отпеді. Облыстағы және дуандағы ол таксырлар маған қарсы өре түрегелді. Неге екенін білемісін? Облыстағылар сұлтандардан мындап алатын парасынан айырылар еді, егер мен сұлттан болсам, дуандағылар қайыр сұрап кетер еді, олардың алдына, өзінше «Не олу, не тірілу» сұрауы қойылар еді. Орыс чиновниктерінің ішінен менің жағымда сол кезде генерал-губернатордың қызметін уақытша атқаратын сайлау жұмысын басқаратын жалғыз (110, 111 бет) Гутковский ғана болды. Чиновниктер бай казактарды: «Егер Уәлиханов сұлттан болса, тұқымдарынның асылдығына, байлықтарына қарамай, казак атаулының бәрін тең ұстайды», – деп құдайға нанбайды, Мұхаммедтің тура дұшпаны», – деп зәресін ұшыра қорқытады. Орыс майорларынан (казактар орыс әкімдерінің бәрін де солай атайды) шыққан бұл өсекке надан казактар иланбай қояр ма?..

– Сонымен сайлауда қарама-қарсы екі партия болды: біріншісі – Қоқан хандығына іргелес жерде көшіп жүретін Бағаналы руынан құралған қараңғы казактардың төрт болысы. Олардың ұғымында, шашын алдырмайтын, күніне бес мезгіл дәрет алмайтын адамның сұлттан болуы мүмкін емес және олардың ойынша, егер мен сайлансам, жігіттерін – солдатқа, балаларын – мектепке берем. Оларды осылай қорқытқан...

... Екінші партия – үш болыс: Россияға ерте бағынған елдер мен олардың сұлтандарынан құралды. Сайлау өтер күннің қарсаңындағы түнде губерниялық секретарьға астыртын жолығады. Туған жері – Баварияны, туған қаласы – Мюнхенді тастап, казак даласын жалмауға, содан алған парасына әйеліне сәнді киімдер тіккізуге келген бұл неміс

жау жағымның қолына қона кетеді. Сайлауда мен жеңіп шығам: мен 25 дауыс алам, қарсы жағым – бағаналылықтар – 14 дауыс алады. Заң бойынша, аға сұлтандыққа, біріншіден, не хан тұқымы немесе үкіметке тоғыз жылдан кем қызмет атқармаған адам өтеді, екіншіден, сұлтандыққа көп дауыс алған адам өтеді, аға сұлтан хан тұқымдарының арасынан да іріктеліп алынады. Менін қарсы адамым әрі оқымаған адам, әрі сот астында болған адам... Іс шешілген сияқты. Занның бәрі менін жағымда, үшіншіден, дауысты аз алған күнде де, оқымаған казакпен салыстырғанда, менін өтуім орынды. Бірақ қарсы жағым қалғып қалған жоқ. Ол (Ерден Сандыбаев. – С.М.) – өткелектен өтіп үйренген қу. Өткен қыс, әлгі секретарьдың жәрдемімен, 3000 сом пара беріп, тұтқындағы екі адамын босатып алған. Секретарь оған мына жолы да: «Ақшаға қалтанды толтыр да Омбыға шап!.. Хан – сен боласың!» – деген. Ақша Омбыға сапар шекті. Өзімді қараңғы казакқа емес, оқыған казакқа санап, «бұзылғандар (подлецы) нақ осы жолы ұялар-ақ» деп ойлаған едім, ол менмендігім іске аспады. Тез арада Гутковскийден хат алсам: «Бағаналылықтардың шабуылы босқа кетпеді, генерал-губернатор сені сұлтандыққа еш уақытта да бекітер емес», – деп хабарлапты. «Россияның заңы генералдар үшін жазылған жоқ» деген сөзге, олар «икемге тез көнеді» деп «надан казактарға сүйенеді» деген сөзге енді ғана нандым. «Тұнжырап отыра қалды Гирей, оның аузында...» (Пушкиннің «Бақшасарай фонтаны» деген поэмасынан. – С.М.) деген осы. Бұндай пассажды (кенет оқиғаны. – С.М.) күтпеген едім. Бұны неге жорисың, достым? Сіз біздің (орыс тәрбиесін алғандарды айтам) халқымызға көз тастап байқашы. Жерлестеріміз бізді бес уақыт дәрет алмайтындығымыз үшін діннен безгенге жориды, өз сеніміңнен ауып оны қалай істерсің!.. Генералдар бізді Шығысқа құлдық ұрмайды деп жек көреді. Бұл не нәрсе?.. Енді құмға қанғырып кету керек пе?.. Не істе дейсің, ақылыңды айтшы. Тілегіңді орындауды өтіну конституция сұраумен бірдей: абақтыға қамайды да, Макардың малын бағысуға («Сібірге айдайды» деген мағынада. – С.М.) жібереді. Мен бұл туралы Петербурттағы кейбір әкімдерге жаздым. Сен де бұл оқиғаны достарға айтып, қала ішіне жая көр...».

Шыңғыс Шоканның Ерденмен аға сұлтандыққа таласуына қарсы болған екен. Сайлауда Ерден жеңіп кеткеннен кейін, баласына ол тіпті наразы боп, елден кетуін талап еткен деседі. Өйтпеуге мүмкіншілігі де болмай қалған, сайлауда жеңген Ерден Шокан түгіл, Шыңғысқа да өшігіп, оны Көкшетау дуанының аға сұлтандығынан түсіру қамы-

на кіріскен. Оған Шоканның 1863 жылдың 16 январы күні Омбыдағы досы полковник Гутковскийге жазған хатындағы сөздер куә.

«Қазір далада Фридрихс кетіп (Шоканға карсы генерал, сібірлік казактар баскармасының председателі, Батыс Сібірдің соғыс губернаторы. – С.М.) орнына Колпаковский болады деген хабар тарады. Оның каншалық рас екенін сіз жақсы білесіз. Ол хабарға мен таңданбаймын және Колпаковскийді казактың ханы сайласа да бейілмін. Ондағы үмітім – Куримен (Сібірлік казактар баскармасының секретары. – С.М.) кызметтес бола алмас дегендік. Айтыңызшы, құдай үшін Кури таксырға қосылып, Колпаковский де даланы талар ма екен? Куридің әкеме нелер істеп жүргенін есіңізге салайын: Кеше осы маңайдан Ерден өтіп кетті. Бұл арада біраз күн болды да, казактарды жинап, әкемді кызметінен түсіру ісін ұйымдастырды, бұл ісіне Кури жәрдемші болады деп сендірді... Сіз әкемді бар күшіңізбен қорғар деп сенем!..» (1904 ж., 522 бет.)

Шокан Гутковскийге хат жазумен ғана шыдап жата алмайды, кешікпей Омбыға өзі де аттанады. Оның ауылынан кетуіне бір себеп осы болса, екінші себеп – үйінде тұратын бір жалшысының қызына ғашық болуы. Бұл қыздың аты-жөнін Шоканның інісі – Қоқыштан ертерек мен естіп, жазып алған едім, ол қағазым жоғалды. Аты Айша және есімде қалғаны: Айшаның әкесі Шыңғыстың бие сауатын жалшысы екен, оның қызымен Шокан кадет корпусында оқып жүріп, еліне демалысқа келгенде көңіл қосады екен (қызды Қоқыш: «Аса сұлу да, сымбатты да еді», – дейді); Сырымбет тауының маңын мекендеген Қарауыл руының Малтабар, Құлтабар дейтін аталары бар, осы Малтабардың мал саудасын жасайтын бір ірі байы Шыңғысқа көп ақша беріп, Айшаны айттырады да, тоқалдыққа алады. 1861 жылдың көктемінде Петербургтан ауылына барған Шокан шешесі Зейнепке өтініп, Айшаны ауылына алдырады.

«Ақылды шеше, – дейді И. Ибрагимов, – әлгі әйелдің (Айшаның. – С.М.) Шокан үйіне кіріп ұзақ уақыт жоғалуынан ба, әлде өзге әйелдердің өсегінен бе, тез сезіктенеді де, оны (Айшаны. – С.М.) Шоканға барудан тыйып, орнына кемпір жұмсайды. Шокан бұған ашуланып, шешесіне: «Содан (Айшадан. – С.М.) басқа әйел әкелген асты ішпеймін», – деп кісі салады. Шеше де, Шокан да райынан қайтпайды... Осы жайда Шокан әкесімен де, шешесімен де қатты жанжалдасады... Ауылында тұрса, Шоканның ол әйелден ажырамауын көріп, Шыңғыс Айшаның ерін шақыртып алады да, екеуін ағасы Шепенің ауылына жөнелтеді. Шокан сонда да райдан қайтпай: «Мен жасым жеткен адам-

мын, кімді сүю еркімде, осы әйелге үйленем», – дейді. Әкесі: «Олай етсең бұл босағадан тірі кетпейсің», – дейді. Ақыры, інісі Жакып Шоканға: «Сен Көкшетауға жүре бер, әйелді артыңнан жеткізуді міндетіме алайын», – дейді.

Одан кейін не болғанын Шоканның К.К. Гутковскийге 1863 жылдың алтыншы февраль күні жазған хатының төмендегі сөздерінен көреміз.

«Әкем жакында Фридрихстен хат алды. Ол әкеме Малтабар жазған шағын хаттың көшірмесін жолдап: «Зорлықпен тартып алған қатынын қайтар, шығындарын төле», – деп бұйырады: «Сайлауда өте алмаған баланның ыркына көнесін», – деп кінәлайды... Әкемнің бұл іске ешбір қатынасы жоқ. Малтабар – Ерденнің ықпалындағы адам, оны әкеме қарсы Ерден құтыртып сап, арыз бергізіп жүр. Расында, әкем әйелді, әрине, қайтарды да, бір атты коса берді. Әйелді қайтарып алған әкем емес, Қапар Маңдаев арқылы қайтартқан өзіммін. Содан кейін Малтабардың өзі де «Әйелімнен айырылам» деп арыз берді. Ол кезде мен ауылда емес, Көкшетаудамын. Ері әйелімен указной молтаның алдында ресми түрде айырылып, актісі метрикалық кітапқа. Көкшетау дуанындағы билердің көзінше тіркелді. Солардың көзінше Малтабарға мен 200 сом ақша, бір ат бердім. Әйелді сүймесем, сонша шығынға батпаған болар ем; екіншіден, заң бойынша басы босаған әйелді, жауыз адамға қайтарып беру барып тұрған әділетсіздік болар еді; үшіншіден, әкеме қарсы былай да дүрлігіп жүрген жұртқа әйелді тастауым одан жаман қару берер еді...» (1904 жыл, 523, 524 беттер.)

И. Ибрагимовтың айтуынша, Шокан бұл әйелді күйеуіне қайтарып берген. Жоғарғы сөздерден кейін, Шоканға өйтудің қисыны жоқ. Білетін жұрттың айтуынша, Шоканның әйелін Малтабар көп қолмен келіп, Көкшетаудан түнде ұрлап әкеткен, бұл ақылда әкесі Шыңғыспен інісі Жакып та болған.

Сайлауда да құлаған, әйелінен де айырылған Шокан туған өлкесінде тұра алмай, Омбыға кетеді. Омбыда не істеуі сол кезде Петербургқа шақырылып кеткен Гутковскийге¹ 1863 жылдың 4 мамы күні жазған хатынан байқалады: «Мен қазір Омбыда тұрып жатырмын, – дейді Шокан, – жакын арада ауылыма қайтам ба деген де ойым бар. Мұса Шорманов

¹ Батыс Сібірдің ол кездегі генерал-губернаторы Дюгамель Далалық облыстар баскармасына председатель боп жүрген Гутковскийді қызметінен алу, орнына полковник Майденді қою мәселесі жөнінде Ішкі істер министрі Бутковқа ұсыныс жасаған. Гутковский Петербургқа сол себепті шақырылған. Гутковский орнынан 1863 жылдың мартында алынған, сондағы айыбының бірі – сұлтандыққа Шоканның кандидатурасын ұсынуға ризалық беруі. (С.М.)

менің пәтерімде. Қыстығүні саулығым жаксы емес еді, казір түзелді. Расымды айтқанда, жаксы жүріп жатқан жокпын. Ойнағаным карта, клубтарға барғышпын, шампан ішетін болдым. Төрт айдан бері 3000 сомдай ұткызған едім, казір тастадым, себебі – акшам жок, әкемнен сұрау ынғайсыз...» (1904 жыл, 526 бет.)

1864 жылдың көктеміне дейін негізгі уакытын Омбыда өткізген Шоканның ғылыми істе немесе қызмет бабында не істегені мәлімсіз. Жаңағы хатында ол: «Облыстык баскарма билер сотын өзгерту туралы жоба жасаған екен, мен билердің сотын өзгертпеуді айтып, хат бердім. Менің жобам қабылданады, билер соты қалпында қалады», – дейді. Бұл – Шоканның барлық жинақтарында да басылып жүрген «Сібірдің карамағындағы казактардың сотын жанарту жайындағы записка» деген ғылыми еңбегінің бірі. Ол жылы бұдан баска не жазғанын білмейміз.

Шоканның 1904 жылы кітап боп басылған шығармаларының ең соңында (531 бетте) Гутковскийге жазған тағы бір хаты бар. Хаттын аяғында «24 март, Омбы» деген дата тұр. Осы хатта Шокан: «Ертен мен Әулиеатаға, біздің жеңістің (Россияның деген мағынада. – С.М.) соңғы жемісін теруге аттанам, Мұса өзінің Баянауылына кетті. Питерге баруға ойлаған едім, енді жабайы казактар мен қырғыздар арасына кетуге тура кеп тұр. Шынымды айтқанда, онда шен алу үшін барам, Черняев – жаксы адам, шенді аямайды деседі. Онда кетудегі тағы бір максатым – Акмешіт арқылы Орынборға соғу (Гутковский бұл кезде сонда). Бұның сәті түссе, өте жаксы болар еді», – дейді.

Осы хат жазылған «март» қай жылдың марты екені белгісіз. 1863 жылдың 4 мартында жазған хатында: «Мұсамен екеуіміз біргеміз», «Мұсамен екеуіміз екі жаққа кетеміз» деуіне карағанда, бұл 1863 жылдың марты болу керек. Шоканның Әулиеатаға бұл баруы қай бару?

1856 жыл казак даласын батыс-күнгей жағынан Шымкент қаласына дейін алып келгенде, шығыс-күнгей жағын коршап кеп, 1854 жылы тұмсығын Алматы қаласына тіреген патша үкіметі осы араны косып тастауды ойлайды да, 1863 жылы даярлық жасап, 1864 жылдың көктемінен Қокан хандығына карайтын бұл өлкеге шабуыл жасайды, әскер бастығы – полковник Черняев. 1856–1858 жылдары Алатау төңірегін зерттеген Шокан Қокан хандығының жер-суы, халқы, саяси жағдайы туралы да көп мәліметтер жинаған. Үкіметтің оны Черняев экспедициясына шақыратын себебі сол.

Омбыдан шыққан Шокан Әулиеатаға Акмола, Бетпак дала, Шу өзені арқылы барғанға ұқсайды. Бұған бір дәлел – Гутковскийге Акмола-

дан 1863 жылдың 14 июні күні жазған хаты болса, екінші дәлел – «17 мың жылқысы бар Азнанын үйінде кондым» деуі. Азна – Балқаш пен Шу өзенінің арасын мекендеген адам. Үшінші дәлел – жылын, айын, күнін қоймай белгісіз біреуге жазған хатында (басы жоғалған. – С.М.) «Шу төңірегіндегі казактар мен қырғыздардың наразылығы (Қоканға. – С.М.) қазірден-ақ басталды. Қокан Шу бойын аңдып, бейсауат кісіні өткізбейді. Оған себеп: Сұраншы мен Сыпатайдың (Ұлы жүздің сол кездегі атакты, беделді батырлары, қолбасшылары. – С.М.) Қокан өкілдерін орысқа ұстап беруі... Жалпы айтқанда, қырғыздарға біздің тимеуіміз керек өйткені оларға Қоканның салық пен зекетті бұрынғы жылдардан биыл үш есе артық салуы салдарынан, сол ауырлықтан құтқарар деген оймен, орыстарды асыға күтіп отыр», – деуі. (1904 ж. жинақ, 529 бет)

Черняев экспедициясына Шоканның дәл қай жылдың, қай айының, қай күні жетуі әзірге мәлімсіз. Экспедицияда не рөл атқаруынан да хабарымыз жоқ. Ауызша сөздерде: Әулиеатаны алған Черняев жазықсыз халықты қырып жіберген. Шокан осы жайда онымен өкпелесіп, кетіп қалған деседі.

Шоқаның одан кейін Алтынемел аталатын тауды мекендейтін, Жетісу аталатын жердегі казактардың сұлтан-правителі боп қызмет атқаратын Тезек төре Әділев ауылына барып тұруы. Жетісудың сол кездегі генерал-губернаторы Колпаковскийге 1864 жылдың 9 январында жазған хатынан көрінеді. Осы хатында: «Егер мүмкін болса, агенттігім (тыңшылығы. – С.М.) ашылып, енді ресми атқа шықсам, сізге пайдалырақ болар едім» (1904 ж. жинақ, 506 бет) деуіне қарағанда, патша үкіметі оны Черняев экспедициясына да агент есебінде жібергені байқалады. Тезек үйінде тұрған күндерінде ол көршілес Қытай өлкелерінде (әсіресе Құтжа төңірегінде) қандай саяси халдер болып жатқанын Колпаковскийге хат арқылы хабарлап тұрады. Оның айтуынша:

– Манжурлер мен (Қытай өкіметі. – С.М.) мұсылмандар (дүнген, ұйғыр, казак, қырғыз) арасында соғыс боп, екі жағы да қатты қырғынға ұшырайды, көтерілісшілерге өз әлі жетпеген манжур, орыс әскерінен жәрдем сұрайды.

1865 жылдың 14 январы күні Колпаковскийге жазған хатында, Шокан манжурге әскер жәрдемін беруді мақұл көреді. Сондағы ойы төмендегідей: «Қазақша ақылыма салғанда, мен былай деп ойлаймын, – дейді Шокан, – егер біз Ташкентті бізге (Россияға. – С.М.) қажет деп ойласак, жалпы алғанда, Орта Азияға ықпалымыз мықты жүрсін десек

бұхарлықтарды мықтап тұрып сабап, саудагерлерінің беделін оңалмастай жойып, Орталық Азияның койнауына кіруіміз керек. Қытайдың жәрдем сұрауына байланысты, бұл істің реті келіп те тұр. Біз қытайлармен бірге алдағы жазда Қашқарға дейін барар едік те. Коканға тыл (ішкі) жағынан қауіп төндірер едік Черняевтар Ташкент жағынан ұрар еді. Сонда біз жуық арада ғана оны бағындыруға миымызды сарп етіп әуре болған Қашқарды да ығын-шығынсыз билеп, Орта Азияның тағы бір кең өлкесін менгерер ек Голдайдың (Қытайдың елшісі. – С.М.) айтуынша. Цзянь-цзунь (Қытайдың губернаторы. – С.М.) Қашқарды, оған коса төрт қаланы бізге беруге әзір. Өйткені ол қалаларды бағу қымбат та, берер пайдасы жоқ» (1904 ж., 515 бет).

Шоканның Колпаковскийге жазған соңғы хатының аяғына (одан кейін жазған-жазбағаны әзірге мәлімсіз) «1865 жыл, 30 январь» деген уақыт қойылған. Одан кейін Шоканның қайда болып, не істеуі мәлімсіз. Туған інісі Қоқыштың және басқалардың ауызша айтуына қарағанда: Тезек төренің үйіне 1864 жылдың күзінде барған Шокан оның Айсары есімді қарындасына үйленеді. Черняев жорығынан сырқаты (өкпе туберкулезі) үдеп келген Шоканның Тезектің үйінде жүргенінен жатқаны көп болады. Алдағы көктемде (1865 жылдың. – С.М.) Шокан дүниенен қолтасады. Сол жылдың жазында Көкшетауда, Сырымбет тауында тұратын інісі – Жакып Алтынемелдің батыс жақ етегіндегі Қоянкөз аталатын жерде Көшентуған аталатын орында көмілген Шоканның басына кеп бата ғып, қабырының үстіне күйген кірпіштен там орнатады. Тезек пен Көшеннің үйінде аз уақыт жатқан Жакып Шоканның әйелі Айсарыға әменгерлік заңымен үйленеді де, еліне алып қайтады.

Шокан қабырының үстіне кірпіштен салған тамның ішіне, 1881 жылы ак мрамор тастан ескерткіш қойылады. Оның бетіне орысша және қазақша (араб әрпімен) төмендегідей сөздер жазылады:

«Бұл арада 1865 жылы қайтыс болған Шокан Шыңғысұлы Уәлихановтың бейіті тыныстауда. Түркістанның генерал-губернаторы генерал-адъютант фон-Кауфманның бұйрығы бойынша, Уәлихановтың ғылымдық еңбектерін еске алып, бұл ескерткішті 1881 жылы генерал-лейтенант Колпаковский орнатты».

Шоканның тамы: есігі, терезесі, төбесі, батыс жақ төбесінде мұнарасы, оның басында айы бар, уақытында көркем күмбес болған. Жылдар өте кірпішін жауын-шашын шайған, күмбезі кетіліп, қабырғалары опырылып, біраз құлаған. Бертін, ауыл шаруасы колхозданған кезде, Көшентуғанда отырған ауылдар, Шокан көмілген зиратқа жақын тұсқа

коны сап, колхоздын, атын «Шокан» койған, қабыр төңірегіне шикі кірпіштен төрт қабырғалы, төбесі ашық жай орнатқан.

Қабыр үстіне жантайта жатқызған ақ мрамор тасты бертінде әлдекім бөліп, қол тиірмен жасамақ болады да, ортасынан кашай бастайды. «Сонда – дейді ауыл адамдары, – әлгі сұмырайдың көзіне тас ұшып, соқыр боп кетті, содан кейін қасиетті көріп ол тасқа ешкім жоламады».

Қасиетін айтпағанда, солай болуы рас. Таста кашай бастаған таң-балар әлі бар. Көп жыл күн көзінде жатып, су шайғандықтан тастағы жазу оқуға қиын түрде көмескіленіп кеткен. Әсіресе араб әрпімен мәш-хи жазылған сөздер.

1958 жыл Совет өкіметі Шокан қабырының басына мәңгі жасарлық көркем ескерткіш қойды. Бұрынғы ақ мрамор тас, осы ескерткіштің қызыл граниттен жасалған фундаментіне (іргесіне) көлбей орнаған түрде өріліп кетті.

* * *

Шоканның өмірі қызық та, қызу да: оның отыз-ақ жыл жасаған өмірінің 12 жылы көшпелі ауылда, ханның шалдуар, ерке баласы есебінде, надандықта өтті; Омбының кадет корпусына орысша «но» деген сөзді білмей кеп түскен ол алты жылда орыс тілін орыстың ең ақылды, ең зерек баласындай меңгеріп, кейін орыс достары оны «Қазақ тақырыбындағы орыс жазушысы» деп атады. Кадет корпусын барлық сабақтан да мактаумен бітірген Шокан 18 жасында Батыс Сібірдің генерал-губернаторына адъютант боп орналасты. Егер зеректігін, өткірлігін, оқымыстылығын, тәртіптілігін, іскерлігін білмесе, генерал-губернатор казактың жап-жас баласын жәрдемшіге алмаған болар еді. Қызметінің алғашқы күндерінен бастап Омбы әкімдерінің көзіне ілінген Шокан 1855 жылдан бастап қырғыз даласын, Құлжаны зерттеп келуге жұмсалды. Бұл тапсырманы абыроймен жақсы орындаған Шоканды патша үкіметі Қашқарияға жіберіп, Орта Азияның тарихы, тұрмысы және болашағы туралы саяси және ғылымдық мәні аса зор материалдар жинатып алды, сондықтан Россияның Географиялық қоғамы, 22 жасар Шоканды атакты ғалымдардың қатарына қосып мүшелікке алды. Қашқардан абыроймен қайтқан Шокан Петербургқа шақырылды. Ол қызмет бабынан тыс уақытта, айналасы бірер жылдың ішінде адамның күші келместік ғылыми мәні зор еңбектер жазды. Петербургтан Шокан амалсыз туған өлкесіне қайтып, ауыр сырқатына қарамастан, елінің тағдырын жеңілдету ісіне белсене араласты, ғылыми көп жұмыстар

атқарды. Жергілікті әкімдерден қатты сокқы жеген, сүйген жарынан айырылып, ауыр трагедияға ұшыраған Шокан оған да қажымай тағы да ел, отан істеріне араласты. Ақыры, бала шағынан бастап қыр сонынан қалмай қуған сырқат 30 жасқа жаңа кіре берген жас талантты, жас ғалымды жықты да, бауыры суық қара жердің құшағына кіргізді...

Аз өмірі осынша тығыз, осынша қызу өткен Шоканның сырқатпен, зұлымдықпен арпалыса жүріп атқарып үлгерген еңбегінде қисап жоқ. Бұл жағынан Шоканды – «27 жасында өлді» дейтін Александр Македонскийдің, 27 жасында өлген Лермонтовтың, 24 жасында өлген Добролюбовтың қатарына қоюға болады. Шокан да солар сияқты: шын мағынасындағы талант, шын мағынасындағы данышпан!

Шокан атқарған еңбекті түгел және толық талдауға бір емес, бірнеше кітап керек болар еді және олай ету біреер кісінің қолынан келмес те еді. Ақылы, ісі теңіздей кең Шоканды шет пұшпақтап меңгермей болмайды. Сондай іске талаптанушылардың біреуі менмін. Жоғарыда айтқандай, мен енді Шоканның кейбір ғылымдық ой-пікірлерін қысқаша талдауға кірісемін.

III. ҒАЛЫМ ШОҚАН

Біз ғылым деп адамзаттың өмір жолында атқарған еңбектерінің тәжірибелерін, сол тәжірибелердің белгілі системаға қойылып хатқа түсуін, біріне-бірі жалғаса тіршілік жасаған ұрпақтардың сол хат арқылы өткен ғалым аталары не істей алғанын, өткендердің ісін кейінгілердің жалғастырғанын айтамыз.

Мыңдаған жылдар бойына, миллиондаған баспалдақтар арқылы өрлеп, үнемі даму жолында ілгері және жоғары өрлеп келе жатқан ғылымның жүздеген салалары бар, солардың бәрін бірдей толық білу, меңгеру ғалым атаулының қолынан келе бермейді. Олардың көбі ғылымның бір жүйесін ғана меңгереді. Мәселен, әрі дәрігер, әрі агроном болу, әрі агроном, әрі механик болу, әрі механик әрі мал дәрігері болу – қиын нәрсе. Ол түгіл көздің дәрігері тісті білмеу, тістің дәрігері ішті білмеу сияқты, «дәрігерлік» я басқаша аталатын бір ғылымның да барлық жүйесін жетік білу оңай емес. Солай бола тұра, ғылым дүниесінде барлық ғылымның да есігін ашар кілтін қолына ұстай білген ғалымдар да жоқ емес. Мәселен, Карл Маркс. Ол ашқан диалектикалық материализм мен тарихи материализм адамзаттың мыңдаған жылдар бойы ғы-

лымның барлық жүйесінде жеткен табыстарын мықтап бір түйіп берді де, ғылым жүйелерінің болашақта қалай өрбуіне жаңа және тозбайтын жол ашты.

Ғылымның көптеген жүйесін менгеріп, менгерген ғылым жүйелерін тағы бір сатыға жоғары көтеріп тастау – дүние жүзілік данқы бар ғалымдардың әлденешеуінің қолынан келген нәрсе. Мысалы, Европа мәдениетінде Леонардо да Винчи (1452 – 1519), орыстың атакты ғалымы Ломоносов (1711 – 1765). Олар – жаратылыс, техника, тарих, филология сияқты ғылымдардың өз тұсындағы биігіне көтеріліп, осы жүйелерді бірталай ілгерілетіп кеткен адамдар. Осылар сияқты энциклопедиялық білімі бар және білгенін ілгері дамыта білген адамдарды тарих – данышпан (гений) деп атаған.

Мен Шокан Уәлихановты адам баласының тарихында болған данышпан ғалымдардың қатарына қойған болар едім. Неге өйткенімді төменде дәлелдемекшімін.

Небары отыз-ак жыл өмір сүрген Шоканның ғылымдық істермен шұғылдануға бес-алты-ак жылы арналған, өзге жылдары оқумен я саяхат жасап жүрумен өтті. Уақыты сонша азғана болғанмен, Шокан адамзаттық ғылымға, оның көптеген жүйесіне қымбат, бағасын мәңгі жоймайтын қисапсыз көп үлес қосты. Соларын нақтылы түрде, қысқаша талдап көрейік.

Ғылым атаулының түп қазығы тіл екеніне бұл арада ұзақ тоқтап жатудың қажеті жоқ. Ол – мыңдаған фактілермен дәлелденген нәрсе. Бұл жайды Шокан да жақсы білген. Ол якут әдебиетін, якут тілін білмей отырып, оны тексермек болған Г. Огородников жазған еңбектерді дәлелге келтіріп, соның қате-кемшіліктерін қатты сынайды.

«Француз сөздерінен түрік сөздерін айыра алмайтын адамның, – дейді Шокан, – білмейтін якут тілі туралы жасаған талқысын ұғып көрші!.. Г. Огородников якут тілінің алфавитіне 21 әріп ұсынады да, онысына мысал келтірген болады. Мәселе одан жеңілденбейді. Дегенмен келтірген мысалдары мен алған сөздеріне қарағанда, якут тілінде түріктік элемент көп екені байқалады. Ескерте кететін нәрсе – якут тілінде кездесетін кейбір түсініксіз сөздер финдік болуы мүмкін. Олардың да грамматикалық түрі – жалпы түріктік» (1904 ж. жинақ, 182, 183-бет).

– Бұл шатастырумен еш нәрсе ұғып болмайды, бұлай жетектеу ешбір жолға түсірмейді. – дейді Шокан.

Огородниковтың якут мақалдарын түсінбей пайдалануын айта кеп:

– Бұдан көрінетін нәрсе: автор якут тілін шата біліп аз зерттеген, жұрттан ауызша сұрау арқылы жазған. Бұндай әдіспен біз (Россиядағы) бұратана елдердің тілін еш уақытта біле алмаймыз. Түрік тілдерін, монғол тілін біліп зерттейтін ғалымды алдағы күндерден ғана күтеміз, – дейді (184 бет).

Ғажап пікір! Осындай пікірді Шокан да, басқа тіл ғалымдары да әр кезде айтып жүреді. Жуық арадағы фактілерден бір мысал: 1941 жылы, Ұлы Отан соғысының ауыр күндерінде, Москва мен Ленинградтың кейбір ғалымдары Алматыға келіп тұрды, солардың ішінде, түрік тілдерін, әсіресе ұйғыр тілін өте жетік білетін орыс ғалымы, академик Сергей Ефимович Малов қарт та болды. Бір күні, Қазақтың мемлекеттік университетінің тарих және әдебиет кафедрасында сол университеттің доценті Михаил Иванович Ритман-Фетисовтың (Ритман деген ат кейін түсіп қап, Фетисов қана боп кетті) «Жамбылдың тілі» деген тақырыпқа жазатын ғылымдық диссертациясының жоспары қаралмақ болды. Мәселеге кірісерден бұрын, С.Е. Малов Фетисовтан: «Сіз қазақ тілін білесіз бе?» – деп сұрады. Фетисов «Жок», – деп жауап берді.

– Ендеше, – деді Малов, – мен мұндай диссертацияны жазуға қарсымын, себебі: бір ұлттың жазушысының тілі туралы еңбек жазу үшін, сол ұлттың тілін жақсы білу керек. Аударма арқылы ұлт жазушысының идеясын, шығармаларының сюжетін, композициясын, геройларын білуге ғана болады да, тілін білуге болмайды. Білмеген тіл туралы ғылыми еңбек жазу ұят. Мен мұндай жауапкерліктен қашам, – деді де, С.Е. Малов кафедрадан шығып кетті. Өзгелер де оның сөзін қостады.

Шокан – өзінің ғылыми еңбектерінде ондай ұятқа бармаған адам. Ол қай жаққа саяхаттап барса да, қай халықтың тұрмысын зерттесе де, ғылымның қай тарауын сөз қылса да, ең алдымен, сол зерттеген объектісіне байланысты тілді түсінуге, білуге тырысқан. Бұл жайда оның жетістіктері де аз болмаған. Бірнеше мысал келтірейік.

Потаниннің айтуынша, Омбының кадет корпусына келіп түскенде, орысша бір де сөз білмейтін Шокан алғашқы оқу жылында бұл тілді мейлінше меңгеріп, орыс балаларынан айырмасы болмай кеткен. Оқу жылдарында орысша кітаптарды сусындай сіміріп, кадеттер ішінде алдағы оқушылардың бірі болған Шоканды кейін өзімен тұстас орыс ғалымдары мен жазушылары «қазақ тақырыбындағы орыс жазушысы» деп атаған. Шоканның шығармаларын оқитын орыс әдебиетшілері күні бүгінге дейін орыстың халықтық және әдебиеттік тілін, барлық нәзік жақтарымен ең терең білетін адамның біреуі деседі.

Әдетте «өлі тіл» деп саналғанмен, ғылым дүниесіне күні бүгінге дейін латын тілі қажет болып келеді. Мәселен медицинада өсімдіктерді, жәндіктерді, геологиялық элементтерді зерттеуде, ешбір ғылым латындық атауларсыз аяқ баса алмайды. Шокан да сөйткен. Саяхаттық сапарларға шыққан шақта, ол жолшыбай кездескен өсімдіктердің, жәндіктердің, тастардың латынша, орысша және қазақша (қазақтың ұлттық ғылымында бұл бірінші жаңалық) есімдерін қатар жазып отырған. Шокан оқыған кадет корпусында латын тілі Шокан өткеннен кейін, корпус соғыстық гимназияға айналған тұста ғана (1866–1882 жылдары) оқу программасына кірген. Оқымаған латынды Шоканның қайдан білуі – әрі жұмбақ нәрсе, әрі қайран қалатын нәрсе.

Шокан Омбының кадет корпусында бес-ақ жыл оқыған адам ғой. Корпустан шет тілден француз тілі ғана оқылған да, бұратана елден оқитын Шокан сияқтыларға ол тіл де бұйырмай, орнына татар тілінің сабағы берілген. Солай бола тұра, Шоканның француз тілін қайда жүріп жаксы меңгеруі де ғажап. Еңбектерінің көбінде Шокан француз ғалымдарының өз тілінде жазғандарынан, әсіресе Орта Азияны көп зерттеген Абель Ремюзеден (1788 – 1832) көптеген мысал алып отырады. Ағылшын тілін де Шоканның еркін түсінуін, ол тілдің ғалымдарынан алған мысалдарынан көреміз. Кейбір еңбектерінен неміс тілін аңғаратындығы да байқалып қалады. Бұлардың бәрі де – қайран қаларлық нәрселер.

Барған өлкесінің жергілікті тілін білуге Шоканның қатты тырысатындығын біз оның 1856 жылы қытайлық Құтжаға барғанда жазған күнделігінен де көреміз.

«Қытайды, – дейді Шокан, – Шығыс елдерінде «Чин» дейді. Ол қытайдың біздің дәуірден (Айсадан. – С.М.) 221–206 жылдар бұрын жасаған бірінші императоры – Циньнен шыққан» (1958 жыл, 413 бет).

«Қытайда – деп жалғастырады Шокан бұл пікірін, – екі тек (сословие) бар: біреуі – қарапайым халық, оның аты «мин», екіншісі – қызметкерлер, олардың аты – «чин», яғни патшаның қызметкерлері. Реті келгенде айта кетейік; орыстың «чиновник» деген сөзі қайдан шыққан? Біреулер оны «шіркеудің чиновнигі» (архиерей алдында дұға оқитын ұл балалар) дегеннен шықты деп жориды... Енді біреулер – қытайдың «чин» дегенінен шыққан болар» деседі (1958 ж., 410 бет).

Қытайды және оның тілін зерттеуді ғылымда «синология» дейді. Бұл ғылымның орыстағы бірінші ғалымы – Иакинф Бичурин (1777 – 1853). Христиан дініндегі чуваш халқының селотық кіші попынан (дьяк) туып, бұл діннің білгіші аталған, оны патша үкіметі Қытайда хрис-

нан дінін тарату мақсатымен Пекинге жіберген. Онда көп жыл тұрған Бичурин қытайдың тілін жақсы үйреніп, бұл халықтың тарихы, тілі, этнографиясы туралы көптеген ғылымдық еңбектер жазған. Орыстардан бірінші синолог аталатын себебі содан.

Шокан Бичуриннің өзін де, еңбектерін де жақсы білген. Оны «Әулие әке» деп атап отырған Шокан құлжалық күнделігінде, ең алдымен, өмірбаянын таныстырып кетеді.

– Иакинф әкеміз – дейді ол, – М. Амвросийдің (Қазан қаласындағы шіркеудің үлкен попы деседі. – *С.М.*) көлденен жүрісінен пайда болған ұлы дейді, ендеше ол – дворян тұқымы. 26 жасында архимандрит (жоғарғы дәрежелі монах) болған Иакинф бейбастак өмір сүруге айналған соң, басқа халықтар арасында өйте алмас деген оймен М. Амвросий оны Пекинге жіберуді сұранады. Поптық дәрежесінен айырылған Иакинф 15 жыл Волоколам монастырына тұтқындалады. Одан азиялық департаменттің және барон Шиллингтің (1786 – 1837) ізденуімен босатылады да, Сыртқы істер министрлігінің қарамағына жіберіледі. Барон Шиллингпен Кяхтаға (буряттардың монғол шегіндегі бір қаласы. – *С.М.*) жіберілген ол поптық шекпенін тастап, діндарлықтан азаматтық іске ауысуды сұранады. Бірақ синод та (христиан дінінің бастығы. – *С.М.*), прокурор да (синодты басқарушы. – *С.М.*) қарсы болғандықтан Иакинф министрліктің қарамағында қалып қояды. Синологтардың айтуынша, Иакинф әкей қытай тілін жақсы білген, ол жазғандарында империяның (Қытайдың) ресми документтеріне сүйеніп отырған. Сөйте тұра, кейде қытайлық мәліметке сүйенбей, жорамалмен өз ойынан қосып жіберетіні де аз кездеспейді. Қытайдың (Тюгю–дулчас, тюко» деген сөзін Клапроттың¹ «түріктер» деп баяндауын Иакинф таласты мәселе көреді. Аввакум әкейдің (ол да миссионер поп. – *С.М.*) айтуынша, Иакинф әкей – менменсуді білмейтін, тура, адал, тамаша адам» (1958 жыл, 396, 397-беттер).

Иакинфтің және басқа синологтардың еңбектерін толық пайдаланған Шокан қытай тілін де үйрене, зерттей бастайды.

«Қытайдың тілі, – дейді ол, – «у» «ау», «дау», «хау», «мау», «зау» сияқты бір буынды дыбыстардан тұрады.

Бұл дыбыстардың толып жатқан мағыналары бар. 500-ге дейін мағынасы бар сөздер де кездеседі. Мәселен, «хой» («мұсылман». – *С.М.*) деген дыбыстың қытай тілінде 214 мағынасы бар. Қытайдың ауызша

¹ Генрих Юлий Клапрот (1783 – 1835) – Италия ғалымы, 1802–1811 жылдары Россияға келіп, одан Қытайға барып, Шығыс елдерін көп зерттеген кісі.

сөзі мен грамматикасы— екі басқа нәрсе, оларда біздің тілдей бірлестік жок. Қытайдың хатында әрбір сөздің дыбысы емес, мағынасы билейді. «Хой» деген сөздің мағынасы 214 түрлі болса, жазылуы да 214 түрлі. сондықтан қытайдың тілін білмеген кісіге, кітабын оқи беруге болады» (1958 ж. 397 бет).

Қытай тілі туралы бұдан басқа да пікірлер айтқан Шокан бір жерінде манжур, монғол сөздерінің Қытайға қалай араласуын айта кетеді.

«Бүгін, – дейді ол, – қытайлар әскерлік ойынын өткізіп жатыр. Оның шатырларында отырған қолдайлары джендайдан (жапырақ аты. – *С.М.*) шылым шегеді... Әділетін айтқанда, қытайлар садакпен өте атқыш, оғының тимейтіні сирек, ал зенбірек атуға олак... Қолдай туралы: бұнда «қолдай» деп штаб офицерлерін атайды... «Қолдай» – Юань династиясынан (қытайды монғолдар билеген шақтан. – *С.М.*) келе жатқан монғол сөзі. Орыс шежіресінде де (летопись) «қолдай» деген сөз кездесіп отырады. Генералдарын «анбань» немесе «да-жень» деп атайды. «Да-жень» – қытай сөзі. «Үлкен кісі» деген сөз, біздің «вельможа» іріленіп болған» деген мағынада. – *С.М.*) деген сөзіміздің орнына жүреді; «анбань» – маньчжур сөзі. Қытайлар шенімен аталады: команда офицерлерін – лой, штаб офицерлерін қолдай, генералдарын – да-жень дейді. Оларды өзара ажырату үшін, шеніне атының алғашқы буынын қосып: Ту-да-жен, Ка-да-жен, Са-голдай, Ка-голдай, Бу-голдай деп кетеді...

«Ашбузум» деген көшенің аты бар, – дейді Шокан, – ол татарша: «аш» (ас), қытайша: «фузул» – «түстік ас» деген сөздерден құралған, себебі: бұл – асханалар көшесі. Қытайлардан «худа-дженде» деген сөзді көп естисің. Худа дегені – құдай, – мұсылманша. «дженде» дегені – «бере гөр», – қытайша.

Қытайлар, – дейді Шокан тағы бір жерінде, – шет тілдерде дұрыс сөйлей алмайды. «Н» мен «р» дыбыстарына қытайдың тілі келмейді. Шет сөздерді жұмсарта айтудан, олар басқаша дыбыстарға айналдырып жібереді. Кяхтада орыстың, қытайдың, монғолдың сөздерінен біріккен сауда тілі бар. Бұнда қытай мен татар тілінен құралған сөздер де аз емес. Татардың кейбір сөздері, қытайдың салттық тіліне айналып кеткен. Мысалы: «бикәр» (бекер) деген сөзді қытайлар «бибуда дегенде айналдырып алған. Ориенталистер (Шығысты зерттеушілер. – *С.М.*) үшін бұндай сапырылысқан сөздерді зерттеу қызғылықты, мұндай сөздер жүздеген мағынасы бар аздаған етістіктерден және зат есімдерден пайда болады. Етістіктер жұрнақталмайды, оларға тек «бар» деген сөз ғана қосақталады. Мәселен, қытайлар «барам», «бар», «кел» деген сөз-

лердің орнына бір сөзбен «келін-бар» дей салады, оның қай мағынада айтылуын өзін аңғаруға тиістісің. Көп мағыналы етістіктен қытайдың жалпы және жиі айтатыны: «шыдамақ» етістігінен өрбіген «шыдамайды». Қытайлар оны «жарамайды», «жаксы емес» деген сияқты мағыналарда қолданады. Олар «тастамақ» деген етістіктен «ташланбар» деген сөз жасайды да, оны «түкке тұрмайтын жаман... Риза емеспін... Жарамайды...» деген мағыналарда қолданады. Бұл – олардың үздіксіз айтатын сөзі.

«Джандурле» деген сөзді көтере мактау орнына да немесе «келе жатыр» деген сөз орнына да қолданады. «Чоң» дегені – «үлкен» дегені. «Чоң кісі» – «таксыр». «Ишмұрт кісі» – «кедей», «толы» – «барлығы, түп-түгел», «әбден» – «үздік», «халас» – «таза», «хатун» – «катын», «кулақтайчи» – «ұры»; татардың «шу» (осы) деген сөзі мен қытайдың «янза» деген сөздері бірігіп, «янзашу» – «ұқсас, солай, сол сияқты» деген мағыналарды аңғартады. «Янза» жеке алғанда орыстың «ский» деген жұрнағының қызметін атқарады: хитан-янза – китайский, казак-янза – казахский...»

Қытай тілін бірталай зерттеген Шокан бұл тілдің өзіне қажетті сөздігін (қытайша-орысша) жасаған. Ол сөздік Шокан шығармаларының Қазақ ССР Ғылым академиясы қазір баспаға әзірлеп жатқан III томына кіреді. Шокан – қазақтан шыққан бірінші синолог.

Шокан «түркі» аталатын тілдердің (осман түріктері, әзірбайжан, құмық, карашай, түрікпен, каракалпак, өзбек, қырғыз, қазақ, татар, башқұрт) бәрін де жаксы білген. Бұған бірінші себеп: бес жасынан он екіге дейін туған ауылының молдасы Ғалиакбардан оқуы болса (ол араб, парсы, шағатай тілдерін жаксы біледі екен), екінші себеп: түркі, яғни шағатай тілінде жазылған кітаптарды өз бетімен көп қарау. Шокан шығармаларынан терсе, бұндай кітаптардың саны көбейіп кетеді.

Түркі тілдерінің ішінде Шоканның ерекше көңіл бөлгені – ұйғыр тілі.

Қашқарияда болған күндерімде, – дейді, Шокан, – мен ұйғыр тілін үйренуге тырыстым. Қашқария осы тілмен сөйлейді. Бұл – Европа оқымыстыларына таныс емес тіл. Олар тек, бұл тілдің шағатайшаға ұқсаған бірнеше кітаптарынан ғана хабардар. Кіші Бұхарада (Қашқарияда. – С.М.) қытай түрінде жасалған кеңселік тіл де бар. Бұл тілдің үлгісін археологиялық қоғамның шығыстық бөлімінің «Хабарларында» бастырмақпын. (Енді табылып басылмаса, бұған дейін ол хабар ешқайда басылған жоқ. – С.М.) Мен ұйғырдың сөйлеу тілінің қысқаша сөздігін

жасап, ескі сөздерін (идиотизм) тердім және ұйғыр халқының көптеген ауыз әдебиетін жазып алдым» (1904 ж. жинақ, 54 бет).

Ұйғыр тілін үйрену, зерттеу арқылы Шоканның келетін қорытындысы: «Бұл тілдің тамыры түріктік болғанмен, ол тектес өзге тілдерден айырмасы – монғол және тибет сөздері көп араласқан. Бұл жағынан, қырғыз тілінің де ұйғыр тіліне ұқсап кететіні бар. Ұйғырлар Шыңғыс ханға дейін мұсылман болған және өзінің жазуы болған (Орхон деген атпен кейін ашылған тіл осы. – С.М.) Монғолдар бұл жазуды мемлекеттік іс жүргізуге қолданған (кейінгі табылған материалдарда Шыңғыс хан жарлықтарын орхон және монғол жазушыларымен таратқан. – С.М.). Бірақ «ескі монғолша» аталатын ұйғыр хаттарын, қанша іздегенмен таба алмадым». (1958 жыл, 412, 413 беттер.)

Шоканның қолына орхон жазуы түспегенмен, Қашқарияда тұрған күндерінде монғолдың жазуы мен тілін үйренгеніне куә боларлық қалың дәптері 23-фондыда сақтаулы. Ол дәптері Шоканның қазір баспаға даярланып жатқан томдарының біреуіне кіреді. Дәптерге қарағанда, орысша әріптерді қасына қойып отырып, монғол алфавитін меңгерген Шокан сөздерді де солай құрастырып, монғолша сөйлемдер жасау дәрежесіне жетіп қалған.

Негізі түркішеге жататын, шағатай тілімен тамырлас ұйғыр тілін меңгеру, жат тілдерді үйренуге зерек Шоканға қиын болмағанға ұқсайды. Оған ұйғыр тілінде жазылған көптеген кітаптарды түпнұсқасынан оқуы куә. Мысалы, ұйғыр тілінде жазылған «Тарихи-Рашиди» аталатын, дүние жүзіне әйгілі шығарманы ұйғыр тілінде оқып танысқан. Бұл жайда Шокан төмендегі сөздерді айтады:

«Кіші Бұхараны (Қашқарияны) біз әзірге өте аз білеміз. Оның азынаулақ тарихын Темірланға дейінгі заман шежірешілерінен және шет пұшпақтап қана баяндайтын мұсылмандық мәліметтерден ғана көреміз. Ал, расында, бұл халықтың тарихын тамаша түрде жазған адам бар, ол – XVI ғасырда жасаған, Қашқардың сол кездегі ханы – Абдул-Рашидке уәзір болған мырза Мұхаммед-Хайдар Құрекан. Сондықтан оның еңбегі «Тарихи-Рашиди» аталады. Бұл еңбек – (европалықтарға) әзірге мәлімсіз болып келе жатқан шығарма».

«(Россия) Ғылым академиясының музейінде, – деп жалғастырады Шокан сөзін, – бұл шығарманың түрікше аудармасы бар. Петербург университетінің кітапханасында персиялық қолжазбасы бар. Өкінішін қоса айтқанда, академиялық данасы толық емес, ал университетте сақталған жазбасында кеткен қателіктен аяқ алып жүруге болмайды.

Оның себебі парсы тілін білмейтін біреудің көшіріп жазуынан болу керек. «Тарихи-Рашиди» екі жүйеге бөлінеді: бірінші бөлімінде, Тұғылық-Темірден (Ұлы Монғолстан империясын алғаш құрған, 1362 жылы өлген адам. – С.М.) бастап, Рашидке (1554 жыл) дейінгі Қашқар хандарының тарихы сипатталады; екінші бөлім естеліктер (мемуар) түрінде жазылған. Жазушы бұл бөлімде өзінің жүрген-тұрған жерлерінде көрген қызықтарын, Тянь-Шань, Болор, Тибет, Куэнлун сияқты жерлердің географиялық, этнографиялық хал-жайларын баяндайды. Хайдардың өзі атакты «Дұғлат» (Дулат руы. – С.М.) тұқымынан шыққан. Оның Ұлысбек аталған ата тегі, франктардың Меровинттері (біздің дәуірдің V–VIII ғасырларында Францияда бірінші рет патшалық құрған фамилия. – С.М.) Мажор үйінде қандай рөл ойнаса, Моғол-Ұлысында сондай рөл ойнаған». («Моғол-Ұлыс» немесе «Чете» – деп Шағатай империясының шығыс жақ жартысын айтады. Бұл жартының хандары жаз Жонғар тауларына көшіп жүріп, қыс Аксу, Қашқар, Яркенд маңын мекендеген. «Моғол-Четені» монғолдармен шатастырмау керек себебі: четелер – мұсылмандар және түрік тілінде сөйлеген.).

«Хайдар тарихының 1554 жылмен бітетінін жоғарыда айттым, – дейді Шокан, – ескерте кететін сөз, (Кіші Бұхара туралы) Европаға тапыстыратын тарихи шығарма осы ғана, онда да атын ғана естиді (Академиялық қолжазба әлі талқыланған жоқ). Ал мен, бақытыма қарай, Қашқарда «Тәзкирян Хожакан» есімді кітаптың қолжазбасын таптым, онда XVI ғасырдың аяғынан бастап, будда дініндегі ойраттардың жәрдеммен Шынғыс тұқымдарын қуып, Кіші Бұхараның билігін қолына алған, Жонғарларға бағынышты боп тұрған кожалардың («кожа» деп Орта Азияда Мұхаммед пайғамбардың ұрпақтарын айтады, оларды дін басы көріп қатты сыйлайды) тарихы сипатталады. Бұл тамаша шығарма, Яркенд қаласын 1758 жылы қытайлардың басып алуымен аяқталады, сондықтан «Қожалар тарихы» – «Тарихи-Рашидидін» жалғасы» (1904 ж. жинақ, 5455 беттер).

Шокан одан әрі, ұйғыр тарихына жататын тағы да бірталай кітаптарды атайды. Сол кітаптарды түсініп оқу арқылы және Қашқарияда болған күндерінде, оның тірі тарихшыларының тілін біліп сөйлесу арқылы, Шокан Қашқарияның еуропалық мағынадағы бірінші тарихын жасайды.

Шоканның көңілін патшалық Россиядағы отар халықтардың тілдері де бөлген. Мәселен, якут халқының қайдан шығуы туралы біраз пікірлер айта кеп, якуттың әдебиеті және тілі туралы ойларын қорыта кеп, Шокан былай дейді:

«Енисейдегі және Томдағы бұратана халықтар сөздерін тындай келе, Чихачевтың «бұл таза түрік тілі» деуі, «зерттелген диалекті – шағатай тіліне жакын» деуі, «аздаған фин және жалпы түрік-монғолдық сөздер косылған» деуі дұрыс. Бұл мәселені анықтау, фин-түрік-монғол сөздерінің араласуын зерттеуге тырысып жүрген ғалымдарға өте пайдалы болар еді. Якут тілі туралы журналдарда, кітапшаларда жарияланып жүрген хабарлар бұл тіл туралы ешбір түсінік бере алмай келеді. Фонетикалық (дыбыстық. – С.М.) ерекшелігін еске алмай, орыс әрпімен түрік дыбыстарын түсіндіру сөзді бүлдіреді. Автордың (Г. Огородников. – С.М.) осылайша кейбір якут сөздерін түрік я монғол сөздерімен салыстырмақ болуы, келемеж сияқты, адам нанбайтын жайды көрсетеді... Ғылымға пайда келтіру үшін, білмейтін якут тілімен таныстырып, оның сөздігін жасау үшін Г. Огородниковке бұл тілдің дыбыстарын дәл бере алатын не монғолдың, не арабтың алфавитін (әліппесіне) сүйену керек еді, сонда біз: 1) дыбыстарды дәл ести алар ек; 2) сол дыбыстарға қарап монғол я татар тілдерінен қалай бөлектенуін абайлар ек. Якут тілінің сөздігін я грамматикасын жасау үшін, монғол тілін және түрік тілдеріндегі бір диалектіні өте жақсы білудің қажеттігіне бұл арада тоқтаудың керегі жоқ» (1904 жыл, 181, 182 беттер).

Өте дұрыс пікір. Одан әрі Шокан Г. Огородниковтің білмеген тілді зерттеуден ұрынған қателіктерін талдап кетеді. Тілінің өркендеуі мектептік ғылымдық жолға қойылмағандықтан, жоғалып кету қаупі бар тілдер туралы былай дейді Шокан:

«Бұндай көріністі біз ноғайлар мен (Каспий төңірегіндегі ноғайлар. – С.М.) башқұрт тілдерінен көреміз. Олар қазір нағыз татар тіліне айналды. Даланың атакты музыканттары – башқұрт сыбызғышылары – тындаушыларының көзінен жасын ағызатын күйлерді ойнамайды. Олардың аузынан «Алтын Орданың құлауы туралы жырларды» естімейсін. Қазақтар да қазір іруде, қарақалпақтар жоғалып барады, татар («Алтын Орда» деген мағынада. – С.М.) ескілігі (фольклор мағынасында. – С.М.). дүние жүзінен жойылу қаупі туды».

Шокан – қырғыз халқының әдебиеттік және музыкалық фольклорын да өз тілінде көп зерттеп, терең білген кісі. Осы істің үстінде ол қырғыздың тілін де жақсы ұғып, қырғыз эпосы – «Манасты» бірінші рет қағаз бетіне түсіріп, көптеген эпизодтарын жазып алған, бір үлкен эпизодын («Көкетайдың асын») орыс тіліне аударған. Бұдан Шоканның қырғыз тілін де жақсы меңгергендігі байқалады.

Шоканның ана тілін де жақсы білетіндігі толып жатқан еңбектерінен көрінеді. Бірнеше мысал алайық.

1) «Жамғұ-аттауарих» («Жалпы тарих») есімді кітап бары, оны Қадырғали Жалайыри (Жалайырлық) деген XV ғасырда жасаған адам жазуы, бұл еңбекте ұйғырдың ханы – Рашид-Аддин Фазыл Аллаһү Әбул-Хайыр Хамаданидан (1247 – 1318) бастап, Орта Азияның және қазақ даласының тарихы айтылатыны, ақыры, Шыңғыс ханның сол елдерді және Еділ бойы мен Кавказды алуын сипаттаумен бітуі мәлім. «Жамғұ-аттауарихты» 1854 жылы бірінші рет Қазан қаласында профессор И.Н. Березин жариялаған. Шокан осы еңбектің орысшасы мен түркішесін салыстырып, өз тарапынан қосымшалар кіргізе отырып, қысқаша вариантын жасап шыққан (Шокан шығармаларының 1961 жылы Қазақ Ғылым академиясы жариялаған I томының 142–168 беттерін қараңыз). Осы еңбекті толық талдауға көп орын керек болар еді. Маған қазіргі қажеті ол емес. Маған керекті – Шоканның не себепті бұл еңбекке ерекше шұқшиюы.

«Жамғұ-аттауарихты» жазған – Қадырғали Жалайыри қазақтың жалайыр аталатын руынан шыққан адам, сондықтан ол қазақтың тарихын да, өмірін де, шетелден саяхат жасап кеп ат үсті ғана танысып қайтатын тарихшылардан әлдеқайда терең біледі, онысы жоғарыда атаған еңбегінен көрініп те тұр. «Жамғұ-аттауарихтың» Шоканды бір қызықтырған жағы – осы болса, екінші жағы – тілі. Кітаптың негізгі тілі қазақша екендігін, Шокан одан алған көптеген мысалдармен дәлелдейді.

«Жамғұ-аттауарихтық» тілі, – дейді ол, – нағыз шағатай тілі, қазаққа өте жақын тіл. Кітаптың тілі тамаша. Бұнда Абулғазы (1603 – 1663) мен Шайбани-нама сияқты ойдан құрастырған әңгімелер аз... Бұл – татар (Алтын Орда. – С.М.) тілінің мақтаныш ететін (панегирик) ескерткіші. Сөздері де, оларды құрастыруы да тамаша. Ол шешен сөздер қазақ арасында әлі бар» (I том, 158, 159 беттер).

Осы сөзін дәлелдеу үшін, Шокан қазақтың «Жамғұ-аттауарихта» кездесетін төменгі жырын мысалға алады.

*Қаңлыдан аттау келдім деп,
Уаққа зорлық қылмаңыз.
Қайратына мінген соң,
Бұрыла кетсе, жат болар,*

*Қылыш шапса, мерт қылар.
Сүйрей-сүйрей көшерге,
Сүйір таулар болса игі,*

*Сүйір таулар болса да,
Одан сүйреп көшерге
Сүйір атан болса игі.*

*Сүйір атан болса да,
Оның басын жетелер,
Қоян қолтық, керме қас,
Ару шешей болса игі.
Ару шешей болса да,
Сүңгілі ұлдар тұса игі...*

(І том, 161 бет.)

Бұдан артық қазақша бола ма! Бұдан сұлу жыр бола ма!..

«Жамғұ-аттауарихтың» қысқаша вариантын жасай отыра, қазақтың тарихы мен тіліне терең сүнгіген Шокан профессор Березиннің «Токтамыс ханның жарлығы» (XV ғасыр) деген еңбегін талдайды да, ол зерттеген мәселеге тереңдей түседі. Бұл жайда Березинге жазған хаты (І томның 121–130 беттерін қараныз) былайша басталады:

«Сіздің «Хан жарлықтары және Шығыс тарихшыларының кітапханасы» деген атпен бастырған кітабыңызды оқығаннан кейін, Токтамыс жарлықтарында кездесетін қазіргі татар тілінде сөйленбейтін қазақ сөздерінің мәнін білгіңіз келетіндігін тәрбиешім – Николай Федорович Костылецкийден (Шоканды кадет корпусында оқытушы. – С.М.) естігеннен кейін, қазақ тілін жақсы білетін адамдармен ақылдаса отырып, анықтаған біраз сөздерімді асығыс түрде сізге хабарлаймын. Токтамыстың бұйрық-жарлықтарының, Тұғылық Төмірден де хандық жарлықтарының, Сағадат-Гирей жарлықтарының сіз аударып бастырған кітаптарын оқып, мен Орта жүз қазақтарының арасында айтылып жүретін біраз сөздер таптым да, олардың осы күнгі мағынасын сізге хабарламақ боп отырмын. Егер бұл хабарлаудың сізге пайдасы тисе, менің де мұрадым хасыл болғандығы» (І том, 121 бет).

Осы хатта және жоғарыда аталған хандардың жарлықтарын талқылауда, олардан қазақ сөздерін теріп ап, мағыналарын түсіндіруде Шокан шын мағынасындағы тіл ғалымы боп көрінеді. Бұл еңбекте орынның тарлығынан және тіл маманы болмағандықтан, біз Шоканның қазақ тілін зерттеуде қазақ филологиялық ғылымына бірінші рет салған жолын талдап жатпаймыз, оны қазақ тілін зерттеуші мамандардың сыбағасына қалдырамыз. Тек қана айта кетерміз – жалпы тілді, оның

ішінде қазақ тілін тануда осынша көп еңбек сіңірген Шоканды қазақ тілі ғалымдарының ескермей келгендіктері. Ол олқылықты ғалымдарымыз алдағы уақытта толтырар деп сенеміз.

Шокан қазақ тілінің өз тұсындағы хал-жайын тексерумен қатар, патшалық құрылыс кезінде, ол тілге төнген қауіпті де көрмей қоймаған. Патша үкіметінің Россиядағы бұратана халықтарды шоқындыру жайында қандай саясат жүргізуі, Шоканның ол саясатқа қарсы болуы мәлім. Оның әлі баспада жарияланбаған (23-фонды, 8-іс) бір қолжазбасында төмендегідей мәлімет бар:

«Арышевқа селосында (Ертіс бойында. – С.М.) казактан шоқынған 140 семья бар, бәрінің де фамилиясы Рузаев¹. Бұлар, – дейді Шокан, – орыс тілін меңгере алмаған, өзінің тілін де, әдетін де ұмытқан, кескіндері де өзгере бастаған. Күн көрістері өте аянышты... Тілдерінің шатауына төменгі сөздер куә:

Шокан қазақ тілінің бұлай бүлінуіне қатты қынжылды. Бірақ сол тілді қалай сақтаудың, оны өркендетудің жолын, әдісін білмейді. Шокан үмітін болашаққа ғана жүктейді. Оның бұл үміті – Социалистік Ұлы Октябрь революциясынан кейін ғана іске асты. Қазақ тілі советтік дәуірде ең мәдениетті тілдердің қатарына қосылды.

Тіл өнеріне осылай қараған Шокан ғылымның қай түріне бейім екенін анықтау да қиын. Өйткені тіл, әдебиет, тарих, этнография сияқты қоғамдық ғылымдардың бәрімен де шұғылданып, барлығы туралы да ғылымдық мәні зор пікірлер айтқан Шокан, маман адамдардың бір ауыздан тануынша, өз тұсындағы ірі географ (жер бетін тексеру ғылымы) пен ірі топографтың (жер бетінің ылди-өрін тексеруші) бірі. Орта Азия мен Қазақстанның жер-суын тексеруде Шокан – бұл екі ғылымға да көп пайда келтірген адам. Онымен ғана қоймай, Шокан Орта Азияның өзі аралаған жерлеріндегі фауна (жәндіктер) мен флорасын (өсімдіктер) анықтауда да ғылымға елеулі олжа түсірген. Кейде ол экономист те (шаруа ғылымы) болып кетіп, қазақ даласында мал өсі-

¹ Христиан дінін таратушыларда, ерікті-еріксіз шоқындырған бұратана елдерді «шоқыну» (крещение) күндері (январьдың басы) өзеннің я көлдің ойығына, тоғытқан қойдай жалпылаған түрде, жатанаш малып алу болған. Оның алдында, «судан шыға, фамилияңды айтасын» деп, христиан дінінің бірнеше аттарын айтады екен. мысалы: еркек болса – Николай Попов, Александр Иванов деген сияқты, әйел болса – Мария Антонова, Наталья Семенова деген сияқты. Мұздай суға малып алған адам, үйреткен фамилияны ұмытып қап, аузына түскенді айтқан. Мысалы, Алтай тауындағы селонның шоқынғандары «фамилияң кім?» – дегенде «Мария» дей беріпті. Содан бүкіл селонның адамдары «Мариянов» – аталып кеткен. Шокан айтып отырған «Рузаевтар» да сондай. (С.М.)

ру мәселесін немесе саяхат сапарында аралаған жерлердің өндірісін, ауыл шаруашылығын, кол өнеркәсібін, базарларын, ондағы нарыктарды, қандай акша барын, оның құнын әңгімелеп кетеді, бұл мәселелер жайында да көңіл тоқырарлық, ойланарлық пікірлер айтады. Мысалы, Қашқариядағы базарларды, оларға шеттен кімдер келетіндігін, қандай бұйымдар әкелетіндігін, олардың сапасын, нарқын айта кеп, осы базарларда Россияның катынасы қалай боп келуі және алдағы күнде қалай болуы туралы төмендегідей пікір айтады,

Қ а з а қ ш а	О л а р ш а
кісі	кіжі
шеше	цесе
ет	ит
ауыл	аал
шаш	цас
пышак	бытзак
өгіз	енек
жылқы	нылга

«Шығыс Түркістанмен, – дейді ол, – Россия тура сауда жасап көрген емес. 1800 жылдардан бастап, орыс үкіметі бұл өлкеге көңіл бөлгені рас. Аксу, Қашкар, Яркендпен сауда жасау тәжірибесін алғаш 1810 жылы бастап көрдік. Рафаилов бастаған орыс саудагерлері бұл өлкеге 1813 жылы бөгетсіз кірді де, одан әрі Тибетке өтті. Олар орыспен сауда жасауға ризашылығын, өкіл жіберуге бейілділігін білдірді. Грузин дворянины Мадатута сол ізбен барып қайтты. 1825 жылы біздің азиялық саудагерлеріміз және орыс саудагері біраз бұйым апарды да, әзірге Индия арқылы келетін ағылшын саудасы басымын көргеннен кейін, орыс саудасы бұл елдерде тоқтады... Мен ерген керуенмен барған (1856 жылы. – С.М.) татарлар жасырын атпен жүргендіктен ашық сауданы еркін жасай алмады. Орыстың Қашкармен үнемі сауда жасамауына үш себеп бар еді: 1) жолдағы биік таулардан асу қиындығы, 2) қырғыздардың талап алу қаупі, 3) жакын тұстағы Құлжа мен Шәуешектен сауда ашу...» (1904 жыл, 476 бет).

Қашқария жолында отырған қырғыздардың Россияға бағынуын, сондықтан талау қаупі азаюын, Қашқарияда орыс саудасын күшейтуге еркіндік барын айта кеп, базарда үстемдік алу үшін. Шокан төмендегідей пікір білдіреді.

«Расын айтканда, – дейді ол, – ағылшындар бұйым алатындардың керегін таба біледі... Егер біз де осыны істей алсақ, ағылшын бұйымдарын сырғытып тастар ек. Оған бір дәлел: бұдан бірнеше жыл бұрын бұхаралықтар мен кокандықтар сәлдеге ағылшындар Индия арқылы әкелетін ақ мүслинді алушы еді. Қазір ондай мүслинді орыстар үйіп тастаған соң, Индиянікі іске аспай қалды. Біздің мауытының (сукно) ағылшын мауытысын Орта Азиядан ғана емес, Қытайдан да қуып шыққанын жұрттың бәрі біледі. Кяхтан саудасына арналып Мединцев фабрикасында тоқылатын нанканы осы күні Қашқарияда да, Кабулда да, Тибетте де таласып алады...» (1904 жыл, 479 бет).

Шокан біраз жайларда Европаның, Азияның философиялық ойларын талдаумен шұғылданып, бұл ғылымның тарихы мен қағидаларын да сөз ғып кетеді. Ол пікірлерін талдау үшін, кең көлемді мақала жазу қажет болар еді, оған мүмкіндігім жоқ. Тек қана айтарым: Шокан – марксизмге дейінгі философияның идеалистік бағыттарымен де, материалистік бағыттармен де жақсы танысқан адам. Оның өз ой-пікірі идеалистіктен басталып, Маркстен бұрынғы материализмге кеп тіреледі.

Орыстың атакты этнографтары К.М. Бэрдің, А.Н. Пыпинның және басқалардың айтуынша, Шокан – өз тұсындағы ірі этнографтардың (әдет-ғұрыпты зерттеушілер) бірі.

Акамедик Н.И. Веселовскийдің Шоканды феномен (тобынан оза туып, үздік шыққан деген мағынада. – С.М.) деуі, ғылымдық диапозонының (құлашының) осынша кең болуынан. Оның білімі де, ойы да шеті-шегі көрінбейтін теңізге барабар.

Біз енді, Шокан шұғылданған ғылым жүйелерінен өзімізге азынаулақ таныстығы бар тарих мәселесіне толығырақ тоқталамыз. Ол – аса зор тарихшы адам. Европаның, орыстың, Шығыстың (қытай, араб, иран, шағатай тағы басқалар) бұрын-соңды болған атакты тарихшыларының еңбектерін білуде, қазақша айтқанда, Шоканда түп жоқ. Бұл жағынан ол – шын мағынасындағы академик. Және ол – барды көп білетін ғана академик емес, білгеніне қорытынды жасайтын академик. Осы қорытындыларында ұлттық көзбен емес, жалпы адамзаттық көзбен қарайтын гуманист академик.

Шокан бір елдің жер-суын, әдет-ғұрпын, тарихын зерттеуде, барын жасырмауды, жоғын асырмауды, дәлін жазуды талап етеді, олай жазбаған адамдарды сынайды.

«География қоғамының хабарларында», – дейді Шокан. – бір татар: «Құлжа қаласының үйлері ағаштан қиылып, төңірегі қабырғалы шар-

бакпен қоршалған». – деп жазады. Шынында, бұл қаланың үйлері балшықтан соғылатын. Ағаш үйлер бұнда еш уақытта болған емес. Бұл қала түгіл, бүкіл Қытайда да бамбуктан жасалған күркелерден басқа, ағаш үй жоқ. Үйлерінің төбесі не камыс, не сабанмен жабылып, үсті балшықпен сыланады. Күйдірген қалакпен (черепица) жалғыз «құдайы үй» ғана (храм) жабылған. Біз жинаған мәліметке қарағанда, үйдің төбесін тактаймен жабу, Хо мен Шунь патшалығынан (Қытайдың ескі патшалықтарының бірі. – С.М.) бері болып көрген емес, сондықтан ондай төбе барын айтқан кісінің (жоғарыда аталған татар. – С.М.) сөзіне күдіктенбеуге болмайды; соңғы пайғамбардың (Мұхаммедтің. – С.М.) өсиетін бұзғандығы үшін, ондай адамды тілінен асып қою керек. Әрине, географиялық мәліметтерді жариялау – пайдалы да, ардақты да нәрсе. Оған ешкім де қарсы емес. Бірақ мәліметтерді тарату керек те, ойдан құраған жалған сөзді таратпау керек. География қоғамының ынта жұмсауы арқылы, соңғы кезде Азия туралы хабарлар тез және кен тарап жүр. Бірақ сонымен қатар, болмаған және болуға мүмкіндігі жоқ хабарлар да аз тараған жоқ. Мәшаалла! («Құдай-ай, сактай гөр». – С.М.) Оқымаған, надан татардың бұндай «кереметтерді» таратуын кешіруге де болады. Оныц солай түсінуі де мүмкін, немесе бірсудің оған солай айтуы мүмкін, немесе жалпы Азияның, болмаса жалпы Шығыстың көп нәрсені өсіре, не өшіре баяндау салтына бағуы мүмкін. Мәша-алла... Ол татар жарық дүние көрмеген адамға ұқсайды. Қысқасынан қайырмада, кәрі тотыдай тілмарсып, жоқ-бар нәрсені бар ғып сайрайтын ит. Мен бірталай есті, байсалды, сыйлы мұсылмандарды білем. Олар Питерге я Москваға барып қайтады да, естіген және көргендерінен, елдеріне толып жатқан қызғылықты әңгімелер айтып келеді. Осы әңгімелерін бастағанда көңілді кескін-кейпіне баксаң, сенен: «Бәрекелді... Япырмай... Дариға-ай...» сияқты көтермелеуді тілеп отырады. Сикырлы жүзігі бар Сүлеймен туралы, мұсылман перілерінің аралына барған, онда амазонкалардың (салт жүретін ерке әйелдер. – С.М.) ит басты еркегін көрген, маймылдардың ханшасына ғашық болған Бағдад патшасының баласы Сейфүл-Мәлік туралы ертегілерді айтқанда елти сенетін көшпелілер мен азиялықтарға бұдан қызық кеңес бола ма... Қағазға басылған сөздің бәрін қасиетті көретін татардан, бұдан артық не күтесін... Олар жер қыдырған адамдардың бәріне де төмендегідей сұрауларды жаудыра бастайды: Қажеке, сіз Мекеге бардыңыз, көп жерді көрдіңіз: маймылдардың ханшасы сізді жақсы қабылдады ма? Балық боп кеткен Ферғауын (ескі Мысырдың патшасы. – С.М.)

Қара теңізде сіздерге судан басын шығарып қарады ма? Кербаланын шөлінде (Арабстанда. – *С.М.*) қарғыс атқан Жазидті (араб патшасы. – *С.М.*) көріп бетіне түкірдіңіздер ме? Хассн менен Хұсайынды (хазірет Ғалидың балалары. – *С.М.*) өлтіргендер төрт көзді қызыл ит боп кеткені рас па?... Бұлардың бәріне теріс жауап беру, қажыға беделін түсіру болар еді. Сондықтан әрбір әңгімеші татар, казак «халықтың сыбызғысына қосыла жырла, алдында жорғадай тайпанда» деген мақалды есте тұтады да, бұрынғы өтіріктерді көйітумен қатар, жаңа өтіріктерді жанынан жасайды... Петербург пен Москвада болған казактардың сөздерін тыңдап көрші... Олардың «көрдім» дегенін, сол қалаларда 100 000 жыл тұрсаң да көре алмаған болар ең. Олай болса, География қоғамы «Хабарларының» IX томына басылған жалған сөздері үшін татарды кінәлауға да болмайды... Надан адамдардың, жалған әңгімелерге өздерінің де сеніп айтуы мүмкін. Ал кейде азиялық адамдардың европалықтарға мәліметті керісінше беруі де ғажай емес. Европалық адам азиялықтардың тұрмыс-я тарих жайларын сұрай бастағанда, күдікке үйренген «осы кәпір бұны неге сұрап отыр... Хал-жайымызды біліп ап, ит қорлыққа түсіргелі жүрген жоқ па?» – деп ойлайды да, бар фактіні керісінше түсіндіреді, үйіне «кәпірдің Қытайға деген беті жаман екен», – деп қайтады. Ендеше, Шығыс туралы материал жинаушылар өте сақ болып, сол материалға негіз болатын документтерді қадағалай тексеріп ап, баспасөзге содан кейін жарияласа, мәселе анығырақ болар еді» (1958 жыл, 426–429 беттер).

Шоканның өзі ғылымның барлық тарауындағы еңбектеріне де, тарихтық еңбектеріне де жауапкершілікпен кіріседі. Оның тарихтық еңбектерін тексергенде, көңілде ұстайтын бір нәрсе осы болса, екінші нәрсе Шокан ешбір елдің тарихын тарих үшін ғана емес, яғни өткенін түсіну үшін ғана емес, өткеніне сүйене отырып, қазіргі өмірін талдау үшін, болашағын болжау үшін тексереді. Бұл сөзімізді фактілермен дәлелдеуге тырысайық.

Оның шұқшия зерттеген бір мәселесі – Қытай тарихы. Қытайдың өткен өмірін де, өз тұсындағы өмірін де кең және терең зерттеген Шокан оның хал-жайын және болашағы туралы темендегідей қорытынды шығарады.

«Қытай өзінің алаңда жасайтын өмірімен (үйсіз-күйсіз кедейлерін айтады. – *С.М.*), пұтқа табынатын (языческая) философиясы және эгоистік дәрежеде өзін сүюімен ескірген әлсіреген ішкі күшімен, құйрығын ұстатпайтын жалтақ саясатымен, менің көзіме құлар алдындағы ескі

Римді елестетеді. Қытайдың тарихына үнілсең, бұл ұқсастық қайран қаларлық дәрежеде. Озбыршылдар Қытайды қыспаққа алу әрекетінің үстінде. Қарсыласуға күші жоқ Қытай әлсіздер қолданатын айлакерлікке басып, жүлделер берумен, сый-сияпат берумен алдандырады да, онысын берген еңбекақысы деп атайды; қызметке алып, біреуін біреуіне қарсы жұмсайды, мақтанышын қоздырып, князь, вань, гунь аталатын данктар береді, бұнысы Римнің патрицийлерге (аксүйектер. – С.М.) үлестіретін данқына ұқсайды. Одан да маскара ісі: Византия императорларының қыздарын орыс патшасы – Владимирге, монғол жыртқышы, Берке ханның інісі – Ноғайға, түрік сұлтанына беруі сияқты, Қытайда зорлықшыларға ханшаларын үлестіреді. Рим сияқты ол да талай рет шетелдердің талауына түсті, онымен тек династиялар (патшалық құрған фамилиялар) құлады...

Білімді Римнің варварларды («жабайы» деген мағынада, герман тұқымдарын орта ғасырларға дейін солай атаған. – С.М.) ықпалына бағындыра алмау себебі неде? Оның себебі: тозған Римді, денесіне әлі сініп болмаған христиандықтың бүліншілікке ұшыратуы, язычествоның табиғат күшін құдай көрушілік. – С.М.) төңкеріп тастауы. Римдіктерде дін болған жоқ, сондықтан оларға жетекші болған жоқ. Ескі дүниенің темір қамалын (Римді. – С.М.) варварлар (германдықтар. – С.М.) бұзған жоқ, христиандық бұзды.

Қытайдағы хал басқаша, – деп жалғастырды Шокан пікірін, – бұнда дін – екінші қатардағы нәрсе. Әркімнің қандай дінде болу еркі өзінде. Жаулап алушылардың қытай мәдениетін ...күндеуге я қуғынға ұшыратуға себебі болған жоқ, өйткені олардың өздері де, діндарлар емес еді. Европада жаңа дінді (христиандықты. – С.М.) қабылдаған германдықтар бұл дінге қызу, фанатизм түрінде берілді де, дінсіздіктен құлқы бұзылған Рим халқын көріп, жаны күйіне ызаланды, өшікті. Римдік дегеннің бәрі және табиғатқа табынушылық күйреп, орнын христиандыққа еріксіз берді. Ескі дүниені құлатқан германдықтар киімдерін ғана өзгертті де, жаңа жолбасшысы крештің (христиандықтың) ықпалымен құлаған ескі мәдениетін қайта тірілтуге кірісті. Егер Қытайды не мұсылман, не христиан діні жеңіп алса, оның... білімі не құлап із-түзсіз жоғалар еді, немесе қайта туып алға басыуының құралы ғана болып қалар еді...» (1958 жыл, 416, 417 беттер.)

Шоканның бұл пікірінде таласты жерлер де бар. Талассыз пікірлер: 1) бір халықтың мемлекет боп тіршілік жасауы үшін, бастаушы идеясы болу керек; 2) ішкі дүниесі, яғни ой-санасы берік халық еш уақытта

жауына жеңдірмейді: 3) халықтық мәдениет – бұлжымайтын берік мәдениет.

Шокан – исламдық Шығыстың да тарихын кең және терең зерттеген, одан да өз ойының қорытындысын шығарған адам.

«Күні бүгінге шейін, – дейді Шокан, – Орта Азияның үстін сикырлы шымылдық жауып тұрған сияқты. Европаның Россия және Англия сияқты екі күшті мемлекеттің ортасында тұрғанмен, Орта Азияның көпшілігі европалық ғылымға әзірге таныс емес, қоғамдас жағынан (География қоғамы. – *С.М.*) менің оқымысты жолдасым П.П. Семенов (Тяньшанский. – *С.М.*) Риттердің Азияны зерттеген еңбектерін аударып немісшеден – *С.М.*), екінші томын бастырғанда, оған жазған алғысөзінде «Орталық Азия ішкі Африкадан артық зерттелген жоқ. Ол туралы бытыскан, біріне-бірі қайшы келетін географиялық әдебиет қана болса, адамдары туралы біз ештеңе де білмейміз», – деді. Расында да солай. Риттер, Шренк Врангель, Семенов, Голубев сияқты Орта Азияны зерттегендер, ондағы өлкелердің физикалық географиясын ғана жасады да, этнографиясы туралы көңіл тоқырарлық мәліметтер бере алмады... Себебі: тілін білмеген елдің бұл жағын зерттеу қиын» (1904 жыл, 45 бет.)

Осы пікірін толықтырып Шокан Алексей Левшиннің «Қырғыз-казак ордалары мен далаларының тарихы» деген кітабын мысалға алады да, «Онда келтірген өлеңдер казак арасында атымен жоқ». «Сібірлік казактардың басқармасы, – дейді Шокан, – казактын әдеттік заңдарын жинауға чиновник Сотниковты елге шығарғанда, казактар «әдеттік заңымызды біліп ап бұзғалы жүр», – деп ойдан жасаған өтірік заңдарды айтып жіберген».

Орта Азия халықтарының тілін біліп, тағдырын жан-жақты тексерген Шокан төмендегідей қорытындыға келеді:

«Оның, – дейді Шокан, – қоғамдық құрылысы өте көңілсіз түрдегі паталогиялық дағдарысқа (өмір жолынан ауысулық. – *С.М.*) ұшырап тұр. Бұл өлкенің барлық жері, өн бойына қираған су түтіктері, каналдар, құдықтар, қалалар шашыраған тұтас дала сияқты: құм басқан ол далада қисық сексеуілдер мен үркек ақбөкеннен, тағы құланнан басқа ештеңе жоқ сияқты. Осы сахараның әр жеріндегі өзендердің бойынан аздаған көгалдар, теректер мен тұт ағаштары, күріш танаптары кездеседі, оларды өсірушілер – ісін аллаға тапсырған жалқау кетпеншілер. Бұл көгалдарда, көп қақпалы қираған қалаларда, олардың сыры ғана сақталған күрке қуыстарында ислам мейлінше шатастырып болған,

дін делқұлы ғып, сорлылық халге жеткен, жергілікті әкімдердің, Қытайдың полициялық үкімінің аянбай езгілеуінде жаншылған, аянышты халдегі тұқымдар тұрады...

Мауераннахарды (қазіргі Бұхар, Хиуа, Кокан жерлері), – деп жалғастырды Шокан пікірін, – көне Шығыстың ең оқымысты, ең бай өлкесін (XIV–XV ғасырдың) басып жатқан надандық пен кедейлік ешқайда да жоқ. Самарқанның, Ташкенттің, Ферғананың (Кокан хандығы), Бұхардың, Хиуаның тағы басқалардың кітапханалары, Самарқанның діннен басқа білімнің бәрін қарғап қуғынға ұшырататын обсерватория (аспанды зерттеу білімі, – С.М.), татар вандализмі мен (мәдениет мұраларын қиратушылар, – С.М.) инквизициясының (дінге қарсыларды өртеуге дейін жазалаған христиан дінінің соты) тепкісінде қайтып оңалмастай қирады. Олар өткен заманның берік салынған ғажап ескерткіштерін де алла ісіне қарсылық көріп, Намруд бағанасына жорыды да («Ібраһим пайғамбарды отқа өртепті-міс» дейтін патшаның азап орны, – С.М.), тас-талқанын шығарды. Олар тек дін сабағын оқытатын мешіт пен медресені, әулиелердің күмбездерін, жер астынан жасаған құлшылық үңгірлерін, үстінен қылмыстыларды лақтыратын биік мұнараларды ғана қасиетті орын көріп сақтап келеді. Орта Азияның қазіргі басқарушылары өздерінің бұрынғы бабалары сияқты (Бабур, Ұлықбек Хұсайын, Байқара, Абұлғазы Баһадұр-хан сияқтылар, – С.М.) өлеңдер мемуарлар жазбайды, астрономиялық таблицалар жасамайды; олар күн сайын салтанатты түрде мешітке барады да, молдалармен бұйығы кеңес өткізеді; одан үйлеріне қайта бәтшә ойнатады (еркек балаларды әурелеу, – С.М.) немесе аландарда кошқарларды сүзістіріп, бірінің-бірі басын жарғанша қызық көріп қарап отырады; Орталық Азияның екінші бөлегі Кіші Бұхара да одан артық халде емес. Ислам ықпалында болғанмен, дінге салақ, бұл елдің әйелдері еркіндеу. Осы ұйымшыл халықтың арасында алалық болмағанымен, ортақ тұраққа дағдыланғанмен, қытай мен оның сойылын соғатындардың езіп келуінен мейлінше қайыршылық халге жеткен; өздерін Ескендір Зұлқарнайынның ұрпағына санайтын Болор төңірегіндегі қалаларда тұратын әкімдер, ұсак меншік иелерін де, карамағындағы басқа адамдарды да қой орнына сатады. Қайда барсан, қирап жатқан дүние, қайда барсан, надандық пен шетшегі жоқ үкім-зорлық. Өркендеудің ешбір белгісі жоқ осындай Орта Азияны мәдениетті көршілері Россия мен Англияның (Индия арқылы шектесетінін айтатын болу керек, – С.М.) білем деп тырысқанмен, біле алмай келген себебі осында» (1904 жыл, 41, 43 беттер).

Ал енді, осынша артта қалған Орта Азияны қайткенде қараңғыдан жарыққа шығару керек деген сұрауға Шокан тура жауап бермей, мәселені орағытып барып шешкісі келеді. Сонда алдымызға мынаны тартады: Россия қарамағында отырған бұратана елдердің (инородцы) бұрынғы тарихын, өз тұсындағы күйін айта кеп, патша үкіметі қараңғылықта ұстап отырған бұл елдерді жарыққа шығару амалын қарастыру.

Бұл мәселеге кіріспестен бұрын оқушыларға ескерте кететін сөз: Шокан барлық саясаттық және ғылымдық еңбектерінде өзін жұрт алдына үнемі орыс саясатының, орыс ғылымының өкілі ғып тартады да отырады. Россиядағы я Азиядағы өзге халықтардың тағдырына талдау жасап, шешім айтуы былай тұрсын, туған халқы қазақ туралы айтқан пікірлеріне де ол орыс саясатының, орыс ғылымының өкілі болып отырудан танбайды. Неге екенін кім білсін, Шокан орыс үкіметінің де, орыс халқының да тағдырын талдаған, шешім айтқан кісі емес. Сөйте тұра, ол барлық еңбегінде де ең алдымен Россияның намысын қорғап, соны қайткенде жер жүзілік өркендеудің алдына шығаруды, оның мемлекеттік құрылысын жер жүзілік құрылыстың ең күштісі етуді, қайткенде Россиядағы барлық ұлтты саяси, экономикалық, мәдениет жағынан теңдестіруді көздейді. Россиядағы бұратана елдер туралы, олардың ішінде қазақ туралы, пікір айтқанда, Шокан үнемі осы тұрғыдан ғана қарайды.

Россиядағы бұратана елдер туралы әңгімесін, Шокан төмендегі түрде шертеді.

«Европалық Россияның күнгей-шығысындағы батпақты, орманды, далалы жерлерді, жалпы алғанда Сібірді, отырықшы болып та, көшпелі болып та, – дейді ол, – мекендейтін, «бұратана» атанатын әр тұқымға бөлінетін толып жатқан халықтар бар. Бұл халықтар: фин, түрік монғол тектес болып келеді немесе солардың сапырылысуынан пайда болады. Россияның Географиялық қоғамы олардың тұрмысын этнографиялық түрде зерттеуге тырысып, біраз пайдалы жұмыстар атқарғанмен, бұратана халықтардың өмірлері де, тілдері де әзірге жөнді таныс емес. Ол жайда жазылған байсалды мақалалар жоқ. Сібірдің күнгей-шығысында Алтай мен Енисей арасында тұратын түрік-монғол тұқымдас елдердің әдет-ғұрпын, тілін зерттеумен, ол елдердің өмірін зерттеумен шұғылдану, қырағы көзді монғолшыл филологтарға (тіл ғалымдарына. – С.М.) өлшеусіз көп азық берер еді». (1904 жыл, 179 бет.)

Осы қызметті Шоканның өзі атқарып, бұратана елдердің тарихын, тұрмысын, мәдениетін, тілін шолып кетеді. Бұл мәселеде Европаның,

орыстын, Шығыстын ғалымдары айтқан пікірлерді талдай отыра, олардың «дұрыс» деген жерлерін үлгіге тарта отыра, «үстірт», «кәте» дегендерді сынға алады.

Бұратана елдерден Шоканның ерекше зерттегендері – кыргыз бен казак. Шокан тұсында кыргыздың көпшілігі Россияның емес, Қокан хандығының қарамағында болған. Сөйте тұра, 1856–1857 жылдары Ыстық көл маңын, 1858–1859 жылдары Қашқарияны аралаған шақта, Шокан кыргыздың тарихын, тұрмысын, мәдениетін зерттеуге жәрдемдесетін қисапсыз көп материал жинаған да, кейін сол материалдарының басым көпшілігін қорытып, ғылыми түрге айналдырып үлгерген. Ілгерілі-кейінді жасаған орыс ғалымдарының бір ауыздан тануынша, орыстарға және Еуропаға кыргыз халқының тарихын, мәдениетін бірінші рет терең таныстырушы – Шокан Уәлиханов. Ерте заманнан Алтай, Саян тауларын жайлаған кыргыздардың, біздің дәуірдің XVII–XVIII ғасырларында қазіргі мекені Алатауға (Тянь-Шаньның бір бөлегі) келуін де бірінші рет Шокан дәлелдеген.

Тарихтық еңбектерінде Шоканның ең көп зерттегені – казактың өмірі.

«Шокан туған халқын өте сүйетін еді, – дейді Потанин. – казактан шағыммен келгендерге ол үнемі кісілік көзімен қарайтын... Оған жақсылық қана тілеп, болашағына қызмет ету арманы болатын. Ол: «Әуелі казак халқын, одан кейін Сібірді, Россияны, барлық адамзатты сүйем», – дейтін.

Потаниннің бұл сөзінің растығы Шоканның генерал Г.А. Колпаковскийге 1864 жылдың 14 декабрь күні жазған хатынан да көрінеді. Г.А. Колпаковскийдің Батыс Сібірге генерал-губернатор болып тағайындалғанын құттықтай кеп:

«Қазіргі үздіксіз реформалар, жанартулар болып жатқан шақта (II Александр патшаның крепостнойлық Правоны жоюын, соған байланысты біраз шаралар жүргізіп жатқанын айтады. – С.М.) казак даласы ұмыт қалады деуге ешкімнің де дәлелі жоқ, – дейді Шокан, – өте нашар халдегі казак ордасына, ұлы мәртебелі сізді камкорлық жасар деп дәмеленем. Ордада тұрған күндерімде, сіздің ой-пікіріңізге жәрдемші болатын, бірақ сіз білмейтін ол-пұлды аңғарғаным бар. Бұл әңгіме екеуіміздің арамызда ғана қалар деген сеніммен сізге сол ойымды ашық айтам: Орданы басқарғалы сіз үнемі казакты бағындыру жорығымен, шекараны қорғаумен шұғылдандыңыз да, ішкі құрылысы бұрынғы рушылдық қалпынан өзгермей қалып қойды. Ордадағы халықты рушылдық тәртіппен басқарудан жаман бытысқан, шектен шыға бүлінген нәрсе

жок... Ұлы мәртебелі сізден сұрамаған нәрсеніз жайында хат жазып бағылдық жасағаным үшін кешірім сұраймын. Өзім қазақ болғандықтан, жаналық күткен жерлестерім туралы аз сөз айтпауға мүмкін болмай қалды...» (1904 жыл, 510–512беттер.)

Шокан осы сөздерін көптеген еңбектерінде қайталай, кеніте айтып отырады. Және өзімен тұстас казактардың отарлық, феодалдық халдегі ауыр тұрмысын сипаттаумен ғана қанағаттанбай, сол ауыр халді жеңілдету жайында да пікірлер айтады. Бұндай пікірлерін талдаудан бұрын Шоканның туған халқы казактың еткен тұрмысын қалай зерттеуіне азлаған шолу жасап көрейік.

Қазақ руларының қай кездері тарихқа мәлім болып, қай өлкелерді мекендеуі, не кәсіптермен шұғылдануы туралы пікір айтқан ғалымдар лүние жүзінде толып жатыр. Мысалы, қытайдың Айсадан бұрын жасаған саяхатшылары, Айсадан екі ғасыр бұрын жасап, Сыр мен Амудария бойына келіп кеткен грек саяхатшысы Геродот, біздің дәуірдің сегізінші ғасырынан бастап Орта Азияға ислам дінін таратқан араб миссионерлері, VIII ғасырда Орта Азияны түгел кезген Рим саяхатшысы Марко Поло, Қыпшақ дәуірі (XII ғасыр) кезінен қазақ руларымен араласа бастаған орыстың шежірешілері (летописцы), Орта Азияның атакты тарихшылары тағы-тағылар...

Ар жағы мен бер жағы екі мың жылдай уақытты қамтитын бұл еңбектердің XIX ғасырдағы биік шоқысы сияктанып, ал Левшиннің «Қырғыз-қазақ ордалары мен далаларының тарихы» деген атпен 1832 жылы 3 том болып шыққан кітабы тұрады. Шокан – бұл еңбектердің бәрін толық меңгерген, қазақ тарихын олар шығарған биіктен жоғарылата түскен адам.

Ең алдымен, Шокан – жалпы халықтардың, олардың ішінде қазақ халқының, бір әкеден емес, толып жатқан рулардан құралатындығын дәлелдеген адам.

Орта Азияда «өзбек» аталатын халықтың толып жатқан рулардан құралуын, олардың ішінде қазақ, қырғыз башқұрт, ноғай аталатын рулардың кездесетіні, Қыпшақ, Арғын, Керей, Қоңырат сияқты рулардың Орта Азиядағы, Кавказдағы, Еділ бойындағы, Сібірдегі халықтардың көбінде болатындығын айта кеп, Шокан төмендегідей қорытынды жасайды:

«Бұның бәрі менің: бұл халықтар Алтын Орда мен Шағатай ордасы XV ғасырда бүлініп, көп ел қонысын тастап, бетімен көшіп, араласып кетті... Әлсіз рулар күштілеріне паналап, соларға кірікті, сөйтіп, тұтасқан қоғам жасады... Содан алғашқы одақ құрылып, өзгеден өзгеше

халық болуға айналды. Түрік-монғолдардан құралған бір халықтың «казак» деген атқа кешірек ие болуы сондықтан... Одактардың (халықтардың. – С.М.) жаңа өмірін дәл қай кезден бастауын білудің қиыншылығы, мүмкін еместігі осында... Ертегілерде бұл мәселе дәл көрсетілгенмен, ол тарихи факт емес деген пікірімді растайды» (1904 жыл, 292–294 беттер).

Казактың қандай рулардан құралуын тарихта бірінші рет дәлелдеген және материалистік тұрғыдан дәлелдеген адам – Шокан. «Қазак» аталған елдің басынан қай кезде нелер оқиғалар өтуін де, ол оқиғалардың себебі мен мысалдарын, да Шокан өзінен бұрынғы тарихшылардан әлдеқайда терең біледі. Өзі казак болғандықтан, казак елін көп аралап, хал-жайын көзімен көргендіктен, казактардың тілін жақсы біліп сөйлескендіктен, сырласа білгендіктен, Шокан казактың әдет-ғұрпы мен салт-санасын да біліп сипаттайды. Казак мәселесінде Шоканның бұрынғы тарихшылардың ең биігі деп саналатын Алексей Левшин: «Қазак қыстыгүні өлген адамын ағашка аяғынан асып қояды да, жаз шыға, әулие зираты Хожа Ахмет Яссаунидің қасына апарып көмеді» (III том, 112 бет). Немесе «толғатқан қатынды үйдің ішінде қамшымен қуып жүреді» (III том, 95 бет) деген сияқты сорақылықты айтады. Қыстыгүні өлген кісіні сөйтеді дегенді естіген емеспіз. Жаз өлген атакты біреуді сөреге қойып, етін ағызып, сүйегін Түркістанға апару болған. Қыс өлгенді «аяғынан ағашка іліп қою» ешбір ақылға сыймайды. А. Левшинге бұл сөзді казак ғұрпын, казак тілін білмейтін біреу айта салған да, ол нана қалған. «Толғатқан әйелді қамшымен қуалау» да сондай нанудың салдары. Жіпке асылып, бақсы әкеп азаптау да жетіп жатыр. Қамшымен қуу – ақылға сыймайды. Толғақ қысқан әйел жүгіре алмайды ғой...»

Өзінен бұрынғы тарихшылардан Шоканның тағы бір айырмасы – ол казак тарихын тарих үшін ғана, яғни өткенін түсіну үшін ғана зерттемеген, осы халықтың өткенін зерттеу арқылы бүгінін түсініп, білген молшерінде болашағына жол сілтеу мақсатымен зерттеген. Біз бұл арада оның өткен тарихты талдауына тоқтап жатпаймыз. Біздің бұл жолғы мақсатымыз ол емес. Біздің мақсатымыз: жалпы адамзаттың, оның ішінде казактың, тарихын кең тексерген Шоканның қоғамдық мәселеде, оның ішінде казакқа арнаулы мәселелер қандай қозқарасқа келуі, адамзаттың, оның ішінде казактың, болашағына қандай жол сілтеуі.

Адам қоғамының, оның ішінде казактың, өткен өмірін де, өз тұсындағы өмірін де терең зерттеген Шокан әрбір қоғамда қанаушы және қа-

налушы екі тап болғанын да, барын да жақсы түсінеді. Бірнеше мысал келтірейік.

«Кіші Бұхараның (Қашкария. – С.М.) тұрғындары, – дейді Шокан, – қоғамдық хал және қоғамдық мән-жайынан үш тапқа бөлінеді: әкімдерге (бектерге), діндарларға (ахундар) және қарапайым халыққа (алуан каш.) Алғашқы екеуі алым-салық төлемейді, соңғысы «қалалықтар» және «диқандар» аталып екіге жіктеледі. Қытай үкіметі берген право бойынша, кейбір бектік тұқым қуалайды, мәселен, Комулдағы және Тұзхандағы князьдар... Саудагерлік правосын алу үшін ауыр салықтар төлейтіндіктен, жергілікті капиталистер туған өлкесінен Құлжа, Үрімші сияқты қалаларға кетіп сауда қылады немесе саудагерлігін жасырады, сондықтан олар Шығыс Түркістанда қоғамдық топ (сословие) бола алмайды... Дворяндар максатымен де, право жағынан үстемдігімен де, шыққан тегімен де халыққа жат, одан оғаш тұрады... Халықтық тап (енбекшілер. – С.М.) Шығыс Түркістанда өте аянышты халде. Қытайлар, бектер, Азияға келген басқа халықтар диқандарды жек көріп, алдында бастарын иіп тұруды тілейді. Қытайлар, бектер, кәтте манжурдың солдаттары оларды өзара бөлісіп алған... Қаланың әкімдері оларға ет, май және басқа азықтар әкеп тұруға бұйырады, селодағы диқандар астықты солар үшін егеді, жұмыстан босанғанда солардың үй қызметін атқарады. Қытайдан енбекақы алатын әкімдер, жергілікті жұртты да жеп, ешбір енбек істемейді. Халық заңды салықты төлеу үшін, аштан өлмеу үшін, бак құмар қытайлар мен бектерді тойдыру үшін, азапты енбектен босамайды. Соның, салдарынан, көптеген жылдар бойына халықты талаған әкімдер мен дворяндар капиталын көбейтеді, жерін кеңітеді, бау-бақшаларға ие болады, әлденеше үй салады. Жер мен бақшаларды жалшылар күтеді. Әкімшілік қызметті алу үшін, дворяндар қытайларға көптеген алым береді де, оны аз уақытта артығымен орнына түсіреді. «Асыл тектен» шықпағанмен, ұсак әкімдер де алымды дворян әкімдерден кем түсірмейді. Оларға да астықты, азықты, ақшаны бағынышты кедейлер төлсейді... Өмір бойы енбек атқаратын халық кедейліктен, мұқтаждықтан шықпайды. Егер түркістандықтар (енбекшілер. – С.М.) атқарған енбегінің пайдасын түгел көрсе, әлдеқашан байып кетер еді. Күш келмейтін ауыр салық, ... бектердің қалыптасып алған үкім зорлығы, олардың бар табысын жұтады да отырады... Алым-салықты көтеруге күші жок түркістандықтар өз жерін тастап қашады... Әулиелердің зиратын күтетін шайхылар, зираттар қарамағындағы жердің жемісін түгел сорғандықтан өте бай. Алтын-Артыштағы Сутук Бұғраханнан

күмбезін күзететін шайхы – Шығыс Түркістанның ең зор байы... (1904 жыл, 410, 411 беттер.) Сондықтан халық қытайларды да, бектерді де өте жек көреді» (429 бет).

Шокан Құтжадағы Қытай әкімдері туралы да соны айтады: «Бұндағы Цзянь-цзунь (губернатор. – С.М.), – дейді ол, – халық есебінен ішіп-жейді. Қасапшылар оған етті тегін әкеледі, шеберлер киімдерін тегін тігеді, ісмерлер үйін тегін салады. Талаушылық пен қанаушылықтың шегі жоқ. Пара алу жағынан, Қытай әкімдері Иран шаһынан кем түспейді» (1958 жыл, 438 бет).

Құтжадағы қытай еңбекшілерінің хал-жайын Шокан төмендегідей суреттейді: «Римнің карасүйектері (кедейлері. – С.М.) сияқты, – дейді ол, – қытайлар да (еңбекшілері. – С.М.) алаңдарда, көшелерде өмір сүреді. Олар таң атқаннан күн батқанға дейінгі уақытын базарда өткізіп, сонда тамақтанады. Егер арзаншылық болмаса, қытайдың жалба-жұлба киінген кедейлері әлдеқашан қырылып таусылар еді. Бұндай жұмысшы, іскер, еңбекқор халық мың-мың, бірақ оларға жұмыс жоқ. Соншалық жұмыс қолынын ештеңе таба алмауы – қайран қаларлық нәрсе. Бізде 300 сомға әрен салатын үйді бұндағы қытайдың балташылары 100 сомға сала береді. Бұнда еңбек пен уақытты бағаламаушылық осындай... Бізде ыдыс кираса, керегі жоқ деп далаға лақтырар ек, қытай ондай ыдысты лақтырмайды, жамайды. Мен денесіне 150 шеге қағып іске жаратқан сынық ыдысты көрдім. Бұл – көп күндік еңбекті тілейтін жұмыс, алатын ақысы тиын-тебен ғана...

Ондай қытайлар үшін, – деп жалғастырады Шокан сөзін, – жаз деген – жұмақ: жалаңаш-жалпы жүре береді, кез келген жерге жата кетеді, ал қыстыгүні соры қайнайды. Құлжаның қысы Орталық Қытайдағыдай емес. Бұнда соғатын сұрапыл боран мен үскірік аяздан кейін көретінін – күртік қардан үрпиген шашы ғана көрініп, өліп жатқан адамдар. Олар сол қалпында көктемге дейін жатады да, күн жылына бастаған шақта, жергілікті полиция арбалап жинап не көмеді, не Іленің суына ағызады...» (1958 жыл, 407 бет.)

Шокан казактың қоғамдық тұрмысына да осындай көзбен қарайды.

«Жалайырдың (Ұлы жүздің қазіргі Алматы облысының шығыс жағында тұратын бір руы. – С.М.) сұлтандары, – дейді ол, – болыстары, басқа әкімдері Сібірден келіп-кетіп жататын чиновниктерге ұқсайды. Жалайырды басқарушылар халықты бірлесіп талайды... Олар алымды тоғыздан (казакта түйе бастаған «қасқа тоғыз», ат бастаған «орта тоғыз», өгіз бастаған «аяқ тоғыз» деген адамдар болған. – С.М.) жұтады...

Ылауға мінген аттарын қайтармай, сатып жіберіп, ақшасын қалталарына басады... Қысқасы, халықты талаудың шегі жоқ» (1904 жыл, 511 бет).

Осындай пікірді бірнеше еңбегінде айтатын Шокан: «Үстем таптын пікіріне қараудың қажеті жоқ, – дейді бір сәтте, – өйткені олардың пікірі халықтың мұқтажымен еш уақытта қабыспайды, әрдайым халық мұқтажына қарама-қарсы болып отырады; бұндай халық тілегіне жаулық, мәдениеттің жоғарғы сатысында тұрған үстем тапта да бар» (1904 ж. жинақ, 152 бет).

Үстем, яғни қанаушы таптың қорлығына халықтың неге шыдауын Шокан төмендегідей түрде сипаттайды:

«Ой-санасы өркендемеген жабайы халық, – дейді ол, – ішкі сезіміне не боп үлгеру халіне жетпеген жас бала сияқты. Ол да балаша ішкі сезімі мен сыртқы кимылын тұтастыра алмайды. Рас, тіршілік жағдайының ішкі және сыртқы жайларын жақсартуға тырысу, мәдениеттің қандай сатысында тұрмасын, барлық дәуірде жасаған адамдарда да болған, бірақ сол мақсатына жеткендері сирек. Өзін-өзі еркін танымаған, қоршаған табиғаттан білетін мәліметі аз бала адамның, алдыңғы жағына соқыр адамша сипалай басуы, жалғанды рас деп, залалды пайда деп ұғуы, яғни дұрысынан қатесі көп болады» (1904 жыл, 152 бет). Осы «соқырлардың» көзін қалай ашу туралы Шоканның ұсынатын пікірлері бар. Ол мәселеге кейін толық ораламыз.

Өз ықыласы еңбекші көпшілік жағында екенін Шокан көптеген еңбектерінде айтады. Г.А. Колпаковскийге жазған хатында: «Бұған дейін казак әкімдерінің көңілін жықпай келдік, – дейді Шокан. – Енді шекарамыз бекіліп болған кезде олардың әкім зорлығына тыйым салу керек халықтың иесі еместігін, әкім ғана екенін, үкіметке олар емес, халық керек екенін ұқтыру керек. неге десеніз, математика көзімен қарағанда да, 10-нан 100 сенімдірек пайдалырақ емес пе?» (1904 ж. жинақ, 511 бет.)

«Жергілікті сұлтандармен және қарасүйек казактардан шыққан байлармен қазір аразбын, – деп жазады Шокан Петербургта тұратын досы, орыс ақышы Аполлон Майковқа, туған жері Көкшетаудан 1862 жылдың 6 декабрі күнгі хатында, – неге десен, олар өздерінің бұрынғы құлдарын, қазір азат болғанмен, өте жаман халде ұстайды. құлдар олардан қалай кетудің жолын білмей, қорлыққа көне береді. Мен олардың қожаларына жалшыларыңды жақсы ұстандар, еңбекақысын дұрыс төлендер дегенді талай рет талап еттім, орындамасандар заңға айтам деп қорқыттым. Далалық пролетариатпен өте доспын, өйткені бір-бірімізді жақсы ұғамыз» (1958 жыл, 568 бет).

Каналушы көпшілікке жаны осылайша ашитын Шоканның оларды теңдікке жеткізуге сілтейтін жолы қандай?

Шокан мәдениетті елдер аталатын Еуропаның, орыстың, Американың қоғамдық өміріне талдау жасап та көрген емес, олардың болашағы туралы пікір де айтқан емес. Ол – тек шығыстық кейбір елдердің ғана (Қытай, Орта және Орталық Азия, Россиялық шығыста «бұратана» аталатын елдер) қоғамдық өміріне талдау жасап, солардың болашағына ғана пікір білдірген адам. Шокан бұл пікірлерінде тарихи материализмнің санасына, яғни қоғам өміріндегі теңсіздік тамыры материалдық өмірде екендігіне, яғни қоғамдық өмірдің өндірістік күші мен өндірістік қатынасында екендігіне жете алған кісі емес. Бұл – Шоканның ғана шыға алмаған биігі емес, сол кездегі Россияның өзге қоғам қайраткерлерінің де, олардың ішінде Россиядағы мәдениеті озық ұлт – орыстан шыққан қоғам қайраткерлерінің де шыға алмаған биігі. Шокан – осы қайраткерлердің жуан ортасында өмір сүрген ғалым. Россияның ғалымдары диалектикалық материализмнің идеясына, тек марксизм Россияға тамырын жая бастағаннан кейін, яғни XIX ғасырдың 80-жылдарының бер жағында, көтерілді. Оның аяғы қоғамдық ғылымның ең биік шоқысы ленинизмге соқты.

Жалпы Шығыстың, оның ішінде исламдық Шығыстың, мәдениет сатысында төмен қалуына Шокан екі себеп бар деп ойлайды: бірі – дін, екіншісі – зұлым әкімдер. Әуелі оның алғашқы пікірін талдап көрейік.

Ғылымдық еңбектерінде Шокан үш дінге ерекше талдау жасайды. 1) Табиғат күштерін және аруакты, яғни өлген адамның «жанын» тәңірі көріп табынатын – шаманизм (бақсылық); 2) Айсаны, оның шешесі Марияны көк «тәңірісі», яғни «әулие үштікті» құдай көріп табынатын – христиан діні; 3) табиғаттан тысқары жалғыз-ақ құдай бар, аты «алла», «оның жердегі соңғы елшісі – Мұхаммед пайғамбар» деп танитын ислам діні.

«Қазақ өміріндегі шаманизм ізі» деген көлемді еңбегінде Шокан бұл дінге талдау жасап, «бір жағынан табиғат күшін топтап я жекелеп алып тәңірі көретін, барып тұрған материализм; екінші жағынан, өлген адамның жаны тәңіріге айналады деп қарайтын, барып тұрған спиритуализм¹» дейді (1904 жыл, 10 бет).

«Бұл – тамаша идея, – деп жалғастырады Шокан шаманизмді материализммен неге байланыстыратын пікірін дәлелдеуге тырысып, – өйт-

¹ Спиритуализм – жанды «жеке тіршілік ете алады» деп ойлайтын философиялық ағым.

кені мұнда мифологиялық (киялдан құдайлар жасап алу. – С.М.) адасу жоқ. Шаманизмде қоғамдық жағдайлар мен қоғамдық заңдарға кең еркіндік беріледі. «Ұрпақтар» деген аса қайран қаларлық нәрсе, – дейді, – пұтқа табынудың (язычество) тегін шамандық дәлелдей алады» деп ойлайтын Карлейль¹. Табиғат пен адам, тіршілік пен өмір әр кезде таң қалдырып келе жатқан. құпия сырын таптырмай келе жатқан нәрсе екені рас. Табиғат және адам! Айтыңызшы, осыдан ғажап, осыдан құпия нәрсе бола ма?.. Болып жататын кереметтердің сырын білуге, өмір мен өлімнің сырын білуге, адам мен табиғат арасындағы қарым-қатынасты білуге адам әр кезде құмар. Шамандық – әлемді немесе табиғатты, өлген адамның аруағын тәңірі тұтудан шыққан сенім. Қоғамның сәби шағында адамның Күнге, Айға, жұлдыздарға, мәңгіден мәлімсіз басқа дүниеге, яғни әлемге, табиғатқа табынуы осыдан туған... Екінші керемет – адам. Әрі жан иесі, әрі қолынан келмейтін іс жоқ, әрі ойшыл, әрі тырысқыш адам, мәңгі-бақи мәлімсіз күш дейтін тәңірінің жердегі көрінісі емес пе? Ол жердің тірі аруағы шаманға (баксы), өлі аруағы онгонға табынды. Табиғаттың бұл өмірдегі (тіршіліктегі. – С.М.) адамға деген ықпалы, әсіресе сәби адамға (қоғамдық өркендеудің сәбилік шағын айтады. – С.М.) деген ықпалы өте күшті, өте батыл; адам соларға карап, не нәрсені істеуіне, не нәрсені істемеуіне болатын, өмір жолында үнемі қолданып отыратын тәртіп жасап алады. Шамандық сенім, шамандық әдет-ғұрып дегеніміз осыдан шығады, оның жасампаз және тозбайтын діп болуы да осыдан» (1904 жыл, 10, 11 беттер).

Дін атаулының ішінде «өмірге ең жакыны – шаманизм» деп түсінетін Шокан (бұны бірнеше еңбегінде айтады) бұл мәселе жайында көптеген шығармалар жазған бурят ғалымы Банзаровты қолдап, оның пікірлерін казак өміріне жанастыра, кеңітіп әкетеді.

«Шаман, – дейді ол, – сәуегейлігімен де, білімімен де, акындығы, музыкаға ынтықтығымен де, болжағыштығы, дәрігерлігімен де өзге дін өкілдерінен жоғары тұрады: казактар шаманды «баксы» дейді, ол монғолша «ұстаз» деген сөз; ұйғырлар «бакшы» деп сауаттыларын, түрікпендер жыршыларын атайды. Командар (көшпелі) мен сібірлік татарлар шаманды «кам» деседі. «Шаман» деген сөздің қайдан шыққанын Банзаров жеткілікті дәлелдеген. Шамандар – көз бояушы алдауыштар (шарлатан) деген пікірмен де таласып жағнаймыз. Оларға тек Карлейльдің: «Шаман – алдауыш деген сөзге құлақ асқым келмейді, өйткені ең жабайы халықта да дін алдаушылықтан туады дегенге сен-

¹ Карлейль Томсон (1795 – 1881) – ағылшынның байшыл кертартпа философы.

беймін», – дейтін сөзін ғана ескертем. Екіншісі бірі акын бола алмауы сияқты, қазақта да екіншісі бексі бола алмайды» (1904 жыл, 13, 14 беттер).

Шоканның бұл арада шаманизм дінін де, оның қазақ арасындағы «өкілдері» бексілерді да тым көтермелеп (идеализация) жіберуі, оның кәсіптік екендігіне тоқырап жатпаймын. Тек қана айтарымыз: Шокан «материализм элементі бар» деп дәріптегенмен, өзге діндер сияқты, шаман діні де ғасырлар бойына қоғамның ой-санасын тұсап, өркендеуіне бөгет болып келген нәрсе. Бұны шаман дініне бағынып келген елдердің бәрінің де тарихы дәлелдей алады.

Осы сөзіне дәлел есебінде, Шокан Ұлытаудағы Бағаналы елінен шыққан Қойлыбай бексі туралы ертегілерді баяндай кеп, оны «барлық бексілердің бірі (сыйнатын адамы. – С.М.) болған» деп дәріптейді (1904 жыл, 280–282 беттер). Шаманизмді солайша кәсіптей отырып, Шокан ешбір еңбегінде қазақты ол дінге қайт деп шақырмайды, оны қоғамның, олардың ішінде қазақтың, балалық шағында туған, басынан өткерген сенімі деп санайды.

Шоканның ерекше шұқшиып, қала сынайтын діні – ислам. Бұл мәселеге арналған еңбектеріне қарағанда, Шокан – ислам дінінің қашан, қалай туып, қайда, қалай өрбу тарихын терең зерттеген адам. Ол еуропалық ғалымдар айтқан пікірлермен ғана қанағаттанбай, ислам «ғалымдарының» да кітаптарын көп оқып, өзіне қажетті материалдарды алып отырған. Ислам дінінің төрт мәзһәбқа (секта) белінуін, әр мәзһәбтың философиялық талқылауларын, әр мәзһәбта өзара соғылық «қоғамдарға» тармақталатынын Шокан дін «мектебін» өткен кісіден кем білмейді.

Исламның тарихын терең білетін Шоканның ерекше шұқшиятын мәселесі – бұл діннің жалпы Шығысқа, әсіресе Орта Азия мен Россиядағы мұсылмандар арасына қашаннан тарауы, ол тараудың азаматтық өркендеулерге келтірген кесірлері. Осы мәселені көп еңбектерінде кең талқылайтын Шокан ислам арқылы қазаққа да тие бастаған залалды талдап кетеді.

«Көшіп жүретін татарлар¹, – дейді Шокан, – исламға көптен бері сенгенмен, кейбір тұқымдастарына қарама-қарсы тұрады. Ертеден қабылдағанмен, мұсылман діні оларды татарлар (нағыз татарлар. – С.М.) және басқалар сияқты, бүлдірерліктей халге жеткізген жоқ. Бұдан жиырма жыл бұрынғы уақытқа дейін, яғни орыс үкіметі исламды ынталана та-

¹ Шокан бұл сөзді «алтын ордалықтар» немесе «қазақтар» деген мағынада қолдана береді. Бұл арада «татарлар» деп отырғаны – қазақтар. (С.М.)

ратқанға дейін, казактар Мұхаммедтің атын да білмейтін. Оған дейін казактар шамандық салтпен баксыға, аруакка табынып жүретін. Дала батырларынан Мұхаммедтің «не түсті құс» екенін білетін жан болмаған. Орта жүздің атакты батыры Барак сұлтан (1749 жылы өлді) татарлар мен (молдалар. – С.М.) бұхарлықтардан (ишандар. – С.М.): «Алладан баска алла жок, оның елшісі Мұхаммедтен баска пайғамбар жок» легенді айта береді, осы – Мұхаммед дегендерін кім? Жаксы адамның бірі ме? – деп сұрапты...» (1904 жыл, 190–191 беттер).

«Қазактардын, – дейді Шокан, тағы бір еңбегінде, – Россияға бағынғанға дейінгі мұсылмандығы нашар болатын. Олар ислам дінінің «суннит»¹ аталатын мәзһәбына карайтын. Қазактар мұсылман шарифатын еш уақытта колданып көрген емес. Шарифат заны оларға орыс үкіметінің баска төрешілдіктерге коса тыкпалаумен бертінде ғана іске асты. Халықтың өзі меңгеріп болмаған ислам дінін орыс үкіметінің не максатпен нығайтуын біз білмейміз және түсінбейміз. Мұхаммедтің имамының рөлін ойнап, Сібір казактарының арасына исламды ынталана тараткан, ауылдарға мешіт салдырып, татар медреселерін аштырған адам – Сперанский² (Россиядағы бұратана елдерді баскару заңдарының 1857 жылы шыққан II томына, оның 2-бөліміне қараңыз). Бізді кайран калдыратын нәрсе – жоғарыда жасаған жобасында казактың аты ғана мұсылман екенін, оларды христианға айналдыру онай екенін Сперанскийдің өзі айтады да, өзі ислам дінін казак арасына таратуға басшы болады» (1958 жыл, 227 бет).

«Исламды жактаушылардың кейбірі ойлағандай, – дейді Шокан, – Мұхаммед дінін жаксартуға болмайды. Оған ешбір реформа жасау мүмкін емес. VI ғасырдағы көшпелі надан арабтардын, одан бұрын – жебірейлердің сандырак княздарынан туған, парсының мағына³ ұқсайтын бұл фокус-мокус ертегілерді калай өңдей аласың? Түріктер мен парсылардың мұсылмандығы сондай болса, мұсылмандыкта пуританизм⁴ жолына түскен татарлардың діні қалайша онбак. Татарлар⁵ поэзия, тарих, математика, философия, жаратылыс тану сиякты ғылымдардың бәрінен безіп, оларды адамның ой-санасын теріске бастайды деп ойлап, жалғыз-ақ бас катыратын ислам оқуын ғана таниды. Олар (молда-

¹ Құранды талкылауға рұқсат ететін ағым.

² Сперанский – 1822 жылы Сібір казактарын баскару жобасын жасаған адам.

³ Маг – Иранда Айсадан 550 жыл бұрын азғантай ғана өлкеде ашылған ескі діннің бірі.

⁴ Сырты сопысыңғанмен, іші арам жандар.

⁵ Молдалар.

лар) әрине, казак даласына өз білгендерін таратады. Бірақ казактардың бүлінбеген таза ақыл-ойы, татарлардың бүлдіруіне беріспей келеді» (1958 жыл, 230–231 бет).

«Қазіргі хал баскаша, – деп жалғастырады Шокан сөзін, – 1822 жылы дуандар ашылғаннан кейін (Сібірде. – С.М.) үкіметтің (патша үкіметі. – С.М.) камкорлығының аркасында, ислам діні қайран қаларлық дәрежеде өркендеп келеді» (1904 жыл. 190, 191 беттер).

«Мұсылмандық біздің қанымызға әлі сініп болған жоқ, – дейді Шокан тағы бір еңбегінде, – оның алдағы күнде халықтың быт-шытын шығару қаупі төніп тұр. Біздің далада әлі күнге дейін Мұхаммедтің атын білмейтіндер, шамандық әдет-ғұрыпты қолданушылар көп. Әулие Нестердің (біздің дәуірдің ХІ ғасырында жасаған орыс шежіресі. – С.М.) тұсындағы орыстар сияқты, біздің далада қазір екі дін (шамандық және ислам. – С.М.) бар. Көне Россияның кітапшылдары сияқты, бізде де халықтық ескілікті (мәдениет мұраларын. – С.М.) сырғытуға айналған кітапшылдар шыға бастады. Татар молдаларының, Орта Азия ишандарының, өзімізден шыға бастаған сопылардың ынта жұмсауы аркасында, халықтық істер (мәдениет. – С.М.) жалпы мұсылмандық түрге көше бастады. Қазақтың кейбір сұлтандары мен байлары, өздеріне һарам (гарема) жасауға, әйелдерін жұртқа көрсетпей қамап ұстауға айналды. Құдайшыл казактар Мекеге қажылыққа баратын болды. Біздің баяндар¹ халық жырларының орнына, казакшылаған зікірлерді (дін өлеңі) айтуға айналды. Жалпы алғанда, Европаның өркендеу жолына, Византия дәуірін басынан кешіру арқылы түскен орыстар сияқты, казак халқына діңкені құртатын татар дәуірі арқылы түсу қаупі туды. Византия дәуірі жүректі айнытарлық қылықтар жасағанмен, ағартушылық элементі бар христиан дінін таратты, ойы тың, ұғымтал казак халқы татар оқуынан сезім мен ойдың өркендеуіне бөгет болатын бас қатырудан басқа не күтеді». (1904 жыл. 194 бет.)

Татардың, яғни ислам дінінің, бас қатырудан басқа еш нәрсе бермейтін оқуын, патша үкіметінің казак арасына не себепті ынталана таратуын Шокан төмендегідей дәлелдейді.

«Не себепті екенін кім білсін, – дейді ол, – орыс үкіметі бір кезде бұратана халықтар арасына Европа білімін таратуды пайдасыз деп санады. Олар бұндай саясатты, әсіресе Кавказ мұсылмандары мен казак арасында жүргізді. Кадет корпусында таулықтар мен казактарды соғысқа арнаулы сабақтарға кіргізбеді. Өмірге үйлеспейтін ол жалған зан

¹ Баян – Орыста: жыр атасы.

қазір жойылды. Менінше, Шамильдер¹ мен Әбдікадірлерді² мұсылмандықтың ескі оқуы ғана шығара алады» (1904 жыл, 195 бет).

«Ислам орыстың немесе христиан дініндегі өзге мемлекеттің ешқайсысына жәрдем бере алмайды, – дейді Шокан, – татардың сатылған діншілдері Россияға шын ықыластарымен қызмет етеді дегенге сенуге болмайды. Бұған айқын факті – 1854 жылдың соғысында (түріктермен. – С.М.) Қырым татарларының (Россиядан жау жакқа. – С.М.) жырыла кетуі. Қазан татарларының да Россияға деген ықыласы Қырым татарларындай. Орта Азияға және Қытайға, Европа патшаларына тажды түрік сұлтандары береді екен, орыстар түріктерге блистательная порта³ төлейді екен... деген сияқты ертегілерді таратушылар – Қазан татарлары. Бұл бакытсыз фанатиктер (дінге көзсіз сену. – С.М.) түріктің сұлтанына, католиктердің папаға (дін басы. – С.М.) сенуіндегідей ақымактықпен табынады. Қазіргі халифтің (түрік сұлтаны. – С.М.) Сүлеймен мен Амуратқа (орта ғасырда «Оттаман» империясын жасағандар. – С.М.) ұқсастығы, әулие Пийдің VII Георгий мен IV Иннокентийге ұқсастығындай екендігін ұқпайды. Еділ жағасына ислам қазіргідей күшті тарамаған заманда, татарлар Россияның соғыс майданында да, ел басқару ісінде де сенімді қызмет атқарды. Ливон соғысында татар патшасы Шигалей (Шаһ-Әлі – 1506 – 1567) орыс армиясын жаксы басқарып берді. Опричина кезінде (1565–1584) Қазанды Петр патша дұрыс бағып тұрды. Татарлар арасында мұсылмандық қызу тарағаннан кейін, олардың орыс мемлекетіне адал қызмет атқару әлсірей берді. Ұлы Петрдің (1672 – 1745) тұсында, татарлар оған карсы партияны колдады. Татардың біздің замандағы князьдары мен мырзалары Россиядағы діндестерінің саудасын жүргізумен ғана шұғылданды, егер мемлекеттік жұмысқа қатынасса, полициялық істен әріге бармайды... Сөздің қыскасы. Қазан мен Астрахань хандықтары орыс патшасына бағынғаннан бері, яғни 300 жылдың бойына, татарлар отанына бір де қоғам қайраткөрін бере алған жоқ. Татарлардың осынша жатқа айналып, орыстардан бөлектенуінің себебі – Мұхаммедтің пуританизмінде екеніне сөз жоқ» (1904 жыл, 196 бет).

Шоканның исламды қадала сынауымен ризаласа отыра, «татарлар» деген сөзге ерекше шұқшиюымен келісуге болмайды. XVIII–XIX ға-

¹ Шамиль (1798 – 1871) – мүредтер (сопылар) атынан Кавказда дін соғысын (ғазуат) басқарған және ұлт-азаттық соғысын жүргізген адам.

² Әбдікадір (1807 – 1883) – дін ұранымен (ғазуат) Алжирде Француздарға карсы ұлт-азаттық соғысын басқарған адам.

³ Патшаға сыйлық.

сырда исламды казак арасына «ерекше ықыласпен таратқан» (Шокан сөзі) патша үкіметі татар хандықтарын XVI ғасырда жоя сала, олардың да арасына осы саясатты жүргізді: бір жүйесін (азшылығын) христиан дініне айналдырумен қатар, енді бір жүйесінің (көпшілігінің) арасына ислам дінін жайды, сондағы ойы – санасын дінмен уландыру арқылы, татар еңбекшілерін қаттырақ қанау еді. Бұл саясатты жүргізіп, патша үкіметіне адал қызмет етушілер, Шоканның өз тілімен айтқанда, татардан шыққан князьдар мен мырзалар, яғни қанаушы тап өкілдері. Полициялық қызметті атқарғандар да солар. Шоканның тілімен айтқанда, «300 жылдай» патшалық Россияның отары болған, бір жақтан орыс помещиктері мен саудагерлері, екінші жақтан, «өз» помещиктері мен саудагерлері рақымсыз қанаған татар халқы, әсіресе еңбекшілері, әрине, араларынан мемлекет қанаушы қайраткерлерін шығара алмайды. Өйтпеген кезде жағдай да жоқ. Россиядағы басқа бұратана халықтар сияқты, татарға да ондай жағдай, тек 1905 жылғы орыс революциясынан кейін ғана, яғни осы революцияның ұранымен оянған отар ұлттардың азаттық күресі басталғаннан кейін ғана туды.

Ислам дінін осынша жерлей сынаған Шокан «христиандықта ағартудың элементі бар» деген сөзді босқа айтпайды. Ол «Европадан теологиялық рухтың (христиан дінінде, құдайдың «барлығын» дәлелдеуге тырысатын философиялық ағым. – С.М.) күшеюі, халықтың өркендеуіне апат түрінде кесір жасағаны бізге мәлім», – дей отыра (1904 жыл, 177 бет.) бұл сөзін, біраз еңбектерінде қайталай отыра, «Сібірдегі әкімдер ислам дінін таратудағы қателігін соңғы кезде түсіне бастаған сияқты», дей отыра, Шокан патша үкіметінің казак арасына христиан дінін тарату жайындағы әрекетін қатты сынады.

«Исламнан пайда шықпауын сібірлік әкімдердің түсінуін дәлелдейтін нәрсе, – дейді Шокан. – облыс бастықтарының шоқынған казактар туралы 1862 жылы қолданған бір шарасы. Сібір казактарын басқаратын мекемелер Шоканға казактарды мешандық немесе казак-орыстық тұрмысқа көшірмек боп, оларды қоныстанған жерлерге орналастыруды ойлады. Бұлай етудің мақсаты – шоқынғандарды өскен ортасынан бөліп, жаңа дінді (христиандықты. – С.М.) бойына сіңіру еді. Христиандық тұрғыдан қарағанда, бұл шара мақтанарлық іс көрінгенмен, саяси жағынан алғанда зор қателік болды, өйткені шоқынған, туған елінен айырылған казактар, былайғы (ислам дініндегі. – С.М.) казактардың ешқайсысын еліктіре алмады. Дуандар ашылғалы қанша казактың, шоқынған есебі біздің қолымызда жоқ, бірақ оның саны өте аз

болуға тиісті. Чистая, Ямышевқа сияқты кейбір казак-орыстар станцияларының (Ертіс жағасында, Павлодар мен Семей арасында. – *С.М.*) ісін жарасына жакыны шоқынған казактар екені рас. 1861 я 1862 жылы екені есімде жоқ, облыстық бастықтар, шоқынған казактардың далаға, туыстарының арасына көшіп баруын, сонда тоқырап та қалуын үйғарған еді. Өйтудің казак үшін пайдасы аз болған жоқ. Оған дейін казактар: егер шоқынсақ, біз де мешан мен казак-орыс боп кетеміз деп ойлайтын. Енді олар (шоқынғандар мен шоқынбағандар. – *С.М.*) бірге тұрып, құдандалы бола бастаған соң, дін дұшпандығы әлсіреді де, шоқынғаннан кейін ағайындыктан қалу қорқынышы бітті.

Біз, – деп жалғастырады Шокан пікірін, – орыс үкіметіне далада христиан дінін тарату үшін ерекше күш жұмса деуден аулақпыз. Сол сияқты, ислам дінін шұғыл қудалау дегенді де ұсынбаймыз, ондай шұғыл шаралардың нәтижесі де керісінше болады. Білетін адамдардың айтуынша, миссионерлердің Сібірдегі бұратана халықтар арасына христиан дінін таратуы нашар жүріп жатыр. Ерекше көңіл аударатын нәрсе – халық шын ықыласпен қабылдап жатқан жоқ. Орыстың дін таратушыларынан безген остяктар орман арасына қашып, христиан дінін қабылдаудан исламды қабылдауға бейіл көрінеді. Кастреннің¹ айтуынша, балығы көп Обьтың бойына остяктардың жоламайтын себебі – христиан дінін үгіттейтін миссионерлерден қорқады. Князь Щербатовтың² айтуынша, бұратана халықтар оған: поптар бізді талау үшін, пара алу үшін, адамдыққа жатпайтын қылықтар жасау үшін келеді деген шағым айтқан (1862 жылы басылған «Сібір очерктері» деген кітапқа қараңыз).

Қуғынға ұшыраған дін, – деп аяқтайды Шокан бұл пікірін, – талай рет байқауымызға қарағанда, тіршілік жасау үшін, қарсылық күшін үдете түседі. Бұл мәселеде орыс арасында болған бүліншілік (XI–XII ғасырда христиан діні тараған шақты айтады. – *С.М.*) сабақ алатын нәрсе. Біздің тілейтініміз де, талап ететініміз де, орыс үкіметі, білім атаулыға кесірлік жасайтын дінге қамқорлық жасамаса екен, күштеу мен қорқытуға сүйенген теориялық (христиандық. – *С.М.*) заңды далаға (казактарға. – *С.М.*) күшпен кіргізбесе екен» (1904 жыл, 197, 198 беттер).

Шоканның бұл сөздерінен, христиандықты сүйіп, оған сеніп тұрған ештеңе көрінбейді. Оның еңбектерінен, казакқа исламнан христиандықты пайдалырақ көретін пікір ұшқындауда практикалық мәнісі барға ұқсайды.

¹ Кастрен Матвей Александрович (1813 – 1852) – фин халқынан шыққан оқымысты.

² Щербатов (1733 – 1790) – тарихшы, публицист.

«Қазіргі уақытта, – дейді Шокан, – ескілік пен жаналықтың көзге көріне қоймайтын қатты күресі жүріп жатыр: ескісі – Шығысқа еліктейтін мұсылмандық, жанасы – орыстық» (1904 жыл, 192 бет).

«Орыстық» деп отырғаны – орыс оқуы. Ол жайдағы ойын Шокан ашып айтады. Исламның қазаққа тигізіп жатқан залалын айта кеп:

«Біз қазір суға батып бара жатқан адамның халіндеміз, – дейді ол, – бізді аман алып қалу үшін, үкіметтің (сол кездегі орыс үкіметі, – С.М.) жәрдем беруі керек. Адамдық қарызын өтеу үшін, оған татар молдаларына, ислам идеясына қамқорлық жасауды доғарып, татар медреселерінің орнына орыс мектебін ашу керек. Содан кейін ол (орыс мектебі, – С.М.) өз жемісін бере жатады... Шын білім ғана күдікті көңілді бекітіп, өмірді бағалауға, материалдық тұрмысты жақсартуға жағдай жасайды» (1904 жыл, 195 бет).

«Орыс оқуын казак арасына тарату казактың орысқа деген достығын күшейтеді, бегделік көңілін жояды, қарсылығын тоқтатады» деп ойлайтын Шокан Россияның алдына Американы үлгі ғып тартпак болады.

«Құрама Штаттарда, – дейді ол, – ирокез, грик шактоус тағы басқа қызғылт түстілерді өнер-білімге араластыра бастаған күннен, индиялықтардың қарулы көтерілісі тоқталуға жақын деуге болады. Құрама Штаттарда 1858 жылдан бері индиялықтарға арналып 162 мектеп ашылды, жабайылық қалыпта жүрген индиялықтардың қоныстанғысы келсе, оған жәрдем берерлік қор (фонд) жасалды».

Шокан патша үкіметін казактар үшін осындай игілікті іске шақырады. Отар ұлт арасында мектеп ашылумен ғана теңдікке жете алмауын, оған мысал, – сол Американың өзі екенін, Шокан ол кезде аңғармаған. Бірақ бұл – Шоканның ғана кемшілігі емес. XVIII–XIX ғасырдағы барлық ағартушылардың (просветитель) кемшілігі. Шокан да солардың біреуі. Дегенмен ағартушылық идеяның өз тұсында қоғамға зор пайда келтіруі бізге мәлім. Шоканның да идеясы сондай. Көзі тірісінде Шоканның бұл идеяға қолы жете алған жоқ. Бірақ өзі өлгенмен, ол шақырған ұран казак даласында қалып қойды да, әлсіреудің орнына күшейе түсіп, кеңейе іске асуға айналды. Бұл істі бастаудың бақыты – Ыбырай Алтынсариннің маңдайына жазылды. «Орыс-казак мектебі» деген атпен 1864 жылы Алтынсарин ашқан оқу орны казак өлкесінде жыл санап молая берді де, ақыры, Ұлы Октябрь революциясынан кейін казактың ауыл-қалаларында, жаппай түрде ұлттық бастауыш, орта, жоғары мектептер ашылумен ұштасты.

Енді Шоканның өз тұсындағы үкіметке көзқарасын талдап көрейік.

Г.Н. Потаниннің айтуынша, кадеттік корпус өз оқушыларын монархистік яғни патшашылдық рухта тәрбиеленген. А. Обручевтің айтуынша, 1855 жылы І Николай патша өлгенде, Г.Н. Потанин жылаған. Шоканның монархизмге қалай қарауы туралы жақын достарынан ешкім ештеңе демейді. Барлық еңбегінде Шокан патшаны үш-ақ жерде аузына алады.

Бірінші. 1856 жылы Құлжаға бару сапары туралы жазған күнделігінде Шокан төмендегідей сөздерді айтады.

«30 август. Бүгін ұлы дәрежелі императордың туған күні. Соған байланысты салтанат жасадық. Сіздің бағынышты құлыңыз (Шокан өзін айтады. – С.М.) парадтың командасын баскарып, қытайлардың көзіне қимылы да, бұйрығы да шапшаң адам көрінуге, империяның абыройын (Россияның) түсірмеуге тырысты. Барлық қытайлар да қазір мені сыйлап, «Жеті жердің» («дүние жүзі» деген мағынада. – С.М.) бәрін алған яничарға (түрік офицері. – С.М.) жориды. Менің, сенсең бөркіме, жаркылдай сылдырлаған қылышыма карап, «Шығыстан да осындай адам шығады екен!» – деп таңданысады. Парад артынан үш рет зеңбірек атылды да, Калиновский қысқаша жалынды сөз айтты. Команда қатты дауыспен үш рет: «Ура!» –деп айқайлады. Одан кейін халықтың «Патшаны тәңірім сактай гөр!» – деген әні (гимн) айтылды. Патшаға адал қызмет ету жолында отқа түсуге де, басын беруге де әзір жүрген адамдардың бұндай салтанатты ісін көру, Россиядан алыстағы жат жерде жүрген адамға қандай рақат десенізші!.. Солдаттардың қуанышты жарқын жүздеріне таңдана қараған қытайлар да оларға қосылып: «Ура!» – десті».

Шоканның бұл сөздерінен патшаны шын ықыласымен сүйетіндігі аңғарылып тұр. «Құлжа күнделігі» бірінші рет Шоканның 1958 жылы Қазақстан Ғылым академиясы шығарған «Таңдамалы жинағында» басылды. Редакция Шоканның жоғарыда патшаға білдірген сүйіспендік сөздерін алып тастаған. Оның аты – «Шоканды жақсылау». Тарихи фактілерге осылайша «жақсылаудың» қажеті не? «Жақсы» болсын, «жаман» болсын, тарихи документ жазылған қалпында сақталу керек.

Екінші. 1863 жылдың 11 майы күні Гутковскийге ауылынан жазған хатында, оның қызметінен түсуіне қатынасы жоғын айта кеп, Шокан: «Егер саулығым көтерсе, Петербургқа барам да, Горчаковқа да (Ішкі істер министрі. – С.М.), государь императорға да (патша. – С.М.) айтып, бұл істі түзетуге тырысам», – дейді (1904 жыл, 528 бет).

Үшінші. Гутковскийге сол жылдың 16 январында жазған хатында, сайлауда сұлтандыққа өте алмауын баяндай кеп, патша туралы Шокан төмендегідей кекетінді сөздер айтады.

«Патша менің Қашқарияға барған есебімді әлдеқалай оқиды да, ондағы сөздерді ертегі көріп, бәрін де жалғанға жориды. Оның мені сынағысы келеді де, Қашқарияға сенімді біреуді жібереді. Ол, әрине, Қашқарияға барып қайтады да, Уәлиханов жазғанның бәрі өтірік ол атаған қалалар да, өзендер де жоқ дегенді мәлімдейді. Патша оған ашуланады да: «Уәлихановты Қашқарияға екінші рет жұмсағанымда, сырқатпын деп бармаған, сонымен ол жұмыс біткен еді. Енді Уәлихановтың сұлтан болғысы келеді екен. Жок, туысым, Қашқарияға жұмсағанда, сен аурумын дегенсін, ендеше әлі де ауыра тұр», – дейді. Қалай, сізге ұнай ма, бұл сөз? Бұл өрескелдікті маған бір туысым айтты» (1904 жыл, 522 бет).

Бұдан Шоканның патшаны сынауы емес, оған өкпелеуі ғана көрінеді. Жоғарыда мысалға алған үш сөзінен басқа, Шоканның патша туралы айтқан пікірі бізге мәлімсіз. Жалпы алғанда, Шоканның арманы – патшашылдықты жою емес, сол системаның көлемінде, залым әкімнің орнына әділ әкім отырғызу. Бұл сөзді бекітетін дәлелдер Шоканның еңбектерінде толып жатыр. Мәселен, Гутковскийге жазған бір хатында ол: «Айтпақшы, бүгін жана жылдың бірінші күні екенін ұмытыппын. Жана жылда жана бақыт табыңыз... Тәңірім жана жылда, балаларын жалмаған Сатурн (ескі Римнің құдайы. – С.М.) сияқты, Дюгамельдерді де (Батыс Сібірдің сол кездегі генерал-губернаторы) жалмап, қалғымайтын, есі дұрыс әкімдерді бергей де», – дейді (1904 жыл, 521 бет).

Шоканның, казак мәселесін де, Россиядағы өзге отар елдердің мәселесін де Россияның бөлшектері есебінде қарап, орыс үкіметінен оларға әділеттік күтуін, біз жоғарыда біраз баяндағамыз. Сол пікіріне әлі де оралайық.

«Россияның туған балаларының ішінде, – дейді ол, – жергілікті орыс халқының немесе Россиядағы славяндардың тұрмысы мен әдет-ғұрпына, салт-санасына тұрмысы, әдет-ғұрпы, салт-санасы карама-қарсы тұратын, діні де олардан басқа, бірнеше бұратана елдер бар. Христиан дініндегі отырықшы орыс халқының тұрмысын өзгерту ретінде жасалып жатқан жоспарлар, егер сол күйінде Россиядағы азиялық халықтарға қолданылмақ болса, одан еш пайда шықпайды» (1904 жыл, 151 бет).

Бұратана халықтар арасына қандай реформа жүргізу туралы Шоқан Россия үкіметінің алдында өз ұсыныстарын қояды.

«Қоғамдық мәселелердің ішінде, – дейді ол, – қазір халықтық реформадан қажеттісі жоқ. Барлық заншылардың және реформаторлардың әр кезде халық пайдасын көздейтіні рас. Бірақ қоғамдық өркендеуде «пайда», «залал» деген ұғымдар әр дәуірде әртүрлі болып келеді. Бұл

күнде ескі ұғым мен ескі салтты олардың кате және тұрақсыз екенін біле тұра жана ұғым орнына қабылдағысы келетіндер бар. Біздің заманда халыққа ең қажет және жакын реформа – экономикалық және әлеуметтік (социальная) реформалар деп есептеледі, өйткені олар – халықтың күнделік мұқтажына байланысты нәрселер. Саясаттық реформа экономикалық реформаны іске асыру үшін керек себебі жеке адам да, адамзат коллективі де өзінің өркендеу жолында алдына жалғыз ғана мақсат қояды, ол – қайткенде материалдық тұрмысын жақсартуға тырысу. Прогресс дегеніміз – осы. Бұл жағынан қарағанда, пайдалы реформа дегеніміз – адамның күн көрісін жақсартатын реформа, сол мақсатқа жетуге бөгет болатын нәрсенің бәрі жаман реформа... Джон Миль Стюарт «Қоғам ішінде белгілі бір текке (сословие) жататын адамдарға жана право берерден бұрын олардың ақыл-ойын, салт-санасын, саяси сапасын ғылыми көзбен дәл тексеріп алу керек», – деген сөзді әділ айтқан. Расында да, солай: дәрігер сырқат адамды сол уақытта ғана жаза алады, егер оның сырқатын ғана біліп қоймай, сол сырқатқа ұшыратқан себептерді де біліп отырса. Қоғамның қажетін білместен оған жақсылық ойлағансып жүргізген талай жана реформалар, халыққа қажетсіз болғандықтан, босқа кеткен еңбекке айналғанын жақсы білеміз. Бұндай қателіктер қайталанбау үшін, өсімдікті мәдениеттендірудің ауыл шаруашылығының әдісін қолдануымыз керек. Ол әдіс бойынша, ең алдымен өсімдіктің қандай екендігін анықтап біліп алу керек содан кейін оның қандай топырақта өсе алатынын, күн сәулесін, жылылықты қанша тілейтінін тағы басқа жағдайларын біліп алу керек. Ол теориялық мәні: өсімдіктің өркендеуіне керекті нәрсені түгел табу, өсірмейтін нәрселердің бәрін жою... тұқымдық дененің өсуіне қажетті ортаны, ауаны топырақты алдыңғы планға қойып түгелдемей болмайды, өйткені адамның барлық ынтасы және ісі физикалық және әлеуметтік жағдай толық қабысканда ғана жүзеге асады» (1904 жыл, 152–154 беттер).

«Саяси реформа» дегенге, яғни өз тұсындағы үкіметтің системасын өзгерту дегенге Шоканның неге аяқ баспауын төмендегі сөздері дәлелдейді:

«Әкімшілік реформа жасау туралы (Россияда) әзірге ешбір сөз айтылмағандықтан, – дейді ол, – толып жатқан себептер арқылы бұл тайғақ мәселе болғандықтан, мен де әзірше оған жоламаймын» (1904 жыл, 177 бет).

Неге жоламау себебін 1862 жылы Достоевскийге жазған хатында, Омбы әкімдерінің көрінеу қиянаттарын сипаттай кеп былайша дәлелдейді.

«Неге бұлай болуын шайтаннан баска біліп болар емес. Енді құмға канғырып кеткеннен баска жол қалған жоқ сияқты. Дұрыс ісіннің жүзеге асуын талап ету конституция сұраумен бірдей: абақтыға жабады да, одан кейін Макардың малын бағуға жібереді» (Сібірге айдайды деген мағынада. – С.М.) (1958 жыл, 565 бет).

Жоғарыда айтқан себептермен, саяси реформа идеясына бара алмаған Шокан күдерін үзіп болғанша, патша үкіметінен казакқа жақсылық тілеуден танбайды.

– Біз – Батый татарларының ұрпағы, – дейді ол (Шокан Алтын Ордаға кіретін халықтарды кей кезде осылай атайтынын білеміз. Қазір айтып отырғаны – казак. – С.М.), – орысқа тарихи жағынан да, қан жағынан да араласып, туыс боп кеткен елміз. Азаматтық өркендеуде күдіксіз үміт күттіретін миллиондаған адамдардың (казактардың. – С.М.) отандастық жағынан орысқа туыс болған, Россияға өз еркімен бағынған адамдардың осы күнгі халі, Шекспир тілімен айтқанда, «не өлу, не тірілу». Осындай халде ол орыс үкіметінен зор көңіл бөлуді, зор қамқорлық көрсетуді тілейді. Артта қалу себепті саналы түрде қорғану күші жоқ халыққа ерекше көңіл бөліп, аса еппен басқаруға әкімдеріміз борышты...» (1904 жыл, 155 бет.)

Осынша жалбарынғанымен, патша үкіметінің Россиядағы бұратана яғни отар халықтарды, олардың ішінде казакты, саяси жағынан да, экономика жағынан да, мәдениет жағынан да өркендетпеуіне көзі жеткен Шокан казактың өзінен шыққан әкімдерді түзету арқылы, халқының болашағына жол ашпақ болады.

Қазақта әкімшіліктің ертеден келе жатқан бір түрі – билік екенін жақсы білетін Шокан ол «қызметті» екіге бөледі: бірі – құдайдың өзі жаратқан «әділ» би; екіншісі патша үкіметі тарапынан тағайындалған жауыз би. Бірінші түрдегі билерге Шоканның көзқарасы төмендегідей.

«Ондай билерді, – дейді Шокан, – ресми түрде ешкім сайламайды да, бекітпейді де. Европаның ақындары, оқымыстылары, адвокаттары сияқты, олардың да (билердің. – С.М.) мәні қара басының беделіне ғана негізделеді. Шекспир мен Гетені жұрттың бәрі ұлы ақынға санайды, солардың данышпандығы туралы пікір, ешбір үкіметтің декретіне, ешбір халықтың ресми сайлауына негізделген емес» (1904 жыл, 167 бет).

Шоканның ойынша, осындай табиғатында дарынды туған билік кейде тұқым қуалайды.

«Мәселен, – дейді ол, – Орта жүзде Қаракесек руынан XVII ғасырдың аяқ кезінде шыққан Қазыбектің билігі (билік дарыны. – С.М.) тұқым

қуалап, өзінен (баласы) Бекболатқа, одан (немересі) Тіленшіге, одан (шөбересі) Алшынбайға ауған. Бұдан казактың билігі үнемі тұқым қуалай береді деген ұғым тұмау керек. Қаржас руындағы атакты бір байдың (Күшік. – С.М.) Шорман деген баласы, ел арасында бір ірі дауында 13 жасында жұрт тоқырарлық билік айтып, өмірінше «Бала Шорман» деген би болып еткен» (1904 жыл, 162 бет).

«Тұқым қуалаған билік» болсын, «қара басына біткен билік» болсын, Шоканның қолдайтыны – «жаратылысында би боп туғандар». Оның ойынша, «жалпыға бірдей әділеттік осындай билерден ғана шығады». Бұндай пікір марксизм қағидасына жатпайды. Марксизм қағидасы бойынша, тап бар қоғамда, жалпыға бірдей билік яғни әділеттік болған емес. Әрбір қоғамдық формацияда билік те үстем таптың таптық максатын орындау жолындағы құралының бірі болған. Ескі Римнің немесе Европаның атакты шешендері сияқты, казакта да қара басының шешендігі мен тапқырлығы арқылы халыққа би аты жайылған адамдар әр кезде болғаны рас, бірақ бұлардың ешқайсысы да еш уақытта таптық максаттан тыс тұрған емес, үстем таптың сойылын соқпай қойған емес.

Тумысынан би болғандарды қолдайтын Шокан казактың әкімшілік басқаруы патша үкіметіне көшкеннен кейін, биліктің басқа түрге яғни патша үкіметінің занына айнала бастауына кынжылады.

«Біздің облыста казіргі күнге дейін іс атқарып жатқан билердің соғына шұқшия қарасаң, – дейді ол, – одан жана бірдеме тапқымыз келгенмен, жаңалықты егіп те көргенмен, халықтың ескі түрден арыла алмай келе жатқанын көреміз. Орыс занының ықпалы елу жылдай жүргенмен, билердің соты бізден бұрынғы жүз жылдың немесе мың жылдың қалпында қалып қойды. Оның аты – халықтың ішкі ынтасының да, орыстың мекемелері мен заң орындарының да, үкіметтің ресми заңдық түр беруге тырысуының да ескі биліктің қарапайым түрін өзгертуге ықпалы жетпеді деген сөз. 1854 жылы үкімет: «Би атағын осы жылдың 19 майына дейін би атына ие болғандарға қалдыру керек алдағы уақытта бұл атакты, сұлтандық я старшындық қызметте алты жыл болғандарға немесе қандай дәрежеде болса да, патшадан шен алғандарға, халық қарапынан сайлану арқылы, округте бекітілу арқылы беру керек» («Бұратана елдерді басқару ережесінің» II томы, 2-бөлімі, 94 беті), – дейді. Бұл заңның максаты билер сотын көтеріп, оған чиновниктік мән беру болғанмен, іске аса қалған күнде, билік халықтың әдет-ғұрпынан, праволық жәйттерінен түк білмейтін байлардың қолына көшер еді. Ондайлардың казакқа керегі жоқ, өйткені 19 майға дейін казак арасында

билік құрып келген адамдардың саны қазір де билік құруға жетіп жатыр» (1904 жыл, 164 бет).

Тумысынан би болғандарды дәріптей отыра, «казак арасындағы дау-шарларды әлі де солар шешсін» дей отыра, Шокан бидің де қанаушы таптың сойылын соғатындығын айтып отырады.

Қазак арасына сайланған билерді қою әрекетіне кірісерде, патша үкіметі биліктің қай түрін ұнататындығын білу үшін, сол кездегі ауыл басқарушыларынан пікір жинаған.

«Үкіметке ондай пікірді айтушылар, – дейді Шокан, – болыстық управительдер, ауылдық старшындар, сұлтандар, билер және бай казактар; екінші сөзбен айтқанда, ордалық чиновниктер немесе чиновник болғысы келетіндер. Халық, яғни бай емес, чиновник емес, патшадан чин алмаған казактар, бұл мәселені татқылаған жиналыстарда аз болды, көп жерде атымен болған жоқ...» (1904 жыл, 156 бет.)

«Қоғам тұрмысындағы үстем таптың пікірі, – деп жалғастырады Шокан өз ойын, – халық пікіріне қарсы пікір деп қарау керек, неге десен, мәдениеттің жоғарғы сатысында жүрген елдерде де, дәрежелі немесе бай адамдардың тілегі, халықтың, көпшіліктің пікіріне әрдайым дұшпан боп отырады» (1958 жыл, 152 бет).

Дұрыс., тамаша пікір!

Қазақтың ескі билігін қалпында қалдырам деп тырысқанмен, оған күші жетпеуін көрген Шокан казак арасында әкімшілік және билік істерін жүргізуге патша үкіметі тарапынан тағайындалатын я сайланатын әкімдерді түзетпек халыққа адал қызмет атқартпак болады. Оның ойынша, казактан сайланатын әкімдер орыстың тілін, заңын білуге тиісті.

«Орыс тілін білмеген казак, – дейді Шокан, – оның заң-заңын да білмейді, ендеше, үкімет өзіне бағынышты халықтан (казактан, – С.М.) мүмкін емес нәрсені (орыс заңына бағынуды, – С.М.) талап етеді. Халық үшін түсінікті заң ғана қолайлы екендігіне күдік болмауға тиісті». (1904 жыл, 71 бет.)

Орыс чиновниктерінің әрбір қылығынан, – деп жалғастырады Шокан пікірін, – казактар тек өздерінің бостандығына жасаған шабуылды ғана көреді. Менің бұлай деуім, кейбіреулерге күйректік (сентиментальность) боп көрінуі мүмкін. Дегенмен расы – сол. Казактардың (патша) әкімдеріне сенімсіз қарауын Неплюев (1693 – 1773) те жақсы аңғарған (1779 жылы 31 июльде жазған хатына қараңыз). Генерал Капцевич (1772 – 1840) округтік приказдарға жазған бір нұсқауында: «Казактар не нәрсеге болса да, біздің крестьяндар сияқты қарамайды.

Зорлық-зомбылық көрген крестьян, сондай қылық жасаған адамды ғана айыптайды да, үкіметті айыптамайды. Ал жарты ғасыр бойына қысымшылық көргендіктен, бізге күдіктене карап үйренген Қазақтар жергілікті чиновниктің біреуінен жәбір көрсе, табан аузында үкіметтің ісі деп ойлайды деген». (1904 жыл, 157, 158 беттер.)

Шоканның өзі де солай ойлайды, сондықтан патша үкіметінің «әділ чиновнигі» болу мақсатымен, 1862 жылы Атбасар округінің сұлтан-правительдігіне кандидатурасын ұсынуын, одан құлауын жоғарыда айттық. Бұл жөнінде Ф.М. Достоевскийге 1862 жылдың 15 декабрінде жазған хатын: «Енді құмға қаңғырып кетем бе, кайтем?» – деп аяқтауын да ескерттік.

Құмға қаңғырғандай халге түскенін Шокан Аполлон Майковқа 1863 жылдың 6 декабрінде жазған хатында былайша хабарлайды:

«Хал-жайым осындай, – дейді ол, – өте жаман хал. Айса пайғамбар сияқты, мен де өзімнің крешімді (сенімімді деген мағынада. – С.М.) көтеріп келемін, бірақ үнсіз емес, зарланумен. Бұлай зарланудан ештеңе шыкпауына көзім жетеді, сонда да қарсыласу қажет» (1958 жыл, 568 бет).

Ешбір мақсатын іске асыра алмаған Шоканның өмірі осындай зармен өтті.

IV. ӘДЕБИЕТШІ ШОКАН

Шоканның қаламынан туған еңбектерге карағанда, ол – дүние жүзілік әдебиетті де, шығыстық әдебиетті де, Россиядағы бұратана елдердің әдебиетін де, казак әдебиетін де көп оқыған, оқыған шығармаларын зерттеген, оларға пікір айтқан адам. Бұл жағынан да шын мағынасындағы ғалым.

Әдебиетті зерттеу де – ғылымның бір түрі. Солай бола тұра, Шоканның ғылымдық өзге еңбектерінен әдебиеттік зерттеулерін бөліп алған мақсатым – өзіме көбірек таныс бұл мәселеде де оның елеулі еңбек атқарғанын көрсету.

Шокан – Европаның және орыстың әдебиеті туралы әдейілеп зерттеу жасамаған кісі. Оның шұқшия зерттегені – жалпы Шығыстың, Россиядағы бұратана елдердің, қырғыз бен казактың, әсіресе казактың, әдебиеті. Осы зерттеулерінде, ол қырғыз я казак әдебиетінің мұраларын Европаның немесе Шығыстың әдебиеті мұраларымен салыстырып

отырады да, содан казак, кыргыз әдебиетімен қатар, европалық және шығыстық әдебиетті де мол білетіндігі көрінеді. Енді осы сөзімізді дәлелдеуге тырысайық.

Қазактың жыршыларын Шокан «біздің рабсодтар» деп атайды. «Рабсод» – ескі Грецияның оқиғаларды айтып жүретін жыршылары, гректің «Илиада», «Одиссея» сиякты сюжетті ұзақ жырларын рабсодтар айтатын болған.

Шоканның рабсодтарды ғана емес, олар жасаған шығармаларды да, ол шығармалардың мәдениеттік маңыздарын да жақсы білетіндігін төмендегі сөздерінен көреміз.

«Гундар, печенегтер, уздар, аварлар жайында ғылым дүниесінде еңбек аткарып жүргендер, – дейді Шокан, – кыргыз-казактар мен қалмактардың қайдан шыққанын баяндағанда, оларды «гуннан тарағандар, Аттила монархиясы құлағаннан кейін Еділ бойына қайтқандар, көпке дейін «құты-гур», «азы-гур» аталып келгендер, – деген қорытынды жасап жүр. Расында, казак сиякты көшіп жүрген, жазуы жоқ, ешбір ескерткіші жоқ халықтың қайдан шығуын анықтау қиын. Ондай белгісіз елдің тарихын жасау қиын екеніне қарсы емеспін. Әйткенмен ешбір дәлелді факті болмаған күннің өзінде, осы елдің этнографиясын шұқшия зерттеген уақытта, біз дәл шындықты ашпағанмен, қою қараңғылыққа тескіндік сәуле түсіре алатын бірдемелерді таппай да қоймаймыз. Егер Гомердің¹ поэзиялық аңыздарынан, Геродоттың² ел аузынан жинаған ертегілерінен аздап болса да тарихтық қасиет тапсақ, егер өмірді қаншама бұрмалап баяндағанмен, әрбір ертегінің негізінде шындық жатады десек казактардың біріне-бірі жалғасып жататын аңыздарында, өмір бейнесінде, қазіргі әдет-ғұрпында, бұрынғы ата-бабаларының тарихтық мәні бар оқиғалары жатуында күдігіміз болмау керек» (1904 жыл, 190 бет).

Шокан кыргыз эпосы «Манасты» талдағанда, грек эпостарына тағы да оралады.

«Манас», – дейді Шокан, – кыргыздың ескі мифтерінен, аңыздарынан, ертегілерінен жиналып бір адам Манастың төңірегіне топталған «энциклопедия». Бұл жағынан ол даланың «Илиадасы» тәрізді. Бұл аса зор эпопеяда кыргыз халқының өмір сүруі, әдет-ғұрпы, географиясы, діншілдік медициналық ұғымдары, шетелдермен қарым-қатынасы түгел қамтылған. Біздің байқауымызша, бұл поэма кейінгі кездерде өзгеріп отырған сиякты. Поэманың әуелі прозалы жұмыктардан (ертегілерден)

¹ Гомер – гректің Айсдан көп ғасыр бұрын жасапты-мыс дейтін ертегілік ақыны.

² Геродот – Айсдан бұрынғы 480 – 425 жылдарда жасаған грек тарихшысы.

құралып, кейін жасалуы мүмкін. «Манас» өзара жалғасқан жеке оқиғалардан (эпизод) құралады. Екінші эпос – «Семетей» – «Манастың» жалғасы. Бұл – қырғыздың «Одиссеясы». Қырғыздар «Манастың» да, «Семетейдің» де әрқайсысын айтуға үш-үштен күн керек деседі. Онысы – өсіріп айтқаны болу керек... (Расында, «Манас» пен «Семетейдің» қазіргі жалпы саны – жарты миллион жолдық өлең. Оған «Сейтек» аталатын жалғасын қосса, тіпті көбейіп кетеді. Көлем жағынан, дүние жүзілік эпоста қырғыздың аталған эпостарынан зоры жоқ. – С.М.)

Одан әрі Шокан «Манастың» мазмұнын баяндап кетеді. «Көкетайдың асы» деген тарауын орыс тіліне аударады. «Манас» жырын алғаш қағазға түсірген, білім дүниесіне бірінші рет таныстырған, бірінші рет орыс тіліне аударған адам – Шокан Уәлиханов. Сол эпосты Шокан бірнеше еңбегінде атап, мәдениеттік мәнін зор бағалап отырады. Шокан қырғыз фольклорының ұсақ жанрларына да тоқтап, талқылау жасайды, баға береді. Бұл мәселеге осы жолы тоқтауға орын тар.

Европа эпостарынан Шокан Гомер жырларын ғана біліп қоймаған. Бұған Аполлон Майковқа 1862 жылдың, 6 декабріnde жазған хатының төмендегі сөздері куә.

«Қазақтарда жыр көп. Орта ғасырдағы Европа «Роланд¹ туралы аңызды» қандай мағынада ұқса, «жыр» деген сөзді мен нақ сондай мағынада ұғам» (1958 жыл, 567 бет).

Шоканның бұл сөзі аздап тоқталуды тілейді. Роланд жырының VIII ғасырда туғаны бәрімізге мәлім. Шоканның бұл жырлы атауында мән бар. Эпостық түрде көтеріңкі жырланғанмен, «Роланд» француз халқының өміріндегі белгілі тарихи жағдайға байланысты туды. Оның ертегілік түрде сипатталатын қаһарманы Роланд – тарихи адам. Қазақ эпостарының да қаһармандары – негізінде тарихи адамдар. (Бұл мәселеге кейін толығырақ тоқталамыз.) Шоканның оларды Роландқа ұқсатуы сондықтан.

Шокан қазақтың эпикалық жырларын кейде «Сага» деп те атайды. Сага – біздің дәуірдің IV–IX ғасырларында Ирландия топырағында туған жырлар. Олар да түр жағынан қазақ эпостарына ұқсап қалады.

Шоканның бір еңбегінде, қазақ ауыз әдебиетіндегі акындарды «біздің баяндар» деп атауы да тегін емес. Баян – орыстың әдебиетінде «жыр атасы». Орыстың атакты эпосы «Игорь полкы туралы сөзді» орыстар: «Баян шығарыпты-мыс», – деп аңыз етеді. Баян – қазақ эпосындағы Сыпыра жырауға ұқсайды.

¹ Роланд – француздың 778 жылы өлген, ертегі боп кеткен ері.

Шокан қазақ жыршыларының бір түрлерін «бард» деп те атайды. Мұнысында да мән бар. Европада (әсіресе Ирландия мен Шотландияда) «бард» аталатын жыршылар біздің дәуірдің алғашқы көзінен (II ғасырдан) мәлім. Олар – ел кезіп, жиын-тойларда қызғылықты жырлар айтып жүретіндер. (Орыстар бұндайларды «скоморох» деген.) Бардтар әдет жырларынан басқа, көпшілік кезінде тыннан өлендер шығарып, өзара айтысып та жүрген. Шоканның «қазақтан шыққан «бард» дейтіндері сондайлар. Қазақтың халықтық фольклорына европалық фольклордың ұқсастығын бірнеше еңбегінде айта кеп:

«Көп уақыттан бері, – дейді ол, – қазақтың аңыздарын, мифтерін, эпикалық жырларын, ертегілерін жинап, оларды зерттеген уақытта, менін қайран қалатын нәрсем олардың европалық, әсіресе славян халықтарының осы зәлтті шығармаларымен ұқсас, үндес келетіндігі. Абель Ремюзаға (1788 – 1832, Орта Азияны зерттеген француз ғалымы) еріп, мен де мұның себебін, бір кезде, Орта Азияда индогермандық тұқымдар мен татар (түрік-монғол деген мағынада. – С.М.) тұқымдарының аралас өмір сүруінен деп жорамалдаймын» (1904 жыл, 51 бет).

«Қазақ эпостары, – дейді Шокан тағы бір жерде, – Шығыстан гөрі индо-герман эпосына ұқсас» (1904 жыл, 155 бет).

Ядринцев Шоканды «Араб өлендерін жақсы көруші еді, учителі – Костылецкий екеуі бірігіп оқып, көркемдігіне қайран қалушы еді», – дейді. Бұл сөздің растығына Шоканның төмендегі пікірі дәлел.

Поэзияға бейімділік өлеңді ауызша шығарушылық көшпелі тұқымдардың бәрінде де бар. Бәдәуилердің (арабтың көшпелі тұқымы. – С.М.) поэзиялық ақылы мен өлең шығарғыштығы – Европаға жақсы таныс. Арабтың құмдарын кезіп, шатырларында болған саяхатшылар, бәдәуилердің жалаңаш жүрген балаларына дейін, мейлі қандай сұрауға болса да, ырғағы, ұйқасы дәл, төрт жолды өлеңмен табан аузында жауап беруіне қайран қалып жазған. Монғол-түрік тұқымдарында да осындай өнер бар. Бұндай өнер конуға үнемі бейғамдық қалыпта кешіп жүруі себеп пе, әлде табиғаттың арасында есіп, жарқын жұлдызды аспанды, шетсіз, шексіз көгал даланы көріп, содан ақындық ойлар, әсерлер алуан ба, көшпелі далалықтардың поэзияға әуес екені рас. Неге олай болуын талдап жатудың қажеті жоқ. Ол жайды табиғатты тексерушілер, табиғаттың адамға жасайтын әсерін тексерушілер баяндай жатар. Біз көз көрген фактіні ғана баяндаймыз.

«Татар (түрік-монғол деген мағынада) халықтарының ішінде, – деп жалғастырады Шокан пікірін, – поэзияға бейімділік жағынан бірінші

орынды казактар алады десек кателеспеген болар ек. Олар туралы біз Шығысты зерттеген ғалым Сенковскийдің арабтар туралы айтқан пікірін алға тартар ек. «Бәдәунлер. – дейді Сенковский. – жаратылысынан өлең шығарғыш акын боп туады», казак бардтарының өлендерінде, өлшем жағынан араб акындарындай дәлдік болмағанмен, бұның да мөлшерлі түрде өлшемі, үйлесі бар. Түрік тілдерінің ішінде ерекше орын алатын казак диалектісі, араб тіліндей шындалған, бейнелеп сөйлеу жағынан ретке қойылып болған тіл емесі рас. Ендеше бұл екі тілде жазылған шығармалардың поэзиялық құндары да баскаша. Дегенмен далалық казак поэзиясының араб поэзиясына ұқсастығы көп. Екеуі де далада туғандықтан, сюжеттерінің бір жакты болуы, көшпелі тұрмысты, салтты, рулардың араздасу, жауласу жайларын өте ұқсас түрде суреттейді» (1904 жыл, 193 бет).

«Түркі тілдес елден шыққан мұсылмандар, – дейді Шокан бір еңбегінде. – діннің бір жакты бас катыратын (схоластика) оқуынан басканы білмейді. Өзге білімге олар шектен шыға топас және икемсіз. Ал олардың пұтқа табынатын (язычество) туыстары, оқу жағынан төмен тұрғанмен, ақыл-ой жағынан жоғары тұрады. Кезбелік өмір сүретін якуттар мен монғолдарда, халықтық мінез барын былай қойғанда, поэзия бар, ендеше өзіне тәуелді тынысы бар, бұл тыныс шағын болғанмен, өз басына өзі не болатындығын, алға басарлық (прогрессивный) өмірі барлығын көрсетеді. Мысалы, якуттың поэмаларын (фольклорлық. – С.М.) оқып көріңізші. Щуркиннің айтуынша («Якутияға сапар»), ол поэмалардың поэзиялық қасиетімен қатар, тарихтық мәні бар. Поэма-ның сипаттауынша, Оногой-бай (осы есімді поэманың қаһарманы) – 150 кісімен Алтай тауынан шыққан адам. Мифтің олай деуінде негіз бар: Енисей бойындағы Қарағас татарларының ішінде күні бүгінге дейін «Саха» есімді болыс бар. Якуттар да өздерін «Саха» дейді. Якутта бұндай поэмалар көп: жерлерін тастап Оногой-баймен бірге көшкен, оның қолын басқарған «Элей-батыр», «Басыни-батыр», «Немей-бай-Тойон»..., бұлардың бәрі де халықтық өмірдің жеке дәуірлерінен тарихтық өшпес із қалдырған шығармалар. Халықтың діндік және әдеттік өмірімен таныстыратын поэмалар: «Мохсогол», «Харылан», «Эбирен-Эмеяхсин»; романтикалық поэма «Қаланның-қыз-батыр» махаббаты жырлайды. Енисей губерниясының Минусин уезіндегі қарағастар мен Том губерниясындағы телеут және керейттер арасында да бұндай ертегілер мен аңыздар көп. Оларда «қожадан көп білетін құлдар болады, бірақ сөйлей алмайды», «ақыл сақалға бітпейді» деген сияқты

өмір шындығын сипаттайтын мақалдар да толып жатыр» (1904 жыл, 181 бет).

Бір еңбегінде Шокан буряттың халықтық поэзиясын да осылай бағалап кетеді. Қашқарияға барған сапарында, Шокан – ұйғырдың өзге тіршілігімен қатар, әдебиетіне де көз салған кісі. Бұл мәселемен біраз шұғылданғаннан кейін оның келетін пікірі:

«Шығыс Түркістандағы басым тіл – ұйғырдың жаңа тілі. Бұл тілге аударылған әдебиет өте бай. Парсы тілін халқы білмегендіктен, олар араб пен парсы тіліндегі діни мазмұнды әдебиетті аударып алған. Кіші Бұхараның аударма әдебиеті каншалық бай болса, өз әдебиеті соншалық кедей¹. Кіші бұхаралықтардан атаққа шыққан бір де акын мен жазушы жоқ. Ұйғырдың өзіндік шығармалары – шарифаттық қана кітаптар. Ал олар өзге халықтағы осындай кітаптармен салыстырғанда, соқыр сезіммен (фанатизм) бүлінбеген; біраз шығармалары жергілікті елдің тарихына арналады. Тума акындары жоқ Шығыс Түркістан Мир Әлишер Науанді (1441 – 1501) көп оқиды. Өзіндік поэзиясы – халықтық өлеңдер ғана. Төрт жолдан құралған бұл өлеңдер саяси немесе махаббаттық тақырыпқа арналады. Ол өлеңдер негізінде мұнды келеді.

Музыкасы туралы, –деп жалғастырады Шокан пікірін, – кіші бұхаралықтар бұл мәселеде Орта Азия халықтарының ішінде төрден орын алады. Олардың музыкалық хоры екі ішекті дутар мен 18 ішекті ситардан құралады. Оларды ысқышпен (смычок) ойнайды. Ғиджактың ішегі – кыл, оны виолончель сияқты тұтады. Рабап немесе калун, оны цимбал (алға өңгеріп тартатын көп ішекті аспап. – С.М.) сияқты ысқыштармен шертіп күйге келтіреді. Және ұсак даб (дабыл) бар. Кіші Бұхараның әр қаласында, қытайдың гонгонгы мен дабтан құралатын ресми музыка бар. Әкімдердің асқа отырған шағында, даусы тұрпайы бұл музыка мұнаралардың төбесінде ойналып тұрады. Тек қытай салтында шуды көтермейтін күндерде ғана ойнамайды. Тойлардың ешқайсысы музыкасыз өтпейді. Бір немесе екі әнші алақандарын соғады да, дабқа қосылып Әлишердің өлеңдерін оқиды, одан кейін отаншылдық (патриотический) немесе махаббаттық жырларды айтады. Жалпы алғанда, кіші бұхаралықтардың салты сөгерлік емес, мақтарлық нәрсе. Қытайлар түркістандықтарды күдікшіл, айлакер жалғаншы, екі жүзді, надан деп кінәлайды, ал азиялықтар қытайды қорқақ, дінсіз, бұзылған

¹ Шоканның бұл пікіріне қосылуға болмайды. Біздің байқауымызша, ұсак және ірі сюжетті халық жырлары ұйғыр халқында да көп. Орхонша жазуы V ғасырдан, арабша жазуы XI ғасырдан басталған бұл елде көне дүниеден келе жатқан жазба әдебиет мұралары да аз емес. (С.М.)

деп сөгеді. Үнемі құлдықта болып келген, өктемдік пен әділетсіздік көріп келген бұл халықтық (ұйғырлардың. – С.М.) мінез-қылығында күдіктенімпаздық, сабырсыздық, өтірікшілік сияқты жаман мінезі бары рас, бірақ сонымен қатар, егер басқаша жағдайға қойса өркендеп кететін, өзге мұсылман елдерінде кездеспейтін жақсы мінез-қылықтар да аз емес...» (1904 жыл, 412–413 беттер).

«Қытайлар (әкімдері. – С.М.), – дейді Шокан тағы бір еңбегінде, – ұйғырлардың отанын сүйетін өлеңдерін айтуға тыйым салады, бірақ онысы – босқа әурешілік» (428 бет).

«Қытайдың әкімдері мен бектері халыққа күштері келмейтін салық салатындықтан, – деп дәлелдейді Шокан ұйғырлардың отаншылдық өлеңдеріне қытайлар қанша тыйым салғанмен бәсеңдемеу себебіне тоқталып, – заңсыз талауға ұшырататындықтан, алдап та жейтіндіктен. Алты шәһәрдің адамдары (ұйғырлар. – С.М.) қытайларды да (әкімдерді. – С.М.) өз арасынан шыққан чиновниктерді де жаны түршіге жек көреді. Қытайлар (әкімдер. – С.М.) оларды өздеріне тартуға тиісті еді, бірақ оны істемейді. Жан-жағынан бәрін жау көретін қытайлар ашуын халыққа төгеді. Оны амалсыз көтеретін халық, кек алатын күнді – қожалардың (көтерілісті бастаушылардың деген мағынада. – С.М.) келуін күтеді... Ал қытайлар әрбір көтерілісті басқаннан кейін құтырынып алады да, халықты талан-таражға ұшыратады, әйелдерін зорлайды, мешіттерін қиратады, жазалайды, сөйтіп кедей сорлылардың үрейін ұшырады. Ал азды-көпті ықпалы бар адамдарды (байлар, бектер, діншілдер. – С.М.) қытайлар бүліншілікке қатынасса да жазаламайды, оларды бұрынғы қызметінде қалдырады, дәрежесін өсіретін топтар (қытай әкімінің дәрежесіне қарай киім түстері өзгеше болады. – С.М.) береді» (1904 жыл, 527, 528 беттер).

Шокан ислам дініне қарсы бірнеше еңбегінде «бұл дін поэзияны жояды» дей отыра, кейде өзіне-өзі қарсы шығады:

«Орта Азия хандықтарымен іргелес отырудың, татар сауатын білудің аркасында, казак жастары шағатай тілінде жазылған романдарды, поэмаларды, ертегілерді оқуға мүмкіндік алды. Шағатайдың, эпикалық немесе әңгімелік шығармалары не Шамилдің оқуына¹ (арабтардың грек империясымен соғысуы туралы, немесе Горацийдің² Лигуриндерді³ мақтауы (Маулауы-Жамидің⁴ Мырза-Хамдан есімді балаға

¹ Дін соғысы қазауат.

² Гораций – Айсандан бұрынғы 658 жылдары жасаған Рим ақыны.

³ Гораций тұсындағы күшті ру.

⁴ 1414 – 1492 жылдары жасаған Иран ақыны.

ғашық болуы) сияқты тақырыптарға арналады: кейде ешбір мағынасы жоқ тақырыптарға құрылады (мысалы, бұлбұлдың гүлге ғашық болуы, қытай ханзадасының түсінде елесін ғана көрген қызға ғашық болуы).

Әрине, – деп жалғастырады Шокан бұл пікірін, – адамның мінез-құлқын бұзатын, ақыл-ойын тұмандандыратын бұндай шығармалардан еш пайда жоғын, залалдығын санасы дұрыс адам бекер демейді. Әмір Мир-Хайдар тұсында бұхарлықтарға «Әбу-Мүслім»¹ романын оқуға тыйым салынған, өйткені бұл поэманы тыңдаған фанатиктер, тобымен Персияға аттанып, олармен соғысқан, алдарына парсыларды не жеңу, не шәһид болу мақсатын қойған. Міне, татар оқуын қазақ арасына таратудың зияны осындай» (1958 жыл, 231 бет).

Шоканның бұл сөзінде қайшылық бар дейтін себебіміз: шағатай аталатын әдебиет тек діншілдік тақырыпқа ғана құралған жоқ. Онда «Жүсіп – Зылика», «Ләйлі – Мәжнүн», «Фархат – Шырын» сияқты халықтық өмірден алынған тамаша поэмалар да, тамаша жырлар да көп. Шағатайша, немесе татарша хат білу, қазақ жастарына жаңағы аталған – дүниелік тәрбиелік мәні зор шығармалармен танысуға да мүмкіндік берген. Бұл прогресті көрмеу – кателікке ұрындырады.

Шокан: «Ислам татардың да халықтық әдебиетін жойып жіберді», – дейді. Ол пікірінің де кателігін татардың ауыз әдебиетінде күні бүгінге дейін сақталған халықтық жырлар, мақал-мәтелдер, ертегілер дәлелдейді.

Шокан Еуропаның және орыстың жазба әдебиетін де көп оқыған сияқты, онысы бірнеше шығармаларынан көрініп тұрады. Шекспир, Гете, Теккерей, Пушкин сияқты классиктерді, оқушыларына ол үнемі үлгілі адамдар есебінде тартып отырады. Оның орыс акындары: Полонский, Григорович, Майков, Дуров, Курочкин тағы басқалармен таныс, дос болғанын білеміз.

Басына ауырлық түскен бір күндерде, Шокан өз халін Пушкиннің «Бакшасарай фонтаны» поэмасының геройына ұқсатып: «Отырды Гирей тұнжырап, аузында оның...» деген сөздерін мысалға алады (1958 жыл, 564 бет).

Потанин Шоканды «Лермонтовты жақсы көруші еді, өзі мінез-құлық жағынан соған ұқсайтын еді, достары оны «Даланың Лермонтовы» дейтін еді, Лермонтов шығармаларын жатқа айтуды жақсы көретін еді», – дейді. Бұл сөздің растығын төмендегі факт дәлелдейді: Құлжа күнделігінің бір жерінде Шокан адамның жеңсікқойлығын сипаттай кеп:

¹ Мұхаммедті емес. Әзірет Әліні пайғамбар көретін ирандықтармен соғысқан Әбу-Мүслім туралы эпикалық роман.

«Бізді бәрі де жалықтырады, – дейді ол, – орыстың жазық жерінде тұрсақ, Кавказға құмартып, оның ақ басты Қазбегін көруге, Альпі тауын көруге, қираған камалдың қабырғасына ұксаған онын шындырын, сылдырап аққан бұлақтарын көруге ұмтыламыз. Тағдыр осындай жерге айдап бара қалса, алғаш қайран ғап, таңданамыз да, артынан камал сияқты шындыр мен сылдырап аққан бұлақтан да зерігіп жанымыз тағы да еркіндік іздейді, ақ қайыңды, таныс қарағайлы өлкелерге, далаға барғысы келеді» (1958 жыл, 464 бет).

Бұнда айтылып отырған «камал сияқты шын» да, «сылдырап аққан бұлақ» та Лермонтовтың «Демон» поэмасының екінші бөлімінен алынған сөздер. Шокан «Россияда тұрса, Кавказды ансайтын, оған барса, орыстың орманды даласын ансайтын», – деп Лермонтовтың өзін айтып отыр. Лермонтовтың тағдыры солай болғанын өмірбаянынан жақсы білеміз.

«Шоканның әдебиеттік ойының ұшқырлығы сондай, – дейді Ядринцев, – ол орыстың сол кездегі жас ақыны Всеволод Крестовскийге (1840 – 1895) шығыстық тақырыптар беріп, сол тақырыптарға жазған өлеңдерін достарының бастары қосылғанда оқып та жүрді».

Европаның, орыстың да жазба әдебиетін жақсы біле тұра Шокан олардың ешқайсысына да арнаулы талдау жасамайды, тек талқылап отырған мәселесіне қажеті бар жерде, қажетті жазушыны ғана атайды. Бұған себеп: Шокан тұсындағы казакта жазба әдебиеттің жоқтығы болуға тиісті деген ой келеді. Дүние жүзілік фольклорды талдағанда, Шоканның мақсаты казак фольклорымен салыстыру екенін жоғарыда айттық. Олай салыстырарлық жазба әдебиет казакта болмағандықтан, Шокан оған тырыспайды.

Ендігі біраз сөз Шоканның казак фольклорын тексеруі жайында. Ғылым дүниесінде казактың эпосы мен фольклоры туралы бірінші рет зерттеу жүргізіп пікір айтқан адам – Шокан Уәлиханов. Одан бұрын жасаған немесе онымен замандас (Радлов, Потанин тағы басқалар) Шығысты зерттеуші адамдар казактың эпосы мен фольклорын жинауда, жариялауда елеулі еңбек атқарғанмен, ол шығармалардың тарихтық, мәдениеттік мәнін Шоканша талдап, Шоканша пікір айтып көрген емес. (Потаниннің «Орта ғасырдағы Европа әдебиетінде шығыстық сарын» есімді кітабы Шокан өлгеннен көп уақыт кейін жарияланды.)

Шоканның казак фольклорын шұқшия зерттеп, пікірлер айтуына бірнеше себеп бар. Бірінші себеп: бұл тілді жақсы білетіндігі; екінші себеп: өзімен замандас Орынбай, Шеже, Шал, Жаманқұл, Жанақ, Кемпір-

бай, Құлтума сияқты атақты акындармен кездесіп, олардың жанынан шығаратын өлеңдерімен қатар, халықтық ескі жырларды да айтқанын естуі, солардан естігендерін жазып алуы; үшінші себеп: дүние жүзілік фольклормен кең таныстығы.

Шоканның зерттеулерін талдаудан бұрын, оның қазақ акындарына берген бағасын еске ала кетуіміз қажет.

«Тарихтық жағынан алғанда, – дейді ол, – халықтың (қазақтың. – С.М.) поэтикалық жаны тамаша. 1) Акындардың тұтымдылығы ғажап болғандықтан, батырлардың жорығын сипаттайтын көне заманның жырлары, тіл құрасы жағынан жаңа заман үшін біраз ескіргенмен, Алтын Орда көзінің тарихи шындығын айқын бейнелеп береді. 2) Әр дәуірде жасаған акындар, өз тұсының оқиғаларын халықтың есіне тамаша жырлармен сіңіреді, олардың бәрі бір-бірімен тұтасқан мәдениет мұрасы болып қалады. 3) Әдет-ғұрыпты, мақал-мәтелдерді, салт заңдарын бойына түгел сыйғызған поэмалар, халқымыздың өткен тарихындағы рухани өмірінің бейнесін береді, тарихи оқиғаның қайдан шыққан ізін көрсетеді. Қазақтың өткен дәуірдегі ертегілері мен сенімдерін тың сақтауы ғажап. Одан да ғажабы – кең даланың қай жерінде айтылатын жыр болса да, мазмұн жағынан да, түр жағынан да бір-біріне дәл ұқсайды. акындардың аузында жазбадағы хаттай сақталады. Сауатсыз, көшпелі қазақ елінің ауыз әдебиетінің мұншама дәл сақталуы – қайран қаларлық іс, бірақ бұл – ешбір күдік келтіруге болмайтын факт» (1904 жыл, 193 – 194 беттер).

«Ғасырлар бойы ауыздан-ауызға көшіп тарауына қарамастан, – деп қайталайды Шокан жаңағы пікірін тағы бір еңбегінде жалғастыра түсіп, – шығарушыларының жадына тоқығыштығы (память) ғажап күшті болғандықтан, халық сүйіп тыңдайтындықтан, қазақтың батыр аталары жасаған жорықтар туралы көне жырлары мен аңыздары, ертегілері күні бүгінге дейін таза сақталып, кең даланың әр тұсынан жиналғандары біріне-бірі өте ұқсап жатады. Ескі татарлардан (Алтын Ордадан. – С.М.) сақталған халықтардың ішінде, қазақ барлық сенімімен де, әдетімен де, ойын-сауығымен де, әр кезде жасаған акындарының тарихтық мәні бар оқиғаларды баяндайтын поэтикалық құны күшті аңыздар, өлең-жырлар жасауымен де, музыка мен сауыққа құмарлығымен де, халықтық заңның көптеген кодекстерін сақтауымен де, соттық шешімдерімен де, полициялық («тәртіп сақтаушылық» мағынасында. – С.М.) шараларымен де, ең ақылдылардың қатарына қосылады. Өзіндік қасиеті зор бұл халықтың өткен тарихындағы елеулі оқиғалардың да, та-

маша адамдарының да есінде сақталмаған біреуі жоқ. Бұлардың біреулерін – акындар жырларымен, енді біреулерін музыканттар сыбызғы мен қобыздың үнімен халықтың есіне өлместей, өшпестей ғып сіңіріп тастаған» (1904 жыл, 295 бет).

Шокан – осы шығармалардың бәрін де оқыған, бәріне де терен сүніп, ғылымдық еңбегіне қажетті асылдарының бәрін алып шыққан, соларды қолына ұстап отырып қорытынды жасаған адам.

Ендігі біраз сөз қазақ әдебиетінің шығармаларымен Шоканның қалай танысып, қалай зерттеп, қандай қорытынды шығаруы туралы. Оны баяндардың алдында, төмендегідей бір жағдайды еске ала кетпей болмайды.

Қоғамдық формацияның қандай дәуірінде болмасын, өзге пікірлермен қатар, көркем әдебиеттің де белгілі бір саяси орталықтың немесе саяси ортаның төңірегінде өрбитіні мәлім: мысалы, гректің ескі фольклоры Эллада (Гомер өскен өлке) көзінің орталығы Афинада, Римнің ескі фольклоры осы империяның орталығы Рим қаласында, орыстың ескі фольклоры сол кездегі орталық Киев төңірегінде, қазақтың орта ғасырдағы фольклоры (әсіресе эпосы) Алтын Орданың Ноғайлы атанған көзінің төңірегінде өрбуі, бәрімізге тарихи фактілерден мәлім.

Жазба әдебиет те осылай: ренессанс дәуіріндегі Италия әдебиетін Рим төңірегінен, Францияның әдебиетін Париж төңірегінен, Испания әдебиетін Мадрид төңірегінен, Темір дәуірінің әдебиетін Самарқан мен Бұхар төңірегінен, XVIII–XIX ғасырдағы орыс әдебиетін Москва мен Петербург төңірегінен іздемеуге шамамыз жоқ. Жазуы бар барлық халықтың әдебиеті де өздеріне тән осындай орталықтар төңірегінде құрылады.

Қазақтың бергі өмірін алсақ, Орта жүздің XVIII ғасырдағы ордасы Абылай ханның төңірегінде топталған; Кіші жүздің XIX ғасырдағы акындары Бөкей ордасының төңірегінде топталған, XIX ғасырдың орта тұсында Ұлы жүздің сұлтан-правителі болған қазақтар «хан тұтқан» Тезек Әділөвті де, Ұлы жүздің руларынан шыққан акындары (жақтаушылары да, сынаушылары да) төңіректеп жүрген.

Сол кездегі Көкшетау дуанының сұлтан-правителі Шыңғыс Уәлихановтың да (Шоканның әкесі. – С.М.) төңірегі сондай: Орынбай, Арыстанбай, Жанак, Шал, Кемпірбай, Шөже, Тоғжан сияқты акындар соның төңірегінде өріп, жусаған.

Неге бұлай болуды бұл арада ұзақ баяндап жатудың қажеті жоқ, себебі: бұл мәселе – марксизм қағидасымен әлдеқашан дәлелденген нәрсе: саяси орын – тап тартысының орны, үстем тап өз ықпалын, идеоло-

гиянын өзге түрімен қатар әдебиетке де жүргізеді, оны да өзінің таптық құралы ғып жұмсауға тырысады, бұл жайда ыркына көнбегендерді үстем таптың өкілі – әкімдер күшпен тұқыртады, оған да көнбесе, күшпен құртады. Орыс өмірінде бұған өткен ғасырдағы Чернышевский тобы, қазақта Исатай мен Махамбет тобы куә.

Шоканның бакыты – ес білген шағынан бастап, әкесінің ордасын төңіректтейтін акындар, жыршылар, әншілер, күйшілер (сыбызғышылар, кобызшылар, домбырашылар) сияқты казактың өнер иелерін тындап өскендігінде. Оған: «Едіге» жырыи Күрлеуіт Жұмағұл акыннан алты жаста естідім», – деуі куә.

Ер жете, казак даласынын көп өлкесін кезген Шокан жүрген жолында кездескен акын-жазушылардың, әнші-күйшілердің көбімен сырласып, көптеген өлең-жырларды, ән-күйлерді жазып ап отырған.

Қазак фольклорын жинауда осынша көп еңбек сіңірген Шоканның бір пікіріне косылуға болмайды.

«Мен, – дейді ол, – өкінішін коса айтканда, Ұлы жүзден не бір акын, не бір кобызшы таба алмадым. Олар өлеңнің өзін де сирек айтады, егер айта қалса, «Бойдай талым» деген әнге косып, не «Ак ешкіні», не «Қара жорғаны» ғана айтады. Өлең-жырға шоркактығын Үйсіндердің өздері де жасырмайды. «Өлең-жыр (олардың санасында осындай миф бар) деседі олар аспанда ұшып жүріп, әр елге қонады екен де, өлең үйретеді екен: кей елде көбірек түнейді екен, кей ел оның дауысын алыстан естиді екен, кейде қасқыр боп ұлиды екен. Өлең-жыр Орта жүзде қонған, біз оның алыстан дауысын ғана естиміз де, шақырып ала алмаймыз» (1904 ж., 51, 52 беттер).

Бұл сөздерге косылмайтын себебіміз: Шокан Ұлы жүзді (қазіргі Жетісу өлкесін) аралаған шақта, Жалайыр руынан – Бактыбай, Шапырашты руынан – Сүйімбай, Дулат руынан – Мәйкөт дейтін тағы басқа көптеген аса ірі акындар болған. Жамбылдың руы Екей туралы:

*Екейде елу бақсы, сексен ақын,
Шұлайды жсын қаққандай кешке жақын, –*

деген өлең осы кезде шыққан. Аталған акындар, әсіресе Сүйімбай мен Бактыбай, Шоканның туысы және досы Тезек төре Әділевпен аралас-құралас жүрген; Сүйімбайдың да, Бактыбайдың да Тезек төрені қатты сынаған өлеңдері болған. Олар эпостық жырларды да көп айтқан. Шоканның бұларды білмеуі ғажап.

Жинаған казак фольклорын Шокан –жекелеп те, топтап та зерттеген адам. Жекелеп зерттеген шығармалардан оның ерекше талдағаны – «Едіге» жыры.

«Бұл жырды, – дейді Шокан, – мен ең алғаш 1841 жылы, Аманкарағай дуанында кешіп жүретін Күрлеуіт Қыпшақ Жұмағұл (дұрысы – Жаманқұл. – С.М.) акыннан естідім. «XV ғасырда шықты» деп шамалайтын бұл жырдың (рапсодия) жаксы сакталуы мені аса қайран қалдырды. Токтамыс хан мен Темірланның болуы туралы ешбір күдік болмаса, Едігенің де болуында ешбір күдік болмауға тиісті. Ол – жырлармен ғана емес, жазба фактілермен де дәлелденеді. Ибн-Араб шаһтын (араб саяхатшысы. – С.М.) айтуынша, Едіге Темірлан шайтандарының («өжет» деген мағынада. – С.М.) бірі болған. Халфиннің оқулығында (хрестоматия) Едігенің Қазан татарларының аузынан жазып алған ата тегі бар. Орта жүздегі Ұлытаудың батыс жағында, таудан жекелеу тұратын бір шоқы «Едіге» деп аталады. Сол шоқының төбесінде, өлген ерлердің қабырының үстіне салатын күмбездер зәлтті, тастан берік қалған оба (монғолша – обо) бар; жұрт оны «Едіге обасы» дейді. Қазақтар оны – «әулие» деп, қасына апарып, құрбандық шалып жүреді. Бұрын мал көп сойылады екен. Қазір сиреген. Енді обаның қасына өскен шырпыларға шүберек немесе жылқының қылын байлайды. Александр Иванович Шренк бұл обаны көріп, дәл суретін салып алған. Токтамыс ханның зираты қайда екені мәлім емес. Онымен тұстас адамдар мынау: Едіге, Кекжанбай, Қара Қыпшақ Қобыланды; жырда аталмайтын Кненбай, Құдайберді, Қосдәулет, Қара Қожа. Қара Қожаны қазақтар «Арғынның, атасы» дейді. «Ол Оккесті Сабағаның баласы еді» деседі. Рашид-ад-диннің айтуынша, Қара Қожа Токтамыс ханнан Темірланға елші боп барған. Есіл өзенінің жағасында «осы ерлердің қабыры» дейтін обалар бар, олардың анық-танығын қазып көрмей, білу қиын. «Едіге» жырының бір түрін сұлтан Шынғыс Уәлиханов Күрлеуіт Қыпшақ Жұмағұл акыннан жазып алған; соны әркімдердің аузында жүрген варианттармен салыстырып, екінші түрін жасаған; үшінші түрін Арыстанбай акынның аузынан жазып алған. Осы үш түрін 1842 жылы әкем, Ахмет Жантурин (Әбілхайыр ханның ұрпағы) және мен – үшеуіміз салыстырып отырып, қазіргі вариантын жасадық...» – дейді (1904 жыл, 224, 225 беттер).

«Едіге жыры» XIV ғасырдың оқиғасын сипаттайды, – дейді Шокан, – ендеше ол туралы поэма XV ғасырдың басында тууға тиісті. Оған дәлел – жырдың ішінде күні бүгін қолданылмайтын ескі сөздер көп. Тағы

бір тамашасы – жырда парсының я арабтың ешбір сөзі жоқ. Ал Мұхаммед діні тарағаннан кейін араб пен парсы сөздері, жыр түгіл, оқымаған карапайым адамдардың да әңгімелерінде кездесіп отырады.

Токтамыс ханмен араздасып Темірланға кеткен Едігені, Кекжанбай қуып жетіп, төмендегідей сөздер айтады.

*Ал, Едіге, сен енді, қайт сәнә,
Қайтып Еділ өт сәнә.
Еңсесі биік боз орда,
Еңкейіп сәлем бер сәнә.
Ернеуі жұқа сары аяқ
Ер сарқытын іш сәнә,
Жауырындары жақталы,
Түйме бауы тартталы,
Үстіңе ал-қаракес
Тон береді, ки сәнә.
Көк ала жорға,
Көк дауылпаз байланып,
Тұтам бауы сом алтын
Ақ сұңқар құс береді,
Кол айнала шүй сәнә...*

Шокан одан әрі, Ибраһим Халфиннің 1822 жылы басылған оқулығында Едіге туралы берілетін мәліметтерге кідіреді де, «Ғылымдық құралым шағын менін Едіге туралы барлық білерім осы», – дейді (1904 жыл, 223–229 беттер).

Шокан заманы үшін бұлай тексеру де аз боп жатқан жоқ. Бұл – шын мағынасындағы ғылыми зерттеу. «Едіге» мәселесінде Шокан зерттеумен ғана қанағаттанып қоймай, жырды қысқаша түрде орыс тіліне аударады. «Едіге жыры» (Шынғыс жасаған вариант. – С.М.) профессор П.М. Милиоранскийдің басқаруымен 1905 жылы Петербургта араб әрпімен басылып шықты. Бұл баспадан біз екі нәрсені көреміз: бірі – Шоканның қолжазба үстінде көп қызмет атқарып, көп түсініктер бергені, олардың ғылымдық маңызы; екінші – аударған жерлерін оригиналымен салыстырғанда мағына жағынан да, көркемдік жағынан да дәл шығатындығы.

Қазақ эпостарынан Шоканның тағы бір ерекше көңіл бөлген нәрсесі – «Қозы Көрпеш – Баян сұлу». Шоканның бір жақсы қылығы – көңіл бөлген нәрсесінің бәрін, бақайшағына шейін шағып білмей тынбауы.

Мысалы, казакта күні бүгінге дейін айтылатын «Ала тайдай бүлдірді» деген мәтел бар. Шокан осы сөзге де көңіл бөліп, не себепті шығуын табады.

«Бұл аңыздың жайын маған қалмақ түсіндірді, – дейді Шокан, – Құлжада мен ойроттың ескі жырларын көп білетін картпен кездестім. Ол маған Хо-Урлуктың ноғайларды және казактарды қалай жеңуі туралы көптеген аңыздар айтып берді. Бұл туралы айтылатын казак жырлары мейлінше қайғылы да, қалмақ жырлары мейлінше шат. Осы жырлардан мен жоғарыда айтылатын мәтелдің кілтін таптым. Үрейлі ноғайлар («казак» мағынасында. – С.М.) күн сайын қалмақ тарапынан шабуыл күтеді. Қалмақтар ноғайлардың күшінен сескеніп, шабуға бата алмайды. Бір күні түнде, ноғай ұлысы жатқан жерде, байлауда тұрған бір ала тай шешіліп кетеді де, үйіріне шабады. Күзеттегі ноғайлар ала ғайды жауға жорып «аттан» салғанда, ұйқыдағылары шошып оянып, есенгірегендер не болғанын білмей, жерін, малын, мүлкін тастай қашады. Қалмақтың хұнтайшасы (бегі) мұны пайдаланады да, жерін басып қалады. Содан бері бұл ара қалмақ жері боп қала береді. «Ала тайдай бүлдірді» деген сол».

Осы сияқты «ұсак» сөздің, астынан ірі мағынаны қазып шығару Шокан еңбектерінде көп кездеседі. Тақырыбымызға оралайық.

– Белгілі «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» оқиғасын, – дейді Шокан, – мен атакты Жанақ акыннан (Ұлытауды мекендейтін Бағаналы руынан шыққан. – С.М.) өлең түрінде естідім. Ол өлең төмендегі түрде келеді:

*Мекен іздеп, жсігіттер, кел кетелі,
Ортасында Көктөбе белгі етелі.
Азаматтар, ерінбей тыңдасаңыз,
«Қозы Көрпеш – Баянды» тербетелі.*

Бұл жырды естуімен ғана қоймай, Шокан «екі ғашықтың моласы бар» деген жерді іздейді. 1856 жылы Семейден кырғыздың Ыстық көліне саяхат жасаған ол жолшыбай Аякөз өзеніне (және қаласына) соғады да, Қозы Көрпеш пен Баянның моласын іздеуін төмендегідей сипаттайды.

«Мен Аякөзді өте сүйем, – дейді Шокан, – және опыма мақтапам, себебі: сұлу Баянның алтын шашты Қозы Көрпешке ғашық болуы туралы жасалған поэтикалық ғажап ертегі осы өзеннің жағасында туған, сондықтан менің олар жатқан құмбезді іздеуім аз себеп емес. Екінші

номерлі бекет (казыналық қоналқы орындар. – С.М.) тұсында, біз өзеннің оң жағына өттік. Мезгіл түн еді. Содан он шақырым жердегі төртінші бекетке жетпей, казактың атакты поэмасының геройлары: Қозы Көрпеш пен Баянның моласы бар. Біз бұл поэмамен өте жақсы танысып, қадағалай зерттеп ек сондықтан геройлардың моласын әдейі көргіміз келді. Екінші бекеттен шыққаннан кейін, біз түнде Қызылқи бекеті арқылы жүрмек ек. Ойымыз – күмбез қасында тоқтап, таң атқан соң шай ішу болды. Жолаушылап жүргенде, ескі жұрттарда немесе зираттар арасында отырып сусындау ракат нәрсе. Өткенді еске түсіріп, жананың қамын ойлау қандай жақсы. Көшірге біз молаға таң атып, күн шыға жет деп тапсырған едік өйткені боз торғай жаңа шырылдай бастаған шақта, бір жағың әлі де қарауыта көрініп, бұлт солтүстікке ауа бастаған шақта, екінші жағыңнан қызара таң атып, күн шыға бастаған шақта, оның алтын шұғыласы ағаштардың басын шала бастаған шақта, судың да беті сикырлы түстерімен жыбырлай бастаған шақта, осынша поэзиялық мезгілде, ғашықтар моласының қасында отыру керемет қой!.. «Адам түзесе, құдай бұзады» деген мақал расқа келді. Сіркіреген жауын, түні бойы тарантастың шатырына тырсылдаудан тынбады. Сазға толарсақтаған аттар аяңға әрең жарады. Бір дыбыспен сорғалаған жауынның дыбысын шаршаған аттардың пысқырынуы мен атшының оларды айдаған шыбыртқысының ысылдауы ғана бөлді. Түн де жаман. Жүріс те жаман. «Ойлаған мақсатқа жете алмаймыз ба?» деген қауіппен, атшыға: «Ашылар түрі бар ма?» – десем, қара бақайына дейін малшынған ашулы атшы: «Жок! – деп қонқ ете қалады да, тағдырына наразы болғандай, етегіне жиналған суды сілкіп қойып, «міне, ауа!..» дейді. Егер жылдам жүре алсақ, бекеттің пешіне шығып, әлдеқашан бырылдап ұйықтап жататын атшыны іштей аяймын. Сұлу Баянның аруағын да аяймын... Біз бір сағаттай жүрдік. Бір сәтте атшы:

– Туысы ардақтым, молаға келдік – деді маған.

Арбадан басымды сұқсам, бозамық түсті күн көзі бұлт арасынан жылтырайды, аспанды ақшыл бұлт түгел қоршап алған, жанбыр әлі төлеп тұр, ақ көбік болған аттар шақатты сазда аяғын әрең алып жүреді. Өзеннің ар жағынан биік шынарлар, олардың арасынан моланың сүйір төбесі көрінеді, мола жырақтан қызыл кірпіштен қаланған сияктанады. Бұндай жағдайда мола жанында шай ішу, казак ескілігін дұрыстап көру мүмкін емес...

– Өзеннің суы да молайған сияқты, өткел бере қоймас, – деді атшы, менің ойымды жорамалдағандай.

– Жөніне жүре бер, – дедім мен, – қайтарда көрерміз. Соны айттым да, тонымды басыма бүркей түсіп, қалғу максатымен, оң жағыма жантая кеттім...» (1958 жыл, 238–240 беттер).

«Қозы Көрпеш» поэмасын әр жерде атағанмен, Шоканның бұдан артық берер мәліметі жоқ. Н.М. Ядринцевтің айтуынша, «Шокан бұл поэманы толық зерттеп, тарихтық, көркемдік сырларын жан-жақты ашқан». Ол материал әзірге қолға түскен жоқ.

«Едіге» мен «Қозы Көрпештен» басқа да Шоканның қолына түскен қазақ эпостары бірталай. Шокан – оларды жекелеп емес, топтап қарап, пікірлерін қысқаша ғана айтқан адам. Бірақ оның осы қысқа пікірлерінің астарында ғылымдық және тарихтық зор мәндер жатады. Бұл сөзіміз дәлелді болу үшін, Шоканның өз еңбектерінен мысалдар келтірейік.

«Бір халықтың этнографиясын түсіну үшін, сол елдің тұрмысын, салтын жақсы көрсететін халықтық жырларды тексеру қажет екенін оқымыстылар көптен бері айтып келеді, – деп бастайды Шокан бұл пікірін, – өткенін сүю мен аңызға байлық жағынан, солтүстік халықтары және Орта Азияда көшіп жүретін халықтар – ерекше қымбат қазына жасаған. Бұл аңыздар рулардың басынан өткен оқиғаларды қарт адамдардың халықтық заңдарды немесе шежірені қасиеттеп есіне сақтау ретінде де, ақындар арқылы эпос ретінде де, рудан руға тарап жатады. Олардың ішінде қазіргі жұртқа түсініксіз сөздер кездесуі аталған шығармалардың көне заманнан келе жатқанын көрсетеді. (Монғол) «Шыңғыс ханның атасы» деп саналатын Гүлмәлік туралы аңыз, татар халықтарының (монғол-түрік тұқымдастардың. – С.М.) бәріне де тараған. Тьерри¹ оны гун мен Аттила заманынан қалған миф деп санайды. «Қырғыздар қасында 40 нөкер қызы бар ханшадан тарайды екен» деу – ескі заманнан келе жатқан аңыз. Арғы атасын хайуанмен шатастыру Орта Азия елдерінің көбінде бар. Қытай тарихы бойынша, гаогюй халқы (екінші аты чэлэ немесе тилэ) гунның сұлу ханшасы мен қасқырдың арасынан пайда болған. Гунның бір патшасының екі сұлу қызы болған, оларды ерге беруге кимаған әке мидай далаға биік камал жасатып, соған қамаған. Жалғыздықтан іші пысқан кіші қызы мұнара төбесінде отырады да, сол манайда жүрген кәрі қасқырды көріп ғашық болады. Бұны аңғарған қасқыр камал іргесінен апан қазып, ішіне кіреді. Апасының «қой» деуіне болмай, кіші қызы қасқырға қосылады. Тюгю (түріктер) өздерін «қасқырдың қаншығынан тудық» деп, бұл хайуанды қасиеттейтін болған; Туфандарда да (тибеттер) «иттен тудық»

¹ Тьерри Огюстен (1795 – 1856) – француз тарихшысы.

деген ұғым бар. Қытайлардың айтуынша, монғолдар сұр қасқыр мен ақ киіктің араласуынан пайда болған. Солтүстік Америкадағы кейбір қызыл өңді халықтар өздерін «құндыздан, тасбакадан пайда болдық» деседі. Бұдан көрінетін нәрсе: Орта Азияда немесе Америкада жоғарыда аталған аңыздардың өте көне заманда шығуы. Қазақ арасында көне заманнан өзгеріссіз келе жатқан, қазіргі қазақтың құлағына жат естілетін аңыздардың болуы да осыдан. Токсан тоғыз баулы Қыпшақтың шығуы туралы өзбек пен қазақ арасында сақталған аңызды айту да ұят және баспаға шығуы да мүмкін емес»¹ (І т. 418 б.).

Бұдан кейін Шокан Орта Азияның және қазақ пен қырғыздың арасында айтылып жүретін шежірелерді яғни қай халық қайдан тарап, қандай аттарға не болуын баяндап келеді де, Ноғайлы заманының жырларын баяндап кетеді.

«Олар, – дейді Шокан, – қазақтың, өзбектің, ноғайдың және қырғыздың арасында бар жырлар, «Ноғай» деп алғаш түрік-монғол тілінде сөйлейтін көшпелілердің бәрін де атаған болу керек. «Ноғайлы жырлары» XIV ғасырдан басталады да, XV және XVI ғасырларға созылады. Эпостық түрде, ұйкасты өлең ретінде айтылатын бұл жырларды халықтық әдебиетке қосу керек. Халықтық рухты, оның ұғымын, салтын, тіршілік бейнесін, әр нәрсеге философиялық көзқарасын тамаша көрсететін бұл жырлардың тарихтық мәні де жоқ емес. Алтын Орда мен шағатай ордасына бағынған қазақ, өзбек ноғай халықтарының арасында, сол Ордалардан шыққан геройлар: Едіге, Ер Көкше, Орақ тағы басқалар туралы бірнеше поэтикалық сағалар (жырлар) сақталған. Бұлар – тарихта болған адамдар.

Едіге тарихта Төмірланның генералдарының бірі болуымен, Төмір-Тұғылық кезінде Алтын Орданың қашқыны (темник) болып тұруымен, орыс пен Литваның әскерлері Ворскла (өзенінің) жағасында түйіскен шақта, Витовттың² қолын қирата жеңуге қатынасуымен мәлім. Аңыздың айтуынша, орысқа тұтқындалған Орақ – Едігенің немересі. Ол орыстың княгынасына үйленіп, сонда қалып қойған. (Бұл жайдағы тарихи материалды тапқан жоқпыз.)

Ер Көкше туралы мәлімет 1423 жылы жазылған Никон шежіресінде сақталған. Онда Құдайдаттың (Қыпшақ дәуіріндегі ханның біреуі. – С.М.) Одоев княздығына (1407 жылы) шабуыл жасауы айтыла кеп,

¹ Өзгелерді «иттен», «қасқырдан», «құндыздан», «тасбакадан» туды деп жазғанда, «Қыпшақтың атасы – торыайғыр» деудің несі ұят? Қыпшақтың бір руы, мысалы, Костанайда күні бүгінге дейін «Торыайғыр Қыпшақ» аталады (С.М.)

² Витовт (1350 – 1430) – Литва князы.

«Сонда татардың күші де, денесі де зор батыры – Ер Көкше де өлді», – дейді.

Шора – (1552 жылы) Қазан қаласын қамағандармен соғысуға барған батырлардың біреуі. Оның есімі Қазан шежіресінде бар. Бұл жырлардан көретініміз: қазақ ескі жырларын қадірлей де, сактай да біледі. Ескерте кететін нәрсе бұндай жырлар көшпелі елдердің бірінен-біріне ауысып отырады. Оларды айыра білу керек.

Г. Ходзько «Едіге» жырын түрікмендер арасынан естіген, оларға қазақтар мен ноғайлардан ауысқан, ал түрікмендердің, батырлық жыры – «Көрұғлы» қазақтар арасында да айтылады. Академик Кастрен Лапландия мен корельдер арасында «Одиссеяның» геройы – тажал Полифема циклоп (дыю) тәрізді қаһарманы бар жырды естіген. Қазақта циклоп «алып» деген атпен жырланады. Одиссейдің рөлін қазақта батыр, хан атқарады». (Бұндай жырды естіген емен. Мен білетін жырларда, Одиссейге Алпамыс батыр ұқсайды: тажалдан құтылған Одиссей еліне кеп, әйелінің қандай халде екенін көргісі келеді де, қайыршыларша киініп, елінде садақа сұрап жүреді, сонда әйеліне ел басыларының таласып жатқанын, әйелінің оларға риза емесін көреді; жауды – Шаншар ханды – жеңіп, еліне келген Алпамыс та сөйтеді. – С.М.)

Шокан бұдан кейін «Ноғайлы жырларына жатады» деп қырғыздың «Манасы» мен «Семетейін» сөз ғып кетеді. Олар туралы жоғарыда айтылды.

«Жыр» деген, – дейді Шокан басқа бір енбегінде, – рапсодия. «Жырламак» деген етістіктің мағынасы – ұйқасты сөздер айту. Даланың (қазақтың. – С.М.) барлық жырлары да ұйқаспен кобызға қосылып айтылады. (Шокан «домбыра» деген сөзді сирек қолданады. – С.М.) Жырдың әдеттегі тақырыбы ескі дәуірдегі витязьдың (батырдың) жорығы мен өмірі туралы болады. Бұл арада ескере кететін нәрсе, витязь өмірі немесе жорығы, қысқасы, барлық тіршілігі проза түрінде баяндалады да, өлең-жыр бас геройдың немесе негізгі геройлардың сөйленетін тұсында ғана айтылады.

Қазақ арасында, – деп жалғастырады Шокан сөзін, – маған таныс тағы екі жыр бар: бірінің аты – «Ер Көкше – Ер Қосай». Бұл жырда Уакруының батыры Ер Көкше мен оның баласы Ер Қосайдың мықты ру – Қыпшақтармен жауласқаны айтылады. Бұл жырдың тарихи мәні жоқ, себебі, ондағы геройлардың кім екені белгісіз. (Ер Көкшенің тарихи адам екені жоғарыда айтылды. Ол Ер Қосайға қосақталғандықтан ғана «белгісіз» делінген болу керек. – С.М.) Ал жырлардың көркемдігі өте

күшті, оқиғасы өте қызық. Поэманың алғашқы жартысында, бірінші герой (Ер Көкше. – С.М.) өледі. Оның баласы – Ер Қосай Қыпшақтардан кек алады. Поэманың және бір қызғылықты жағы көне замандағы жауынгерлердің соғыстық әдіс-айласы жақсы беріледі. Менімен замандастардан бұл жырды Көкшетау дуанындағы Қойлы Атығай руынан шыққан жалғыз Арыстанбай акын ғана түгел білетін еді. Бакытсыздығыма қарай, ол жырды кезінде жазып ала алмадым.

Екінші жырдың аты «Орақ батыр», – дейді Шокан, – Қарауыл руынан шыққан (Онысы қате, Орақ – Кіші жүзден шыққан батыр, Қарауыл – Орта жүз. – С.М.) бұл батыр Россиямен соғысқа (Алтын Орда кезі. – С.М.) қатынасады да, қолға түсіп, орыс абақтысында он жыл жатады, содан кейін орыс әйеліне үйленіп, сонда тұрып қалады. Поэмада оның ауылын, әйелін, балаларын сағынуы жырланады. Бізде («орыста» деген мағынада. – С.М.) Ураковтар (Ораковтар) деген фамилия да болуға тиісті. «Орақ жырының» бөлшектерін казактардың көбі айтады. Толық түрін мен көшпелі Қыпшақтар ішіндегі Ахмет Жантуриннің үйінде Кіші жүз Алшын руынан шыққан Нұрымбай акыннан естідім».

Қазақтың эпикалық бұл жырларын басқа еңбектерінде де қысқаша атап кеткенмен, Шоканның қазақ эпосы туралы айтқан пікірлерінен біздің әзірге білетіндеріміз осылар ғана.

Шоканның еңбектеріне қарағанда, оның бабасы Абылай ханның төңірегіне топталған көптеген жырлар болған сияқты. 1904 жылы басылған шығармаларының 312-318 беттерінде Шокан он екі тарау ғып, Абылай туралы жырлардың орысша мазмұнын баяндап берген. Бұлардың қазақшасынан әзірге қолға түскені – Абылайдың өліміне арналған екі жыр ғана (1 томның 169, 170 беттерін және 172–180 беттерін қараныз), өзгелері белгісіз. Абылай туралы жырлардың қысқаша мазмұндарын ғана сипаттағанмен, олардың тарихи немесе мәдени мәні туралы Шокан пікір білдірмеген. Потаниннің айтуынша, Шокан Кенесары туралы да жырлар жинаған. Ол жырлардың қайда екені белгісіз. Шокан ешбір еңбегінде, бұл жырлар туралы ештеме айтпайды.

Ол – қазақтың «ұсақ жанр» аталатын фольклорлық жырларын да көп жинаған адам. Бірақ ол бұл жанрдың шығармаларын жекелеп талдамай, бәрін топтап алады да, сол кездегі қазақ фольклоры туралы қорытынды пікір айтады. «Әдебиет теориясы» деген термин ол кезде дүние жүзілік әдебиеттің ешқайсысында да жоқ. Орыстар ол кезде бұл терминнің орнына «словесность» («сөз өнері») деген терминді қолданады. Шокан кезінде орыстың да «сөз өнері» – қалыптаспаған, ғылым-

дық кемеліне келмеген жасаң ғылым. Қазақтың «сөз өнері» туралы Шокан заманның дәрежесінен аса алмаған. Дегенмен сол кездегі казак фольклорын (ол кездегі казакта жазба әдебиет жоғын ұмытпайық) жүйе-жүйеге бөліп, орыс тілі арқылы дүние жүзіне таныстыру – казак әдебиетінің тарихында Шокан Уәлиханов бастап берген сүрлеу. Бұл сүрлеу – кейін даңғылға айналған жолдың алғашқы бастамасы.

Жоғарыда айтқандай, қазақтың сөз өнерін кең толғап келген Шокан «токсан ауыз сөзінің тобықтай түйінін» айтып, казак жырларын төмендегідей түрлерге бөледі.

«1) Ж ы р – дегеннің не екендігі туралы жоғарыда айттық.

2) Ж ы р а у (дұрысы – жоктау. – С.М.) дегеніміз – қабыр төңірегінде жырланатын жыр. Оны әйелдер айтады және көбінесе жанынан шығарады. Орта жүздегі жыраулардың ішіндегі ең атактылары: Уәлінің (Шоканның атасының. – С.М.) ханшасы – Айғанымның 1833 жылы шешектен өлген ұлы Мәмкені жоктауы және кейін акын аты шыққан әйелдің (кім болды екен? – С.М.) күйеуіне ас бергенде айтқан жоктауы. Жырды әйел 14 жасында айтқан. (Бұл екі жоктау да бізге әзірше мәлімсіз. – С.М.)

3) Қ а й ы м ө л е н. Бұны қыздар мен жігіттер ойын-тойларда сұрау, жауап ретінде айтады, төрт жолды (он бір буынды. – С.М.) өлең ретінде айтылады, алғашқы екі жолы мен 4-жолы үйлеседі. Бұндай өленнің мазмұны кейде жұмбаққа, шешендікке, тіпті кейде естуге ұялатын боғауызға айналып та кетеді.

4) Қ а р а ө л е н. Әдеттегі бұл өлең де төрт жолдан құралып, әр шумағында (төрт жолында. – С.М.) түйінді идея («мағына» деген ұғымда. – С.М.) айтылып отырады. Көбінесе әнге қосылып айтылады. Кейбір шумактарда мағына болмайды.

5) Ө л е н. Бұны кейінгі акындардың бәрі де қолданып, сол мөлшермен қысқа өлеңдерді де, ұзақ поэмаларды да жасайды. Бұл жүйеде мен білетін акындар: Қарауыл руынан – Орынбай, Атығай руынан «Жаңа қырғыз» аталатын бөлімінен шыққан, сұлтан Әбілхайыр Ғабасовты төңіректейтін – соқыр Шөже. Бұл түрдегі өленнің мазмұны көбінесе діншілдік тақырып болып келеді, мысалы, Сейіт-Баттал қожаның жорығы¹ немесе Жүсіп пен Зыликанын, ғашықтығы, Ибраһим пайғамбардың өмірі сияқты хикаялар болып кетеді. Бұл жырлар адам

¹ Тегі Туркиядан шығып, орта ғасырларда «дін соғысы қазауатты басқарды» дейтін ертегілік батыр жайында. Шокан айтып отырған бұл шығарма кейін қалың көлемді кітап боп шықты. (С.М.)

нанғысыз оқиғаларды сипаттауымен, дінге өлердей берілуімен, тыңдауға ете көңілсіз. Өлең түрін акындар өз жанынан суырып салу үшін де, халықтық ұзақ жырларды айту үшін де қолданады. Атақты «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» оқиғасын Жанак маған осы өлең түрімен айтты».

Қазақ сөз өнерінің бұл жолғы талдауын осымен бітірген Шокан осы мәселеге арнаулы түрде кейін тағы да тоқталады. Одан сақталған қолжазбалардың ішінде (23 фондыда) орыс тілінде жазылған, әлі баспада жарияланбаған, машинкаға көшіртіп алғанымда көлемі 16 бет болған «Сөз өнері» бар. Қолжазба: «Қазақтың поэзиясы. Қазақтың тілі. Өлеңдер. Поэмалар. Акындық пен шығарғыштық. Ертегілер. Жұмбақтар және Мақалдар» деген сегіз бөлімнен құралады. Бұл бөлімдерде аталған жанрлар жоғарыда келтірген мысалдан әлдеқайда кең және ғылыми тұрғыдан талқыланады. Шоканның бұл талқылаулары көптеген еңбектерінде кездесетіндіктен, оларды жоғарыда мысалға келтіргендіктен, Шоканның қолжазбада сақталған «Сөз өнерін» аударып жатпаймыз. Ол еңбек Қазақ ғылым академиясы жариялауға кіріскен Шокан шығармаларының, бес томдығына кіруге тиісті.

Аталған қолжазбаның қазір бізге бір ғана жері қажет болып тұр, ол – әдебиеттің де таптық құрал екендігі. Жоғарыда мысалға алған еңбектерінде Шокан қазақ акындарын таптан, яғни таптық максаттан, тыс акын қып, жалпы қазаққа бірдей акын қып көрсеткендей болған еді. Расында, олай еместігін Шокан жарияланбаған еңбегінде («Сөз өнерінде») айқын айтып кетеді.

«Қазақтар өлең шығарғыш, – дейді ол, – шығарылғанның атын «өлең» дейді, шығарушының атын «өлеңші» немесе «акын» дейді. Шығарғыштардың ішінде ұяттылары өте аз. Әрбір шығарғыш бай, би, сұлтан сияқты дәулетті қазақтардан сый алмақ боп, өлеңдерін соларды мактауға құрады. Дала акындарының өлеңдерінде айта қаларлық ерекшеліктер болмайды; сипаттап отырған адамын мактай береді, кейде тұрпайы түрде мактайды, байды мактауда князды шалқып, оны бұтақтарында жапырағы жайқалған шынарға, қымбатты матаға, алғыр қаршығаға, жүйрік атқа, жолбарысқа тағы басқаларға теңей береді. Макталған қазақ, мактауды сүйетін қазақ, домбырасын құтырта шертіп, құтырына өлең айтып отырған акынның сөзіне балқып кетеді. Акын оны жеке отырғанда мактамайды, халық арасында мактайды, өйткені оған ең алдымен, сөз тапқырлығымен халық алдында абырой алуы қажет. Халық сөзін елтіп тыңдап, әлсін-әлсін көтермелеп, кейде шулай күліп отырса, ол – күшті акын. Данқын арттыра беруін ешбір акын еш уақытта есінен

шығармайды. Батырлар жырын айтып отырғанда да, ол тыңдаушыларына өзін халық арасында ең алдағы акын қып, сөзге ең тапқыр, ең шешен адам етіп көрсетуге тырысады. Мен көріп жүрген акындардың бәрі де мақтау сөзге өте бай. Бір адамды бес-алты сағат мақтаудан жалықпайды, сөзден тоқырамайды. Қазактар оның бұндай былшылын, күні-түні ерінбей тыңдағанмен, европалық адам (Шокан «европалық» деп өзін айтады. – С.М.) бірер сағаттан кейін жалығып кетеді де, жиын жұрттың көңілін кимағандықтан әрең отырады. Өлеңін айтып болғаннан кейін, акын мақтаған адамынан сый күткен кескін көрсетеді. Азын-аулақ сый-сияпат алған ол (мактаншақ бай казактардың кейде ат сыйлайтыны да болады) наразылық кескінін аңғартпай, тағы да өлең айтуға кіріседі де, сыйды аз берген адамға қалжың айтқан боп, жұртты күлдіреді. Күлкіге айналған адам сараң атын акын елге жайып жібереді деп коркады да, көңілі толарлық сый береді».

Байларға жағымпазданып, құлқынның құты боп жүретін акындарды қатты сынайтын Шокан олар мен шын мағынасындағы халық акындарының арасына жік қойып, төмендегі сөздерді айтады:

«Мен Ұлы жүзде халықтың құрметіне бөленген екі акынды білем, – дейді ол, – жиын-тойларда көп болатын олар көрінген казакты мактай бермейді, халыққа кадірлі таңдамалыларын ғана мактайды, ешкімге де құлдық ұрмайды, қалтаның камын ойламайды, жиындағы айтыстарында ақылдылығымен, тапқырлығымен көзге түседі де, халықтың махаббатына бөленеді. Жиындарда казактар екі топқа (руға. – С.М.) бөлінеді де, әрқайсысы айтысқа түсетін акындарын шығарады. Әр топ бар сөзді, акынның өз руында болған жаксы адамдарды мадақтап айтқан өлеңдерін құмарта тыңдайды. Әр акын өз руының батырларын, шешендерін, жаксы адамдарын мактаумен қатар, әзіл түрінде, қарсы рудың кемшіліктерін мінейді. Екінші акын да қарсы акынға татымды жауап беруге тырысады. Осыдан барып, екі жағының да жетістіктері мен кемшіліктері ашылады. Екі жактың да намысын қозғап, мактанын өсіретін бұндай айтыстарда шет-шек болмайды. Халық ол айтыстардан ақылына қонатын, үлгі алатын өнегелі сөздерді де көп естіп құлақ қояды...».

Міне, қысқаша шолғанда, Шоканның дүние жүзілік әдебиет туралы, оның бір бөлшегі – казак фольклоры туралы айтқан пікірі осындай. Бұл пікірлері – көптеген еңбектеріне шашыраған түрде және қысқаша түрде айтылғанмен, тарихтық, мәдениеттік әдебиеттік мәні зор, терең пікірлер.

СОҢҒЫ СӨЗ

Біз бұл еңбегімізде Шоканның гуманитарлық ғылымдағы кейбір мәселелер жайындағы пікірлерін ғана талдадық. «Кейбір» дейтін себебіміз: гуманитарлық ғылым жүйесінде Шокан камтыған мәселелердің көлемі, біз талқылауға тырысқан көлемнен әлдеқайда кен. Сөзіміз дәлелді болу үшін бірнеше мысал келтірейік.

Б і р і н ш і м ы с а л. Шокан – аралаған елдерінің, олардың ішінде казактың музыкалық аспаптары мен музыкалық өнерлеріне де көңілін бөле жүрген адам. Шокан шығармаларының 1961 ж. шыққан 1 томының 198 бетінде өзі жазып алған казак күйлерінің фотосуреті жарияланды. Қағаздың бір бетіне араб әрпімен жазылған бұл тізімнің басына қылжақшыл Шокан әуелі мұсылмандардың құдайға сиынатын және кітаптарының басына қоятын дұғалығы – «Лә илаһа илла-алла, Мұхаммәдә расул алланы» («Құдайдан басқа құдай жоқ, оның жердегі елшісі – Мұхаммед») деп жазған да, астына «Қобыздың күйлері, Хан-ғожа сұлтанның» деп жазып, содан кейін төмендегі күйлерді атаған:

1. Уак Сүйір батырдың сыбызғысы.
2. Жанғожаның «Бас қоныры».
3. Бағаналы Балақай батырдың сарыны. Қорқыт күйі.
4. «Суға кетті Еркетай».
5. «Балбырауын».
6. «Алабайрақ» – Досжан.
7. «Қызыл қайың» – Өтеболат.
8. «Тарғыл бұқа».
9. «...бес бармақ».
10. «Қапыла өткен қарбалас».
11. Тайлақбайдың сыбызғысының күйі.
12. Баутанның «Көтбаспайы».
13. Сырбикенің «Сызғырғышы».

Қоқыш Шоканды: «Нота да білген, казактың біраз ән-күйлерін нотаға түсірген», –дейтін еді. Ондай материал әзірге қолға түскен жоқ. Түспеген күннің өзінде де, Шоканның музыканы аса сүюі, жақсы-жаманын айырып, бағалай білуі барлық еңбегінен де көрінеді. Бұл жайда менің құрметті оқушылардың алдына орыстың қазіргі атакты жазушысының бірі – Константин Фединнің «Литературная газетаның» 1962 жылы шыққан 117 санында, «Николай Погодин туралы» деген атпен жариялаған мақаласының төмендегі сөздерін тартқым келеді.

«Погодиннің музыкаға деген махаббатын білетін адамдар өте сирек. Ол музыкант еді. Ешбір музыка аспабын қолына алып көрмегенімен, оның музыкамен өмір сүргенін, музыкаға деген ынтық көңілін, музыканттардың бәрі біле ме екен? Симфония (көп түрлі дыбыстардың әдемі сәйкестенуі. – С.М.) дүниесі оған тамаша жақын еді, бұл дүниеден оның білері де, ішіне сақтағаны да көп еді, ол сонымен ғана ойлайтын еді. Музыка оның құмарын қандыратын ғана құрал емес еді, көркемөнерде қиын мәселелерді ашуына, шешуіне жәрдемші еді. Оның жазушылық ойын музыка жетектейтін еді десем, асырып айтқан болмаймын».

Фединнің осы сөздерін Шоканға түгелімен жатқызсақ, кателеспеген болар едік. Араласқан халықтарының өміріндегі музыканы, яғни жан сырын ұқтыратын ашылы-тұшылы үнді Шоканның да көп тыңдап, қатты әсерленуі, ол үндерден өзіне қорытынды жасап, болашаққа естіртуге тырысуы көптеген еңбектерінен айқын көрініп тұрады. Погодиннен оның айырмасы: ұлы орыс халқынан туған Погодин советтік дәуірде еркін және ұзақ жасап (62 жасында өлді), ойдағы көп арманын іске асырып кетті; ал отар ұлттан шыққан Шокан патшашылдық заманның қысымында демін әрең аларлық халде болды да, оның үстіне аз жасап (30 жаста өлгенін білеміз), ешбір арманын іске асыра алмады.

Екінші мысал. Шокан – өте шебер суретші болған адам. Ол жүрген жерлерінде, қызыққан нәрселерінің қарындашпен суретін салып отырған. Шоканның архивінде (23-фондыда) сақталған олардың бәрін тұтас алғанда көлемді альбом болады. Бұл суреттердің көбі Қазақтың Ғылым академиясы жариялауға кіріскен Шокан шығармаларының бес томдығына шашырай орналаспақ. Біразы I–II томда жарияланды да. Бұл жағынан Шокан – қазақтан шыққан бірінші суретші. Ол салған суреттердің көркемдік және тарихтық мәні жайында профессионалды пікір айтуды көркемөнерді зерттеушілердің сыбағасына қалдырамыз.

Үшінші мысал. Орыстың Шоканмен жүздес, достас болған жазушылары мен ғалымдары оны бір ауыздан «қазақ тақырыбына жазатын орыс жазушысы» деп атаған. «Жазушы» деген сөзді олар босқа қолданбаған. Шоканның шын мағынасындағы жазушы екені рас. Осы өнерінде ол бір мәселеде ғана арманына жете алған да, екінші мәселеде жете алмаған.

Жеткен арманы – Шокан шын мағынасындағы қаламгер (публицист). Орыс тілін өте жақсы білудің үстіне, ол – осы тілде өте шешен жазатын, ақылы зерек, ойы тапқыр, пікірін қысқа және салмақты түйіндегіш, логикасы күшті, сөзі өткір адам.

Жете алмаған арманы – көркем суретші мағынасындағы жазушы бола алмауы. Бұндай өнерден де құр алақан еместігі Шоканның көптеген шығармаларынан көрініп тұрады. Мысалы, оның «Құлжа күнделігі» – қызғылықты, сюжет жағынан да шебер құрылған, композициялық жағынан да, сөздік материалының шешен және бейнелі келу жағынан да, табиғатты немесе адамды сипаттау жағынан да шын мағынасындағы көркем очерк. Осындай көркем әдебиет тілімен жазылған сөздер, сөйлемдер, шумақтар, беттер Шоканның қаламынан туған еңбектерде жиі кездеседі. Жазушылық қабілеті осындай бола тұра, Шоканның бұл арманына неліктен жете алмау себебін оның жан досы Г.Н. Потанин төмендегідей баяндайды:

«Шоканның тіршілігі, – дейді ол, – замандастарымен тығыз байланысты еді, өзінің қызу тілектері туралы олармен сырласып отыратын еді, сонымен қатар болашақтың да тағдырын көп қарастыратын еді. Бірақ туған халқына пайдалы адам болуға тырысқанмен, Шокан оның болашағы үшін ештеңе істей алмай өтті. Не істей алар еді ол? Туған елінің тарихын жазар ма еді? Ертегілерін жинап бастырар ма еді? Халық әдеттерінің жинағын құрастырып, тұрмысын суреттер ме еді?.. Бұндай жеке істер Шокан сияқты ерекше жаралған (натураны) адамды қанағаттандыра алмады!.. Ол қазақ халқының қаламгері немесе жазушысы болып, қазақ оқушыларына арналған шығармалар тудыруға тырысты. Ал өмір одан Шығысты зерттейтін ғалымды, «қазақ тақырыбына жазатын орыс жазушысын» даярламақ болды».

Г.Н. Потанин дәл айтқан. Осы армандарының біреуіне де Шокан еркін жете алған жоқ. Оның ең мол және татымды қызмет атқарған мәселесі – Шығысты зерттеу. Веселовский айтқандай, бұл мәселеде Шокан – шын мағынасындағы феномен, яғни тобынан оза шыққан адам. Бірақ «құлашын кең жайды» деген осы мәселенің өзінде де, ол білгенін түгел айтып үлгере алған жоқ: тағы да Веселовскийдің сөзін қолданғанда, «Шығысты зерттеу әлемінің еспанынан аққан жұлдыздай жарқырап өте шықты». Әдбиет мәселесінде ол очеркист болып қана үлгерді, жазушылық ісі тек ұшқындағаны ғана болмаса, жалындап көзге көрінген жоқ.

Шоканның ғалымдық және жазушылық құшағын еркін жаза алмауына бас себеп өмірінің қысқалығы екенін жоғарыда айттық. Онымен тепе-тең тұратын екінші себеп – патшашылдық заманның қысымы. Аз жасаған Шоканның айналасы он шақты жылдық қана саналы өмірінде монархистік идеядан халықтық демократия идеясына келіп үлгеруін,

идеализмнен материализмге келіп үлгеруін, білім жағынан да, ой-сана жағынан да, өз тұсындағы алдыңғы қатарда жүрген орыс адамдарының дәрежесіне жетуін жоғарыда біраз баяндадық. Сонша көп білімі, сонша биік санасы бар Шокан, егер ерікті заманда тұрса, қысқа өмірінің өзінде қоғамға аткарып үлгерген қызметінен әлдеқайда көбірек қызмет атқарған болар еді. Өйтуіне патшашылдық заманның мүмкіндік бермеуі жоғарыда сипатталды. Бұл, әрине, Шокан үшін де, ол сүйген халық үшін де үлкен арман. Бұнысына көппен бірге қынжыла отыра, көңілге медеу тұтатын нәрсе – қыспак жағдайда күн кешкенмен, тумысында дарынды, білімі зор, ынтасы ұшқыр Шоканның артына қисапсыз көп, өте бағалы еңбектер қалдыруы.

Қайталап айтқанда, ғылым майданында жеті-сегіз-ак жыл еңбек атқарған, оның арасында да үзілісі көп болған Шокан – көлем жағынан алғанның өзінде қисапсыз көп шығармалар жазып үлгерген кісі. Жалпы көлемі екі жүз баспа табактан асатын бұл шығармаларды Шоканның аз жылда қалай жазып бітіруі – қайран қаларлық нәрсе.

Мәселе көлемде емес, маңызда екенін біз жақсы білеміз. Ал маңыз жағынан алғанда, ресми тілмен қайталап айтсақ, Шокан – шын мағынасындағы академик оның білімі – энциклопедиялық білім.

Өмірі қысқа, уақыты тығыз Шокан – жазған еңбектерінің көпшілігін қарап үлгермеген адам (ол жөнінде өзінің де айтатыны есімізде). Сондықтан оның шығармаларында біріне-бірі қайшы келетін пікірлер де кездесіп отырады, бірақ Шоканның ғылымдық және идеялық бетіне ол қайшылықтар перде бола алмайды. Шокан шығармаларынан біздің әрдайым айқын көретініміз: ол – барлық білгенін адам қоғамының, оның ішінде туған халқының үздіксіз өркендеуіне, бақытқа жетуіне жұмсаған ұлы ғалым, ұлы гуманист, ұлы адам.

1 август – 2 ноябрь 1962 жыл. Алматы

ЕКІНШІ БӨЛІМ

АБАЙ ҚҰНАНБАЕВ

КІРІСПЕ ОРНЫНА

Бұл монографиялық еңбегімді 1945 жылы жазып бітірген ем. Сол жылы қазақ халқының ардақты ақыны Абай Құнанбаевтың туғанына 100 жыл толуын жұртшылық зор қуанышпен тойлаған болатын.

Ақындық шеберлігі, баршамызға үлгі болған Абайды терең білу, оның мұрасын игеру ісін мен өзіме кезекті міндет тапқандықтан, көлемді еңбек жазумен шұғылданып жүретінмін. Абай творчествосының халықтық мәнін ашып, оның өлең өрнегі мен кестесіне ой жүгірткен еңбегім ақынның 100 жылдық мерекесіне бағышталып шыққан жинағына кіріспе сөз болған. Алайда Абай жайындағы бұл еңбегім түгелдей жарияланбаған еді.

Октябрьге дейінгі әдебиетіміздің саңлақтары жайындағы осы кітабымды дайындау кезінде Абай туралы жазған еңбегіме қайта оралдым. Кейбір жеңіл-желпі редакциялық жөндеулермен сол қалпында жариялауды орынды таптым. Абайды зерттеу саласындағы соңғы жылдары шыққан еңбектерді сөз арасында айтып отыру аздық қылатын болғандықтан, олар жөніндегі көзқарасымды, келісетін-келіспейтін жайларымды осы жолы арнайы әңгіме етуді қажет таппадым.

Мұндай қорытындыға келуіме екі себеп бар. Бірінші – соңғы жылғы еңбектерге өз көзқарасымызды айтатын болсақ, бұл еңбегіміз көлем жағынан өсіп, пікір таласына көп орын берілер еді. Екінші – сол еңбектердің көбі өзінің мән-мақсаты жағынан да, құрылысы жағынан да менің бұл монографияма ұқсастығы аз екендігін байқадым. Марқұм Мұхтар Әуезовтың «Әр жылдар ойлары» мен «Қазақ әдебиеті тарихының» екінші томының бірінші кітабына жазған Абай туралы зерттеуінің

күндылығын айрықша атап айтқанның өзінде, менің бұл еңбегім Абайды өз заманымен тұтас көрсетуді көздейді. Сондықтан оқушылар үшін де, Абайды зерттеушілер үшін де пайдасыз болмас деген оймен бұл монографияны бастапқы күйінде жариялауды орынды табам.

Автор

1. АБАЙДЫ ТАНУ ТУРАЛЫ

Тарихта аты қалған әрбір белгілі акын-жазушыны кейінгі ұрпақ жақсы тану үшін екі түрлі материал сақталуы қажет. Бірінші – сол белгілі акын-жазушының өзінен ауызша я жазба түрде сақталған шығармалары; екінші – сол белгілі акын-жазушымен жақын, тұстас, замандас болған адамдардан ауызша я жазба түрде сақталған шығармалар. Бұл екі түрлі материал сақталмаған күнде, қандай үлкен акын-жазушы болса да, оның өмірін және жазушылық қызметін толық білу қиын. Ондай акын-жазушылар не ұмытылып, шығармалары халық қазынасына айналып кетеді де, не шығармалары шалағай өзгерген түрде тарайды. Ыбырай Алтынсарин мен Абайға дейінгі қазақтың акын-жазушыларын біздің әлі күнге шейін шалағай білетіндігіміз сондықтан. Бұған бес себеп: соңғы бірер ғасырға шейін қазақ халқының көшпелі дәурен сүруі, қаласы, мектебі болмауы, бірен-саран пайызы ғана әлдеқалай хат танымаса, жалпы көпшіліктің сауатсыз болуы. Сауатсыз елден әлемді аузына қарататын акын-жазушы шыға қоюы қиын, жазуы жоқ елде, акынның өзі өлгеннен кейін, кейбір асқан данасы болмаса, аты да көп кешікпей жоғалады. XVIII ғасырдағы Бұхар жырау Қалқаманұлынан арғы жакта жасаған қазақ акындарының ішінде ертегіге айналып кеткен Асан қайғы сияқты бірлі-жарымдысы ғана болмаса, өзгелерінен ешкімнің аты сақталмауы да осыдан.

Тарихында акындарының аты-жөні сақталған бакытты елдер – грек рим, араб, парсы сияқты отырықшы тұрмысқа көне заманнан ауысқан, жазулары ерте шыққан халықтар. Біздің жыл санауымыздан 559 жыл бұрын жасаған грек акыны Солонның, 457 жыл бұрын жасаған грек драматургі Эсхилдің, 192 жыл бұрын жасаған Луцианның, 189 бұрын жасаған Рим драматургы Плавттың, 15 жыл бұрын жасаған Пропецийдің, Айсадан 65 жыл кейін жасаған Рим акыны Сенеканың, 102 жыл кейін жасаған Марциалдың, IX ғасырда жасаған парсы акыны Әбілқасым Фирдоусидің, XII ғасырда жасаған араб акыны Әбу-Фирастың, XIII ғасырда жасаған грузин акыны Шота Руставелидің, XVI ға-

сырда жасаған өзбек акыны Науаидің тағы басқалардың өмірлері, шығармалары тарихта сақталуы – осы акындарды туғызған халықтардың ерте сауаттануынан.

Европада XIII ғасырдан басталған Өркендеу (эпоха Возрождения) дәуірінен кейін қолына қалам ұстаған Европа жазушыларының өмірі, шығармалық қызметтері айқын. Мәселен, XIV ғасырда жасаған итальян акыны Дантенің, XVI ғасырда жасаған испан жазушысы Сервантестің, XVIII ғасырда жасаған француз акыны Вольтердің, XIX ғасырда жасаған орыс акыны Пушкиннің өмірлерінде қандай кезеңдер болғанын, әрбір жеке шығармалары қандай жағдайда жазылғанын, біз өзімізбен замандас акындардай білеміз. Себебі: олардың өздері де (әсіресе XVIII–XIX ғасыр акындары) күн сайын басынан кешкенін жазып отырған, туған-туыскандары да, дос-жарандары да олар туралы көрген-білгенін жаза берген. Сондықтан олардың өмір суреттері тарих айнасына бейнесін айқын түсіріп отырған.

Осы тұрғыдан алып қарағанда, қазақтың Абайдан арғы акындары былай тұрсын, жазба әдебиеттің классигі саналатын Абайдың өмірі мен жазған шығармаларын тануда да, күні бүгінге шейін біз аса зор қиындықтарға кездесіп жүрміз.

Ең алдымен, Абайдың өмірін тануда кездесетін қиындықтарға аздап тоқталайық. Абайдың өмірбаянын бірінші рет жазған адам – оның туған інісі Ысқақтың баласы Кәкітай. Бұл «өмірбаян» Абай өлгеннен бес жыл кейін, 1909 жылы шыққан Абайдың өлеңдер жинағында басылды.

Онда Абайдың ата тегі туралы да, өз өмірі туралы да айтылған мәліметтер өте аз, берілген материалдар тым қысқа, әсіресе Абайдың өмір кезеңдері туралы мәлімет жоктың қасы.

Абайдың ғылыми өмірбаянын жасауда бірінші рет негіз салған адам – жазушы Мұхтар Әуезов. 1940 жылы Алматыда басылған Абайдың «Толық жинағының» II томына қосқан оның «Абайдың өмірбаяны» деген еңбегі Абайдың оқушыларын бұрын білмейтін көп мәліметпен таныстырады. Абайдың қоғамдық және жеке өмірінде болған бірнеше бағалы кезеңдерді оқушылар бірінші рет Мұхтардың осы еңбегінен көреді. Бұл еңбектің және бір бағалы жағы – еңбекке негіз болған материалдарды Мұхтар Абайды көрген, істес болған адамдардың аузынан жазып алған. Осы бағалы жағымен қатар, Мұхтар жазған «Абайдық өмірбаянында» бірнеше елеулі кемшіліктер де бар. Олар:

1. Абайдың шыққан тегі туралы мәлімет толық емес.

2. Абай дәурен сүрген кездің саяси және экономикалық жағдайлары жөнді айтылмаған.

3. Қазақ жазба әдебиетінің классигі болуда Абайға көп жәрдемі тиген, Абай үлгі алған философиялық, эстетикалық, әдебиеттік мектептер туралы, әсіресе Абай ерекше арқа сүйеген орыстың XIX ғасырдағы қоғамдық және әдебиеттік пікірлері туралы жеткіліксіз айтылған.

4. «Абайдың өмірбаянында» жазушылық бейнесі толық көрінбеген. Өмірбаянды жазушы Абайдың рулық тартыстардағы харекеттерін баяндауға көңілін көбірек бөліп, жазушылық өсу кезеңдеріне аз тоқтаған. Бұл кемшіліктер кейін Абай творчествосы туралы арнаулы жазған еңбектерінде толықтырылды.

5. Абайдың қай шығармасы қандай жағдайда тууын толық ашпаған.

Бұл кемшіліктердің біразы Мұхтардың «Өмірбаянды» жазуда қолданған материалдарының жеткіліксіз болуымен байланысты болуға тиісті. Не Абайдың өзінен қалған күнделік болмаған соң, не Абайдың замандастары жазған естеліктер болмаған соң, бұдан 41 жыл бұрын қайтыс болған Абайдың өмір кезеңдерін, жазушылық кезеңдерін, Абайды көрген бірен-саран адамның ауызша айтуымен толық баяндау қиын.

Абайдың шығармаларын тануда оқушылар мен зерттеушілерге кездесетін бір қиындық – оның шығармаларының көпшілігінің қай жылы, қандай жағдайға байланысты жазылғаны мәлім еместігі.

Абайдың өмірбаянын жазушылардан біздің оқығанымыз және Абайды көргендерден біздің естігеніміз: Абай өлең жазуға жасынан әуестенгенмен, 40 жасқа келгенше өзін жазушы деп танымаған да, жазушы болам деп тырыспаған. Сондықтан ол 40 жасқа шейін, әлдеқандай бір көңіл күйін түсіре қалған жағдайға арнап, әлдеқалай өлең жазатын болса, ондай өлеңдерін, Абайды төңірекейтін әдебиетшілердің бірі – Көкбайдың я сол сияқтылардың атынан таратып, өзінікі екенін жұртқа білдірмеген.

40 жастан кейін жазу жұмысына белсене кіріскен және атын ашып жазған Абайдың қолжазбалары бізге жеткен жоқ. Абайдың бірнеше қолжазбалары достарымен, оқудағы балаларымен жазысқан хаттары және өзі жинаған кітаптары революция жылдарына шейін сақталып, 1919 жылы Қызыл Армиядан қашып келе жатқан ақ бандылардың ылаңынан өртеліп кетіпті, Абай шығармалары бізге Мүрсейіттің қолжазбалары арқылы ғана жетті.

Мүрсейіттің кім екендігін және Абайдың өлеңдерін оның қалай жинап жазған тарихын оқушы көпшілік әлі жете біле бермейді, сондықтан ол туралы Архам Ысқаков¹ айтқан мына материалды бере кету қажет.

¹ Архамның аузынан бұл мәліметті 1944 жылдың күзінде жазып алдым. (С.М.)

Мүрсейіт Бікіұлы руы Тобықты. Оның ішінде Әнет. Мүрсейіттің әкесі – Бікі жасында Құнанбайдың қолына көшіп келіп, малшысы болған, Мүрсейіт Ыскақтың балаларымен бірге Жакып молдадан мұсылманша оқиды. Зерек ынталы Мүрсейіт Семейдегі интернатта екі-ақ жыл оқып орысша аз да болса хат таниды да, ауылына қайтып кеп, баталарға мұсылманша және орысша сабақ береді.

Абай тірі кезде. Мүрсейіт оның өлеңдерін жинаумен шұғылданбаған, оған себеп мынау: Абай өзінің қолжазбаларын Махмуд деген молдаға, өз баласы Мекайылға, әйелі Еркежанның інісі Сүлейменге сақтады екен. Абай өлгеннен кейін Мүрсейіт жинай бастаған және Абай өлеңдерін бастыру мақсатымен Кәкітай Ысқаков жинайды.

Кәкітай Ысқаков – Абайдың немере інісі – 1870 жылы туып, 1915 жылы өлген.

Кәкітайды Абай жақсы көреді екен. Абай 1882 жылы қыстай Семейде жатып кітапханадан кітап алып оқумен шұғылданғанда, Кәкітай Абайдың қасында болған. Осы кезде Абайдың үйретуімен Кәкітай орысша хат танып, жеңіл-желпі орысша кітаптарды өз бетімен оқып, түсініп кеткен.

Жиналған өлеңдерді Кәкітай Мүрсейітке жаздыртады. Себебі біріншіден, Мүрсейіттің қолжазбасы анық және көркем болады, екіншіден, жыртылған я бас-аяғы жоқ қолжазбалардың жоғалған сөздерінің көбін Мүрсейіт жатқа біледі.

Кәкітай 1906 жылы Абайдың өлеңдерін Мүрсейітке түгел жаздырып алады да, Омбыда бастыру мақсатымен (ол кезде Омбыдан жақын қалада мұсылманша шрифт болмаса керек) Семейге сатуға екі семіз түйе, екі құр атты жетекке алып жүріп кетеді.

Абайдың өлеңіне құмартқан халық ішінен, оның жинағы басылып шығуын күтпей, Тобықтының өз руларынан да, көршілес рулардан да, Мүрсейіт көшірген Абай өлеңдерін қолқалаушылар көбейеді. Осыларға Мүрсейіт қолында қалған Абай өлеңдерінің бір данасынан көшіріп беріп, ақысына бір қой, бес сом ақша алады. Осы әдіспен 1909 жылы баспадан шыққанша, Абайдың өлеңдер жинағы Мүрсейіттің қолжазбасымен көп елге тарап кетеді. Мүрсейіттің тарих алдында істегені осы, оның қолжазбасы қазір Абай өлеңдерін текстология жағынан тексергенде негізгі деректердің бірі болып келеді.

Абайдың тұңғыш шығармалар жинағы 1909 жылы Петербургта басылып шықты. Оның жарық көруіне себепші болған Кәкітай Ысқаковтың еңбегін айрықша атап өтпеске болмайды. Омбы мен Қазан қалала-

рында Абайдың кітабын бастыра алмаған ол, көп қиындықтарды көре жүріп, 1907 жылдың қысында Абайдың өлеңдер жинағын Петербордың бір баспасына тапсырып, көктемде еліне қайтты.

Абайдың жинағына Кәкітайдың қандай редакция жасағаны, жинақты құрастыруда нендей ұстаным қолданғанын айтпастан бұрын, Абай өлеңін жинау кезінде Архамның есінде қалған мына бір детальді айта кету орынды. ол былай дейді: «Әкем жинағанда, Абайдың көп қолжазбалары жыртылған, сөздері өшкен күйінде табылды. Мынадай бір оқиға болды: 1905 жылдың көктемінде әкем мені ертіп Махмуд молданың үйіне барды. Ас даярланып жатқан кезде, Махмудта қалған Абайдың қолжазбаларын әкем қарап отырса, Абай өлеңмен түгел аударған Лермонтовтың «Вадим» деген әңгімесінің бастапқы екі-үш қана қағазы сақталыпты. «Өзгесі қайда?» деген әкемнің сұрауына, Махмуд күйбеңдеп жауап бермей отырды да, қазбалап қоймаған соң: «Жыртып тастап еді», – деп Құтыш атты тентек баласын көрсетті. Бұл қылыққа әкем қатты ренжіді де: «Абайдан көрген жақсылығың көп еді. Оның еңбегіне бұлай қарауың – жаныңның ашымағаны ғой. Сені жұрт имам дейді. Мына ісіне қарағанда, сен имам түгіл мұсылман да емессің», – деп, табылған қағаздарды қалтасына сап, даяр асқа қарамай аттанып кетті».

1909 жылы басылған Абай өлеңдерін құрастыруда Кәкітайдың не ұстаным қолданғанын жинақтың өзі көрсетіп тұр. Кәкітай жинақты: «Халық туралы», «Өлең туралы», «Өзі туралы», «Ғашықтық туралы», «Ой туралы», «Насихат туралы», «Замандастар туралы» деген бөлімдерге бөліп, тақырып жағынан ынғайлас өлеңдерді кіргізуге тырысқан. «Жаз», «Күз», «Қыс», «Аңшылық» деген өлеңдерді Кәкітай еш бөлімге қоспай жеке берген де, Абайдың аударма өлеңдерін Кәкітай «Перевод» деген бөлімге сыйғызған.

Мүрсейіттің қолжазбаларында да, Кәкітай бастырған жинақта да Абайдың біраз өлеңдерінің жазылған жылдары көрсетілген. Жазылған мезгілін Абайдың өлеңін жинаушылар өзінің қолжазбаларын алды ма немесе сол өлеңдердің жазылу себебін білетіндердің айтуымен молшерлеп өздері қойды ма – ол арасы бізге мәлімсіз. Бізге жеткен материалдарға қарағанда, біраз өлеңнің жылы дұрыс қойылған сияқты да, біразы жобамен қойылған сияқты.

Мәселен: Кәкітай 1909 жылы бастырған жинақта «Ем таба алмай» деп басталатын өлеңнің аяғына «1890 жылы» деген мезгіл қойылған. Бұл жылы Абай 45 жаста. Кейінгі редакторлардың айтуынша, Абай «Қартайдық, қайғы ойладық» деген өлеңді 1896 жылы 41 жасында жазған.

Бұл дұрыс па, кате ме, ол өз алдына бір мәселе, бұл арада айтарымыз: Абай – өзін ерте қартайдым деп ойлаған кісі. 59 жасқа кеп қайтыс болған оның оригиналдық көп өлеңінен біз «қартайдықтың» сарынын үнемі көріп отырамыз. Олай болса, «Ем таба алмайды» 45 жасында жазған Абай:

*Жас жүрегім
Жанды менің
Жай таба алмай, япырым!
Өзің оңда,
Жақсы жолға
Ақырын! –*

демесе керек еді, «жас жүрегімді» қартайған кезде жазған өлеңінде айтпаса керек еді:

*Жас теректің Жапырағы
Жамырайды соқса жел, –*

деп өзін жас терекке ұқсатпаса керек еді. Қартайған кезде жазған өлеңінде Абайдың «жапырағы қуарған ескі үмітпен» дейтіні де бізге мәлім. Қартайған кезде жазған Абайдың өлеңі, аяғында жазылған жылы тұрсын-тұрмасын, мазмұнынан-ақ беп-белгілі. Мәселен, 1893 жылы, 50 жасында жазған өлеңінде ол:

*Жігіттік өтті, көрдің бе?
Кәрілікке көндің бе?..
Боталы түйе сияқты,
Қорадан шықпай өлдің бе? –*

деп жазады. Бұл өлеңнің аяғына «1895 жыл» деген мезгіл көрсетілмесе де, Абайдың кәрілікті мойынға алғанын оқушы өлеңінің мазмұнынан-ақ аңғарар еді. Осыған қарағанда, жоғарыда аталған Абайдың «Ем таба алмай» деген өлеңі, оның 45 жасында жазған өлеңі емес, одан ерте жазылған өлеңі болар деген ой келеді. Осындай ой Абайдың «Жас өспірім замандас қапа қылды» деген өлеңін оқығанда да туады. Өлеңнің аяғына қойған мезгілге сенсек Абай оны 49 жасында жазған. Содан бір жыл кейін жазған өлеңінде «кәрілікке көндің бе» деп отырған Абай,

49 жасында «Жас өспірім жастармен» неге замандас бола қалады? Абай бұл өлеңді 49 жасында емес, одан ерте, өзі жас кезінде жазды ма деген ой туады.

Абай ғашықтық, жастық тақырыбына арнаған өлеңдерінің жылы да дұрыс белгіленбегенге ұқсайды. Мәселен, «Көзімнің қарасы» деп басталатын өлеңнің аяғында «1892 жыл» деген цифр тұр. Бұл жылы Абай 46 жаста. 40-тан аса «қартайдықты» аузына ала бастаған Абай 47 жасында:

*Жүрегім, ойбай, соқпа енді,
Бола берме тым күлкі.
Көрмейсің бе, тоқта енді,
Кімге сенсең, сол ишкі, –*

деп торыққан Абай 46 жасында «Көзімнің қарасы» сияқты жастықтың махаббат лебізі жалындаған өлеңін қалай жазады? Бұдан үш жыл кейін жазған өлеңінде:

*Ғашықтың тілі – тілсіз тіл,
Көзбен көр де, ішпен біл.
Сүйісер жастар қате етпес,
Мейлің илан, мейлің күл, –*

деп кеп, аяғын:

*Ол тілге едік оңтайлы.
Қарыпсыз біліп сондайды;
Біліп-ақ, ұғып қоюшы ек
Енді ішіме қонбайды! –*

деген кәрінің өкінішімен неге бітіреді? «Көзімнің қарасында» кәрілік өкініштің өзі түгіл көленкесі де жоқ. Бұл өлеңнің мазмұны: тұла бойын кернеген жастық, махаббат «жүрегін лүпілдетіп», кеудесін алқындырғандықтан «сүйегі балқыған» жастық балғын сезімін көзге елестетеді. Сондықтан да өлеңдерінің көпшілігін тақырып, мазмұн жағынан да, сюжет жағынан да бір пікірдің төңірегіне құратын Абай «Көзімнің қарасы» деген өлеңінде, жалпы сарыны ғашықтық болғанмен, әр тақырыптың басын бір шолып, өзге өлеңдеріндегі мазмұны біркелкі келетін

занын бұзады. Соған карағанда, бұл өлең әлдеқайда ерте, жалыны лапылдаған жастық шағында жазғанына ұқсайды.

Осылар сияқты, Абай өлеңдерінің жазылған жылын белгілеуде, Абайдың 1909 жылы басылған жинағында күдік келтіретін жайттар көп.

1909 жылы басылған Абайдың өлеңдер жинағы 1921 жылға шейін қайталап басылмады. Қазақстанда Совет өкіметі орнағаннан кейін, Абайдың жинақтары тоғыз рет қайталап басылды. Солардың ішіндегі толығы – 1939 – 1940 жылдары шығатын екі томдық. Бұл екі томдықты баспаға даярлаған – СССР Ғылым Академиясының Қазақстандық филиалы. Редакциясын басқарған Мұхтар Әуезов.

Екі томдыққа кірген Абайдың барлық шығармаларының қай жылы жазылғаны көрсетілген. Бірақ Мұхтардың айтуынша, бұл көрсетулер жанадан табылған документке сүйеніп емес, Абайды көргендердің, әсіресе Абайдың баласы Тұрағұлдың «осы шығарма осы жылы жазылған болу керек» деген мөлшерлеуімен қойылған. Сондықтан Абайдың шығармаларына жыл қоюда, 1909 жылы жинақта Кәкітай тарапынан болған дәлсіздік кателік әлгі екі томдықта да бар. Мәселен, Абайдың «Ақылбайға» деген өлеңінің аяғына «1890 жыл» деген мезгіл қойылған. Өлеңде Абай баласы Ақылбайға «Оқу ұқпайсың, ынжықсың, тым болмаса шаруа бағуға да жарамайсың, елге масыл, надан бидің бірі боларсың», – деп ренжиді. Бұл жылы Ақылбай 27 жаста.

Ақылбай Абайдың 18 жасында туған тұңғыш баласы болғандықтан, атасы Құнанбай асырап ап, соның қолында өскен. Бай атапын үйінде мұқтажсыз, ерке өскен Ақылбайдың балалық шағында сабақ ұқпайтын, ұйқышыл, еріншек бейғам екені рас болса керек. Бірақ 1885 жылы Құнанбай өліп, Абайдың қарамағына көшкеннен кейін, Ақылбай балалық шағындағы мінезін өзгереді, ол Абайға еліктеп өлеңдер жаза бастайды. Домбыра, гармонь, күй үйреніп, елдегі белгілі әнші-күйшілердің қатарына қосылады, елді басқару жұмысына араласады. Абайдың ұсынуымен «Генри бай», «Кәрі Жүсіп» («Дағыстан») тағы солар сияқты поэмаларды жазады. Осындай өзіне әдебиет майданында серік болған баласы Ақылбайға 1890 жылы «Сен жамансың, масылсың», – деп Абайдың ұрсуына жол жоқ. Бұлай ұрысса, Абай әділ де болмас еді. Сондықтан бұл өлең 1890 жылы емес, 1880 жылы жазылу керек. 80 жылы жазылса, өлеңнің мазмұны 17 жастағы Ақылбайдың мінезіне дәл келеді.

Абайдың шығармаларын мезгілдеу мәселесіне бұлайша көбірек тоқталған себебіміз: шығарманың қай жылда жазылуында көп мән бар. Бұл мәнді әсіресе Абайдың шығармалары тілейді. Себебі: барлық

оригиналдық шығармаларын тұтас алғанда, Абай шығармаларының жүзден тоқсан тоғызы өзі жасаған заманның шындығынан алынып жазылған. Егер сол өлеңдердің қай жылы, не оқиға, не көрініске арналып жазылғаны ашылса, Абайдың заманын ұғуға да, өзін ұғуға да жәрдемі аса зор болар еді. Бұл жөнде 1933 жылы басылған бір томдықтың редакторы Мұхтар Әуезов біраз еңбектер сіңірген, іздену арқылы кейбір шығармалардың сырын ашқан. Мәселен, «Болыс болдым мінекей» деген өлеңінің (1889 жылы) Күлембай дегенге арналып жазылғандығы оқушыға 1933 жылы шыққан бір томдықта ғана мәлім болды. Осы мәлім болудан өлеңнің мазмұны да, Абайдың бұл тақырыпқа өлең арнау мақсаты да, бұрынғы кімге арналуы белгісіз кезінен әлдеқайда айқындалды, әлдеқайда өсті. Бұрын «біреуден біреу артылса» деп басталып, кімге арналғаны мәлімсіз болып келген өлеңнің белгілі акын Әсетке арналғаны анықталудан өлеңнің маңызы күшейе түсті. Бірақ осы сияқты ашулар 1933 жылғы бір томдықта аз айтылған да, 1940 жылдың екі томдығында көбеймеген.

1933 жыл мен 1940 жылда басылған Абай жинақтарының және бір жаксы жағы, бұл жинақтарға Абайдың жаңа өлеңдері кірген, бұрынғы жинақтарда шала басылған бірнеше өлеңдер толықтырылған, бұрын түсініксіз басылған сөздердің біразы дұрысталған. Абайдың әр жылда шыққан жинақтарын және Мүрсейіттің қолжазбаларын салыстырып отырып, өлеңнен қалып қойған жолдарды, қалып қойған я қате басылған сөздерді дұрыстауда СССР Ғылым академиясының Қазақстандық филиатының қызметкері Бозтай Жакыпбаевтың еңбегі де біраз.

1939 – 1940 жылдары басылған екі томдықта Мүрсейіттің әр кезде жазған қолжазбаларын салыстырып отырып, Бозтай Жакыпбаев Абай шығармаларының бұрынғы жинақтарынан қалып қойған 600 жолдай өлеңін қосқан. Олардың ішінде: «Өкінішті көп өмір кеткен өтіп», «Жастықтың оты қайдасын», «Күнді уакыт итеріп» деген сияқты жанадан қосылған өлеңдер де бар; «Алла деген сөз жеңіл», «Сап-сап, көңілім», «Масфұт» сияқты толықтырылған өлеңдер де аз емес. Сол сияқты жаналықтар, өлеңнің кейбір сөздерін дұрыстау да аз емес. Мәселен, «Жаз» деген өлеңде, бұрынғы «шалғыннан жүні қылтылдап» деген жолдағы «жүннің» «жон» боп дұрысталуы; «жүрегім, ойбай, сокпа енді» деген өлеңде, бұрынғы «жетім қозы тас бауыр, түнілер де отырар» деген жолдардағы «отырардың» «отығар» боп дұрысталуы; «Заманақыр жастары» деген өлеңде «үйге келіп сүйкелер» деген жолдағы «үйдін» «өре» боп дұрысталуы, әрине, өлеңнің мағынасын айқындауға көп көмекші

боп тұр. Рас, бұл түзетулердің бәріне де негіз болған – Мүрсейіттің қолжазбалары.

Абайдың шығармаларын ғылыми меңгеру мәселесінде көп еңбек сіңірген Мұхтар Абайдың «Қараша, желтоқсан мен сол бір-екі ай» деп басталатын өлеңін 1933 жылғы бір томдықта толықтырам деп категе ұрынған, сол қатені 1939 жылғы басылған жинақта түзетпеген.

Бұл өлең – Абайдың барлық шығармаларының ішінде, сол кездегі ауылда тап қайшылығы барын, қанаушы, қаналушы екі тап барын ең айқын көрсететін өлеңі. Алты шумақты 32 жолдық осы өлеңнің:

*Қар жауса да тоңбайды бай баласы,
Үй жылы, киіз тұтқан айналасы.
Бай ұлына жалшы ұлы жалынышты
Ағып жүріп ойнатар көздің жасы, –*

деген шумағының аяғына редактор 1933 жылғы бір томдықта мынадай екі шумақты өлең қосады:

*Бай үйіне кіре алмас тұра ұмтылып,
Бала шықса асынан үзіп-жұтып,
Ық жағынан сол үйдің ұзап кетпес,
Үйген жүктің күн жағын орын қылып.
Әкесі мен шешесі батаны аңдыр,
Ол да өзіңдей ит болсын, азғыр-азғыр!
Асын жөндеп іше алмай қысылады,
Құрбысынан ұялып өңісең жалбыр.*

Жанадан қосылған бұл екі шумаққа редактор мынадай түсіндірме береді: «Осы соңғы екі шумақ 1933 жылғы баспасына шейінгі баспаларға кірмей қалған. Елдегі жазбаларда да жоқ. Тәңірберді деген ағасының (Абайдың ағасы. – С.М.) бала асырағанын көріп отырып айтқан» (1939 жыл. I том. 111 бет).

Бұл екі шумақ Абайдың әр кезде басылған ешбір өлең жинақтарында да, Мүрсейіттен қалған қолжазба жинақтарда да жоғы рас. Ол екі шумақтың қайдан табылып жүргені бізге мәлімсіз. Бірақ мәселе – бұрын басылған өлеңге жанадан қосылуда емес, қосылған шумақтың дұрыс-бұрыстығында. Мәселен, «Жақсылық ұзақ тұрмайды» деген өлеңге:

Жел қорығын желгек шал

Желін жүріп боздайды, –

деген жаңадан қосылған екі жол, өлеңнің мазмұнын, мағынасын бұзып тұрған жоқ, толықтырып тұр. Осындай толықтырулар 1933–1940 жылдардың жинақтарында әр жерде кездеседі және көбі орынды толықтырулар.

Ал жоғарғы, «Қараша, желтоқсан мен сол бір-екі айға» қосылған жаңа екі шумақты алсақ, бұл қосу өлеңінің түрін де, стилін де, мазмұнын да, идеясын да бұзып тұр. Түрін бұзатын себебі: жаңадан қосылған екі шумақтың көркемдігі нашар. Абайдың стиліне жатпайды: мазмұнын бұзатын себебі: өлеңді бұрынғы күйінде тұтас алғанда, кедей мен байдың арасындағы тап қайшылығын көрсетеді, мына жаңадан қосылған екі шумақ негізгі тақырыптан шығып, редактордың түсіндірмесіне сенсек жаман байдың баласын жаман тәрбиелеуін сөз қылып, басқа тақырыпка ауып кетеді; мағынасын бұзатын себебі: өзге өлеңдерінің бәрінде айтайын деген пікірі айқын, ашық болатын Абайдың мына жаңадан қосылған екі шумағында не айтайын дегені, кімді жамандайын дегені көмескі; идеясын бұзатын себебіне кейінірек тоқталып, әуелі жаңадан қосылған екі шумақтың мағынасы көмескі екендігіне азырақ тоқталайық.

«Бай үйіне кіре алмас тұра ұмтылып», –

деген жолда байдың үйіне кіруге бата алмайтын кедей баласы екен деп жорамалдайық (жазуда бұл пікір көмескі), сонда байдың үйінен «асын үзіп-жұлып алып шығатын бала» қай бала? Кедей баласы ма? Байдың баласы ма? Байдың баласы болса, неге ол үйінен үзіп-жұлып асы алып шығады? Өйтетін ол аш па? Байдың баласы үйінің асын үзіп-жұлып ұрлағанда, өзі үшін емес, өзін ойнатқан кедей баласына беру үшін дейік олай болса, ол неге «үйген жүктің күн жағына жасырынады?»

Кедейдің я байдың баласы екені өлеңде мәлімсіз ұры баланы «әкесі мен шешесі андиды». Егер байдың баласы болса, Абай оның әке-шешесін: «Ол да өзіндей ит болсын, азғыр-азғыр!» – деп неге сөгеді? Ол Абайдың байға: «Балаңды ас ұрлауға үйреткен өзін», – дегені ме? Баласын бай ас ұрлауға үйрете ме? Ас ұрлайтын байдың баласы емес, кедейдің баласы болған күнде, оның әке-шешесіне Абайдың «ол да өзіндей ит болсын, азғыр-азғыр!» – деуі «кедейдің өзі де ұры» деуі ме?

Бала байдың баласы екен дейік тағы да. Ол бала үйінен «үзіп-жұтып ас алып» шыққанда, өзін ойнатып жүрген кедейдің аш баласын аяп алып шыққан екен дейік. Олай болса, осы өленнің бір жерінде: «Жалшы ұлына жаны ашып ас бермес бай», – деп, мейірімсіз байды сөгетін Абай оның кедей баланы аяғыш мейірімді баласын «ит» деп неге тілдейді? Байға: «Ол да өзіндей ит болсын, азғыр, азғыр!» – деп неге айтады. Жаңадан қосылған екі шумактың соңғы екі жолы:

*Асын жөндеп іше алмай қысылады,
Құрбысынан ұятып өңшең жатбыр, –*

деп бітеді. Кім бұл «өңшен жалбырлар?» Әрине, кедейлер. Олардың ұялатыны кім? Әрине, бүтін киімді байлар! Байлардан олар ұрлаған асын ішуден қысылып ұяла ма? Болмаса өзінің адал еңбегімен тапқан асын ішуге ұяла ма?

Міне, осы сияқты толып жатқан түсініксіздік содан туатын толып жатқан сұрау, Абайдың «Қараша, желтоқсан мен сол бір-екі ай» деген өленіне 1933 жылы жаңадан орынсыз қосылған екі шумакты оқыған кісінің алдында еріксіз қаптай қалады.

Сыртқы түрін алғанда да, ішкі мазмұнын алғанда да жаңадан қосылған бұл екі шумак Абайдың бұл өленімен үш қайнаса сорпасы қосылмайды. Біліп қоссын, білмей қоссын, бұл екі шумакты редактордың «Қараша, желтоқсан мен сол бір-екі айға» сыналай қағуы дұрыс емес. Бұл сыналау өленнің көркемдігін де, идеясын да бұзып тұр, сондықтан 1945 жылы басылған Абайдың академиялық бір томдығынан 1933 жылы қосылған екі шумак шығып қалды.

Абайдың шығармаларын сын көзімен меңгеру мәселесіне біраз тоқталайық.

XIX ғасырдың 90 жылдарында Көкбайдың атынан Абайдың «Жаз» және «Болыс болдым» деген өлеңдері Омбыда шығатын «Дала уәлаяты» газетінде жарияланған. Осы өленінен басқа Абайдың ешбір шығармасы өзінің көзі тірісінде баспасөз бетін көрмегенге ұқсайды. Абай өлгеннен кейін оның баспаға шыққан еңбектері – жоғарыда аталған, 1909 жылы Кәкітай Ысқаков бастыратын жинақ.

Абайдың шығармаларына сын көзімен берілген баға да осы жинақтағы Кәкітайдың өмірбаяндық очеркінен басталады. Кітаптың аяғына қосылған, көлемі сегіз беттік бұл очеркті Кәкітай Абайдың өмірбаянынан аздаған мәлімет береді де, бір мәселені қамтымақ болады, ол –

Абайдың гуманизмі. «Абай таза жүректілікті, таза махаббатты, таза достықты сүюші еді, киянатқа, зұлымдыққа қарсы еді» деген мәселені Кәкітай дұрыс қойғанмен, осы мәселенің тамырын қаза тереңдемей, бетін ғана қалқиды. Абайдың еңбекті сүюі, орыс мәдениетін сүюі туралы да Кәкітай үстірт қана пікірлер айтады. Абайдың эстетикалық көзқарасын көрсетуде де Кәкітайдың пікірі тым қысқа. Әйткенмен Абайдың қалдырған алтын мұрасын игеруде Кәкітайдың очеркі – бірінші адым және негізінде, дұрыс адым.

Осы дұрыс адымды ілгерлету, өркендету, байыту мәселесі соңғы жылдарға дейін ойдағыдай болмай келді. Кәкітайдан кейін Абай туралы, оның шығармалары туралы пікір айтқан – 1913–1918 жылдары Орынборда шығатын «Қазақ» газетінің маңайына топталған байшыл-ұлтшылдар. Бұлардың алдына қойған мақсаты Абайды өздеріне рухани әке ғып алу еді. Ұлтшылдыққа үш қайнаса сорпасы қосылмайтын Абайды ұлтшылдардың бұл жаласынан аршып алатын маркстілдік сын қазақ әдебиетінде ұзақ уақыт болмай келді.

Октябрь революциясы халыққа дұшпан барлық ағымдармен қатар қазақ ұлтшылдарының да туын жықты, бірақ олардың бір жүйесі түсін бояп, идеологиялық күрес майданына аттанды. Осы сапарында олар Октябрьден туған қазақ совет әдебиетін есірмеуге, өшіруге тырысумен қатар, ескі әдебиет мұраларын, соның ішінде Абайды халыққа ұлтшылдық рухта танытуға тырысты. Бұл жүйелі бояма, ұлтшылдардың арам әрекеттері ұзаққа барған жоқ.

Абайдың шығармаларына марксизм көзімен қарау соңғы жылдарда ғана өркендей бастады. Абайдың қайтыс болғанына 30 жыл толуына байланысты 1934 жылы «Әдебиет майданы» журналында жарияланған мақалалардың дені ұлы ақынның мұрасын зерттеу мәселесін бірқыдыру дұрыс көтерді де, Абайды тану жүйесін белгілі бір жөнге сілтеді. Алайда Абайдың туғанына 100 жыл толу мерекесімен байланысты жазылып, әлі жарияланып үлгермеген бірнеше еңбектер Абайды оқушыларға марксизм-ленинизм ғылымы тұрғысынан танытуда көп жәрдем беруге және ертеректе айтылған кейбір жаңсақ пікірді түзетуге тиісті.

Бұл күнге дейін Абай туралы жазылған еңбектердің денінде Абайдың ақындық шеберлігі туралы көбірек айтылады да, ойшыл Абай туралы, қоғам қайраткері Абай туралы жеткіліксіз айтылады.

Рас, Абай – ең алдымен, ақын және анау-мынау ақын емес, XIX ғасырда жасаған дүние жүзінің ең алдыңғы қатарындағы ақынның бірі. Олай болса, Абайдың шығармаларын талдау арқылы, оның осындай

бік бойын көрсету, Абай туралы әрбір салмақты пікір айтқысы келген адамның міндеті. Осы міндетті өтей тұра, егер Абайдың зерттеушісі Абай шығармаларының бірыңғай поэтикалық жағына ғана көңіл бөліп, сыртқы көркемдігін ғана талдап, ішкі мазмұнын ақтармаса, ол – Абайды бір жакты ғана тану болар еді, Абайды тұтас, толық көрсетпеу болар еді.

Шығармаларының сыртқы көркемдігіне аса көңіл белген және сол көркемдікті өзіне дейінгі қазақ поэзия өнерінің ең биігіне көтерген Абай «Өнер – өнер үшіннің» «поэзия – поэзия үшіннің» пікіріне еш уақытта барған емес, Бүкіл дүние жүзінің қоғамшыл, прогресшіл акындарының бәрі сияқты, Абай да поэзияны көркемдік әсер алу үшін ғана емес, қоғамды өркендету үшін қажетті құралдардың бірі деп түсінген кісі. Сондықтан ол әрбір шығармалардың сыртқы көркемдігін мінсіз, сұлу жасауға тырысумен қатар, сол шығармаларының мұзмұнында қоғамның өркендеуіне, адамдардың жамандықтан жиренуіне, жақсылыққа ұмтылуына себеп болатын ақылды, пайдалы пікірлер айтады. Онын:

*Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін,
Жоқ-барды, ертегіні термек үшін.
Көкірегі сезімді, тілі орамды,
Жаздым үлгі жастарға бермек үшін, –*

деуі де содан. Шығармаларының ішкі мазмұнына Абайдың қандай зор маныз беретіндігі, оның «өлеңнің іші алтын, сырты күміс болсын» деген сөзінен де байқалады. Алтын мен күмістің қайсысы бағалырақ екенін оқушылар жақсы біледі. Абайдың «іші алтын, сырты күміс» деуіне қарап, мазмұн мен түрдің қайсысына ерекше мән бергенін де айыру қиын емес. «Іші алтын, сырты күміс» болсын дегенмен, Абай өз шығармаларының ішін де, сыртын да алтын ғып жазуына бұл арада ұзақ тоқталмай-ақ қояйық.

Шығарманың мазмұнын Абайдың алға қоюында зор маныз бар. Ол – өзі жасаған заманның, солардың ішінде өз ұлты – қазақтың ақыны және жалпы қазақтың ғана емес, оның ішінде еңбек иелерінің ақыны. Біреудің еңбегімен күн көретін арам тамақ атаулыға Абай дұшпан.

«Өз ұлты – қазақтың ақыны» деген сөзге сыныққа сылтау іздегіш біреулер: «Е, ол не дегенің? Абайдың қазақтан басқа ұлтқа да жат болғаны ма? Онда гуманист екені өтірік болғаны ма?» деп жабысуы мүмкін. Мұндай күдіктің орынсыз екендігі туралы осы сұрауға толық және дұрыс жауап берген В.Г. Белинскийді сөйлетейік.

«Егер суретші өзінің шығармасында адамдарды көрсететін болса, оның сол адамдары, ең алдымен, көленке болмай, кісі болу керек; ол кісінің келбеті, мінезі, құлқы, өзіне тән әдеті болу керек. Қысқасы, ол кісінің шындықтағы өзге кісілерге ұқсамайтын даралық белгілері болуы керек. Одан кейін, ондай кісілер белгілі бір ұлттың, белгілі бір заманның адамы болуы тиісті. Ұлттан тысқары адам шын адам емес, ол ойдан жасалған адам. Бұдан көрінетін нәрсе: көркем шығарманың ұлттық болуы акынның зорығып тапқан жетістігі емес, шығарманың белгілі бір ұлттық болуының қажеттілігінен ғана. Сондықтан көркемдік жағынан шығарма неғұрлым мінсіз болса, солғұрлым ол ұлттық. Олай болса ұлы суретшіні ұлттық шығарма жазғандығы үшін мактау – ұлы астрономның көбейту есебінде жаңылмауын мактаумен бірдей. Шынында, орыс балаларының кескіні орыстай болуы – орыстың кейбір мектептік жетістігі әрине, ұлт акыны болу үшін, ең алдымен, бүкіл ұлттың рухына бейне бола аларлық ұлы адам бола білу керек. Бірақ бұл арада ескерте кетуге тиісті мәселе: Ұлы акынды ұлт жасамайды, оны ұлт акыны ғып ұлы талант жасайды; бір адам жана туыпты деген хабар естілгенде, оның көзі, қолы бар ма екен, неше аяғы бар екен, мүйізі, құйрығы жоқ па екен деп ешкім де сұрамайды. Егер ол адам болса, көзі, қолы бары, аяғы төртеу емес, екеу екендігі, мүйізі мен құйрығы жоқтығы өзінен-өзі белгілі. Көркемөнерде де сондай: егер шығарма көркем болса, оның ұлттық екені өзінен-өзі белгілі. Бұлай болмаған күнде ол көркем шығарма болмайды. Әсірелеу, нобайлау болады, немесе қуыс, салқын көленке болады... Гетенің «Фаусты» – дүниелік жалпы адам баласындық шығарма, солай бола тұра, оны оқығанда, бұл немістің ғана фантазиясынан туған шығарма екенін көресің. Ал Байронның «Манфредінен» «Фаустың» желі есетіні ап-айқын, бірақ сонда да герман рухының исі шықпайды. Шекспир өзінің драмаларында ағылшынды ғана көрсетпейді, французды да, немісті де, итальянды да, римдіктер мен гректерді де көрсетеді. Сөйте тұра, оның шығармаларын оқысаңыз, мұндай драматург Англияда ғана туғанын ұғасыз» – («Шығармалар жинағы», 1914 ж., 923, 924 беттер).

Белинскийдің бұл дұрыс пікірінен осынша ұзақ мысал алғанда айтатын дегеніміз: Абай – сөз жоқ, ұлттық, қазақ ұлтының акыны, бірақ тар мағынасындағы ұлт акыны емес, кең мағынасындағы ұлт акыны, яғни шығармаларында өз ұлты қазақтың тұрмыс шындығын ашу арқылы, ол өз заманындағы жалпы адам баласының тұрмысына тән шындықтарды да ашады, себебі – қазақ ұлтының тағдыры өзге ұлттардан,

әсіресе Россиядағы ұлттардан бөлек тағдыр емес, бірге тағдыр. Қазақ – жалпы адам баласының бір бөлшегі, сондықтан оның тіршілігіндегі жақсылық, жамандықтардың бәрі өзге ұлттарда да бар. Ендеше Абайдың қазақ тұрмысындағы жамандықтарға қарсы шығуы – сол замандағы жалпы адам баласының тұрмысындағы жамандыққа қарсы шығуы.

Өз заманының, өзімен замандас қазақтардың ақыны болғанмен, Абай заманының да, замандастарының да барымен қанағаттанбайды және ол сияқты прогресшіл акынға қанағаттануға болмас та еді, себебі – XIX ғасырдағы жалпы қазақ елінің, оның ішінде еңбекші жүйесінің тұрмысы шаруашылық жағынан да, мәдениет жағынан да өте төмен. Осындай төмен халді көрген Абай қазақ еліне ақыл айтып, бастап, қазақты Россиядағы мәдениеті ең жоғары халық – орысқа жеткізгісі келеді. Орыс халқының мәдениеті қазақтан жоғары екенін көрген Абай «сен ілгері кеттің» деп орысқа күндеп, жек көріп қарамайды, жақсы көре, сүйсіне қарайды. Сондықтан ол қазақ халқын орыс мәдениетіне тартқанда, мәдениеттендіріп алып, қазақты орысқа қарсы қояды тілемейді, екеуін ағайындастыруды, бауырластыруды тіледі.

Бұл әдемі, прогресшіл ойына, Абай өле-өлгенше жете алмайды, жете алмауына не себеп болғанын оның мына өлеңі көрсетеді:

*Атым адам болған соң,
Қайтып надан болайын.
Халқым надан болған соң,
Қайда барып оңайын.*

Арманына жете алмаған Абай надандықпен, әділетсіздікпен еш уақытта келісімге келмейді. Күресіп, надандық пен әділетсіздік жеңдірмеген соң, болашақ ұрпаққа:

*Жүрегімнің түбіне терең бойла,
Мен бір жұмбақ адаммын, оны да ойла.
Соқтықпалы, соқпақсыз жерде өстім,
Мыңмен жалғыз алыстым, кінә қойма! –*

деген өтінішін айтады.

Абайдың шығармаларындағы осындай қоғамдық сарындарды, күресті айтпауға бола ма? Абайдың не надандық, не әділетсіздікпен келісе алмауын, солармен күрескенде нендей әдіс қолданғанын, не нәрсеге

күші келгенін, не нәрсеге күші келмегенін, күші келмеуге нелер бөгет болғанын талдамауға бола ма? Бұларды талдамаса зор ақындығымен қатар ойшыл, қоғам қайраткері болған Абайдың бойы көріне ме? Әрине, көрінбейді.

Абайды зерттеуде, тануда, қазақтың сыншылық пікірінде жетімсіз боп келе жатқан жағы осы.

Абай – зор кісі. Ол – зор ақын да, зор ойшыл да, зор қоғамшыл да, зор күресшіл де. Оның осы бейнелеуін түгел камту, әрине, оңай міндет емес. Сондықтан Абайды толық зерттеу, толық ұғу – бір жылдың я бір ұрпақтың ғана міндеті емес, көп жылдардың, көп ұрпақтардың міндеті. Әйткенмен, әр ұрпақ өз қолына түскен материалға сүйене отырып, өз ой-өрісі жеткен пікірді айтуға міндетті.

Оқушылардың алдына ұсынып отырған менің бұл еңбегім әдебиеттегі рухани атамыз Абайдың, оның еңбектерін сүйіп, оқушы халықтың алдында Абай туралы біраз жылдан бері жиналып қорытылған пікірді айту мақсатымен жазылды.

Абай және оның шығармалары туралы көпшілік алдында менің алғаш ауыз ашуым – 1923 жыл. Сол жылы «Еңбекші қазақ» газетінің 69 санында «Қара тақтаға жазылмандар, шешендер» деген мақаламда мен Абайды «байлардың Абайы – біздің Абай емес» деген пікірді айтып шықтым. Абай жөнінде қате пікір айтуыма, сол мақаланың шығуына не жағдай себеп болғанын мен 1942 жылы басылған «XVIII–XIX ғасырдағы қазақ әдебиетінің тарихынан очерктер» деген кітабымда (10, 11 беттер) айтқам.

Бұл еңбек монографиялық сипатты болуға тиісті. Мақсатым: Абайдың ата тегін де, өз өмірін де, ақындық таланты мен шеберлігін де, оқу-білімін де, жалпы адамдық, өз ұлтының пікірлерін де, өміріндегі, шығармаларындағы күшті я әлсіз жақтарын да түгел камту. Бұл мақсатқа автордың каншалық жеткендігін көруші – оқушы көпшілік.

II. АБАЙДЫҢ АТАТЕГІ

Қазақ халқы Ұлы жүз, Орта жүз, Кіші жүз боп үш жүзге бөлінгенде, Абай Орта жүзге жатады.

Орта жүзде: Арғын, Найман, Керей, Уак, Қыпшақ, Қонырат – алты ру бар. Солардың ішінде Абайдың руы – Арғын, оның ішінде – Тобықты.

Қазақ тарихы ғылыми жолға қойылмаған кезде, ислам діні қазақ арасында дәуірлеген кезде, шежіре жазушылар қазақтың ататегін арабтан

таратып, Арғын руын былайша алып келетін: арабтың Ғажам¹ руынан шыққан Әнәстан (Мұхаммед пайғамбардың сахабасы) Жабал, одан Мағаз, одан Саһил, одан Акшолпан, одан Аккурай, одан Аламан, одан Алаш туады. Алаштан Сейілхан, Жайылхан туады. Сейілханнан сегіз арыс түрікмен тарап кетеді.

Жайылханнан Майкы, одан Өзбек Сапиян – екі ұл туады. Өзбектен қазіргі өзбектер тарайды. Сапияннан – Айырқалпак, одан екі ұл – Қазак, Созак туады. Созак баласы боп қазіргі қарақалпак бөлінеді.

Қазактан Ақарыс, Жанарыс, Бекарыс – үш ұл туып, кейін «үш жүз» деген жеке елдер боп тарайды. Ақарыс – Ұлы жүз, Жанарыс – Орта жүз, Бекарыс – Кіші жүз.

Жанарыстан «Алты Қожа» атанған алты ұл туады; Қарақожа, Ақтемқожа, Дарақожа, Момынқожа, Ысмағұлқожа, Қосымқожа. Қарақожадан – Ақжол, одан Арғын.

Ғылымға сүйенбеген қазақ арасындағы шежіре атаулының бәрі осылай жазылған. Қазақтың арғы атасын арабтан өрбіту – қазақ арасына ислам дінін таратушы қожалардан (Мұхаммед пайғамбардың ұрпақтарынан) басталуы керек әйтпесе, ғылымға сүйенген тарих кейін «Қазақ» атанған елдерді түрік-монғол нәсілінен деп дәлелдейді.

«Арғын» деген аттың қайдан шыққаны туралы ғылымда мынадай жорамалдар бар: ескі қытай тарихында, монғолдардың батысында көшіп жүретін, түрік тұқымдас «Бай-Егу» дейтін ел бар. Қытайлар «р» дыбысын айтпайды және сөздің аякқы дыбысын тастап сөйлейді. Егер «Бай-Егудін» ортасына «р» әрпін қойса, аяғына «н» қосса «Бай-Ергун» боп шығады. «Бай» – қытайда «зор», «ұлы» (түрікше – «ұлуг») деген сөз. Олай болса «Бай-Ергун» – «Ұлы-Ергун», яғни, «Ұлуг-Ергун» болады.

Ескі түріктерден қалған Орхон жазуында «Ұлуг-Ирғын» деген түрік тұқымдас ел аталады. Қытайдың «Бай-Егу» яки «Ұлуг-Ергун» деп отырғаны – осы «Ұлуг-Ирғын».

Орхон жазуынан қазіргі ұйғыр елінің тілі өрбіген. Қазақтың сөз басында «а» дыбысын қолданатын бірнеше сөзінде ұйғырлар «и» дыбысын қолданады. Мәселен: қазақтың «ал» деген сөзін ұйғырлар «ил» дейді. Соған қарағанда «Ирғынның» басындағы «и»-ді «а» әрпімен ауыстырсақ, «арғын» боп шығады.

Ескі қазақ тілінде «ар» деген сөз «аман» деген сөздің орнына қолданылады. «Ар ма?» деген сөз – ескі тілде «аман ба?» деген сөз.

¹ Ғажам – ескі арабтар иран, ауған және түркі нәсілді халықтарды кемсітіп, осылай атаған (ред.)

*Қобыланды келді: «Ар ма? – деп,
Алдыңда кісі бар ма?» – деп, –*

деген сөз осыдан қалған. Қазіргі Жетісу елінде «ал», «бар», «бол», «жүр», «кел» деген сияқты бұйрық райлардың орнына «барғын», «болғын», «жүргін», «келгін» деу бар. Осы «ғын» жалғануы қазақта ескіден қалған сияқты. Соған карап, «арғын» деген сөз «аман болған», я «аман бол» деген сөз бе екен деген ой келеді.

Түріктің «ұлуг» деген сөзінің орнына казак «Ұлы» деген сөзді қолданады. Бірақ казак «Ұлуг-Ирғынды» «Ұлы Арғын» деудің орнына «Аға Арғын» дейді. Ғылымға сүйенбеген казак шежіресінде, кейін Орта жүз елі боп өрбіген Жанарыстың үлкен баласы Қарақожадан Арғын туған, сондықтан «Арғын – аға баласы» дейді. Халқымыздың ескі дәстүрінде Орта жүзге қарайтын алты ру – Арғын, Найман, Керей, Уак, Қонырат, Қыпшак жиналып бас қосканда, кәде үлестірсе, бас кәдені «аға баласы» деп Арғынға беріп, ас бергенде, бас табақты Арғынға тартады екен.

Тарихта Арғын-аға деген кісі болған. 1262 жылы Шыңғыс ханның кенже баласы Толы Харасан деген елге Ойрот атанған елден Арғын-аға деген кісіні хан сайлаған. Кейбір тарихшылар, казак ішінде Орта жүзге кіріп «аға» аталған Арғынды, Арғын-ағадан тараған деп жорамалдайды. Бірақ бұған келтіретін дәлелі мынадай: Шыңғыстан әртін заманда, монғолдар түрік тұқымдас татар және ұйғыр елдерін Алтай тауынан және Енисей өзенінен қуған. Сол кезде қамауда қалып, кейін монғолданып кеткен ойрот, қалмақ деген елдер бар. Бұл қисынға да соғады. Себебі: орыс оқымыстысы Петраковтың айтуынша, Тобыл, Том, Енисей губернияларында (1911 жылдары) Арғын аталатын, бірақ казакка жатпайтын бірнеше монғол тұқымдас елдер бар. Мәселен, Том округінде Чулым болысын екінші атпен Үлкен Арғын болысы деп атайды. Монғолдар арасында «Арғын» яки «Арикан» руы барын атакты тарихшы Рашидад-дин де айтады.

Алайда бұл тарихшылардың «Арғын-аға» деген пікірі шындыққа жанаспайды. Себебі: 1219 жылы Шыңғыс хан Жетісу, Сырдарияны өзіне қаратып, Алатаудың етегін түгелімен Шағатай деген баласына билеткен. Сол Шағатай ұлысындағы іргелі елдің біреуі – Арғын. Арғынның ол кездегі мекені – Балқаш көлінің күнгеі жағы, Қаратал, Қапал өлкелері.

Осы мекенде Шағатай ұлысына қарап отырған Арғынды Ақсак Темір 1376 жылы, 1389 жылы, 1390 жылы үш рет жаулайды. Одан ке-

йін XV ғасырдың басында Жонғар хандығы жаулаған Арғын мекенінен сырғый Қаратауға барып, Барак ханға бағынады да, 1420 жылы Барак Ташкентке, Ходжентке шабуыл жасағанда бірге қатынасады. 1455 жылы Барактың баласы Жәнібек хан өзбектің ханы Әбілхайырмен араздасып Балкаш көлінің батысына көшкенде, Арғынды ертіп ала кетеді. Одан кейін Жәнібек Еділ өзенінің Каспий теңізіне құйылатын жеріне барып Астрахань қаласын салғанда, Арғын қасында болады.

Орыс тарихшысы Карамзиннің айтуынша, Алтын Орда ханы Ахмед – Жәнібекті Қырымға хан қойған. 1475 жылы Қырымға хан болған Мендігерей Жәнібекті қуады да, қашқан Жәнібек Россия патшасы III Иоанға паналап, 1480 жылы Россияда өледі. Жәнібек қашқанда Қырымда қалған Арғын – Мендігерейдің 1475 жылы Түркияға бағынуына көнбей, араздасып көшкен Ахметкерейге еріп, Қырымнан Кубань өзенін бойлап Кавказға ауады. Арғынның Кавказда тұрғанына дәлел болатын жер аттары бар: Сунжу өзеніне құятын бір жылғанын аты, ол жылға ағатын сайдың аты, сол сайда отыратын бір ауылдың аты күні бүгінге дейін «Арғұн» аталады. Бұл сөз «Арғын» болу керек. Оған көп тарихи дәлелдер бар.

1554 жылы Россия патшалығы Астраханьды бағындырып, Қырыммен Кавказға қарай жылжығанда, арғындар казак даласындағы Қаратауға аууы керек. 1629 жылы казак ханы Енсегей бойлы Ер Есім Ташкент хандығына бағынып тұрған Түркістан қаласына шабуыл жасағанда, оның әскерінде арғындар болған. Осы жорықта Түркістанның ханы Тұрсын өліп, оның қызы Қоңырбикені арғындар алып кетіп, Сары деген кісіге қосқан деседі. Бұл – Абайдың сегізінші атасы.

Осы бетімен Қаратауда тұрып қалған арғындар 1723 жылы Жонғар хандығы казакты шапқанда, сырғып, қазіргі «Арка» аталатын казак даласына көшіп, сол күннен бүгінге дейін орнығып отырып қалған.

1723 жылдың шабыншылығында, казак тарихында «Ақ табан шұбырынды, Алқалы көл сұлама» аталатын қырғын жұтқа ұшырап Қаратаудан Арқаға көшкен Арғын руларының біреуі Абайдың он екінші атасы – Тобықты елі. Сол бүліншілік жұтта Тобықты руының атақты «Әнет бабан» атанған биі – Әнеттің алты баласы соғыста өліп, өзі 97 жасында жаяу шұбырған елге ере алмай, тірідей ел көшкен жұртта қалыпты.

Тобықтының қай жерлермен кешіп барып, қазіргі мекені – Шыңғыс тауына орнауына мынадай деректер бар: Абайдың үшінші атасы Ырғызбай – Ырғыз өзенінде туған, Ырғызбайдың інісі Торғай – Торғай өзенінде туған. Абайдың екінші атасы Өскенбайға билігін берген

Кенгірбай (Абайға төртінші атадан кеп қосылады) – Кенгір өзенінің бойында туған. Кенгір өзенінен Тобықты елін Шыңғыс тауына көшіріп әкелуші Абаймен сегізінші атадан кеп қосылатын Мамай батыр. Содан бастап Тобықты елі Шыңғыс тауында отырып қалған.

Арғын руының басынан кешкен тарихын және көшкен, қонған тарихын осымен доғарып, енді Абайдың аталары Арғыннан қалай ұшта-сып келетіндігіне тоқтайық.

Тобықты елінің шежірелері Абайдың аталарын Арғыннан былай тартады:

Арғын,	одан – Сары,
одан – Қодан,	одан – Күшік
одан – Дайырқожа,	одан – Әйтек.
одан – Қарақожа,	одан – Олжай,
одан – Кенжесопы,	одан – Айдос,
одан – Тобықты,	одан – Ырғызбай,
одан – Рыспетек	одан – Өскенбай,
одан – Мұсабай,	одан – Құнанбай,
одан – Сүйірбас.	одан – Абай.

Сонда Абай Арғыннан 18 атаға келген. Осылайша өрбіген Абайдың аталары туралы ел ішінде қандай аңыздар барлығына аздан тоқталайық.

Қазақ арасында «Арғын атасы – Қотан акын» дейтін мәтел бар, сол «Қотан» дегені осы Қодан, Қоданның акын болғандығы туралы XIX ғасырдың ортасында жасаған, Арғын руынан шыққан Жанак акынның бір ауыз өлені бар. Уақ руынан Жарқын деген би Жанак акынға «Атанда акын болған кім бар?» деп сұрау қойғанда, Жанак:

*Алашта Арғын ата тұған зерек
Өзгеден сол кісінің жөні бөлек.
Арғынның түп атасы ақын Қотан,
Өлеңге бізден ұста болса керек, –*

депті. Қотанды тарихта «Қодан тайшы» деп те атайды. «Тайшы» – монғолша «өленші» деген сөз.

Қоданнан жалғыз Дайырқожа туады. Дайырқожа XV ғасырдың орта шенінде Ташкентте өзбектерді билеп тұрған Әбілхайыр ханның (1465 жылы өлген) тізелі биінің бірі және әділ би болды, сондықтан «ақ жолға тартатын би» деп, халық оған «Ақжол» деген лақап ат қосады. Арғын

руынан тарайтын елдердің бәрінің ұраны – «Ақжол». Ақжолды Қара Қыпшақ Қобыланды батыр өлтіріпті. Бұл өлімге арналған Қодан ақынның жоктауы («Қара Қыпшақ Қобыландыда нең бар еді, құлыным» деп басталатын) соңғы кездерге шейін ел аузында айтылып жүрген.

Бұл аңыз тарихи шындыққа жатпайтын сияқты. Себебі: Дайырқожаны Қобыландының өлтіруі – 1440 жылдардың шамасы болу керек. Бұдан жиырма жыл бұрын, 1420 жылы Жәнібек хан Ташкентке шабуыл жасағанда, оның әскерінде Арғынның бір бұтағы – Қанжығалы елі бар. Шежіренін айтуынша, Дайырқожадан Қарақожа одан Кенжесопы, одан Қанжығалы туады. Егер Дайырқожа Арғынның баласы екені рас болса, Қанжығалы Дайырқожаның төртінші ұрпағы болатын болса, 1420 жылы шабуылға Қанжығалы елі ру боп қатынасса, Дайырқожаның жасауы ертеңгі заманға кетіп қалады.

Ауыздан ауызға көшіп, қағазға жазылмаған шежіреде мұндай қайшылықтың кездесуі ғажап емес.

Шежіремізге қайта оралайық. Дайырқожаның бәйбішесінен Қарақожа туған, токалынан Сұмдық туған. Сұмдықтан туған Бержетім мен Шақшақ, өзге арғындар Арқаға көшіп, Орта жүзге қосылғанда, Кіші жүз ішінде қалып, содан бері «Тоқал Арғын» атанып кеткен.

Қарақожаның бәйбішесінен – Мейрам, Момын атты, токалынан – Карасопы, Кенжесопы, Бәсентиін деген үш бала туады.

Кенжесопыдан екі бала туады: Қанжығалы, Тобықты. «Тобықты» деген сөз – «тәуфихты» деген сөз, арабтың «тәуфих» деген сөзінен алынған деген жорамал бар. Бұл – дәлелсіз жорамал сияқты. Қазақ арасында сақталған аңызда Қанжығалы мен Тобықтыны Арғын руына кірме деген де сөз бар. Ол аңыздың баяндауынша: жаугершілік заманда, Қанжығалы қанжығаға байланған қоржынмен жаудан алып келген жас болғандықтан атанған; Тобықты «Ақтобық» атанған жүйрік аттың бәйгесіне келген құлдың баласы болғандықтан атанған; осы екі келімсек баланы баласыз Кенжесопы асырап ап, өсіріп өрбіткен. Ескі ауылда бұл аңызды айтса, Қанжығалы мен Тобықты руларының адамдары намыстанады. Абайдың атасы – Тобықты.

Тобықтыдан Рыспетек Дәулетек туған. Дәулетек жанжалқой, төбелескек боп, бір тойда ет асқан жер ошақ басына келгендерді жуан таяғымен сабағандықтан «жуан таяқ атанып, одан өрбіген ұрпақтар күні бүгінге дейін «Жуан таяқ» атанады. Абайдың атасы – Рыспетек.

Рыспетектен Мұсабай, Көкше, Дадан туады. Ел аңызында Мұсабай би, атакты Әз-Жәнібек ханның белді және шешен биінің бірі болған деседі. Жыл мөлшеріне бұл аңыз қабысады. Абайдың атасы – Мұсабай.

Мұсабайдан Талынкожа мен Сүйірбас туады. Ынжық адам болғандықтан, Талынкожа «Жаман» атанып, одан өрбіген ұрпақты күні бүгінге дейін «Жаман Тобықты» деседі. Абайдың атасы – Сүйірбас.

Сүйірбастан – Әлі, Қожаберген, Сары. 1629 жылы Есімханға еріп барып Түркістан қаласын жаулайтын арғындардың бір батыры – Әлі. Сол жолы өлтірілген Түркістан ханы – Тұрсынның қызы – Қонырби-кені Әлі еліне алып кеп, інісі Сарыға қосқан. Абайдың атасы – Сары.

Сарының бәйбішесінен – Мәмбетай, Үмбетай; тоқалы Қонырбикеден – Мәмбетсопы мен Кішік туады. Кішікті кейін «Күшік» деп атап кетеді. Абайдың атасы – Күшік.

Күшіктің бәйбішесінен – Саңмұрын, Бәйімбет; тоқалынан – Әнет. Әйтек. «Әнет бабан» атанатын Тобықтының атақты бні, 1723 жылғы шабыншылықта 97 жасында ел көшкен жұртта қап өлетін, алты баласы жаудан өлген Әнет осы. Әнеттің бір баласынан іште бір бала калып, бала туғаннан кейін жақсының бақайы ғой деп, атын Бақай қойған. Бақайдың ұрпақтары Тобықты ішінде бір ру ел. Абайдың атасы – Әйтек.

Әйтектің бәйбішесінен – Олжай, тоқалынан – Байбөрі, Қалқаман. Байбөрі елде беделді кісі болғандықтан «Бәкен» атанып кеткен. Оның ұрпақтарын әлі күнге дейін «Бәкен» деседі. Абайдың «Қыздарға» деген өлеңінде «Қойдан қоныр, жылқыдан торы Бәкен» деп бастайтын өлеңі, осы Байбөрінің адамдарына арналған. Абайдың атасы – Олжай.

Қалқаман – «Қалқаман – Мамыр» аталатын ел ішіндегі атақты халық жырының геройы. Қалқаман ғашық болған Мамыр – өзінің немере қарындасы (Мәмбетбайдың немересі) болған. Ол кезде өз руынан қыз алу – әсіресе немерелестерін алу, қазақ ғұрпында маскара. Осы маскараға ұрынған Қалқаманды, сол кезде 85 жасқа келген Әнет би өлім жазасына бұйырған. Үкім: Қалқаман салт атқа мініп, жазалауға жиналған көптің алдынан шауып өтеді, сонда оны бір батыр садақпен атып өлтіруге тиісті болған. Осы өкім орындалғанда атылған садақ оғынан жараланып, өлмей қалған Қалқаман Тобықты еліне өкпелеп, Алатау баурында отырған Үйсін руындағы нағашысына кетіп қалады. Сол кеткеннен қайтпаған Қалқаманның тұқымдары қазіргі Алматы облысының Жамбыл, Қаскелең аудандарында бірнеше жүз үй.

Абайдың атасы Олжай мал баққыш, момын ғана адам болған.

Олжайдан Айдос, Қайдос, Жігітек туады. Жігітектің бәйбішесінен Қабекен атанатын Кеңгірбай би туған. Кеңгірбайға шейін Арғын руларының ішінде Тобықты еселі ел болмаған көрінеді. Оған шейін Тобықтыны кершілес отырған Матай да (Найманның біреуі), Керей мен Уак

та теңдікте ұстамаған. Кеңгірбай тізгініне ие боп, би атанғаннан кейін, Тобықты көршілес руларымен теңдесу былай тұрсын, зорлықпен көбін сырғытып, Тобықтыға тиісті жерді кеніткен, Тобықтының үстемдігін күшейткен.

Абайдың атасы Айдостың өзі емес, әйелі Айпара – атакқа шыққан ақылды, қайратты, беделді және ақын болған адам. Айпара туралы елде мынадай бір аңыз бар: 1723 жылдың жұтында босып көшкен Тобықты, мал-мүліктен айырылып, жаяу қаңғырып келе жатып, бір бай елге кездеседі. Бай ел ашыққан бұлардан үркіп көше қашқанда, жұртында аяғы сынған бір семіз түйе қалып қояды. Осы түйені союға өзге аштар қорыққанда, Айпара бауыздайды да, етін қырық жілік қып (үй сандары қырық болса керек) бөліп бергелі жатқанда, түйені іздегендер келе жатыр деген хабар естіледі. Сасқан жұртқа Айпараның тапқан ақылы: жерді қазып, түйені түгелімен жерге көмеді де, үстіне күрке тігіп, күйеуі Айдосты (қартаң тартқан кезі болса керек) төсек сап күрке ішіне жатқызып, өлген адамдай бетін жабады. Түйені іздеп келгендер күркеге жақындағанда басына кара сап, шашын жайып, бетін тырнап қанатқан Айпара:

*Түйелі елдің түйесі-ай,
Түйесін іздеп жүргені-ай,
Түйедей менің арыстаным
Төрде сұлап жатқаны-ай! –*

деп, дауыс қып отырады. Өзге күркені тінткен түйені жоқтаушылар дауыс қып отырған Айпараның күркесін тінтуге ұялып қайтып кетеді. Сөйтіп Айпара 40 үйді түйенің етімен бірнеше күн асыраған екен деседі.

Босқан Тобықтыға қоныс қарауға Мамай батыр аттанғанда, Айдоспен туысқан кенже қайнысы – 13 жасар Жігітекті «Кішекең ере барсын» деп Айпара бірге жіберіп, Мамай Шыңғыс тауын тауып қайтқанда, Жігітек қасында болған деседі. Сол Айпара қойған атпен Жігітек руы күні бүгінге дейін Тобықты ішінде «Кішекең» аталады. Абайдың көзін көргендер: «Абай ағам Айпараны өте мақтап отыратын еді», – дейді.

Айпарадан төрт ұл туған: Ырғызбай, Торғай, Көтібак, Толай. Осы балаларын Айпара былайша сынаған екен:

*Шынжыр балақ, шұбар төс Ырғызбайым,
Тоқпақ жалды торы айғыр Көтібағым,
Әрі де кетпес, бері де кетпес Торғайым,
Сірә да оңбас Толайым.*

Тобықты елі: «Айпараның балаларына осы айтқан сыны дәл келді», – дейді.

Абайдың ұлы атасы Ырғызбай – XVIII ғасырдың орта кезінде жасаған Абылай ханның беделді биінің бірі болған.

Ырғызбайдан Өскенбай, Өсер, Мырзатай, Жортар туады.

Жоғарыда аталған Кенгірбай би қартайған кезде, өз балалары Ералыға, Төлеуге, Қотанбұлаққа, Қалбайға «елді ұстай алмайды» деп сенбей, билігін өз еркімен «елді ұстауға осы жарайды» деп Өскенбайға берген. Өскенбай Кенгірбайдың ойынан шығып, елді жақсы бастаған адам, би болған. Сондықтан Тобықты елінде: «Ісін адал болса, Өскенбайға бар, арам болса, Ералыға (Кенгірбайдың баласы) бар», – деген мәтел қалған. Өскенбай 1850 жылы 72 жасында өледі. Өскенбайдың бес әйелі болған:

1. Зере – одан Құнанбай (Абайдың әкесі) мен Құтпамбет туған.
2. Таңшолпан – одан Төлепберді, Шыбар, Елеусіз, Ақмағамбет туған.
3. Мақып – одан Жакып туған.
4. (аты белгісіз) – одан Майбасар туған.
5. Күнше – одан Бейсенбі, Сұлтанбек Кенжебай туған.

Абайдың әкесі Құнанбай 1804 жылы туады. Аяғын апыл-тапыл басқан кезде, оған шешек шығып, оң көзін ақ шел қаптап соқыр болады. Кейін Құнанбай атакты кісі болғанда, «Түйені соқыр десен Құнанбайға тиеді» деген сөз осыдан айтылған. Құнанбаймен тұстас, Тобықтыдан шыққан Балта ақын, Қуандық руынан шыққан Шөже ақынмен айтысып, екі көзі де жоқ Шежені Балта былай деп кемітпек болған:

*Кенде соқыр деген соң, кенде соқыр,
Осы сөзің өзіңе жөн бе, соқыр?
Тәрде отырған хан, қара – бәрін мінен,
Ел түзетіп жүруші сен бе, соқыр?*

Үйде айтысты тыңдаушылардың ішінде Құнанбай да отыр екен дейді. Балтаның әлгі сөзіне ашы тілді тапқыр Шөже былай деп жауап беріпті:

*Ұры шіркін, қорықпайсың бір құдайдан,
Сатымым бар бұрыннан осындайдан.
«Соқыр, соқыр» дейсің де еш тынбайсың,
Соқыр десен құтылсайшы Құнанбайдан.*

Бұл сөз намысына тиген Құнанбай «ойда жоқ сөзді қозғайсың» деп Балтаны қуып шыққанда, жұрт: «Шөже жеңді», – дескен екен дейді.

Құнанбайды әкесі Өскенбай молдаға сабакка бергенмен, жасында тентек болған Құнанбай оқымай, бертін, ересек бола, әкесіне келген хаттарды ежіктеп оқу арқылы мұсылманша жазуды өз бетімен жақсы танып кеткен.

Құнанбай ел билігіне әкесінің көзі тірісінде, жас күннен-ақ араласады және сол алғаш атқа мінген күннен бастап айтқанынан қайтпайтын кайсар, алысты болжайтын ақылды, алысканын жығуға тәсілді, ойға алғанын орындамай қоймайтын өжет, жауласқанын аямайтын рақымсыз адам болады.

Құнанбайдың әлеумет тұрмысындағы істерін баяндаудан бұрын, оқушыға оның жасаған дәуірін елестетіп өту қажет.

1822 жылы Россияда патша үкіметінің «Сібір казактарын басқарудың уақытша ережелері» деген заны шықты. Сол «Сібір казактарының» біреуі Құнанбайдың елі Тобықты еді. Бұл «Ережелер» бойынша «Сібір казактарының хандығы жойылды, Россияға қарап болды, ендігі билік Россияның қолында, Россия үкіметі Сібір казактарын бірнеше округке бөліп, бұрынғы ханның орнына сұлтан-правительдер сайлады, правительдер округтің приказ басындағы өкімге бағынады деп жариялады. Құнанбайдың елі Қарқаралы округіне (казакша – дуан) бағынды.

Хандықты жойғанмен патша үкіметі алғашқы кезде, сұлтан-правительдерді хан тұқымдарынан ғана белгіледі. Бұлай істеуі – сол кездегі казак халқының ішкі әлеуметтік құрылысын жақсылап біле алмағандықтан еді.

Патша үкіметіне бағыну мәселесінде казак халқы да, оны бұрын басқарып келген хан тұқымдары да екіге бөлінді: бір жүйесі жанжалсыз қосылуды мақұл деп тапты, екінші жүйесі бұрынғы заманын көксеп, отарлау саясатына қарсы шықты, көтеріліс жасады. Құнанбай осы екі жүйенің көнушілер жағында болды.

Жалпы Орта жүздің де, оның ішінде Тобықты елінің де Россияға біржола қосылуы – Абылай ханның баласы Уәлі ханның тұсында, 1802 жылы. Бірақ қартайған Уәлі 1821 жылы өлгенше патша үкіметі оны хан деп таниды да, хандық дәрежені Уәлі өлгеннен кейін жойылды деп жариялады. 1822 жылы жоғарыда аталған «Сібір казактарын басқарудың уақытша ережелерін» шығарады. Бұл ережеге наразы болғандар, Россияға бағынбаған жакқа көшуге қобалжып, кейбір елдер көшіп жатқанда, Балқаш көліне құятын Тоқырауын өзенінің бойында отырған

Тобықтының Дадан дейтін руының биі Қараменде, Шыңғыс тауында отырған Мұсабай руының биі Кеңгірбайға өлеңмен былайша сәлем айтады:

*Басында Сырдан шығып Орға келдік,
Табан тиіп жүре алмай зорға келдік.
«Қол алдынан құрулы татқы» деген,
Бұл жаққа баққа келмей, сорға келдік.*

*Сәлем де, Кеңгірбайға, кел, кетелік,
Мықты сабаз атанды торлетелік.
Мұсылманның жұртына маңдай қойып,
Аты жақсы дариядан әрі өтелік.*

Кеңгірбай бастаған Шыңғыс тауындағы Тобықты, Қараменденің ол сәлеміне қызбайды.

Россияға бағынған жүйенің басшыларын өзіне сенімді серік қып алу үшін патша үкіметінің бір қолданған саясаты – бұрын мал шаруасымен шұғылданған көшпелі казак аулының беделді байларына, орыс феодалдарындай жер иелендіру, оларға «дворян» деген атақ беру, қоныстандыру болды. Осы саясаттың арқасында, казактың хан тұқымдарынан ғана емес, кара казактардан да XVIII ғасырдың жартысы мен XIX ғасырдың бірінші жартысында дворян атағын алғандар аз емес және кей жерде бұл дворяндарға орыс помещиктеріңдей арнаулы мол жер берілген. Мәселен, Бөкей ордасында Жәңгір хан мен оның оң қолы – Қарауыл жожаға, Ор өзенінің бойында Дербісәлі Беркімбаевқа, Есіл өзенінің бойында Зілғараға, Баянауылда Шорманға берілген.

Сол заманның үлкен феодалының біреуі Құнанбай патша үкіметінен арнаулы жер кестіріп алмағанмен, жалпы заман ыркымен Тобықты елі мекендеген Шыңғыс тау өлкесіндегі ең шұрайлы жерлерді басып алып, иелерін тіл алса еркімен, тіл алмаса зорлықпен көшіру әдісін қатты қолданған.

Құнанбайға шұрайлы кең жердің неге керек болғанын, Құнанбаймен тұстас, Тобықты руының белгілі ақыны Қуанышбай жақсы сипаттаған. Найман руының ақышы Әріп Құнанбай мен Абайды жамандап өлең шығарды дегенге Қуанышбай намыстанып, Құнанбайды да, Абайды да мықты көрсету ниетімен Құнанбайдың өзгеден жер тартып алуын былайша баяндаған:

*Сөзімді көп айтпаймын саған қимай,
Орынсыз өтірік айттың аузың тыймай.
Мың-мыңнан ауыл басы жылқы өреді,
Малы жүр Құнекемнің жерге сыймай.*

*Тұрар ма сыймаған соң жер іздетпей,
Садаға сен қайтесің одан кетпей.
Уақ, Керей, Найманға отарлайды,
Төрт болыс Тобықтының жері жетпей.*

Қуанышбай шындықты айтқан. Құнанбай көршілес рулардың жерін өз жері көп малына жетпегендіктен алған. Құнанбайда 2000-дай жылқы, 2 – 3 мың қой, жүзден аса түйе болды деседі. Өскенбайдың өзге алты баласы да, жалпы Ырғызбай тұқымдары да бай болған.

Құнанбайдың әртүрлі себеп тауып, аталас көрші руларын, әсіресе Жігітек руын қонысынан қуып алған жерінің көлемі ұзындығы 100–150 шақырым, көлденеңі 50–10 шақырым.

Мұнша мол жерді немденуге Құнанбай екі әдіс қолданған.

Бірінші, тілін алатын, әрі сойылшысы, әрі жалшысы болатын – қарашыларды көп жинап, басып алған жерлеріне соларды шашырата қондырған. Мұндай қарашыларды ол көбінесе тұқымдас Тобықты руларынан емес, көршілес Керей, Уақ, Найман руларынан, қашқын тартарлардан, діншіл қожалардан жинаған.

Құнанбай қарашыларының біреулерін елге дін үйретуге, біреулерін ру таласында сойылын соққызуга, біреулерін малшы, жалшы етуге пайдаланады. Қарашыны былайша жаттан жинау, жалғыз Құнанбайдың ғана емес, қазақ феодалдарының көбінің қолданған әдісі, орыс ұғымына айналырғанда, бұл қарашылар – крепостнойлардың бір түрлері.

Екінші, Өскенбайдың әйелдерінен туған, Құнанбайдың інілері көп екені жоғарыда айтылды. Бұларға Құнанбайдың өзінен туған жеті бала қосылады. Құнанбай ол балаларын жасынан үйлендіріп, әрқайсысына бірнеше әйел әпереді.

Балаларын үйлендіргенде, Құнанбай әлдеқалай кісілермен құда болмай, Тобықтының өз руларынан да, Найман, Керей, Уақ руларынан да елде беделді күшті, атакты байларды, билерді таңдап құда болады. Мәселен, Тәңірбердінің қайыны – көршілес Сыбан руынан Кенжеғұл дейтін беделді кісі, Абайдың бәйбішесі Ділдә – Қаракесек руынан Алашынбай бидің қызы, екінші әйелі – Айгерім – Тобықты ішіндегі Мамай

руынан Бікей деген беделді кісінің қызы. Ыскақтың қайыны – Найман руында Тана дейтін, «мырза» атанған кісі. Оспанның әйелі Еркежан – Мәмбетай руынан Ибак дейтін беделді кісінің қызы.

Ондай беделді адамдармен Құнанбайдың құда болатын себебі – манайындағы рулардан өзіне тірек іздеу. Бұл мақсатына Құнанбай жетіп, талай тар кезеңде мықты құдалары оны сүйеп шығарған.

Өрісі осылай кеңіген Өскепбай тұқымы Құнанбай кезінде 40–50 үйге жетеді, осылардың бәрін Құнанбай шашырата қоныстандырады. Мәселен, Құнанбайдың алты баласы алты ауыл боп, әр ауылдың арасы 20–30 шақырымнан жайыла қоныстап отырған.

Құнанбайдың елге үстемдігі экономика және жер мәселесінде ғана жүріп қоймайды. Бір кезде (XIX ғасырдың 50 жылдары шамасында) патша үкіметі оны Қарқаралы округіне сұлтан-правитель сайлайды. Осы қызметте тұрғанда ол Тобықты елін билеуге інісі Майбасарды сайлатады. Майбасар өте зорлықшыл, паракор адам болады.

Қанаушы таптың халықты қанауда бір тұтынатын құралы – дін. Россияға қосылғанға дейін-ақ мұсылман саналатын казак халқы көшпелі дәурен сүргендіктен және ауылда мешіт, медресе болмағандықтан түгелдей дерлік сауатсыз, ислам дініне шалағай, аты ғана мұсылман болған. Қазак елін бағындырғаннан кейін патша үкіметі ауылға татардың молдаларын көп жіберіп, ислам дінін мықтап тарату саясатына кіріскен.

Осы саясатты қолданғандықтан ба, я өзінің діншілдік фанатизмі күшейгендіктен бе, елдің әкімшілік және шаруашылық тізгінін қолына мықтап ұстаған Құнанбай ел арасына ислам дінін тарату мәселесін де қатты жүргізеді: намаз оқымаған кісіге дүре соққызады, Қарқаралы қаласына мешіт салдырады, ескі ғұрыпты сақтап, насыбай атқандардың тапауын тіледі, елдің малдан беруге тиісті зекетін еріксіз орындатады. Ораза тұтуға міндеттендіреді, кейін «Ескі там» атанған өзінің қонысына медресе салдырып, Қазан жақтан солдаттық міндетін атқарудан қашып келген Ғабитхан деген татарды сол медресеге молдалыққа алдырып, өз балаларын да, елдің балаларын да оқыттырады. Бұл медресе бүкіл Қарқаралы округіне қарайтын казак ауылдарында бірінші салынған медресе еді деседі. Мұсылманша болса да, аздаған ғана бала сыйғызса да, Тобықты еліне ең алғаш оқу, жазуды үйреткен – осы медресе. Абай да алғашқы сауатын осы медреседен ашқан.

Құнанбайдың ислам дінін күшейту мәселесін ел ішінде қалай жүргізгендігі туралы, жоғарыда аты аталған Қуанышбай ақын былай деген:

*Кешегі елден озған біздің қажы,
Молда алып, дін үйретті қысы, жазы...
Зекет, қайыр бергізді Наймандарға,
Жүгенсіз тіл үйретті айуандарға...*

Құнанбай өз балаларын ауылда оқытумен қанағаттанбай, Абайды он жасында Семейдегі Риза хазіреттің медресесіне оқуға беріп, Абай медреседе 4 жыл оқып, арабша, парсыша сауатты боп қайтады және приходская школада төрт ай оқып, орысша да хат танып келеді.

Абайдың орысша оқығанына қанағаттанбаған Құнанбай, үшінші әйелі Айғыздан туған Халидолла дейтін баласын (Абайдан екі жас үлкен) Омбыдағы кадеттік корпуска беріп, оны бітірген соң, Москвадағы Павлов атты әскер училищесіне жібереді. Халидолла оны бітіріп, корнет дәрежесінде қызмет аткарып жүргенде сырқаттан өледі.

Баласын орыс мектебіне беріп, Европа біліміне казактан алғаш ұмтылған кісінің бірі болғанымен, Құнанбай – өле-өлгенше мұсылмандық фанатизмді бұлжытпай қатты ұстаған адам.

Әкімшілік шаруашылық, рухани жактан Құнанбайдан қатты қысым көрген көршілес Тобықты рулары бас котеріп қарсыласады. Шнеленіскен тартыстың аяғы қол күші – төбелеске соғады. Бірақ үкімет алдында да, ел арасында да салмактасып келгенде, Құнанбай жағы басым бола береді, қарсы жағы жеңіле береді. Қарсы жактың қапдатқан арызымен Құнанбайды Омбыдағы Сібір казактарын басқаратын губернатор тергеуге шақырады. Бірақ Құнанбай жазаға тартылмай, әкімдерге пара беріп құтылып кетеді. Ақыры Құнанбай өзімен қарсыласқан Жігітек руының он жеті басшы адамын тұтқынға алдырып соттатып, «Ит жеккенге» айдатады. Осыдан кейін Құнанбай дұшпанына күш бермей, балалары ер жеткен соң ел билеу жұмысын балаларына беріп, өзі 72 жасында Мекеге қажылыққа кетеді. Ертіп апарушы Найманнан ұрлық қып қашып кеп Құнанбайды паналаған, қоңсы болған – Ызғұтты деген кісі. Кейін ол елде «Кіші қажы» атаныпты.

Тобықты елінен Құнанбай – Мекеге бірінші барған кісі. Мекеде ол казак қажыларына арнап «такня» (жолаушы түсетін үй) салдырып, соны басқаруға өзімен еріп Мекеге барған Қанатбай сопы дегенді қойып кеткен. Кейін барған казак қажылары сол «такняға» түсіп жүрген.

Мекеден қайтқан соң Құнанбай дүние ісіне араласпай, сәлемдесе келген біреу болмаса, үйіне кісі кіргізбей, түсірген шымылдық ішінде жатып құлшылық кылумен шұғылданған. Осы қалпын өзгертпеген ол

1885 жылы (қазақша тауық жылы) август айында, 81 жасында қайтыс болған.

Құнанбай – үш әйел алған кісі:

I. Күнке – Найман руынан, Ағанас батыр деген кісінің қызы. Бұл әйел Құнанбайдан 4 – 5 жас үлкен екен. Одан туған жалғыз Құдайберді (1829 – 1866).

II. Ұлжан – Қаракесек руынан, Тұрпан деген кісінің қызы. Ұлжанды алғаш Құнанбайдың туған інісі Құтпамбетке атастырады. Құтпамбет жаугершілікте найзаға ұшып өліп, қалыңдығы Ұлжан оң жақта қыз күйінде қалған соң, оған Құнанбай үйленеді. Ұлжаннан туған ұлдар: 1. Тәнірберді (1842 – 1907), 2. Абай (1845 – 1904), 3. Ыскак (1847 – 1901), 4. Оспан (1850 – 1891).

III. Айғыз – Тобықты руынан Жуан таяк бұтағынан Қарабатыр дегеннің қызы. Одан туған ұлдар: 1. Халидолла (1843 – 1870), 2. Смағұл (1860 – 1931).

Құнанбайдың жеті ұлынан Халидолла ғана жасында өлген. Өзгелері тетелес, қатар өскен. Абайдың «Сегіз аяқ» атты өлеңінде:

*Атадан алтау;
Анадан төртеу;
Жалғыздық көрер жерім жоқ, –*

дейтіні осыдан.

III. АБАЙДЫҢ ӨМІРІ

Абай 1845 жылы туған. Абайдың азанмен қойған аты – Ибраһим. Ибраһим – дін кітаптарынан алынған, пайғамбардың аты. Бұл атты баласына жалғыз Құнанбай ғана емес, ислам діні өріс алған кезде көп қазақ қойған. Бірақ бірен-саран араб-парсы тілін білетін кісі болмаса, «Ибраһим» деген атты ешбір қазақ арабша түрінде айтпай, «Ибырайым» немесе «Ыбырай» деп атайды. Абайды өз тұсының ақындары «Ыбырай жас жолбарыс білектенген» (Біржан сал) деп, «Баласы Қүнекеннің Ыбырайым» (Қуанышбай ақын) деп мадақтаған. Ескі ауылда «Құнанбайдың Абайы» дегеннен гөрі «Құнанбайдың Ыбырайы» деген ат көп жайылған.

«Ибраһимді» «Ыбырай» демей, «Абай» деп алғаш атаушы, оның туған шешесі Ұлжан деседі. «Абай» – қазақта бар сөз. Бұл сөзді қазақ

«пана», «бакылаушы» деген мағынада қолданады. Қазақта «малыңа абай бол» деу, «малыңа бакылаушы бол» деудің, жақсы кісіні «елдің абайы» деу, «елдің панасы» деудің орнына жүреді. Бесік жырында ана өз баласын:

*Әлди, әлди, абайым,
Атқа тоқым жабайын.
Ел қыдырған әкеңді
Қайдан іздеп табайын, –*

деуі «панам, бакылаушым» деген ұғымнан шыққан. Сондықтан «Абай» есімі – қазақта ерте заманнан көп кездесетін ат.

Құнанбайдың бәйбішесі Күнке күйеуінен үлкен екендігі жоғарыда айтылды. Жалғыз баласы Құдайберді ер жетіп, немере сүйген кезде Күнке Құнанбайдан бөлек ауыл боп кетеді. Құнанбайдың өзге екі әйелі – Ұлжан мен Айғыз – қасында болады. Абай кара кескінді, үлкен көзді адам екен. Жас күнінде ерке боп, екі шеше бірдей жақсы көргендіктен Абайды бала кезінде ел Телкара деп атаған.

Осындай ерке өсіп, балалық шағын бай баласының болмашы қызығына сарып қылғанына Абай есейе келе өкінеді

*Тайға міндік
Тойға шаптық,
Жақсы киім киініп,
Үкі тақтық,
Күлкі бақтық,
Жоқ немеге сүйініп,
Күйектей күтті,
Құс кетті,
Не бітті?*

Өзінің туған шешесі Ұлжан мен өгей шешесі Айғыздан баска, Абайды еркелеткен және көп ертегілер, ескі сөздер айтып, болашақ акынның ел әдебиетін тануына ең алғаш жол ашқан, оның ұлы әжесі, Құнанбайдың туған шешесі – Зере деседі. Зере аса ақылды, әңгімешіл, ескілікті көп білетін, балаға мейірімді, ағайынға камкор, елге сыйлы адам болған.

Құнанбай Абайды Ғабитхан дейтін татар молдаға сабакка береді. Ғабитхан Қазан жақтан 1850 жылдары солдатқа алынуудан қашып, қа-

зақ даласына келеді де, Балқаш көлінің шығыс жақ жиегін мекендеп отырған Керей руында Шүршіт атты байға көп тоқырайды. Келесі жылы Көкшетау дейтін жерде Құнанбай көршілес көп руларды шақырып, өлген әкесі Өскенбайға ас береді. Сол асқа Шүршіт Ғабитханды ала келіп: «Біздің ел дін жолына шорқак, дінді жақсы ұстап тұрған Құнанбай, сен осының қолында қал», – дейді. Ғабитхан бұл сөзге көнген соң, Шүршіт Құнанбайға Ғабитханды қалдырып кетеді. Құнанбай Ғабитханды ауылына алып келіп, қазір Ескі там аталатын жерге медресе салады. Абайды және ауылдың басқа балаларын сол медресеге сабаққа береді. Бұл – Шыңғыс тауының өлкесіне бірінші орнаған медресе.

Ғабитханның мұсылманша білімі қаншалық болғандығы туралы сақталған материал жоқ. Бірақ Құнанбай Абайды одан екі-үш жыл ғана оқытып, Семейдегі медресеге жіберуіне қарағанда, Ғабитхан оншалық мол білімді адам болмау керек.

Оған Абайдың кейініректе:

*Жазу жаздық,
Хат таныдық,
Болдық азат молдадан,
Шата оқудан
Не жарыдық,
Қалғаннан соң құр надан?
Бағасыз жастық,
Бозбастық,
Адастық, –*

деуі дәлел. Абайдың бұл сөздерінен Ғабитханның «тіл сындырғыш» қана молда екені көрініп тұр.

Шата білімді молданың «инемен құдық қазғаннан қиын» оқытқан сабағының өзін, екі шешенің арасында ерке боп тел өскен Абай дұрыс оқымаған сияқты. Оған оның:

*Атамыз бар,
Молдамыз бар,
Айтқанына көнбедік.
Арт жағында
Біз соған зар
Боламыз деп білмедік.*

*Ұрланып қаштық,
Жолғастық,
Шұластық, –*

деуі куә. Осы шалдуар кезінде акынның өлең шығаруға бейімделе бастағаны байқалады. Қазіргі бізге мәлім Абай өлеңдерінің ең басында тұратын:

*Кім екен деп келіп ем түіе құған,
Қатын ғой күлдәрімен белін бұған,
Төркінінің бергені жауыр айғыр,
Бауырыңды ұрайын бірге тұған! –*

деген бір ауыз өлең оның он жасында бір әйелге ауызша суырып сап айтқаны деседі.

Баласы да жарымаған, өзі де қанағаттанбаған Құнанбай Ғабитханнан Абайды он бір жасында шығарып алады да, мұсылманша мол білім беру мақсатымен, Семейдегі мешіті, медресесі бар Ахмет Риза хазіретке әкеп береді.

Абайдың өмірбаянын алғаш жазған Кәкітай Ысқаковтың айтқанына сенсек Ахмет Ризаның жаңа пікірлі адам болғанын, оның медресесінде оқу жүйесі Араб пен Иранның бай әдебиетімен шәкірттердің танысуына жағдай жасағандығын көрер едік.

Ахмет Риза медресесінде оқып жүрген кезінде, 1858 жылы 13 жасар Абай:

*Физули, Шамси, Сайхали,
Науаи, Сағди, Фирдоуси,
Хожа Хафиз – бұ һәммаси,
Мәдет бер я шағири фәрияд, –*

деген өлең жазды. Бұл – шынында өлең емес, Иран әдебиетінің тарихында болған атакты акындарды тізбектеп айтып, солардан өлең жазуға мәдәт (жәрдем) сұрау. Бізге қажеті – бұл төрт жолдың өлең я өлең еместігі емес, Риза медресесіне барған Абайдың, ол медреседе үш жыл оқығаннан кейін, мәдетті әулие, әнбиелерден сұрамай, акындардан сұрауы.

Сол 1858 жылы Абай шағатай акындарының үлгісімен, араб пен түрік сөздерін араластырып мынадай өлең жазады:

*Иүзи – рәушан, көзі – гәуһар,
Лағылдек бет үші әхмәр.
Тамағи қардан һәм биһтар.
Қашың құдрәт, қолы шигә
Өзәң гүзәлтәра раһбар...*

Риза медресесінде оқып жүрген кезінде Абай орысша приходская школадан төрт ай сабақ оқиды. Мүмкін ол осы бетімен медресе оқуы мен орысша оқуды қатар алып кетер ме еді, болмаса, медресе сабағынан сабағы дәмді школаға ауысып, шын мағынасындағы ғылыммен суарылып шығар ма еді, егер оны 1859 жылы 14 жасында әкесі Құнанбай Семейден шақырып ап, қайтып жібермей қоймаса.

Медреседен «ғылмо-ел ғарабиятка» еркін суарылмағанын, орыс білімінің тәтті дәміне тілінің үші ғана тигенін, сөйтіп Семейден ауылына, не ғылым иесі боп қайтпай, не надан боп қалмай, әкесінің тартпағымен әредікте әуре болғанын Абай кейінірек жазған бір өлеңінде былай көрсетеді:

*Білгенге жол бос,
Болсайшы қол бос,
Талаптың дәмін татұға
Білмеген соқыр,
Қайғысыз отыр,
Тамағы тойса жатұға,
Не ол емес, бұл емес,
Менің де күнім – күн емес.*

Абайдың ауылға келуі, әкесінің көршілес елдермен, әсіресе аталас Жігітек руымен қырқысып дауласып жатқан кезі болады. Ру таласының ұлғайғанын және көпке созылатынын шамалаған Құнанбай өзіне серік іздегенде, ақылды, зерек тұтымды, әрі аз да болса оқығаны бар Абайдан дәмеленіп, келешекте орнын басуға баулиды.

Семейден елге келе, Абай әкесінің баулуымен елдің билік сөзіне араласа бастайды. Бірақ ол даурыққан даудың құрғақ айғайымен кетпей, сол кездегі шешендерден, ақындардан үлгі алып, сөз үйреніп, 15–16 жасынан-ақ өзі де шешендік тапқырлықпен елдің көзіне түседі, аузына ілігеді. Ел билегендермен тұтымдылық жағынан да, білімпаздық жағынан да, қатар түсіп, жиырма жасқа жетпей, үлкен даулардың қисынын тауып шешетін шебер бидің бірі болады.

Бұл кезде Абай өлең жазуды да ұмытпаған сияқты. Оған дәлел – 1864 жылы «Әліп-би» деген өлең жазуы. Бірақ бұл өлеңіне қарағанда, Абай казак билерінің тақпақ сөздері мен акындардың шебер жырларымен танысса да, өзінің акындық өнеріне онша мән бермеген, үлкен міндет жүктемеген. Оның бұл «Әліп-биі» мазмұн жағынан да, түр жағынан да, стиль жағынан да, сөздік жағынан да араб пен иран акындарының көлеңкесінде жатыр. Әйткенмен бұл өлең – оның акындық сапарының алғашқы қарлығашының бірі.

Осы өлеңде байқалған акындық өнер 1882 жылы жазған «Қан сонарда» деген өлеңіне шейін көмескі калып қояды. Ол екі арада жазған оның «Шәріпке» (1870 жыл), «Абыралыға» (1876 жыл), «Жаксылыққа» (1880 жыл) деген өлеңдері күшті акындықтың құлаш серпініне куә боларлық шығармалар емес.

37 жасында «Қан сонарданы» жазған Абайдың бойындағы акындық қасиетін бұған дейін жарыққа еркін шығармауына екі себеп бар ма деймін.

Бірінші. XIX ғасырда екі жакты қанауға түскен казак еңбекшілерінен шыккан акындардың біразы Абай тұсында сұраншак болғаны, өлеңін кәсіп етіп, байларды мактап тамак асырағаны көпке мәлім. Сонан карап Абай казак акындарын:

*Мал үшін тілін безеп, жанын жатдап,
Мал сұрап, біреуді алдап, біреуді арбап,
Жат елде қайыршылық қылып жүріп,
Өз елін «бай» деп мақтап құдай қарғап, –*

деп сөгеді. Абайдың бұл сөзіне түгел қосылуға, казак акындарының бәрі сондай еді деуге болмайды. Акынның бәрі қайыршы емес, олардың бәрі бірдей байды мактай бермеген. Сүйімбай акынның Тезек төреге:

*Ассалаумағатайкүм, Тезек төре,
Елде жылқы қоймаған кезеп төре, –*

деген өлеңі сияқты, қанаушы тап өкілдерінің зорлықшыл қылықтарын пышақпен тілген акындар казактың барлық руларынан да кездеседі. Қазак әдебиетінің тарихында, мемлекет билігіне жетекші акындар да (Бұхар), ел басына күн туғанда жыры халықтың күрес туы болған акындар да (Махамбет) аз емес.

Абай жасырақ шағында, акындардың осындай қымбат бағасын аңғармай, Құнанбай сияқты байларды мақтап тамағын асыраған кейбір акындарды көріп, «Кетірген сөз қадірін жұртты шарлап» деп кейіп, «соларға ұксамайын» деген оймен, өзі акын бола тұра, өлең жазбаған сияқты.

Екінші. Семейдегі оқудан қайта, әкесінің баулуымен елдің ру таласына кіріскен Абай осы ағынның иірімінде бірнеше жыл үйіріліп, акындықтың қырына шыға алмаған. Кейінірек ел кісісі, әлеумет кісісі, ұлт акыны, халықшыл акын болған кезінде өкініп, өзін: «Қаны кара бір жанмын, жаны жара», – деп налыған.

Абай әкесіне жәрдемші боп жүрген кезде, Құнанбай Жігітек руын жөніп, басты адамдарынан он жетісін соттатып, жер аударып жіберген. Осы кек Жігітектің есінен кетпей Құнанбай өлген соң да, Абай ру таласына араласудан тоқтағаннан кейін де, етегінен жармасып қалмаған. Бұған кейін ораламыз.

Абай 1870 жылдар шамасында Тобықтының Қоңыр Көкше деген еліне өкіметтің сайлаусыз тағайындауымен болыс болады. Жасы ол кезде 25-терде еді. Ол сол кезде елде белен алған ұрлық-қарлыққа, барымтаға, тағы сондай қиянаттарға қатты тыйым салған. Қиянатшыларға мейірім істемейтін қатал болған. Бұл күндерде, одан кейін де Абайдың жанында акындар, әншілер, күйшілер, аңшылар да көп еріп жүрген. Абай жүйрік ат, алғыр бүркіт, жаксы итке құмар болған. Мәселен, көршілес Найман руындағы Тулак деген кісінің «Қарашолак» атанған бір атакты алғыр бүркітін Абай сұрап, анау еркімен бермеген соң, Елеусіз деген ағасын (Өскенбайдың баласы) жіберіп ұрлатып алып, артынан қуғын кеп сұрағанда бермей, құнына он түйе төлеп несін разы ғып қайтарған. Бір аста бәйгеден озып келген «Кедейқұла» деген жүйрікті иесінен зорлағандай сұрап алып, төлеуіне бес түйе, бір ат берген. Осы сияқты өзінің жарым көңілін аулайтын қылық Абай өмірінде аз кездеспейді.

Абай – тапқырлықты өте сүйген адам. Оған бір мысал: Көкше елінде болыс боп тұрған кезінде, сол елдің атакты Байгөкше деген кедей акыны күштілерден көрген зорлығын шағып, теңдік сұрауға Абайға келеді. Абаймен ол бұрын кездеспеген адам екен. Отырған үйіне Байгөкше кіре бергенде, біреудің сыбырлауымен Абай оны біліп:

*«Тақыр жерге қуарып шөп бітеді,
Кей жерге аз, кей жерге көп бітеді.*

Осы өлеңнің кейінгі екі жолын қосып жіберші», – депті. Сонда Байгөкше:

*Кей жігітті пысық деп болыс қойсаң,
Қашан түсіп болғанша жеп бітеді, –*

депті. Акынды әбден сынамақшы болған Абай алдында жатқан тоқпақты көтеріп ап: «Тарт тіліңді!» –деп ұмтылғанда, Байгөкше акын:

*Ұрасың неге мені тоқпақпенен,
Жүрсеңші әкең жүрген соқпақпенен,
Үйге келген кісіні ұрамын деп,
Боласың неге бірге ақмақпенен! –*

депті. «Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқтың» заңына бағынатын Абай тоқпағын жерге тастай салып: «Тілің осынша неге ащы болған?» – деп сұрапты. Сонда Байгөкше:

*Атам Қабас, Борабай – туысым зор,
Мырза менен Мамайдың зорлығы мол.
Екі өкпемнен екеуі қысқаннан соң,
Тілім ащы болатын себебім сол, –*

деп жауап беріпті. Байгөкшенің өткір сөзділігіне разы болған Абай оған зорлық көрсеткендерден есесін алып беріп, содан кейін қасына үнемі ертіп жүріпті.

Абай Көкше елінің болыстығынан босанып, өз еліне келгенде, Байгөкше одан қол үзбей, үйіне ұзақ жатып, ат мініп, киім киіп жүретін бопты.

Қоңыр Көкшенің болыстығынан Абай 1872 жылы босанады. Сол жылы Көкшенің елінен кастасқандар бар, Жігітек руынан кекшілдер бар, бәрі қосылып Абайдың үстінен Семейдегі уездік әкімге арызды жаудырады. 1872–1873 жылдың қысында Абай Семейге шақырылып 12 түрлі іспен тергеледі. Өтірік жалалардан құтылып, 1837 жылдың көктемінде Абай еліне қайтады. Абайдың көзін көрген, сырын білген Қатпа Қорамжанов, Абайдың немере інісі Архам Ысқаков тағы басқалар: «Семейден Абай осы жолы орысша және мұсылманша көп кітаптар алып қайтып, соларды оқумен шұғылданды. Ол кітаптарды оқып бітірген соң, Семейге кетіп, тағы да кітаптар әкелді. Осылай Семейден

кітаптар әкеп оқу 1873 жылдан бастап Абайдың дағдысына айналды», – дейді. Бұған себеп, әрине, Абайдың Семейде оқымысты адамдармен, әсіресе орыс ғалымдарымен кездесіп, өзінің білімі олқылығына көзі жеткендіктен болу керек.

Ел билігіне ерте араласып карсы жакты да, «карсы емес» жакты да не коркытып, не ұялтып тыя алмаған Абай бұл дау-шарды тұтататын себеп – елдің надандығы, оқымағандығы деп түсініп, өз алдында елді оқыту, оқыту аркылы мәдениетке жетектеп, надандыктан бездіру мақсатын қояды.

Қазақ халкын мәдениеттендіру мәселесінде Абайдың қажетті деп тапқан құралы – орыс оқуы, орыс білімі.

Қазақ елін орыс мәдениетіне тарту керек екенін ұғынған Абай өз балаларын да, тілін алатын басқа адамдардың балаларын да орысша оқытпақ болады.

Абайдың 18 жасында туған Ақылбай деген баласы ер жете ақын, музыкант болса да, жас кезінде өте момын және мұсылманша оқуға зердесіздеу болса керек. Сонда Абай:

*Оқытарсың молдаға оны,
Үйретерсің әрнені.
Медеу етіп ойы соны,
Жаны тыныштық көрмеді,
Жасында күтті,
Дәме етті,
Босқа өтті.
Ата көңілі жанбаса бір,
Артық өнер шықпаса,
Ел танымай, үй танып құр,
Шаруасын да ұқпаса.
Үміті қайда?
Соны ойла,
Абайла! –*

дейді. «Бала – ата-анаға зор қуаныш» дейтін Абай осы өлеңінде қандай баланың қуаныш, қандай баланың реніш екенін де айтады.

*Ол –
Сүйер ұлың болса, сен сүй,
Сүйінерге жарар ол, –*

деп, – «үйді ғана танымай, елді таныған», елге пайдалы болған ұлды сүйерлік ұл деп біледі. Өз ұлына көңілі толмаса да, Абай «масыл бидін» бірі боп қалмасын деп, оқуға береді, өтер күннің өкінішінен сактандырады:

*Зарланарсың, ойланарсың,
Не болам деп енді мен...
Құрбылардан қорланарсың
Тәңірі ісіне сен де көн.
Қайғысыз пенде
Көрдің бе
Өміріңде.*

Абайдың жаксы адам болар деп дәмеленген Әкімбайы тоғыз жасында қайтыс болады. 1879 жылы он бір жастағы үшінші ұлы Әбдірахманды Семейдегі орысша калалық училищеге сабакка береді Балаларын орыс мектебіне беруде алдына не максат койғанын Абай мына өлеңінде айтады:

*Жасымда ғылым бар деп ескермедім,
Пайдасын көре тұра тексермедім.
Ер жеткен сон, түспеді ұысыма,
Қолымды мезгілінен кеш сермедім.
Бұл махрұм қалмағыма кім жазаты,
Қолымды дөп сермесем, өстер ме едім.
Адамның бір қызығы бата деген,
Баланы оқытуды жек көрмедім.
Баламды медресеге біл деп бердім,
Шен атсын, шекпен кісін деп бермедім...*

«Оқындар, орысша оқындар» дегенді Абай сөз жүзінде ғана айтып коймайды, өз балаларын оқытумен ғана қанағаттанып коймайды, орысша оқуға талапты казак жастарына шамасынан келген каражат жәрдемін береді. Бұған дәлел ғып мына оқиғаны еске алсак та болады. 1885 жылы Құнанбай өлгеннен кейін оның өзге балалары, казак әдетімен, «әкемізге ас берейік» дегенде, Абай: «Аска мал бөлейік бірақ ол малды сойып жұртка жегізбейік, орыс школасындағы окитын казак балаларына жәрдемге берейік», – дейді және осы айтқанын істейді де. Құнанбайдың

асына шығарған малдарды (саны мәлім емес, бір хабарда 100 жылқы, 200 кой) Абайдың сатып, Семейдің интернатында оқитын казак жастарына беруі, Құнанбайдың өзге балаларына да, ағайындарына да, көршілес елдерге де ұнамаған. «Күнекеңді атаусыз қалдырды», – деп талайлар ренжіген. Мәселен, көршілес Найман руынан, Абайдың туған бөлесі Кемелбай, Абайға осы жөнде былай деп өлеңмен сәлем айтады:

*Сәлем де Ыбырайға, бөлем еді,
Ас беріп, Күнекемді етемеді.
Жер ошағын тастады-ау қоңырсытпай,
Екі күн ел күткеннен өлер ме еді?*

Абайдың туған ағасы Тәңірберді де Абаймен осы жөнінде араз бопты деген сөз бар.

Абай өз балаларын да, ел балаларын да оқытумен қатар жасында ала алмай қалған білімін толықтыру үшін өзі де орыстың, Европаның өмірге керекті кітаптарын оқуға кіріседі.

Бұл күнге дейін Абайдың өмірбаянын жазушылар оның орыс біліміне жанасуын өз бетімен емес, көлденен кісілердің ақылымен болған жанасу деп келді. Олардың айтуынша, 1880 жылдан бастап, Абайдың аулына саяси қылмыспен Михаэлис, Долгополов, Гросс тағы басқалар келеді, солардың ақылымен Абай орысша кітап оқуға кіріседі.

Абайдың орысша кітаптарды оқумен шұғылдануына жоғарыда аталған адамдар ғана себеп еместігін дәлелдейтін факті – 1880 жылы Семейге жер ауып келген Петербург университетінің студенті, Чернышевскийдің жолын қуған, белгілі халықшыл Михаэлистің Абаймен бірінші рет Семейдің орыс кітапханасында танысуы. Михаэлис кітапханаға келсе, сонда қазақша киінген Абай кітапханашыдан Лев Толстойдың шығармасын сұрап тұр екен. Қазақша киінген, сақалды, жуан денелі Абайға Михаэлис көңіл аударады да, сонымен сол арада танысып, содан кейін екеуі дос боп кетеді. Өскемен қаласына орнығып, Алтай тауының кені, өсімдігі туралы бірнеше еңбектер жазған Михаэлис Абайдың ауылына сан рет қонақ боп, ауылда да, Семейде де онымен жолығып жүреді. Осы жолығысуларында ол Абайға білімін тереңдету туралы, дүниеге, қоғам құрылысына қандай көзқарасы болу туралы көп ақылдар айтқан, ол ақылдардың ойына қонғанын Абай алған. Сондықтан Абай: «Менің дүниеге көзімді ашқан Михаэлис еді» (Кәкітай) дейді екен.

Нифонт Долгополов Абайдың ауылына бірінші рет 1885 жылы июль айында келген. Семей архивінде сақталатын 120 санды (1884–1886 жылдар) істе Долгополовтың кім екендігі ашық айтылады: ол – Харьков университетінің студенті. 1880 жылы саяси айыппен университеттің медициналық факультетінің соңғы курсына Сібірге жер аударылды. Бес жылдай Сібірдің әр қалаларында айдалып жүріп, 1885 жылы Семейге тоқырайды да, сол жылдың 15 июлі күні үкіметтен сұранып Абайдың ауылына келеді. Абайдың үйінен Долгополов Семейге 10 августа қайтады. Одан кейін Абаймен араларында қандай қатынастар болғаны туралы мардымды мәлімет жоқ. Москвадағы орталық архивте сақталған материалға қарағанда (1935 жылы архивтен тауып оқып ем, нөмірі есімде қалмаған. – С.М.), Долгополов үкіметке қарсылығын доғармаған. Сол материалдың ішінде Долгополовтың Алексей Максимович Горькиймен байланысы болғанына фактілер бар.

Европаның, орыстың ғалымдары, жазушылары жазған еңбектермен танысқаннан кейін, Абай дүниеге өзгеше көзбен қарай бастайды. Енді оған ел қамқоршысы, халық жақтаушысы болу керек деген идея туады. Осы идеясын жүзеге асыру үшін ол ел ішіндегі дау-шарды сөндіруге, халықты бірлікке шақыруға кіріседі. Абайдың бұл жана бет алысын сынағысы келген жұрт 1881 жылы жиылып кеп, болыс боп тұрған Ыскақтың үстінен «мынау елді талап барады» деп арыз айтады. Бұл арызды мақұл көрген Абай сол жылы болған сайлауда Ыскақты түсіріп, орнына екінші інісі Оспанды сайлатады.

Оспанды болыс сайлағаннан кейін Абай ел билеу жұмысынан біржола баз кешіп, орысша кітаптарды оқуын молайтады, тереңдете түседі.

Абайдың өмірбаянын бірінші жазған Кәкітай Ыскаков: «Абай орыс жазушыларынан Крыловты, Пушкинді, Салтыков-Щедринді, Некрасовты; орыс сыншыларынан Белинскийді, Добролюбовты, Писаревті, Чернышевскийді; Европа ғалымдарынан Дрэперді, Спенсерді оқыған еді». – дейді.

Америка саяхатшысы Джорж Кеннен жазады: «Менің сұрауларыма Леонтьев (Семейдегі кітапхананың бастығы. – С.М.) жауап беріп, Семей кітапханасының құрылуы тарихын баяндайды да:

«Кәтгә казактар да мұнымен пайдаланады, – деді. – Мен білестін Ибрагим Кононбай деген карт казак бар, оның кітапханаға келіп жүруі былай тұрсын Милль, Бокль, Дрэперді де оқиды» («Сибирь и ссылка», 140 бет, 1906 ж.).

Г.Г. Льюис пен Д.С. Милльдің талқылауы арқылы орыс тілінде 1867 жылы шыққан Огюст Конттың «Позитивтік философиясын» Абайдың оқығандығы оның дін туралы пікірлерінен байқалады. (Бұл мәселеге кейінірек ораламыз.) Дж. В. Дрэпердің «Европа пікірінің өркендеу тарихы» (бірінші рет орыс тілінде ХІХ ғасырдың 60 жылдарында шыққан болу керек. Біздің қолға түскені 1896 жылы басылғаны. Абай алғашқы шыққанын оқыған сияқты) атты кітабының кейбір пікірлерін Абай өленге де аударады. Мәселен, Абайдың:

*Өмірдің алды ыстық, арты суық,
Алды ойын, арт жағы мұңға жұық, —*

деп келетін өлеңдері мен Дрэпердің мына сөздері дәл келеді: «Жас шағында өзінің күшіне еркін сенген адам қартайғанда күшінен көңілі суып, басқаша ойлайды. Уақыт өткен сайын, жастықтың елікпе қиялдары да бәсеңсиді, одан кейін адам әр ойын тізгіндеп, тілегінің өрісін тарылтады. Ақырында шын тұрмыс оның көзінен пердесін сыпырады, қартайған оның ойына адам үмітінің болмашы екендігі ұялайды. Оның тапқаны табам деп ұмтылғанына аз ұқсайды» (2 бет).

Өмірдің алдындағы үміт пен артындағы өкініш туралы айтқан Дрэпердің пікірі Абайдың бірнеше өленінде әр қилы жүйеде кездесіп отырады.

Европаның атакты ғалымдары мен жазушыларынан Абайдың оқыған кітаптары, оның биографтары атаған тізімнен әлдеқайда көп болу керек.

Бұл арада бізді де, Абайдың басқа оқушыларын да таң қалдыратын жағдай — төрт жыл ғана мұсылманша, төрт ай ғана орысша оқыған Абайдың өз бетімен оқу арқылы осынша зор білімге жетуі. Оның әсіресе орысша кітаптарды және ұғу үшін көп даярлық тілейтін кітаптарды өз бетімен оқып кетуі ғажап!

Абай өскен Тобықты руы — орыс қалаларымен көрші тұрмаған ел. Абайдың ауылына ең жақын қала — Семей 200 шақырымдай, Аягөз де, Қарқаралы да сол шамада. Абай он жасына шейін орыс тілін білмейтін ауылда тұрды. Оннан он төртке дейін Семейде мұсылманша оқыды. Орысша сабақты ол Семейден еліне қайтар жылы ғана оқыған. Төрт ай оқу деген немене ол?! Төрт айда басқа тілден кісі не біліп жарытпақ?!

14 жасында Семейден ауылына келген Абай 1872 жылы 27 жасында тергеуге шақырылғанда болмаса, Семейге аз араласқан, он үш жыл өмірін өзінің ауылында өткізген және ол кезде орыс кітаптарын оқыма-

ған. Сондықтан орыстың әрпі ғана болмаса, төрт ай оқығанда үйренген аз ғана тілінің денін ол ұмытып қалуға тиісті.

Сөйтіп жүріп, 1873 жылдан кейін өз бетімен орыс кітаптарын оқып кетуі және ғылымдық, философиялық, көркемдік қасиеттеріне еркін түсініп оқуы ғажап. Барлық елдердің әдебиет тарихын тұтас алғанда, бұл – өте сирек кездесетін көрініс, табиғатында аса данышпан боп туған адамның ғана қолынан келетін іс.

Бойында ақындық дарын барын ұққан, сол дарынын халқы қазақты өнер-білімге жеткізуші құрал ғып жұмсағысы келген Абай өз тұсындағы қазақтық сауатсыз ақындарының, шала сауатты жазушыларының бірі болғысы келмеген. Солардың бірі бола қалған күнде, өз халқын өрелі өріске бастап апара алмайтынын түсінген.

Көшпелі тұрмыста көпшілігі сауатсыз өмір кешкен қазақ халқын Европа мәдениетіне бастау үшін, өзі европаша мәдениетті болу керек. Осы мәдениетті біраз меңгеріп, өзіне керегін одан алған Абай халықты сол мәдениетке жеткізуші құрал ғып көркем әдебиетті қолданғысы келгенде, жаңа мәдениетке лайықты жаңа мазмұнды, жаңа түрлі әдебиет жасауға тырысады. Орыстың, Еуропаның жазушыларын ол осы мақсатпен оқиды.

Европалық поэзияның стилімен Абайдың өлең жазуға кірісуі 1882 жылдан басталады. Сол жылы ол «Қан сонарда бүркітші шығады аңға» деген өлеңді жазады. Бұл өлеңде Абай қазақ поэзиясының ұлттық түрін бұзбағанмен, мазмұнын Европа ақындарының өлең жазу әдісімен құрған.

«Қан сонарда» жазылғаннан кейінгі жылдарда Абайдың өлеңді өндіріп жазбаса да, оның творчестволық өмірінің мәнсіз болмағандығын, өзінің ақындық бетін айқындап, өнерін жетілдіре беру үшін ұзақ сонарлы іздену жолына түскендігін аңғарамыз. Ел ішіндегі әр қилы істерге араласа жүріп, Абай 1884 жылы «Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы», 1885 жылы «Жасымда ғылым бар деп ескермедім» деген өлеңдерін жазады. Қалам ұстағаннан кейін Абайдың ең өндіріп жаза бастаған жылы – 1886 жыл. Бұл жылы Абай 18 өлең жазған.

1886 жылдың өлеңдері «Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек» деген өлеңінен басталады. Абай бұл жылы 41 жаста. 41 жасында Абайдың «қартайдық» деуі «селге аға болатын, ақылшы болатын, ел бастайтын жасқа жеттік» деген мағынада айтылады, өйтпесе дүниеден, өмірден түнілген адамның сынайы байқалмайды, қайта елді татулыққа, бірлікке, өнерге шақырған ақынның өр даусы естіледі.

1887 жылы Оспан болыстықты қолына қайта алады. Оспанның бұрынғы дұшпандарын мұқатуына жол бермей, Абай оны араз адамдарымен татуластырады да, өзі жазу жұмысымен бірынғай шұғылданады.

Бұл кезде Абай өз басының көркемөнер иесі болуымен қанағаттанбай, маңайына әншілерді, күйшілерді, әдебиетке талабы бар жастарды жинайды. Күйшілердің домбыра, кобыз тартуымен қанағаттанбай, оларға скрипка үйретуге көршілес Уак руындағы скрипкашы Мұқай дегенді алдырады; өз елінің өнерпаздарын Әсет, Біржан сияқты атакты әншілерден ән үйренуге қосады, өзі жаңа ырғақ, жаңа ұйқас, жаңа мөлшермен жазған өлеңдеріне арнап әндер шығарады; өзі оқыған арабша, парсыша, шағатайша, орысша кітаптарды маңындағыларға түсіндіріп, Баймағамбет сияқты әнгімешілерге ел арасына ертегі сияқты айтқызып таратады. Өз ойынан өлең шығарумен қанағаттанбай, орыс классиктері: Крылов, Пушкин, Лермонтов шығармаларын қазақ тіліне аударуға кіріседі. Тәрбиесінде өскен Көкбай ақынға, ер жетіп ақылы толып, ақын болуға талаптанған өз баласы Ақылбайға тағы басқа талапты жастарға тақырып беріп шығармалар жаздырады.

Үлкен баласы Ақылбайдың ақын болуы, күйші болуымен, Әбдірахман деген баласының Томскідегі реальное училищені бітіріп, Петербургтағы Михайловское училищеге кетуімен қанағаттанбай, 1888 жылы он жеті жасқа шыққан үшінші баласы Мағауия мен он бір жасар қызы Гүлбаданды Семейдегі орыс мектебіне береді.

Тобықты елінің қазағынан Гүлбадан – орыс мектебіне бірінші барған қыз.

Семейге оқуға кеткен Мағауия мен Гүлбаданның қасына Абай белгілі Көкбай (1864 – 1927) ақынды оқуға қоса жібереді. Әкесі Жанатай Көкбайды бала кезінде: «Осы баламнан үміттімін, оқытуға күшім жоқ, қасына алып сен тәрбиеле», – деп Абайға әкеп берген. Содан Абайдың қолында тұрып ер жеткен Көкбай ақындықпен әуестене бастаған. Бірақ Көкбайдың алғашқы өлеңдері өлеңге өте жауапты қарайтын Абайға ұнамай, «Орыс ақындарыммен таныспасан, жақсы өлең жаза алмайсың», – деп, 24 жасқа келген Көкбайды Мағауиямен бірге Семейге орысша оқуға жіберген. Семейде Абай Яков дейтін композиторды жалдап, оларға нота және скрипка үйреттірген. Мағауия Семейден қайтып келгенде Абай «Дунай толқыны», «Құс маршы» дейтін орыс күйлерін скрипкаға ойнатып отырады екен.

Ауылдағы жастарға колөнер кәсібін үйретуді де Абай жақсы көреді екен. Мәселен, Кавказдан айдалып келген черкестерден өз ауылының

жігіті Сағындық дегенге Кавказ зергерлігін үйретіп, сол елге бірінші рет Сағындықтан кавказша жасалған белбеулер, ердің тұрмандары тараған.

Бұл кезде Абай сауық-сайранмен, жазумен, елге өнер таратумен ғана шұғылданбай, елдің тұрмысындағы, мінезіндегі кемшіліктерді өлеңімен де, жай сөздерімен де сынау арқылы түзеуге тырысқан. Бір мысал алайық: Абайдың інісі Ыскақтың көршісі және атшабары Масакбай деген кедей кісі болған. Осы адамның өзі де, әйелі Ұмсындық та үй ішін салақ ұстайтын, шаруа бакбайтын, өзара жанжалдасудан тынбайтын адам екен. Бір күні Абай Ыскакқа қонаққа барып, тысқа шығып келе жатса, Масакбайдың үйінен шаңқылдап ұрысқан әйел мен еркектің даусы естіледі. Абай есіктен сығаласа, әйелінің салақтығын сөгіп жатқан Масакбай мен ерінің сөзіне қарсы дау айтып жатқан Ұмсындық екен. Абай үйге кіріп келгенде, екеуі де ұялып жым бола қалыпты. Абай олардың екеуін де сөгіп, осы қылықтарыңды өлең қылам депті де, Ыскақтың үйіне барып, Масакбай мен Ұмсындықтың сөздері ғып «Масакбайға» деген өлең жазады.

Осы өлеңді естігеннен кейін Масакбай да, Ұмсындық та ұялып, тұрмыстарын жөндеп, жанжалдасуды азайтқан екен дейді. Осы сияқты өлеңді Абай көп шығарса керек. Бірақ олар сақталмаған.

Осындай әрі өзі жазу жұмысымен шұғылданып, әрі елге қолдан келген өнері мен ақылын үйретіп, халықты мәдениетке бастауды іс жүзінде орындауға кіріскен Абайға 1890 жылы тағы кесір кездеседі. Сол жылы Оспан мен Оразбай тағы араздасып, ескі кек қайтадан қозады, ел іші шабыншылыққа қайта кірісіп, қарсы жақтар Семейдегі әкімдерге шағым-арыздарын жаудырады. Оразбай арыздарын қуынып Семейге, губернатордың кеңсесіне барып тұрғанда, сонынан Оспан қуып жетіп, Оразбайды «қашып жүрген ұры» деп губернатордың ұлықсатымен елге байлап алып қайтады. Осы араздық әбден шиеленісіп болған кезде, 1891 жылы Оспан кенет ауырып өледі.

Оспан өлімінен кейін де жау жағы басылмайды. Оспанға Абай да қолдас деп түсінген қарсы жақ Абайды түрткілей береді. Оспан тұтатып кеткен бұл өрт шарпа берген соң, Абай ызаланып мына өлеңін жазады:

*Күшік асырап ит еттім.
Ол балтырымды қанатты.
Біреуге мылтық үйреттім,
Ол мерген болды, мені атты.*

Абайдың әлеуметтік өмірі осындай торығуға ұшыраумен қатар, ол 1894 жылдан бастап үй ішінің өмірінде қайғылы халге кездеседі: 1893 жылы Петербургтағы артиллериялық училищені бітіріп. Артиллериялық академияға түсуге ыңғайланған Абайдың Әбдірахманы сүйек туберкулезімен ауырып еліне келеді де, қазіргі Алматы қаласында (ол кезде Верный) қызметке тағайындалады. Қызметке араласқаннан кейін Әбдірахманның сырқаты меңдейді, осы халге Абай қатты қынжылады, ренжиді.

*Я, құдай, бере көр.
Тілеген тілекті.
Қорқытпай орнықтыр
Шошынған жүректі, –*

деп бастайды Абай 1894 жылы Әбдірахманға өлеңмен жазған хатын. Әбдірахманның сырқаты меңдеуіне неге осынша үрейленген себебін Абай осы хаттың мына екі жолымен баяндайды:

*Шын қатқам осы күн
Болып тұр керекті.*

Абайдың «осы күн» деп тұрғаны қай күн? «Болып тұр керекті» дегенде, Әбдірахман кімге, не себепті керек боп тұр?

Туған елін бастаймын деп бастай алмай, Абайдың қажығанын, оның «Жарлы емеспін, зарлымын» деген атпен осы кезде жазған өлеңінен көреміз. Бірақ өзі үмітсізденгенмен, Абай халықтың келешегі бітті деп ойламайды, өзі басқара алмағанмен, басқарушылар шығатынына сенеді. Сол сенімін ақтай ма деп дәмеленген адамның біреуі – Әбдірахман болады.

Өзі жетектей алмаған елді Әбдірахман жетектейді деп неге ойлады Абай?

Бұл сұраудың жауабын Әбдірахманның өліміне арнаған бір өлеңінде Абай былай деп береді:

*Жаңа жылдың басшысы – ол.
Мен ескінің арты едім.*

Осындай жаңаның алды деп ойлаған Әбдірахманды ажал аранынан аман сақтап қалуға тырысқан Абай:

*Апырмай, докторлар
Жұрмесін жаңылып, –*

деп қауіптенгенмен, толқыған үмітін медицинаға жүктейді.

*Визитке төлемей,
Шырағым, бос қалма! –*

деп мал аямай емдеткенмен, 1895 жылы 27 жасында Әбдірахман қайтыс болады. Бұл өлімге егіле жылап, елжірей қайғырған Абай күйікте отырған күннің, жоқтау жырын:

*Көзге қамшы тигендей,
Шыр айналды артқы жас, –*

деп аяқтайды. Бұл екі жолда да өте зор әлеуметтік маңыз бар. Абай Әбдірахманды «балам өлді» деп қайғырумен қатар, осы өлім кейінгі оқығысы келетін жасқа кедергі болады-ау, «көзіне қамшы тигендей, кейінгі жас шыр айналады-ау» деп қайғырады. Оған себеп: Әбдірахман қалада оқимын деп жіңішке ауруға шалдықты, сондықтан кейінгі жас қаладан безбесе не қылсын деп уайымдағандық.

Құнанбай тұқымына өшіккендер Абайдың қайғысына елжіремейді, жала жабуын, түртпектеуін доғармайды. Сондай өшпенділікпен олар 1897 жылы Абайға екі түрлі қастық істейді.

Біреуі – «Үкіметке қарсы адамдар үйіне көп келеді» деп полицияға шағым береді. Бұл шағымсыз да Абай полицияның күдікті адамы болған. Оған себеп – Абайдың үйіне саяси қылмыспен жер аударылған адамдардың көп келуі, мәселен, орыс халықшылдары Михаэлис, Долгополов, Кавказдан қашып келген екі жігіт. Бұлар Абайдың үйінде айлап жатып, ат мініп, қаражат алып кететін болған. Полиция Абайдың бұл қылықтарын сырттан бақылап, тыншы салып тексеріп жүрген. Осы күдікке Абайдың елдегі дұшпандары берген шағым қосылған соң, 1897 жылдың көктемінде, Семейдің уездік полиция бастығы Куприянов келіп, Абайдың үйін тінткен. Абай үйінің ұнғыл-шұнғылын түгел ақтарған полицияның қолына қазақтың белгілі ақыны, ауыз әдебиетінің үлгілерін ижадаттап жинаушы Мәшһүр Жүсіп Көпеев жазған бір хаттан басқа күдікті ешбір зат түспеген. Бұл хатта Мәшһүр-Жүсіп Абайға патша үкіметінің елге жасап отырған қиянаттары туралы жазып, оған

калай қарсы тұру жөнінде ақыл сұраған екен дейді. Полиция «Бұл хатқа не жауап бердін», – деп Абайды біраз айналдырып, Абайдан: «Жауап жазғам жоқтан» басқа сөз ести алмаған соң, басқа байланысар дәлелі болмаған соң, Куприянов Абайды да жайына қалдырып, жүріп кеткен.

Екінші – 1897 жылдың күзінде болған сайлауға Абай да барады. Жиналысқа Абайдың келуін ұнатпаған оның қарсы адамдары Абайды сабамақ болады. Мұны ұйымдастырған Әбен деген кісі болса керек. Кейін ол Мекеге барып, «Әбен қажы» атанған. Оның баласы – қазіргі акын Шәкір Әбенев.

Абай жас күнінен ас, той сияқты көпшілік жиналатын жерге барса, сондай жолаушыларына арнап жасатқан төрт канатты киіз үйін, төсек-орнын, ыдыс-аяғын ала барады екен. Оның осы қызметін үнемі қасында жүріп атқаратын екі адамы болған: үйін күтетін Сейітхан Қазақбай баласы (түбі кавказдық, черкес), өзін күтетін – Оразалы Алпысбай баласы.

1897 жылдың сайлауына барғанда Абайды Әбен бастаған дұшпандары сабамақ боп үйге кіріп кеп, лап қояды. Бірақ үйде отырғандар Абайға камшы тигізбей қорғап қалады.

Сол жылы жазған бір өлеңінде басындағы қайғысын Абай былай баяндайды:

*Соры қатың, соққы жеген пышанамыз.
Қайтіп сұып, жалғаннан күсе аламыз.
Құр дәрімен атқанға өлмейді екен,
Өмірі мақтанишаққа нысанамыз.*

Жауынан жәбір көрген Абайдың намысын жалғыз өз тұқымдары ғана емес, Тобықтыдан тарайтын рулар ғана емес, көршілес барлық казак рулары жоктап, сабауды ұйымдастырғандарды да, сабамақшы болғандарды да ауыр жазаға тарткызбак болады. Бірақ бұл кылмысты надандык салдары деп түсінген Абай оларды тұткынға алдыру түгіл, бүкіл ел боп айыпка алып бермек болған жүз түйені де алмай кетсді. Ешкімді жазаға тарттырмайды. Мұхтар Әуезов жазған Абайдың өмір-баянында (Абай шығармаларының II томы, 56 бет, 1940 жыл) «кескен айыпты Абай тұқымдары алды» деуі кате көрінеді. Бұлай істеу Абайдың ол кездегі сана-сезіміне жатпайды да.

Құн төлетпегенмен, жазыксыз денесіне қарсы жақтың таяк тигізген киянаты Абайдың жүрегін жегідей жей береді. 1899 жылы жазған өлеңінде Абай:

*Жүрегім менің қырық жасау,
Қиянатшыл дүниеден.
Қайтіп аман қалсын сау,
Қайтқаннан соң әрнеден.
Өлді кейі, кейі – жау,
Кімді сүйсе бұл жүрек
Кімі – қастық, кімі – дау.
Сүйенерге жоқ тірек, –*

деп зарланады.

1897 жылдан бастап Абайдың көңілі серпілмейді, бұдан кейін жазған өлеңдерінде үмітсіздік сарыны басымырақ бола береді. Ол енді кәрілікті, өлімді көп айтады.

1899 жылы жазған бір өлеңінде Абай өткен өмірін былай жоктайды:

*Есіңде бар ма жас күнің, –
Көкірегің толық, басың бос?
Қайғысыз, ойсыз мас күнің.
Кімді көрсең – бәрі дос.*

*Махаббат, қызық, мал мен бақ,
Көрінуші еді досқа ортақ.
Үміт жақын, көңіл ақ
Болар ма сондай қызық шақ.*

*Құдай-ау, қайда сол жылдар,
Махаббат, қызық мол жылдар?!
Ақырын-ақырын шегініп,
Алыстап кетті-ау құрғырлар.*

*Жалынасың, боқтайсың.
Сағынасың, жоқтайсың.
Махаббат кетті, дос кетті,
Жете алмайсың, тоқтайсың.*

Абайдың алпысқа келмей өмірден түніле сөйлеуі тәні қартайғандықтан емес, заманның әділетсіздігімен алысып, күші келмей қажығандықтан, «достан да, дұшпаннан да көңілі қайтқандықтан», заман

юрлығы жан дүниесін айықпас дертке шалдықтырып, «іші өліп, сырты ғана сау» қалғандықтан. Сондықтан ол 1901 жылы 55 жасында жазған өлеңінде: «Жапырағы қураған ескі үмітпен», – деп, өз басы енді көгере алмайтындығын айтады.

Осындай іштен таусылған Абайға 1904 жылы тағы бір ауыр қаза кездеседі. Сол жылдың көктемінде Абайдың ең жақсы көретін Мағауиясы қайтыс болады.

Мағауия 1888 жылы Семейдегі городское училищеде бір қыс қана оқып, денсаулығы нашар болған соң, ауылға қайтып келеді де, қайтадан бармайды. Оқудан қайтқаннан кейін ол Абайдың тапсыруымен «Медғат – Қасым» дейтін поэма және бірнеше өлеңдер жазады, олары Абайға ұнайды.

Сөйтіп келешекте ел басқарар, акын болар деп дәмеленіп жүрген Мағауияның қазаға ұшырауы Абайға қатты батады да, Абай осы өлімнен кейін ешкіммен сөйлеспей, көңіл айтушылардың сөзіне жұбанбай, төсекте жатып алып, Мағауия өлгеннен 40 күн кейін, 1904 жылы 23 июньде өмірден көзін біржола жұмады.

Абайдың қабыры – өзінің қыстауы «Жидебай қорығы» деген жерде.

Абайдың қыркын берген күні, кенет ауырып, оның үлкен ұлы Ақылбай қайтыс болады.

Абайдың өмірбаянын, оның кәрілікке, өлімге мойындаған кезін, 1898 жылы жазған мына бір өлеңімен аяқтаймыз:

*Өлсем, орным қара жер сыз болмай ма?
Өткір тіл бір ұялтақ қыз болмай ма?
Махаббат, ғадауатпен майдандасқан
Қайран менің жүрегім мұз болмай ма?..*

*Сонда жауап бере алман мен бейшара,
Сіздерге еркін тиер, байқап қара,
Екі күймек бір жанға әділет пе?
Қаны қара бір жанмын, жаны жара.*

*Жүрегімнің түбіне терең бойла,
Мен бір жұмбақ адаммын оны да ойла.
Соқтықпаты, соқпақсыз жерде өстім,
Мыңмен жалғыз алыстым, кінә қойма!*

*Жасымда албырт өстім, ойдан жырақ,
Айлаға, ашуға да жақтым шырақ.
Ерте ояным, ойландым, жете алмадым,
Етекбасты көп көрдім елден бірақ.*

*Ой кіргелі тимеді ерік өзіме,
Сандалмамен күн кешкен түспе ізіме.
Өзі ермей, ерік бермей жұрт қор етті,
Сен есірке, тыныш ұйықтат, бақ сөзіме.*

Абайдың осы өсиет сырын шын мағынасында ұғып, оның еңбегін бағалап, атын ардақтаған Совет өкіметі ғана. Абайдың өзі де, сөзі де шын мағынасында совет заманында ғана бар кадр-қасиетімен танылды.

IV. АБАЙДЫҢ ДҮНИЕГЕ КӨЗҚАРАСЫ

Акын және қоғам қайраткері Абай туралы өз ойымызды баяндаудың алдында бізге бір мәселенің сырын ашып алу керек. Ол – Абайдың ой өрісінің каншалық ұзақтығы, дінге, дүниеге, қоғамға көзқарасы туралы мәселе. Мұны анықтап алмай біз акын Абайдың да, қоғамшыл Абайдың да зор тұлғасын еркін көре алмаймыз.

Әрбір зор жазушы – сөз жоқ, философияның міндеті – дүниені көру ғана емес, көргенін талқылау, баяндау болса, зор жазушы да осы міндетті өтейді. Дантенің, Шекспирдің немесе Пушкиннің шығармалары – дүниені көруге себепкер құрал ғана емес, тануға да себепкер құрал. Марксизмнің классиктері адам баласының тіршілігін тануда, ғылым иелерінің еңбектерін пайдаланумен қатар, жазушылардың да шығармаларына сүйенуі сондықтан.

Көркем шығарманың дүние тануға бұлайша жәрдем болатын себебі: оның авторы, дүниені көріп қана, көргенін сол күйінде айтып қана қоймайды; ол сол көргенінің бейнесін бере тұра, сол берген бейненің ішіне үніліп, өзінің ой өрісі жеткенше талдауға, талқылауға, көргенін өзінің сезім елегінен ғана емес, сана елегінен де өткізуге тырысады. Зор жазушы заманының сипатшысы ғана емес, сыншысы да.

Біздің Абай да осындай жазушы. Ол дүниені көріп қана, көргенін сол калпында ғана сипаттап қоймайды; ол әр көрініске сынай қарап, сол көрініске неге күйіне, неге сүйіне қарайтынын айтады; және ол жай ғана күйініп, сүйініп қоймайды, сол күйіндіретін, сүйіндіретін көріністің

не себепті күйіндіретінін, не себепті сүйіндіретінін, сырын ақтарады; және құр ақтарумен ғана қанағаттанбайды, сол көріністің дұрыс я бұрыстығына өз пікірін айтып, өзінше қалай болса дұрыс болар еді деген қорытындысын да оқушы көпшіліктің алдына салып отырады.

Абай – ұлт ақыны, қазақ ұлтының ақыны. Бірақ ол – тар мағынасындағы ұлт ақыны емес, кең мағынасындағы ұлт ақыны. Өз ұлты қазаққа бақыт тілеген ол өзге ұлттар сорлы болса екен демейді, барлық ұлт, яғни барлық адам атаулы бақытты болса екен дейді. Сондықтан өзінің философиялық, эстетикалық пікірлерінде, ол қазақтың ғана емес, жалпы адам мақсатын шешуге тырысады. Сондықтан біз Абайдың өз ұлты қазаққа көзқарасын талқылаудан бұрын, оның жалпы дүниеге, жалпы қоғамға көзқарасына тоқталып өтпекшіміз.

Жалпы философиялық көзқарасына келгенде, бізше, Абайда идеализмнің де, материализмнің де ізі бар сияқты.

Неге бұлай болған себебін анықтау үшін, әуелі Абайды есірген философиялық мектептерге аз тоқтап өтейік. Абайдың екі мектебі бар: біреуі – исламдық Шығыс, екіншісі – Батыс.

Исламдық Шығыстың әдебиетінде, әсіресе араб пен парсы әдебиетінде дін философиясы бірқыдыру орын алады. Әбуғали-сина, имам Ғазали, имам Фараби, ибн-Ғарби, ибн-Тәймия сияқты мұсылман ғалымдары ислам дінінің философиясы туралы бірсыпыра кітаптар жазған. XIX ғасырда Россиядағы мұсылмандар арасынан шыққан Шаһабуддин Маржани да дін философиясымен шұғылданған. Абай осылардың бәрін оқыған да және жақсы түсінген. Араб пен парсы тілін жақсы білгендігі және сол тілдерде жазылған ислам дінінің теориясы және практикасы туралы кітаптарды оқығаны Абайдың шығармаларынан көрініп қалып отырады.

Исламдық философия сонау Мұхаммед пайғамбардың өзінен бастап, қазіргі дін ғұламаларына шейін өздерінің философиялық ойларын адам баласының hareket тәжірибесінен туған ғылыммен байланыстырмай, ылғи бір байлау-матаусыз (абстрактный) пікірлердің тұманында қалқиды да жүреді. Абайдың дүниеге көзқарасында осы философияның ізі бірқыдыру.

Екінші мектебі Батыс дедік қой. Абайдың өмірбаянынан оқушылар оның Спенсерді, Льюис пен Милльдердің талқылауы арқылы Кантты, Бокльді оқығанын біледі және шығармаларынан Сократты, Платонды, Аристотельді оқығанын көреді. Прозамен жазылған Абайдың насихат, факлия сөздері, көп жерінде пікір жағынан да, стиль жағынан да Арис-

тотельдің этикасына ұқсап отырады. Абай оқыған Европа философия-
рының тізімі бұдан әлдеқайда кең болуы мүмкін. Бірақ соларды мен-
геріп оқуға келгенде, Абайда елеулі бір кемшілік бар сияқты, ол – оның
физика, химия, астрономия, механика, математика, биология тағы сол
сияқты адам баласының hareket тәжірибесінен туған ғылымдармен
жөнді таныс болмауы. Мұның әсерін Абайдың кейбір шығармалары-
нан айқып байқаймыз.

Европаның идеалист философияларының да, солардың ішінде Абай
оқыған Спенсер мен Канттың да Шығыс философияларынан бір өзге-
шелігі – олар діннің өзін ғылыммен дәлелдегісі келеді.

«Біздің ендігі көрсеткелі отырғанымыз, – дейді философиялық шы-
ғармаларын Абай көп оқыған Герберт Спенсер, – ғылыммен тәрбие-
леудің жабайы тәрбиеден жоғары болатын бір себебі: ол дінді өркенде-
теді. Сөз жок, бұл арада, біз діндік ғылымдық деген сөздерді әдеттегі
тар мағынасында алмаймыз, кең, жоғары мағынада аламыз. Діншілдік
деп жүрген соқыр ұғымдарға ғылымның қарсы болуында, оларды көзді
тұмандататындар деп дәлелдеуінде күдік жок. Тарап жүрген ғылым-
дардың бірсыпырасында дінге қарсы рух бары рас, бірақ олар саяз-
жүрген ғылымдар. Шын ғылым тереңде»¹.

Абайдың:

*Әркімнің мақсаты өз керегін де,
Біле алмадым тысығын, зерегін де.
Саяз жүзер сайқаттар ғатыл қатар,
Хақиқат та, дін-дағы тереңінде, –*

деген өлеңі Спенсердің жанағы қорытындысына келеді. Осы пікірін
Спенсер қайталап, сол кітабында былай дейді:

«Сонымен, кейбіреулердің ойлауындай, дінге ғылым қарсы емес, ғы-
лымды елемеу, қоршаған әлемді түсінуге тырыспауға қарсы» (54 бет).

Идеалистердің дін мен ғылымға осындай көзқарастарын Плеханов
сынай келіп, Спенсерге мынадай баға береді:

«Бұл менің материализмді біреулер, мәселен, Спенсердің агно-
стицизміне ұқсас емес пе деп ойлауы мүмкін. Оларға мен Энгельстің:
«Ағылшын агностицизмі материализмнің маскара көрінетін түрі ғана», –
деген сөзімен жауап берем»².

¹ Г. Спенсер. «Воспитание». III басылуы. 53 бет.

² История философии в марксистском освещении». 1924 ж., II том. 308 б.

Осы қиындық Европа философтарын оқыған Абайдың басына да туған сияқты. Европаның философиялық ағымдарынан Абайдың қайсыларымен танысуы туралы біздің, қолда жеткілікті мәлімет жоқ. Өйткенмен, өмірбаянына және шығармаларына қарағанда, оған көбірек әсер еткен Спенсердің моральдық философиясы мен эволюциялық теориясы болғанға ұқсайды. Бірақ дін философиясында Спенсерге өте ұқсас Абай тіршілік мәселесіне келгенде агностицизм мен рационализмге ауып кетеді. Рационализмнің бір атасы Декарт: «Мектептерде ойшылдықты оқытатын философияның орнына, қазіргі күнде кәсіпшілердің кәсіптерін зерттеуіміз сияқты, біз оттың күші мен әсерін, суды, ауаны, жұлдыздарды, аспанды, басқа қоршаған табиғат тектерін оқытатын практикалық философияны қоюымыз керек», десе, саналы адам болғаннан бастап, өмірден көзін жұмғанша Абайдың айтқаны да осы. Барлық шығармаларын талдап оқығаннан кейін, біздің келетін қорытындымыз – өзінің философиялық негізгі көзқарасында Абай – рационалист. Бұл тараудың бұдан былайғы жағында біз осы пікірді дәлелдеуге тырысамыз.

Абай дүниені жаратушы бір не бар, ол – тәңірі деген ұғымда болған және ол ұғымнан қайтпаған, бұл тақырыпқа ол бірнеше өлеңін және прозамен жазған өсиет сөздерін арнаған адам. Абайдың ұғынша:

*Алланың өзі де рас, сөзі де рас,
Рас сөз еш уақытта жалған болмас,
Көп кітап келді алладан, оның төрті
Алланы танытуға сөзі айырылмас.*

*Замана, шаруа, мінез күнде өзгерді,
Оларға кез-кезімен нәби келді.
Қағида шарияты өзгерсе де,
Тағриф алла еш жерде өзгермеді.*

Абайға еңбек сүйетін, кісі ақысын жемейтін адам, мейлі қай дінде болса да, бауыр.

Алайда Абай негізінде исламға арқа тірейді. Осы арқа тіреген исламға Абайдың көзқарасы қандай?

Бұл мәселеге жауап беруден бұрын, Абай жолын тұтқан ислам дінінің халіне тоқтайық. «Замана, шаруа, мінез күнде өзгермек» деген сөзді, я «қағида шарияты өзгерсе де» деген сөзді Абай ойынан шығарып отырған жоқ, жалпы діндер тарихында, олардың ішінде ислам дінінің

тарихында талай өзгерістер болғанын оқып білгендіктен айтып отыр. Ислам дінінің тарихын алсақ, тәңіріден «келген» сөз дейтін «Құран» мен Мұхаммед пайғамбардан келген сөз дейтін «Хадис» болмаса, мұсылманша «Ғилмо ашшариғат» аталатын өзге дін кітаптары талай рет жанарды. Мәселен, Мұхаммед пайғамбардан соң, бүкіл ислам дүниесінде тәңірі тануда «Құран» мен «Хадистен» кейін ең беделді саналатын Әбу-Жағфар Ат-Тахауидің «Ғакаиді»¹ медреселерден X ғасырда шығарылды да, оның орнына Әбу-Жағфардан 216 жыл кейін өлген (935 жыл) Ғұмар Әнна Сафидың «Ғакаиді» қолданылды. Алты ғасыр өткеннен кейін Ғұмардың «Ғакаиді» де ескіріп, оның орнын 1475 жылы өлген Тафтазанидің «Ғакаиді» басты; «Кәләм фикһи», «Үсул рикһи» аталатын дін ғылымының кітаптары да, заман өзгерумен осылай өзгеріп, жанарып отырды.

Осы өзгерулер ислам дүниесінде үлкен екі ағым туғызды, біреуі – мүтәкаддимин, екіншісі – мүтәкәллимин. Ислам дүниесінде бұлардың бастапқысы ескі ағым, соңғысы жаңа ағым саналады. Соңғы ағымды бастаушы 1289 жылы өлген Фахруддин Рази.

Бұл екі ағымның арасындағы айырма: бастапқысы «Құран» мен «Хадиске» ғана сүйенеді де, тәңірі туралы оларда айтылмаған көлемде ойлауды күнә деп ұғады. Мүтәкәллимшілер де «Құран» мен «Хадиске» сенеді, бірақ дін үкімін орындауды заманның, тұрмыстың өзгеруіне сәйкестендіргісі келеді. Және бұлар «Құран» мен «Хадистің» тәңіріні тануын кең талқылауға, тәңіріні пайғамбар айтты деп қана емес, өз ойларымен тануға тырысады. Осыдан ислам философиясы туып, тәңіріні, дүниені тану туралы жазылған «Кәләм», «Ментик» дейтін кітаптар шыққан. Мүтәкаддимшілер бұл екі кітапты оқудан жұртты тыюға тырысқан, өз медреселерінде оқытпаған.

Ислам дініндегі түрінде айырма бар, бұл екі ағым мазмұнында бір арнадан бөлінбейді. Абайдың тілімен айтқанда, екеуі де «Тағриф алла өзгермейді». Екеуінің де адам баласына үгіттейтін рақаты бұл дүниенікі емес, ақиреттікі. Екеуі де адам баласына дүние үшін hareket істе демейді, ақирет үшін hareket істе дейді. Бүкіл ислам дүниесінің тіршілікке керекті ғылым таппай, пайғамбар заманының сатысында қалған себебі де осында.

Ислам дінінің Шығыс елдеріне тигізген залалын, бүкіл ислам дініндегі елдердің ойшылдарының ішінен біздің Шокан Уәлихановтан бұрын айтқан кісіні біз әзірге білмейміз және жоқ қой деп ойлаймыз.

¹ Алланы тану жолы.

«Қазандықтар, османдықтар, қырымдықтар, – дейді Шоқан, – «Құранға», исламға құлай табынам деп, өзінің ескі халық әдебиетінен айырылып қалды. Татарда халық поэзиясы дейтін жалғыз шығарманың да (Шоқан атын көрсетпеген. – С.М.) мазмұны діншілдік. Олардың тілдерінің де тең жарасы – араб пен парсы сөздері. Қалай десен де, бағынған елдерге құран мен өзінен басқа еш нәрсені ойлатпау мақсатына Мұхаммед жетуге қалды. Мұсылман болған түріктердің бет алысы біреу-ақ, ол – діннің құпиясына ғана сену, өзге hareketтерге олар барып тұрған топас». («Шығармалар жинағы», 1904 ж., 180 бет.)

«Қазақтар, – дейді Шоқан, – Россияға қосылғанда аты мұсылман ғана боп сүннитке (имам ағзамға. – С.М.) қараушы еді. Мұсылман шариятын қазақтар қолданбайтын. Шариятты қолдану шеткі заңмен, өкімет ынтасымен (Россия өкіметін айтып отыр. – С.М.) қазақ арасына кіріп отыр. 1822 жылдың заңы шыққан соң, өкіметтің қамқорлығымен, ислам қайран қаларлықтай өркендеді. Қазір барлық ауылда молда мен медресе-мектеп – бар... Қысқасы, даланың қазағы қазір діншілдік жағынан, Стамбулдағы Мәуләуи мәзһабының зікіршілерінен бір де айнымайды... Жырлар, ескі поэмалар, ойын-сауыққа әйелдердің араласулары әдеттен шығып барады» (1904 ж., 177–199 беттер).

Ислам дінінің осындай залалынан шошынған Шоқан сол дінді қазақ арасына таратуға себепші боп отырған патша өкіметін былайша кінәлайды:

«Ислам орыстың да, басқа христиан дініндегі елдердің де өкіметіне жәрдем бере алмайды. Татардың сатылғыш діншілеріне сенудің қажеті жоқ... Исламға сенудің залалы, барлық діндегі фантазмге сенудің залалындай, халықтың әлеуметтік өркендеуіне залал екенін бұл арада қайталай беруді артық көрем» (196 бет).

Россия мұсылмандарының ішінде, исламның негізін шайқамастан, тіршілікке көзқарасын біраз өзгертем бе деп тырысқан адам – татардың дін ғалымы Шаһабуддин Маржани.

Біздің ойымызша, Маржанидің туған халқы татардың алдында адамгершілік міндетін өтеуде екі еңбегі болған сияқты: біреуі – татардың тарихын жасап, ұлттық сана-сезімін көтеруге тырысуы, екіншісі – татарды Европа біліміне, әсіресе орыс біліміне шақыруы. Бұл – оның жақсы істері. Бірақ сонымен қатар Маржаниде екі кемшілік бар.

Біреуі – өз заманындағы татарлардың тұрмысына үніле қарамауы, қоғамдық қайшылықтарын ашпауы, қоғамдағы әділетсіздікпен күреспей, философиялық, практикалық hareketтерінің бәрін өткен өмірді шолуға, я діншілдік пікірін тереңдетуге жұмсауы.

Екінші – орыс мәдениетін татар халқы меңгеру керек деп түсінгенмен, асса Россия мұсылмандарын, қалса татар халқын панисламшылдыққа жетектемек болуы. Бұл, әрине, татар халқы үшін де, басқа мұсылман дініндегі халықтар үшін де өте залалды пікір еді.

Дінді тануда Маржанимен пікірі көп мәселеде қабысатын Абай оның жаңағы көрсеткен екі кателігінен аулақ. Панисламшылдық пікірге Абай – жоламаған кісі. Абайдың сүйеніші – Европаның, оның ішінде орыстың гуманистерінің көзқарасы. Қазақ халқының тағдыры туралы толғанған Абай, Шаһабуддинше, халқының алдындағы міндетін, тарихын таныту, я мұсылмандығын күшейту деп қана түсінбейді. Абай өзінің философиялық, эстетикалық және практикалық харекеттерінің бәрін өзімен замандас адамдардың тіршілігін ұғуға, содан қорытынды шығаруға, жақсысын дәріптеп, жаманын сынау арқылы түзетуге, келешегіне жарық жол сілтеуге арнайды. Бұған кейінірек ораламыз. Әзірше Абайдың дінге, дүниеге көзқарасы туралы аяқтайық. Дін туралы жазған бір өлеңінде Абай:

*Күні-түні ойымда бір-ақ тәңірі,
Өзіне құмар қылған оның әмірі,
Халиққа¹ мақтұқ ақылы жете алмайды,
Оймен білген нәрсенің бәрі дәһрі, –*

дейді. «Дәһрі» – Европаша «атеист», қазақша «дінсіз» деген сөз.

Ислам дінінде тәңіріге сенудің екі жолы бар:

«Ислам тәхкики» – тәңіріні өз басымен ойлап тану, «иман тәһли-ли» – тәңіріні елдің, төңірегіндегілердің сенуімен тану. Абай осының екеуін де қолдамайды. Өз басымен түсініп барып сенбеген «дүниелік» істе де, «акиреттік» істі де Абай қабылдамайды. «Иман тәһлилиндің» тәңірісі Абайға тәңірі емес, себебі: ол – өз ақылына ғана қонған зат пен көріністі қабылда деп үгіттейді. «Иман тәхкикидің» тәңірісі де Абайдың тәңірі емес, себебі оның ұғуынша, «оймен білген нәрсенің бәрі дәһрілік» – дінсіздік.

Исламның тәңіріге сенудің екі жолына да аяғын басқысы келмеген Абай:

*Өзгені ақыл ойға қондырады,
Біле алмай бір тәңіріні болдырады.*

¹ Халикка – жаратушы деген мағынада.

*Татып ұйықтап көзіңді ашысымен
Талынып тағы да ойлап зор қылады, –*

деп, ойлап-ойлап, ойы жетпеген соң, «ақылға сыймас ол алла» деген қорытындыға келеді. Барлығына ақылы жетпеген алланы Абай ислам ғалымдарының тануындай ғана танып қоймайды. Ол:

*Ақыл мен хауас барлығын
Білмей дүр жүрек сезе дүр.
Мүтәкәллимін мантиқшын
Бекер босқа еза дүр, –*

деп, ислам ғалымдарының кәдімшілдері (ескішілдері) былай тұрсын, кәләмшалары мен мантикшыларының, (жаңашылдарының) пікірін де «босқа езгендік» деп түсінеді. Абайдың осы бір ауыз өлені 1940 жылға дейін оның шығармаларына кірмей, қолжазбада ғана сақталып келген.

Абайдың ұғымында ақылмен де, сезім мүшелерімен де тәңіріні тану мүмкін емес. Оның ойынша, тәңірінің барлығын «сезетін жүрек қана».

Осы жүрекпен ғана сезетін тәңіріге, оның «құлы» – адамның пендешілік «қарызын» өтеу туралы Абай не пікір ұсынады?

Исламда мұсылман болудың бес шарты бар: иман білу, намаз оқу, ораза тұту, зекет беру, қажыға бару.

Бұл құлшылықтарды өтеуге Абай қарсы емес. Бірақ ол құлшылықтың шартын біліп орындауды тілейді. Намаздың шартын білмей оқыған ауылдың надан діншілерін «Абыралыға» деген өлеңінде:

*«Еннаттайына кәлкәусар,
Пошол дереу, күнәкар».
Аяғын ойлап айтқаны:
«Әні-шаны құлаптар».*

*Осы оқу мен намаздың
Қай жерінде сауап бар? –*

деп сықақтайды.

*Руза, намаз, зекет, хаж – талассыз іс,
Жақсы болсаң, жақсы тұт бәрін тегіс, –*

дейді Абай. Бірақ ол: «Руза, намаз, зекет, хаж – талассыз іс» дегенмен:

*Бастапқы үшін бекітпей, соңғы тәртіпті
Қылғанменен татымды бермес жеміс,*

деп, тәніріге ішкі сенімі берік болғанмен кісінің дене қимылымен я малмен атқарған құлшылығын «татымды жеміс бермейді» деп ойлайды.

Денемен атқаратын құлшылықты бұлжытпай орындайтын, бірақ өз пайдасын ғана ойлап, басқаның пайдасын көздемейтін өз заманының діншілдеріне Абай қатты наразы.

– Молдалар тұра тұрсын, – дейді ол «Отыз сегізінші сөзінде», – хұсусан (арнап айтқанда) бұл заманның ишандарына бек сак болыңдар. Олар фитнә (бұзық) ғалым, бұлардан залалдан баска еш нәрсе шықпайды. Өздері хукім шарифатты таза білмейді, көбі надан болады. Онан асып өзін-өзі әһіл тарикат (дінді бастаушылар) біліп және біреуді жеткізбек дағауасын кылады. Бұл іс олардың сыбағасы емес. Бұлардың жеткізбегі мұхал (мүмкін емес). Бұлар адам аздырушылар, хаттә дінге де залалды. Бұлардың сүйенгені надандар, сөйлегені жалған, дәлелдері таспиығы мен шалмалары». Осы пікірін ол өлеңінде де қайталап:

*Кітапты молда теріс оқыр,
Дағардай боп сәлдесі,
Мал құмар көңілі бек соқыр,
Бүркіттен кем бе жем жесі? –*

дейді. Өзі молда да, ишан да болмай ишанға қол тапсырумен софы болғысы келгендерді Абай:

*Кейбірі пірге қол берер,
Іші – затым, сырты – абыз, –*

деп тілдейді. Абайдың бұл сөздері ислам дінінің шарифатын жақсы білмейтін ишандарға, молдаларға ғана арнап айтқаны дейін десек, дін туралы жазған бір өлеңінде, ол бүкіл ислам дініндегі барлық имамдарды (дін бастықтарын) былайша кінәлайды:

*Имамдар гйбадаттан сөз қозғаған,
Хұснизән¹ мен иманды білді ойлаған,
Иманның тазатығын жақсы ұқтырмай,
Сыртын қаниша жуса да, іші оңбаған.*

¹ Хұснизән – көркем ой.

Бұдан шығатын қорытынды: имамдар адамның тәңіріге сыртпен атқаратын құлшылығына көңілін бөлген де, ішін тазартуды ескермеген.

Абайша, іш тазарту деген не? Ішті тазартудан оның қозғаған мақсаты не?

Ислам молдаларының, айтуында, «иман» деген – «құдай бір, құран шын, Мұхаммед пайғамбар рас» деп сену. Абай бұл пікірге қарсы емес. Ол да:

Алла мінсіз әуелден, пайғамбар хақ,

.....

Құран рас, алланың сөзі дұр ол, –

дейді. Бірақ Абайша, «иман» – бұл ғана емес. Ол одан әрі кетеді де, ислам молдаларынан бөлінеді.

Махаббатпен жаратқан адамзатты,

Сен де сүй ол алланы жаннан тәтті.

Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп

Және хақ жолы осы деп – әділетті, –

дейді ол.

Молдалардың иманындағы үш шарт: құдайға, құранға, пайғамбарға сену; осы үш шартты бекер демейтін Абайдың одан басқа және үш шарты бар; ол – тәңірінің адамды сүюі, адамның тәңіріні сүюі, адамның адамды сүюі,

Осы үш сүю болады иманы гүл,

Иманның асылы үш деп сен тахқиқ біл,

Ойлан-дағы үшеуін таратып бақ,

Басты байла жолына, малың түгіл, –

дейді ол. Оның ойынша:

Дін де осы, шын ойласаң, тағат¹ та осы,

Екі дүние бұл тасдиқ хақтық досы.

Адамға адам жәрдемші болу керек деген сөзді ислам дініндегілер де, басқа діндегілер де айтады. Бірақ «адамды адам сүю діннен тағат» дегенді ешбір діннің өкілі айтпайды.

¹ Тағат – бұл жерде құдайға құлшылық.

«Адамды адам сүю, адамға адам жәрдемші болу – тағат» деу орыста Лев Толстой, бізде Абай және солар сияқты, адамды дініне карап емес, дәулетіне карап емес, шын адамдық әрекеттеріне карап жақсы көретін адамдар дін шеңберінен шығатын пікір айтқан. Бұл – марксизмге шейінгі гуманизмнің ең биігі.

Барлық гуманистердің, олардың ішінде Абайдың «шын адам» деп ұғатындары – біреудің еңбегін жемей, өз еңбегімен күн көретіндер. Осындай еңбекші адамдарды гуманистер ұлтына, дініне карамай, жақсы көреді. Абайдың еңбекшілер мен еңбекшіні қанаушылар туралы пікіріне кейін ораламыз. Әзірге оның дін, дүниеге көзқарасы туралы пікірімізді аяқтайық.

*Адамды сүй, алланың хикметін сүй,
Не қызық бар өмірде одан басқа, –*

дейтін Абай аллаға не құрмет көрсетуді, адамға не құрмет көрсетуді ұсынады.

Исламша, алланы сүюдің белгісі ораза ұстау, намаз оқу, бай кісі болса, зекет беру, қажыға бару екенін, оларға «руза, намаз, зекет, хаж – талассыз іс», Абайдың, қарсы болмайтынын жоғарыда айтқамыз. Осы «талассыз істерді» орындау, исламша міндетті де, Абайша міндетті емес.

Бұл мәселе туралы Абай «Отыз сегізінші сөзінде» былай дейді: «Пенделіктің (құдайға құл болудың,) толықтығы әулиелікпен болса, күллі адам тәркі дүние боп (дүниеден безіп), һуу деп тағрифатқа (дін жолына) кірсе, дүние ойран болса керек. Бұлай болғанда, малды кім бағады? Дұшпанды кім тоқтатады? Киімдік матаны кім токиды? Астықты кім егеді? Дүниедегі алланың пендесі үшін жаратқан жаназаларын кім іздейді?»

Өте ашық пікір. Бұдан шығатын қорытынды: адамның дүниедегі міндеті – отанды жаудан қорғау, мал бағу мен егін салу сияқты шаруаны өсіру, фабрикаларда киім тоқу, жер астындағы кендерді іздеп тауып, тіршілік пайдасына асыру. Адамға адамның пайдасы осыларды істегенде ғана тиеді, осыларды істеген адам баласы өркендей алады, жақсы тұрмыс жасай алады, табиғат күшін меңгере алады, табиғат байлығын керегіне жарата алады.

Абайда, «жақсылық, жамандықты жаратқан» құдай, бірақ оны істететін құдай емес; ауруды жаратқан құдай, ауыртатын құдай емес; байлықты, кедейлікті жаратқан құдай, бірақ бай қылған, кедей қылған

құдай емес. Олай болса, Абайдың ойынша жаман болу да, ауру болу да, кедей болу да, табиғат байлығын ала алмау да құдайдан емес, адамның өзінен.

Жаксы тұрмыс жасау еркі өзінде деп ойлаған әрбір жеке адамды Абай екіге бөліп былай дейді:

*Ақыл мен жан – мен өзім, тән – менікі.
«Мені» мен «менікінің» мағынасы – екі.
«Мен» өлмекке тағдыр жоқ әуел бастан,
«Менікі» өлсе өлсін, оған бекі...*

*Өлсе, өлер табиғат, адам өлмес,
Ол бірақ қайтып келіп, ойнап-күлмес.
«Мен» менен «менікінің» айырылғанын
«Өлді» деп ат қойыпты өңшең білмес.*

Осы арада Абайдың «мен» және «менікі» деп отырғанына аз тоқтап өтейік. Оның, «менікі» деп отырғаны тән, дене екені, тән өлгеннен кейін оның жоғалатындығы жанағы мысалға алған өлеңде анық айтылған. Барлық діннің, оның ішінде ислам дінінің талқылауында тән өлгенмен, акирет күнінде қайтадан түгелденіп, бұл дүниедегі калпына кеп, акиретте жанға тән қайтадан косылады, қайтадан бұл дүниедегі калпына келеді. Діннің бұл пікірін қолдауды біз Абайдың ешбір шығармасынан еш уақытта ұшырата алмаймыз. Дене тіріле ме, жоқ па? деген мәселені ашық қалдыратын Абайдың бұл мәселе туралы жалпы сарынына карағанда, «тірілмейді» деген жағы басым сияқты. Олай дейтін себебіміз:

*Көп адам дүниеге бой алдырған,
Бой алдырып аяғын көп шалдырған,
Өлді деуге сыя ма, ойлаңдаршы,
Өлмейтұғын артына сөз қалдырған? –*

дейді Абай. Абайдың терминінде: сөз – «менікі» емес, «мен». «Мен» деген терминді Абай «ақыл мен жан» деп қос қабат мағынасында алғанмен, «жан» не деген сұраудың жауабын да ашық қалдырып кетеді. Теологиялық ұғымдағы «жанды» Абай танымайтын сияқты. Абайдың «жаны» метафизикалық ұғымдағы «жанға» ұқсайды. Екінші сөзбен

айтқанда, «жан» – көшіп-қонып жүретін материалсымақтау бірдене емес, денесіз қуаттан тұратын тәңірінің өзі барлығын дәлелдеуге денеге уақытша берген демі. Дене өлген соң жан оған қайтып оралмайды. тәңірлік қуаттың бір бөлшегіне айналып кетеді.

«Жан» мәселесін ашық қалдыратын Абай «мен» деген терминдегі «ақыл мен жан» деген қосақтан «жанды» шығарып тастап, «ақылды» ғана алады да, бұл мәселе туралы пікір айтқанда, осы «ақыл» төңірегін көп шарлайды. Жаңағы өлеңінде онын:

*Өлді деуге сыя ма, ойлаңдаршы,
Өлмейтұғын артына сөз қалдырған, –*

дейтіні де сондықтан. «Сөз» – Абайдың ұғымында «ақылдын» бір көрінісі. Олай болатын болса, өлетін не? «Менікі», яғни дене; өлмейтін не? «Мен», яғни «ақыл», «ақыл» – Абайдың ұғымында, адамның ойы ғана емес, сол ойдан туған іс және адамға пайдалы іс. Олай болса, «мен» өлмегенде, өлмейтін жан емес, іс.

«Менің», яғни адам ісінің, міндеті адамға пайда келтіру болса, «менікінің», яғни дененің міндеті не?

Бұл сұраудың жауабын Абай ашық беріп:

*Дененің барлық қуаты,
Өнерге сатар бар күшін, –*

дейді. Өнер, әрине, дін үшін емес, дүние үшін, адам өркендеу үшін керек. Олай болса, Абайдың пікірінен туатын логика – дене де, жан да адамға, адамның өз тұрмысын өркендету үшін, өзіне рақат тұрмыс жасау үшін қажетті құрал.

*Шырақтар, ынталарды «менікі де».
Тән құмарын іздейсің күні-түн де.
Әділет пен артылық, махаббат пен
Үй жолдасың қабірден әрі өткенде, –*

дейді Абай. Оның бұл сөзінен: адам тән қызығын іздемеу керек екінші сөзбен айтқанда, тән рақатына керекті дүние жинамау керек деген мағына шыға ма? Ондай мағына шықса, жоғарыда біз мысалға алған «адам табиғат байлығын меңгеру керек, егін егу керек, сауда істеу ке-

рек, кендерді қазып алу керек завод, фабрикалар салу керек» деген сөздерді Абай неге айтады?

Бұл сұрауға жауап берердің алдында, Абайдың «мені» не қызмет атқаруға керек екеніне тағы да оралайық.

*Жүректің барлық қуаты.
Махаббат қылса тәңірі үшін, –*

дейді ол. Жүректің тәңірі үшін атқаратын махаббаты, Абайдың ойынша, қандай махаббат? Бұл сұраудың жауабын Абайдың өзіне берейік. Оның айтатыны:

*Мазлұмға¹ жаның ашып, ішің күйсін,
Харекет қыл, пайдасы көпке тисін,
Көптің қамын әуелде тәңірі ойлаған,
Мен сүйгенді сүйді деп иең сүйсін!*

Абайдың ойынша, «кабірден әрі өткенде», адамның тәңірге апаратын сыйы: бұл дүниеде адамның адамға сіңірген жақсылығы, адамның арлы, әділ, мейірімді болуы. Абай бұл пікірін тәңіріні танудың, діншілдіктің ең биік мұнарасы деп ойлап:

*Дін де осы, шын ойласаң тағат та осы,
Екі дүние бұл тасдиқ-хақтың досы, –*

дейді. Бірақ дін бе осылай деп ойлау? Менінше, «дін» деген сөзді, казакша «сену» деген мағынада алсақ, бұл рас – дін, яғни сену. Ал «дін» сөздің «діншілдік» мағынасында, яғни тәңіріге сену мағынасында алсақ, Абайдың бұл пікірі діншілдік емес.

Бірақ Абай осы дұп-дұрыс материалистік қорытындысын олай айналдырып, бұлай айналдырып, өмір бойы аяғынан тік тұрғыза алмай әуре болады, ол адамның дене қуаты да, жүрек махаббаты да адам үшін, адамның тіршілігі үшін дей отырып:

*Адам ғапыл, дүниені дер «менікі»,
«Менікі» деп жүргеннің бәрі «оныкі»
Тән қатып, мат да қатып, жан кеткенде,
Сонда ойла, болады не сенікі? –*

¹ Мазлұм – зұлымдыққа ұшыраған адам.

деп, дүние тіршілігін жақсылап өткізуге шақырған адамына Абай тағы да сұрау беріп, көңіліне кобалжу салады. Бұл – мақсатсыз, нысанасыз кобалжыту емес, нысаналы кобалжыту.

*Дүниеге дос, ақиретке бірдей болмас,
Екеуі тап бірдей боп орныға алмас,
Дүниеге ынтық, мақшарға аматсыздың
Иманын түгел деуге аузым бармас, –*

дейді ол. Оның «дүниеге дос» деп отырғаны кім?

Барлық шығармаларын түгел оқығанда, Абайдың «дүниеге дос» дейтіндері өзіне тіршілік жасауға ғана қажетті дүние (мал, мүлік) жинағандар емес, я өзгеге жәрдем беру үшін дүние жинағандар емес; Абайдың «дүниеге дос» дейтіндері – өз еңбегімен күн көрмейтін, біреудің еңбегін жеп байитын, тіршіліктегі досы адам емес, мал болған қанаушы адамдар. Мұндай адамдардың дүниеге, малға достығын Абай былай сөгеді:

*Малға достың мұңы жоқ малдан басқа,
Аларында шара жоқ алдамасқа,
Табысына табынып қалтаң қағып,
Тойғанынан қалғанын берсе аташқа.*

*Мал жияды мақтанын білдірмекке,
Көзге иіңқып малменен күйдірмекке,
Өзі шошқа, өзгені ит деп ойлар,
Сорпа-сүмен, сүйекпен сүйдірмекке.*

Бұл пікірін Абай «Отыз сегізінші сөзінде» былайша тереңдетеді: «Байлар өзінде жокты малмен сатып алады. Көңілдері көкте. Көздері аспанда. Адалдық, арамдық, ақыл, ғылым, еш нәрсе малдан кымбат демейді. Мал болса, құдай тағаланы да параға сатып алам дейді. Оның діні, құдайы, халқы, жұрты, білімі, ұяты, ары, жақыны – бәрі мал». Абайдың бұл сөздері өмір құбылысын, қоғамның, таптың жігін жіті байқап, айқын қорытынды жасай білгендігін дәлелдейді де, ұлы ойшылдардың деңгейіне көтеріле білгендігін көрсетеді.

Абайдың ұғымында, тәңірі адам балаларын «мен артық», «мен кем» демей, теңдесіп, бауырласып тұру үшін жаратқан. Ол бір өлеңінде:

*Адам бір – боқ көтерген боқтың қабы,
Боқтан сасық боласың өлсең тағы, –*

дейді. Сөйте тұрып:

*Мені мен сен тең бе деп мақтанасың,
Білімсіздік белгісі – ол баяғы, –*

деп, «менің жаратылысым сенен артық, сен кемсін» деп басқаны қорлаушыларға ұрсады.

Білімсіз надандарды сөгіп жазған бір өлеңінде:

*«Білмейсің» десе, жетекпе дейді «ол-дағы – тәңірі ісі.
Бірінен-бірі бөлек пе,
Иемнің әділ пендесі? –*

деп, бойындағы кемшілігін «жаратылысымның кемшілігі» деп ұғатындарды сөгеді. Солай дей отыра Абай ақылды адам мен ақылсыз адамның арасына шек қояды. «Аз ба, көп пе, адам бір түрлі мақтаннан аман болмағы – қиын іс, – дейді ол «Жиырма бірінші сөзінде», – сол мақтан деген нәрсенің мен екі түрлісін байқадым: біреуінің атын үлкендік деп атаймын, біреуін мақтаншақтық деймін. Үлкендік – адам ішінен өзін-өзі бағалы есеп қылмақ, мысалы, надан атанбастығын, жеңіл атанбастығын, мақтаншақ атанбастығын, әдепсіз, арсыз, байлаусыз, пайдасыз, сұраншақ, өсекші, өтірікші, алдамшы, кеселді – осындай жарамсыз қылықтардан сақтанып, сол мінездерді бойына қорлық біліп, өзін ондайлардан зор есептемек бұл мінез – ақылдылардың, арлылардың, артықтардың мінезі. Олар өзімді жақсы демесе мейлі білсін, жаман дегізбесем екен деп азаптанады.

Екінші мақтаншақ деген біреуі: демесін демейді, десін дейді. Бай десін, батыр десін, қу десін, пысық десін әрдайым, не түрлі болса да «десін» деп азаптанып жүріп, «демесінді» ұмытып кетеді.

Абай: «амалмен асқан патшадан, ақылмен асқан кара артық», – деп ақылсыздан ақылдыны жоғары қояды. Патша болу я жоғарылы-төменділі әкім болу, Абайдың ұғымында, ақылдылықтан бола бермейді. Оның байқауында, әкім болудың екі жолы бар: «Биік мансап – биік жартас, – дейді Абай, – ерінбей еңбектеп жылан да шығады, екпіндеп ұшып қыран да шығады».

Сондықтан Абай халыққа: «Біреуді патша екен деп, ұлық екен деп, ақсақал екен деп бағынба, оның біліміне, ақылына қарап бағын, ақылыны ғана құрметте», – дейді.

*Сөзіне қарап кісіні ал,
Кісіге қарап сөз алма! –*

дейді ол. Адам мен адам бірдей тең де бауырлас болу керек дегенде, Абай анархистік пікірге бармайды. Ол – елді басқаратын ақылшы болу керек өкімет болу керек деген пікірді қолдайды.

*Көп шуылдақ не табар,
Билемесе бір кемел.*

*Единица – жақсысы,
Ерген елі бейне нөл,
Единица нөлсіз-ақ
Өз басындық болар сол.
Единица кеткенде,
Ме болады өңкей нөл?*

Абайдың кеп пен билеушіге көзқарасы осы. Бірақ ол:

*Единица нөлсіз-ақ,
Өз басындық болар сол, –*

дегенде, «өз басындық» деген сөзді бекерге қолданбайды. Өзі ақылды болғанмен, көпті басқарудың әдісін білмесе, Абайдың ойынша, адамның ел билеуі қиын. Себебі: Абай көпті «нөл» деп атағанмен, ол «нөлдер» санға қосылмайтын мағынасы жоқ «нөлдер» емес. Абайдың ұғымындағы «нөлдердің» саны да, сапасы да бар.

*Көптің бәрі көп деме, көп те бөлек
Көп ит жеңіп, көк итті күнде жемек, –*

дейді Абай. «Көк итті көп ит женеді» деген қазақтың мақалы бар. Осы мақалды өлеңіне қолданып отырған Абайдың да, мақал иесі халықтың да «көк иті» – тура мағынасын алғанда қасқыр, бейнелі мағынасын алғанда – ел бастығы, екінші сөзбен айтқанда – әкім.

Халық та, халық мақалын қолданған Абай да әкімнен халық мықты екенін, халық пен әкім таразыда теңдескісі келсе, халық жағы басып кететінін жақсы түсінгенін көреміз. Көптің күші осындай болғанмен, Абайдың ойынша, жеке адам көпке сенбеу керек өзіне сену керек.

*Сенбе жұртқа, тұрса да қаниша мақтап,
Әуре етеді ішіне қылық сақтап,
Өзіңе сен, өзіңді алып шығар
Еңбегі мен ақылың екі жақтап, –*

дейді ол. Еңбексіз, ақылсыз өзіне сенген өр көкіректікті Абай ұнатпайды.

*Өзіңді сенгіштікпен әуре етпе,
Құмарпаз боп мақтанды қуып кетпе,
Жұртпен бірге өзіңді қоса алдасып,
Салтылдап сағым құған бойыңа еп пе?*

Бойында мақтанның сенімі болмай, ақыл мен еңбектің сенімі болған адам, Абайдың ұғымында, шын адамның үлгісі, адамға жақсы тіршілік жасау үшін керекті қажетінің бәрі осы адамның бойынан табылады.

*Ақылды қара қылды қырыққа бөлмек
Әр нәрсеге өзіндей баға бермек.
Таразы да, қазы да өз бойында,
Наданның сүйенгені көп пен дүрмек.*

Осындай «таразы да, қазы да өз бойынан табылатын» адамдардан құрылған қоғам жасаймын деп тырысқан Абай сондай ақылдылардан құралған қоғам жасала калған күннің өзінде де ел басқарушысыз болмау керек бастаушы «единицасы» болу керек деп ойлайды. «Единица-ға» ол:

Қайтсе жеңіл болады жұрт билемек? –

деп бір өлеңінде сұрау қояды да:

Жұрты сүйген нәрсені ол да сүймек! –

деп жауап береді. Егер басқарушы – жұрты сүйген нәрсені сүйіп, жұртының ырықына көніп отырса, жұрты ақылды боп, басқарушыға қорқып емес, санамен бағынып отырса, ол елдің бейнесі, Абайша, мынадай болмақ:

*Берекелі болса ел –
Жағасы жайлау ол бір көл,
Жапырағы жайқатып,
Бұлгақтайды соқса жел.
Жан-жағынан күркіреп,
Құйып жатса аққан сел,
Оның маңы өзгеден
Өзгеше боп өсер тел.*

Бұндай «берекелі» елдің әкімін Абай былай бейнелейді:

*Елі жөнді болыстар
Мақтанып жүр тарқылдап.
Күлкісі жақсы қарқылдап,
Үні бөлек сартылдап,
Сөйлесе кетсе бір жерде,
Ағыны қатты аңқылдап,
Оязға кірсе, өзгеден
Мейірі үстем жарқылдап.*

Бұл сияқты жалпыға бірдей «сыйлы» әкім де, өзара тату, әкімін түгел сүйетін қоғам да, таптық қайшылығы күшті Абай заманында жоғын біз ғана емес, Абайдың өзі де барлық шығармаларымен дәлелдейді. Абайдың шығармаларына кадала қарасаң, үнемі көретінің қайшылығы шиеленісіп жатқан қоғам құрылысы. Көпке бірдей өкімет жоқ, өкімет – қанаушы таптың құралы. Абай сықактайтын бір болыс:

*Күштілерім сөз айтса,
Бас изеймін шыбындап,
Әлсіздің сөзін салғыртсың
Шата ұғамын қырындап, –*

деп мақтанады. Ол кезде ауылдағы әлді – кім? Байлар. «Күшті жықпак, бай жеңбек әуел бастан», – дейді Абайдың сөзі. Әлсіз – кім? Кедейлер.

Атса да аянишақтау кедей сорлы,

дейді Абай.

Бай ұтына жалшы ұлы жалынышты, –

дейді Абай. Еңбек етпей, тентіреп байлардан тамақ асырағандарға:

*Бір жілік пен бір аяқ қымыз берген,
Дереу сені жұмсайды бір жұмысқа, –*

деп ұрсады Абай. Сөзде әділ әкім бар деп, берекелі ел бар деп ойлайтын Абайдың іс жүзінде көретін әкімдері:

*Ел жамаған билер жоқ,
Ел қыдырып сандатды.
Астыртын барып жолығысқан,
Ақша беріп жалғасқан,
Ақысын әрең сол алды,
Орыс сыяз қылдырса,
Болыс елін қармайды,
Құ стариын, аш билер,
Аз жүрегін жалғайды.*

Осындай әкімдер басқарып берекесі кеткен елдің түрін Абай былай суреттейді.

*Берекесі кеткен ел –
Суы ашыған батпақ көл,
Құс қаңғылдап, жағалап
Шұлай алмас жазғы төл.
Оның суын ішкен мал
Тышқақ тиіп, аспас бел.
Көл деп оны кім жайлар
Суы құрсын, ол бір – шөл.*

Жергілікті өкімет бастықтары туралы пікірі осындай Абайдың патша жөніндегі, өз тұсындағы жалпы мемлекет билеу системасы жөніндегі көзқарасын ұғу қиындыққа түспейді.

Мәселе патшаны я министрлерді сынауда емес, патшалықтың негізіне құрылған ел билеу системасын сынауда. Орыстың атакты жазушысы Гоголь «Ревизорды» жазып, уездік қаладағы орыстың паракор, мактаншак, зорлықшыл әкімдерін сынаса немесе орыстың революцияшыл-демократ жазушысы Салтыков-Щедрин «Губерниялық очерктерінде» я баска сол сияқты шығармаларында орыстың жергілікті зорлықшыл, паракор, ақымак әкімдерін сынаса, бұл «кішкене» ұлықтарды сынау ғана емес, сол кездегі бүкіл ел билеу системасын сынау. Сондықтан біз Абайдың елдегі паракор болыстар мен билерді, я оларды жақтаушы уездік, губерниялық әкімдері сынауын оның бүкіл патша өкіметінің системасын сынауы деп түсінуіміз керек. Болыстар мен билердің зорлығы, парасы, сол кездегі бүкіл Россияда болған саяси-шаруашылық жағдайдан туған. Бұндай хал – қазақ ауылында ғана емес, Россияның ішінде, оған бағынған барлық ұлттардың қалаларында, деревняларында, кыстақтарында болған хал. Абай өлерден 12 жыл бұрын такка отырып, Абай өлгеннен 13 жыл кейін тактан құлаған Россия патшасы II Николайдың сарайынан тараған зорлық-зомбылықты айтпағанда, сол сарайдың айналасындағы паракорлықтың қалай өрбігенін, біз Григорий Распутинге я сол кездің министрлеріне байланысты материалдардан жаксы білеміз. Оны бұл арада қайталаудың кажеті жоқ. Заманындағы киянатшыл өкімет адамдарына Абай:

*Хош, қорықты етің,
Қорқытқан сенің
Өнерің қайсы, айтып бер!
Ел аңдып сені,
Сен аңдып оны, –
Қылт еткізбей бағып көр! –*

деп ызаланады. Оларды түзеймін деп тырысқан Абай ол ойынан нәтиже шығара алмаған соң, киянатшыларды ыркына көндіре алмаған соң:

*Бір кісі мыңға,
Жөн кісі сұмға
Әлі жетер заман жоқ.
Қадірлі басым,
Қайратты жасым,
Айғаймен кетті, амат жоқ.*

*Болмасқа болып қара тер,
Қорлықпен өткен құ өмір! –*

деп налиды. Заманындағы үстем қанаушы таптың құралы – өкімет туралы Абайдың ойы жеткен жері осы.

Заманның кемшілігін, киянатын сынаған Абай сол кемшілік пен киянаттарды туғызатын бір себеп бар деп ойлайды. Ол:

*Тамағы тоқтық,
Жұмысы жоқтық
Аздырар адам баласын, –*

деп карайды. Еңбексіз тапқан байлықтың арты ұзаққа созылмауға тиісті екенін де Абай жорамалдайды:

*Еңбек қылмай тапқан мал дәулет болмас,
Қардың суы сықылды тез суатар.*

дейді Абай. Тағы бір өленінде:

*Жамандар қыла алмай жүр адал еңбек
Ұрлық, құлық қылдым деп қағар көлбек.
Арамдықтан жамандық көрмей қалмас,
Мың күн сынбас, бір күні сынар шөлмек –*

дейді ол.

Қаналудан құтылу үшін, қаналушы көпке Абайдың өз тарапынан ұсынатын жолы:

*Еңбек қылсаң ерінбей,
Тояды қарның, тіленбей.*

Абайдың ұғымында, бір адамның қолынан еңбек атаулының бәрі келе бермейді. Оның ойынша, еңбекпен дәулет жинағысы келген адам, қызықпай, еңбек майданында өзінің орнын білу керек.

*Әсемпаз болма әрнеге,
Өнерпаз болсаң, арқатан.*

*Сен де – бір кірпіш дүниеге,
Кетігін тап та, бар қалан, –*

дейді ол. Қоғам жұмысында өз кетігін тауып қаланған адамға Абай сол кетікті толтырудың өнерін біл дегенді, кара күшпен емес, біліммен менгер дегенді ұсынады:

*Егіннің ебін,
Сауданың тегін,
Үйреніп, ойлап, мал ізде.
Адал бол, бай тап,
Адам бол, мал тап,
Қуансаң қуан сол кезде.*

Елді еңбекке шақырған уақытта Абай адам әрекетінде кездесетін теріс мінез, олқылықтарды ажуалаудан тартынбай:

*Азат басың болсын құл, –
Қолдан келмес іске ұмтыл, –*

деп өмір сарайында өзінің қалануға кетігін таба алмағандарды, өнерін білмей өнімсіз еңбекпен шұғылданғандарды улы кекесінмен мысқылдайды.

Өзінің осындай пікірлерін айтқанда Абайдың ойы – жұрттың бәрін еңбекке жұмылдыру арқылы, өнімді еңбек атқару арқылы тегістеу, күн-көрісі нашарларды күн-көрісі күштілермен қатарластыру, сөйтіп, «мені мен сен тең бе деп мактануды» қоғам тіршілігінен аластау. Герберт Спенсердің эволюциялық теориясына Абайдың қабысатын жері осы арада.

Бұл үгітінен іс шықпайтынына «Қараша, желтоқсан мен сол бір-екі ай» дейтін өлеңінде Абайдың өзі де мойындап, қанша сарылып еңбек атқарғанмен, каналушы кедейді қанаушы бай мұратына жеткізбейтінін, екеуінің еш уақытта келісімге келе алмайтынын көреді де:

*Байда мейір, жалшыда бейіл де жоқ,
Аңдыстырған екеуін құдайым-ай! –*

деп налиды.

Канаушы мен каналушылардың халін тексергенде, Абайдың ойы тоқырайтын тұйық осы.

Абайдың жалпы қоғам тұрмысындағы қайшылықтарды көруі, ол қайшылықтардан құтылу үшін қоғамға не жол ұсынатындығы туралы пікірімізді осымен доғарып, енді оның казак өміріне қалай қарағанын талқылаймыз.

V. АБАЙ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ӨМІРІ

«Әкенің баласы – адамның дұшпаны, адамның баласы – бауырың» деп, нәсіліне, дініне, ұлтына карамай бүкіл еңбекші адам баласын бауыр көргенмен, Абай өзінің казак ұлтынан туғанын, сол ұлттың өркендеуіне бойдағы бар қайратын, ойдағы бар ақылын жұмсауға міндетті екенін өзі ес білгеннен өле-өлгенше ұмытпаған адам. Сол ұмытпауының үстіне, казак көркем әдебиетінің тарихында, «қазағым» деген сөзді ұлттық мағынасында Абайдан бұрын аузын толтыра айтқан кісіні біз әзірге білмейміз.

Ұлтқа ұлттық көзбен карау бар да, ұлтшылдық көзбен карау бар.

Ұлттық көзбен карау – ұлтын сүю, бірақ оның жаманын сүю емес, жаксысын сүю. Қоғамдық тіршілігінде тап қайшылығы бар елдің бар дәуірдегі саяси тіршілігі де, экономикалық тіршілігі де, рухани тіршілігі де сол қоғамның барлық күндеріне бірдей жәйлі бола бермейді. Мұндай қоғамда «біреу шат, біреу қапа» болмай қоймайды, Абайдың тілімен айтқанда, «байда мейір, жалшыда пейіл де жоқ» болған соң, тілегі қайшы таптар, біреуі құрып тынғанша арпалысумен өтеді.

Шын мағынасындағы ұлттық акын өз ұлтының тарихынан да, өз заманындағы тұрмыстан да көзі шалған әділетсіздікті жасыра алмайды. Қиянатқа көндіге алмайды, зорлыққа қарсы шығады, зорлықшылармен жауласады. Біздің Абай – осыны істеген акын. Бұл – бір.

Екінші, дүние жүзіндегі барлық ұлттардың мәдениет сатысына өрлеуі бір деңгейде емес: біреуі жоғары, біреуі төмен. Қай елдің қай заманда, мәдениеттің қандай сатысында тұрғанын біз тарихтан жаксы білеміз.

Шын мағынасындағы ұлттық акын, ұлтын жаксы көргенмен, дүние жүзінің мәдениет жарысында, өз ұлты алдыңғы қатарда жүрмесе, әрине, оған разы бола алмайды. Ұлтының тарихынан да, өз заманындағы тұрмыстан да олқылықтар көрсе, оны ашып айтып, мінеуден тайсалмайды. Біздің Абай – осыны істеген акын.

Үшінші, ұлтының өткен күнінен де, өз заманындағы тұрмысынан да кемшіліктер көріп, соны бірыңғай сынаумен ғана қанағаттанған акын да Ұлт акыны емес.. Шын мағынасындағы ұлттық акын өз ұлтының, өткен күндегі өмірінен де, өз тұсындағы өмірінен де кемшіліктер тауып сынаумен қанағаттанбайды, сол кемшіліктерден қалай арылуы, қайткенде алдыңғы қатардағы елдермен теңдесуі керектігін ойлайды, өзі білген жолын сілтейді. Біздің Абай – осыны істеген акын.

Сондықтан біз Абайды ұлттық акын, қазақ ұлтының акыны деп айтамыз.

Ұлтшылдық көзбен қарау дегеніміз: ұлтының өткен өмірінен де, өз заманындағы өмірінен де кемшілік таппай, бірыңғай жақсы жағынан ғана көру, жаманын да, жақсысын да дәріптеу, прогреске жетектемеу, өз ұлтының тілегін басқа ұлттардың тілегіне қайшы қою. Қоғамдық өмірдің қай саласында болмасын ұлтшылдар өз ұлтының ерекшеліктерін асыра мадақтаумен болады да, басқа өнерлі ұлттармен жақындастырмауға тырысады. Халықты тар шеңберлі ұлттық қауызда ұстағысы келеді. Мұны біз алашордашылардың қылығынан тәжірибе жүзінде көргенбіз де.

Абайдың идеологиясынан да, көркем шығармаларынан да мұндай ұлтшылдықтың өзі түгіл, көлеңкесін де сезбейміз. Алашордашыл сыншылар бір кезде Абайды өздеріне рухани әке етуге тырысқан. Өзіміз шәлкем-шалыс пікір айтып қателессек те, алашордашылардың арам ниетіне кезінде сокқы беруден тартынған кезіміз болған емес.

Енді Абайды ұлтшыл акын емес, ұлт акыны деген пікірімізді дәлелдеуге кірісейік.

Ең алдымен Абайдың өз ұлты қазақтың өткен өміріне оның қалай қарағанын анықтап алған жөн.

Қазақтың өткен өмірін Абайдың жақсы білетіндігі оның барлық шығармаларынан көрініп отырады. Ол қазақ өміріне арнаған көркем шығармаларымен қатар, қазақ тарихын жазу мақсатын көздеген. Оған оның «Біраз сөз қазақтың қайдан шыққаны туралы» деген атпен жазуға кірісіп, басы ғана сақталып, аяғы жоғалған тарихтық еңбегі куә. Абай өзінің бұл еңбегін кең көлемде жазуды жоспарлаған сияқты, сақталған азғана беттер сол үлкен еңбектің кіріспе сөзі іспеттес. Себебі: Абай еңбегінің бұл сақталған беттерінде қазақтың өмірін Ахмет ханның (XV ғасырдың аяғы) тұсына ғана әкеп тоқтайды. Бұл – қазақ мемлекеті жана ғана құрыла бастаған кез.

Осы еңбектің өзінен біз Абайдың қазақ тарихы туралы мағлұматы мол екенін, Шығыс және Батыс тарихшыларының қазақ туралы жазған

енбектерінің көбін оқығанын және сол оқыған материалдарына өзінің белгілі көзқарасы болғанын аңғарамыз.

Абай казак халқының шыққан тегін дұрыс көзбен қараған.

«Біздің казактың ықыласы, – дейді Абай, – атасын ғарабтан шықты дегенді яки бәни Исраилдан шықты дегенді ұнатқандай. Онысы, әрине, тауарихтан (тарихтан) хабар тисе, сол жактан тигендіктен. Ислам діні бұрынғы ата-бабаларды ұмыттырып, діндестерді жакын көрсеткендіктен һәм артқы жағы хабарсыз қаранғылықта қалғандықтан болған іс. Һәммаға мәлім: әуелде адам балалары бұл күнгі орындарына екі жактан толқынып келгендігі: бірі – Үндістан тарапынан, ол жактан келген жұрттың көбі білімді жұрт болып, ертерек ғылымға үйір болып, қайдан шыққандарын білгендер. Екінші – маңғұл жағынан келген; олар заманның көбін ғылымсыздықпен өткізіп, көбі тауарихларын терең білмей, түбі ескерусіз калып, ата-бабаларын ақсақалдарының айтуымен, ауыз хабарынан білгенге қанағат қылып жүріскен. Соның бірі, яғни сол маңғұлдан шыққан халықтың бірі – біздің казак. Біздің казактың маңғұлдан шыққандығы бізге ұят емес, бірақ біздің білімсіз, ғылымсыз қалмақтығымыз ұят».

Қазак тарихшыларынан мұндай пікірге бірінші келген Шокан Уәлиханов. Бірақ оның «Қазактың ата тегі» деген атпен орысша жазған еңбегі ХІХ ғасырдың 60 жылдарында жазылғанмен, архивінде жатып қалып, 1904 жылы ғана жарияланған. Сондықтан Абайдың оны оқуы мүмкін емес. Абайдың бұл пікірге келуге сүйенген материалдары 1832 жылы «Қырғыз-казак ордасының тарихы» деген атпен үш томды кітап шығарған Алексей Левиннің, «Қасым хандығының тарихы» деген кітап жазған Вельяминов-Зерновтың, ХІХ ғасырдың 90 жылдары «Қырғыз бен Ұлы жүз казактарының тұқымын зерттеу тәжірибесінен» деген атпен және «Түрік тұқымдас халықтардың құрылысын және санын зерттеу туралы» деген атпен екі кітап жариялаған Аристовтың, Радловтың, Крафттың, Добросмысловтың тағы басқалардың казак туралы жазған еңбектері болу керек. Осы еңбектерге сүйеніп отырып, казактың араб емес, монғол-түрік тұқымдас ел екенін Шоканнан кейін анықтаған адамның бірі Абай болды.

Бұдан Абай Шығыс тарихшыларын, я казак шежіресін, немесе тарихка жәрдемші материал – казак фольклорын ескермеді, есептеспеді деген мағына аңғарылмауға тиісті. Оның Шығыс тарихшыларын Мұхаммед-Хайдар Дулатиді, Абұлғазы Баһадұрханды, «Тыбри», «Тарих ғұлуми». «Бабурнама» сияқты араб, парсы және түрік тілінде жазылған тарихи

кітаптарды оқығандары; Шығыстан да, Батыстан да оқыған кітаптарын казак шежіресімен, казак фольклорымен салыстырып отырғандығы «казак» деген сөздің қайдан шыққандығы туралы пікірінде, казактың монғолға бағынуы туралы айтқан пікірінде айқын көрініп отырады.

«Біріс сөз казактың қайдан шыққандығы туралы» деген еңбегін Абай тарихшы болу мақсатымен емес, өзінің алдына қойған бір мәселесін шешіп алу үшін жазғанға ұқсайды. Ол – «көп ғасыр бойына казактың көшпелі тарихы неге өзгермей келді? Неге ол Европа мәдениетіне жете алмады? Оның материалдық мәдениеті өспеуіне кім айыпты?» деген мәселе. Абайдың ойынша, мұндай артта қалушылыққа ХІІІ ғасырдан басталатын монғол шабыншылығы айыпты.

Қазак даласын Шыңғыс хан жаулап алғанға дейінгі казак өмірін Абай былай сыпаттайды:

«Бұл казак Алатау бөктерінде жүргенде егін салмак секілді, сауда кылмак секілді шаруаларға да көршілерінен көріп айналған екен... «Атанып барып жылкы алған, ат үстінен ұйқы алған» деп, барымташыны мактап, бұзылған кезі Шыңғыстан сон болса керек».

Ескі егіншілік отырықшылық тұрмыстан казактың айырылуына бас себепті Абай казак даласын Шыңғыстың басып алу кесірінен деп ойлайды. Ол ойына мен өзім қосылам. Қазіргі казак даласында қалдықтары табылып жатқан казак руларының ескі қалалары сол Шыңғыс шапқыншыларының қаракеттерінен құрығаны сөзсіз.

Шыңғыс хан казак даласын жаулап алғаннан кейін, Орта Азияға шабуыл жасағанда, отырықшылыққа айнала бастаған казактарды көшіріп ала кеткен.

«Қазактың соғысқа жарарлық адамы, – дейді Абай, – сол Шыңғыстың әскеріне қосылып, бұларды Шыңғыс Жошы деген үлкен баласына билетіпті.

Әуелде Көр ханды өлтіріп ұйғыр жұртын алыпты. Онан соң Азияның тереңіне шейін еріп барса керек. Себебі казакта мақал болып қалған: «Жылан жылы жылыс болды, жылкы жылы ұрыс болды, қой жылы зенгер тоғыс болды» дегені, «Самарқанның сар жолы, Бұланайдың тар жолы» дегені – бәрі Шыңғыстың сапарын көрсеткен сөз. «Бұланай» деп Гималайды айтқаны ма. Үндүкеш тауы ма? Әйтеуір бір тауды айтқан сөз екені – «Бұланайдан үлкен тау болмас, бұланшап үлкен ақ болмас» деген мақалынан мағлұм.

Сонан соң бұлар бұрынғы Алатауды қалдырып, Ташкент төңірегіндегі тауларды мекен қылса керек».

Монғол шабыншылығының қазақты отырықшы тұрмыстан, егін, сауда кәсібінен айырып, көшпелі, жауынгершілік салтқа салып жібергенін Абайдың жек көруі, монғолдар билеп тұрған кезді сипаттаған мына сөзінен көрінеді.

«Сондағы билеген хандары, билері, – дейді Абай, – бұларды ешбір түзу характерке түсірмей, дайым барымтамен мал қумак, ауыл шаппак, бірде ол ел, бірде бұл елмен жауласпак, қырыспакпен күн кешіп, еш шаруа, өнерге үйрене алмай, өздері кедей болған һәм өспеген. Бүгін біреуді өзі талап қырып келсе, ертең өзін біреу талап қырып кете берген».

Мұндай монғолшылдықты Абай қазақтың бақыты емес, соры деп түсінеді. Монғолдар жаулап алудан бастап, XVIII ғасырда Россияға бағынғанға шейінгі қазақ өмірі бір қалыпта, өзгермей, үнемі көшпелі тұрмыста қалып қоюына бас айыптыны Абай монғолдар деп ойлайды. Меніңше, оның осы ойы дұрыс.

Өз ұлтып сүйген Абайдың, қазақтың Россияға қарауын қабылдауы да, қазақты орыстың мәдениетін үйренуге шақыруы да осыдан. Абай қазақтың Россияға бағынуын тарихи қажет деп, қазақ үшін прогресс деп түсінген.

Бірақ Абай қазақтың өткен өміріне, Россияға қараудан бұрынғы өміріне, сын көзімен қарай отыра, ол өмірді жаман жағынан ғана көрмейді, жақсы жағынан да көреді.

«Рас, бұрынғы біздің ата-бабаларымыздың бұл замандағылардан білімі, күтімі, сыпайы тілді, тазалығы төмен болған. Бірақ бұл замандағылардан артық екі мінезі бар екен... Ол екі мінезі не десең, әуелі – ол заманда ел басы, топ басы деген кісілер болады екен. Көші-қон болса, дау-жанжал болса, билік соларда болады екен. Өзге жұрт жақсы-жаман өздерінің шаруасын істей береді екен. Ол ел басылары, топ басылары қалай қылса, қалай бітірсе, халықта оны сынамақ жоқ, бірден-бірге жүгірмек болмайды екен. «Қой асығын қолыңа ал, қолайыңа жакса, сақа қой», «бас-басына би болсаң, Манар тауға сыймассың, басалқаңыз бар болса, жанған отқа күймессің» деп мақал айтып, тілеу ғып, екі тізгін, бір шылбырды саған бердік деген соң, қайтып бұзылмақ түгіл, соның жетпегенін жетілтем деп, жамандығын жасырып, жақсылығын асырам деп тырысады екен... Екінші, намыскер келеді екен. Ата аталып, аруақ шақырылған жерде ағайынға өкпе, араздыққа қарамайды екен, жанын салысады екен. «Өзін қор тұтқан жаттан зар тұтады» деп, «аз араздықты қуған көп пайдасын кетіреді» деп, «ағайынның азары болса да, безері болмайды» деп, «алтау ала болса, ауыздағы кетеді,

төртеу түгел болса, төбедегі келеді» деп, «жол қуған қазынаға жолығар, дау қуған пәлеге жолығар» десіп. Кәне, осы екі мінез қайда?»

Қазак арасындағы осындай тәртіп жойылғаннан кейін елдің бірлік-берекесі кете бастағанына Абай:

*Кетті бірлік
Сонді ерлік
Енді кімге беттемек?
Елің – ата,
Оты – шата,
Тайса аяғың, кім көмек?
Ел де жаман,
Ер де жаман –
Аңдығаны өз елі,
Елде сыяз,
Ойда ояз,
Оңбай-ақ тұр со жері, –*

деп ренжиді. Тағы бір өленінде:

*Бас қосылса арысқа,
Кім шабады намысқа,
Жатқа барар беті жоқ,
Жатынбай тұрар көті жоқ,
Ісі кетер шатысқа, –*

деп налиды. Халық ұнатып сайламай я көптен ақылы аскандықтан билемей, жоғарғы әкімдерге, сайлаушыларға пара беріп әкім болғандарды Абай:

*Бас-басына би болған өңшең қиқым,
Мінекей бұзған жоқ па елдің сиқын,
Өздеріңді түзелер дей алмаймын,
Өз қолыңнан кеткен соң енді өз ырқың, –*

деп кынжыла сөгеді.

«Бас-басына би болған өңшең қикымнын» елді қалай бүлдіргенін Абайдың қаншалық көре білгеніне біз ілгеріде толық тоқтаймыз. Бұл

арада айта кететініміз: берекеден айырылған елдің бейнесін ол былай береді:

*Ел қағынды,
Мағ сабылды,
Ұрлық, өтірік гүде-гү,
Байы – баспақ,
Биі саспақ,
Әулекі аспақ сыпыра құ,
Ақы берген,
Айтса көнген,
Тыныштық іздер елде жоқ.
Аққа тартқан,
Жөнге қайтқан,
Ақыл айтқан пенде жоқ.
Әз тұтуға,
Сыйласуға,
Қалмады жан бір татыр.
Сыпыра батыр,
Пәле шақыр,
Болдың ақыр тап-тақыр.*

Өз заманындағы казактың елдігі осындай берекесіз күйге түскенін көрген Абай, өткен заманда бірліктің орнауын ойлаған Абай еліне «кел, кейін қайтайық» деген сөзді ешбір шығармасында айтпайды. Оның тілеуі алдында. Алға қарай бастаған елін оның апарам деп тырысқан жері – орыс мәдениеті, орыспен бірлік.

Қазақтың ескі мемлекет билеу тәртібінен Абайдың қабылдайтыны да бар, қабылдамайтыны да бар. Оған оның өз заманында сайланған билер туралы мынадай сөздер айтқаны дәлел.

«Әрбір болыс елде старшын басы бір би сайландық. Бұл көп халыққа залалды болатындығы көрініп, сыналып білінді. Бұл билік деген біздің казактың ішінде әрбір сайланған кісінің қолынан келе бермейді. Бұған бұрынғы Қасым ханның қасқа жолын. Есім ханның ескі жолын, ӘзТәуке ханның «Күл төбенің басында күнде кенес болғанда» жеті жарғысын білмек керек. Һәм ол ескі сөздердің қайсысы заман өзгергендіктен өзгеріп, ескіріп, бұл жаңа заманға келмейтұғын болса, оның орнына татымды толық билік шығарып, төлеу саларға жарарлық кісі болса, керек еді. Ондай кісі жоқ».

Абай өз заманының шындығын жете білумен қатар, оны өзінің түсінуінше, өзгертпек ниеттен де алыс емес.

*Менсінбеуші ем наданды,
Ақылсыз деп, қор тұтып.
Түзетпек едім заманды,
Өзімді тым-ақ зор тұтып, –*

дегені акынның әр ойынан ғана емес, сонымен қатар оның ісінен де хабар бергендей. Абайдың «Қара мола жиналысы», «Көктума жиналысы» деген үлкен жиындарды бастағаны жайындағы кейбір деректерді келтіре кеткен де орынды.

Бұл жиындарда бірнеше ояздың билерінің басы косылып, әр оязға қарайтын қазақ руларының арасындағы дау-шарлар тексерілген деседі. Сол жиындарда өздерінен Абайдың білімінің жоғарылығын көрген билер Абайды төбе би сайлап, жиынды Абайға басқартқан. Осы басқаруында, Абай жаңа заманның ыңғайына бұрынғы қазақ заңдарының жарамдысын алып, жарамсызын тастап, жаңа заманға лайықты 92 статъялы заң шығарған дейді. Абайдың ол заңы да, заңда нелер айтқаны да сақталмағанға ұқсайды.

Қазақтың ғұрпында ақсақалды, әкені, жасы үлкен кісіні сыйлау әдеті бар. Қазақтың ел билеу тәртібіне сын көзімен қарайтын Абай, бұл әдетке де сол көзбен қарайды. Заманының мінезі жат адамдарын сынағанда Абай:

*Ақсақалдың, әкенің, білімдінің
Сөзінен сырдақ тартып тез жиренбек, –*

деп кінәлайды. Сондай адамдар туралы жазған тағы бір өлеңінде:

Жасы кіші үлкеннен ұялмай жүр, –

дейді. Баланың жақсы-жаман болуы әкенің, өскен ортасының тәрбиесінен деп ұққан Абай:

*Басында әке айтпаса ақыл, жарлық,
Ағайын табылмаса ой саларлық,
Қалжыңбассып өткізген қайран дәурен,
Түбінде тартқызбай ма ол бір зарлық, –*

лейді. Бірақ Абайға әке атаулының, үлкен атаулының бәрі жақсы емес. Абайдың айтатыны:

*Ары бар, ұяты бар үлкенге сен,
Өзі зордың болады иығы зор.*

Сондай иығы зорлардың көпке беретін үлгісіне Абай сүйсініп, былай мадақтайды:

*Білімділер сөз айтса,
Бәйге атындай аңқылдап,
Өзгелер басын изейді,
«Әрине» деп мақұлдап.*

Абай білімдінің де, ақсақалдың да барлық сөзін мақұлдай бер демейді. Ол:

*Ақсақал айтты, бай айтты,
Кім болса, мейлі сол айтты, –
Ақылменен жеңсеңіз,
Надандарға бой берме,
Шын сөзбенен өлсеңіз,
Аят, хадис емес қой,
Кәпір болдың демес қой,
Қанша қарсы келсеңіз, –*

лейді. Елге үлгі болуды тілемей, ел бірлігін көздемей, елдің алалығына себеп болатын шалға Абай былай деп ұрсады:

*Дәулеті жоқ бұрыл шап,
Үйіңе кет, топтан қаш...
Ағайынның ішінен
Шыға қалса тайматас,
Партия жиып, мал сойса,
Бата оқисың, жейсің бас.
Басатқа сөз сенде жоқ,
Айтқан сөзің: «Матың шап!»
Итше індет тілемей,*

*Жат үйіңде өлсең де аш!
Ойлап-ойлап қарасам,
Осындай шал қайда жоқ.
Қозғау салып қоздырғыш
Кезбе шалдан пайда жоқ.*

Елінің өткен өміріндегі пайдалы ісіне жақсы қарап, пайдасыз я ескірген істерін қабылдамаған Абайдың бір өзгешелігі – сол ескі өткен өмірді зерттегенде, ол сол заманның жамандықтары былай тұрсын, жақсылықтарының өзін де дәріптеуді мақсат қып қоймаған.

Мәселен, әр елдің тарихында, мемлекеттің ең үлкен ісінің бірі – жаудан отанын қорғау болса, отанды айламен, білек күшімен қорғайтын заманда, елдің ең ардақтайтын адамы, – ақылды мемлекет басқарушылары мен білегі де, жүрегі де күшті батырлар болса, сондай басқарушылары мен батырларын барлық елдің ауызша ақындары ғана емес, жазба ақындары да дәріптесе, Абай осыны істеді ме? Бұл бір.

Екінші, «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» я «Қыз Жібек» сияқты адамгершіліктің бір биік мұнарасы – махаббаттан туған тамаша шығармалар барлық елдерде кездеседі. Осы тақырыпты ауызша ақындар да, жазба ақындар да өздерінің шығармаларына өзек еткен ғой. Абай соны істеген бе?

Бұл сұрауға Абайдың, берер жауабы:

*Батырды айтсам, ел шауып алған татап,
Қызды айтсам, қызықты айтсам қыздырматап,
Әншейін күн өткізбек әңгімеге
Тыңдар едің әр сөзін мыңға батап.*

«Бір сөзін мыңға балапты» Абай сүйсініп айтып отырған жоқ, кетіп айтып отыр, олай кекетуіне Абайдың мына сөзі куә:

*Батырдан барымташы тұар даңғой,
Қызыл да, қызықшыл да дүре жан ғой.
Арсыз, матсыз, ақылсыз, шаруасыз,
Елірмелі маскүнем байқалған ғой...
Өлеңі бар, өнерлі інім, сізге
Жатынамын, мұндай сөз айтпа бізге
Өзге түгіл өзіңе пайдасы жоқ,
Есіл өнер қор болып кетер түзге.*

Қазақтың батырларына, ғашықтарына арналған шығармалар жазбауы былай тұрсын, ислам дінін таратушы «батырдың» бірі, өзінен басқа қазақ акындарының талайы мактап кисса жазған Әзірет Әліге де ешбір шығармасын арнамайды. Өзі мактап шығарма жазбауымен қоймай, Әзірет Әліні мактап кисса шығарғандарды Абай:

*Сөз айттым Әзірет Әлі, айдаһарсыз,
Мұнда жоқ алтын иек сары ата қыз, –*

деп мысқылдайды. Қысқасы, біз Абайдың қаламынан туған барлық көркем шығармалардың ішінен «Масғұт», «Ескендір» және аяқталмай қалған «Әзім» деген үш поэмадан басқа не қазақтың, не басқа елдердің өткен өміріне арнаған бір де шығарма көре алмаймыз. Шығыс аңыздарынан алып жазған жанағы үш поэманы да Абайдың ескілікті дәріптеу мақсатымен емес, өз заманына арнаған пікірлерінің керегіне жарату мақсатымен жазғанына кейін тоқтаймыз.

Абай шығармаларының ішін ақтармай, сыртына ғана қараған кісіге, оның ескіліктен бойын бұлай аулақ салуы нигилистігі сияктанып тұрады. Мұндай күдіктің қателігін Абай мына сөзімен мансұқ қылады:

*Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін,
Жоқ-барды, ертегіні термек үшін,
Көкірегі сөзімді, тіл орамды,
Жаздым үлгі жастарға бермек үшін.*

Осы арада біз Абайдың өзінен бұрынғы өмірге қалай қарауы туралы айтқымыз келген пікірімізді аяқтаймыз да, оның өз заманына, замандастарына қалай қарауына, не қателігін, не кемшілігін көргеніне, сол кемшіліктерді түзеуге не ақылдар бергеніне ораламыз.

Абайдың барлық өлеңдері де, прозамен жазған барлық өсиет сөздері де, Шығыстан я орыс классиктерінен аударғандары да түгелімен өз заманына, өз замандастарына арналған. Абай шығармаларының негізгі тақырыбы өзімен замандас казактардың тіршілігінен алынған.

Ол – өз заманының әрі фольклорисі, әрі тарихшысы, әрі жанашылы, әрі экономисі, әрі саясатшысы, әрі философы, әрі мысқылшысы, әрі эстетигі, әрі суретшісі, әрі акыны, әрі прозаигі, әрі музыканты, әрі аудармашысы, әрі ақсакалы, әрі замандасы, әрі баласы. Егер осының бәрін, мәселен, Италия тарихында Леонардо да Винчи, орыс тарихында Ло-

моносов әр ғылымның өз тілімен сөйлесе, Абай бір ғана тілмен сөйлейді, ол тіл – көркем әдебиет. Абайдың, Абай емес-ау, оны туғызған ортаның күші де осында, әлсіздігі де осында. Күші дейтін себебіміз: ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы қазақ тіршілігі Абайды дүние жүзінің ең алдыңғы қатардағы данышпанындай қайратпен, ақылмен, сөзімен туғыза білді. Әлсіздігі дейтін себебіміз: мәселен, орыс тарихында Карамзиннен бастап, Пушкинді, Лермонтовты, Гогольді. Некрасовты, Герценді, Белинскийді, Чернышевскийді, Писаревті, Короленконы, кәтте Блок пен Брюсовты ішіне қоса жүз жылда, ең аз дегенде, жүз жазушы мен сыншы көтерген ауыр жүкті, қазақ халқы Шокан, Ыбырай, Абай үшеуіне жүктейді. Үшеуінің ішінде ең ауыр салмақ түскені – Абай. Сондықтан егер Абай кейде, кейбір мәселеде солқылдақтық көрсетсе, ол оның күшінің аздығынан емес, жүгінің аса ауырлығынан.

Абайдың сол жүктерді қалай көтергенін, әуелі оның қоғам тіршілігін басқару ниетімен ат жалын тартып мінген кезде, өз руы Тобықтыда не хал барын баяндауынан бастайық. Тобықтының хал-жайын ол былай сипаттайды:

*Ел бүлігі Тобықты,
Көп пысыққа молықты.
Малдының малын көре алмай,
Борышын түгел бере алмай,
Көрінгенге обықты.
Қазақтың малын сапырып,
Көп пәлеге шатылып,
Кесапатқа жолықты...*

*Саудагер қашты бұл елден,
Неснесін жия алмай.
Бұратқылар сандатды,
Жұандарға сыя алмай.
Сыйымсыз болды аташқа
Барымтасын тыя алмай.
Нанымы жоқ, анты бар,
Ел нұсқыны кетті ғой,
Елмін деген салты бар,
Әлі күнге уайым
Қылған жан жоқ ұялмай.*

Осындай жағдай Тобықтыдан баска руларда да барлығын берекесіздік, бірліксіздік ел камын емес, өз камын ойлаушылық, біреуін біреуі жеуге, алдауға тырысушылық өзге рудан да табылатынын Абай былай баяндайды:

*Бөтен елде¹ бар болса,
Ежеттесің, сыйласың.
Сыбырлас, сырлас көп болған,
Көптен тату қимасың.
Басыңа жұмыс түскен күн
Татулықты бұрынғы,
Не қылып ол ойласын,
Ашып берер жауыңа
Өзі көрген қоймасын.*

«Бөтен елдегі ежеттестің» жау мен достық арасында жүргенде кандай екі жүзділік амал қолданатынын Абай былай бейнелейді:

*Желіккен жауың кез болса.
Араздығы сөз болса.
«Бәрекеді батыр» деп,
Мақтап-мақтап қоздырар.
Ескі досын көргенде,
Есебі жоқ ант ішіп,
Аруақ, құдай айтысып,
Сыр алғаты айттым деп;
Жауыңды атдап қайттым деп,
Құдайдан қорықпай, ант ұрған,
Иман жүзін тоздырар.
Келіп-кетіп көп жүріп,
Мен досыңмын деп жүріп,
Дұшпандығын оздырар.
Алдайды деп жауыңа,
Ел тарттырмай баурыңа
Көрінгенді азғырар.
Кеселді болып бітеді,*

¹ «Баска руларда» деген мағынада. (С.М.)

*Жақсыға біткен жақындар.
Жау жағадан алған күн
Өздері иттей тақымдар.*

Мұндай «ежеттестер» Абайдың байқауынша, достарына ғана сенімсіз, алдауыш емес, өз тұқымдарына да, өз туыскандарына да алдауыш, опасыз.

*Туысқанға кекиілі
Жас баладан бетер-ді...
Жақынға еріп мал салмай,
Жауды көріп жан салмай,
Қайдан ғана біледі,
Ауыр менен жеңілдің
Арасымен өтер-ді.
Жолдас аз боп сасқанда,
Әуелі сонан естисің
«Ат үстінен кетер» ді.*

Осындай «туыскандар» әр елде де барын Абай былай баяндайды:

*Әркімде-ақ бар ғой туысқан
Қайсысы жауды қуысқан?
Күн жауғанда қойныңда,
Күн ашықта мойныңда –
Арылмас міндет болған соң,
Әркімнің көңілі суысқан...
Жат айбынар ісі жоқ,
Жау айдынар күші жоқ...
Қатжыңы теріс, сөзі – ұрыс,
Айтқан сөзге көнбейді.
Өз тентегін көрмейді,
Қазан бұзар бір қырыс,
Сондай кесел туысқан.
Қай жерінен болады,
Көңілге медеу ол тыныс.*

Барлық казак елінен осындай халді көрген соң, ол:

*Көңілім қайтты достан да, дұшпаннан да,
Алдамаған кім қатды тірі жанда.
Алыс, жақын қазақтың бәрін көрдім,
Жалғыз-жарым болмаса анда-санда.
Пайда үшін біреу жолдас бүгін таңда,
Ол тұрмас бастан жыға қисайғанда,
Мұнан менің қай жерім аяулы деп,
Бірге тұрып қалады кім майданда?
Ендігі жұрттың сөзі ұрлық-қарлық,
Санаты жан көрмедім сөзді ұғарлық,
Осы күнде осы елде дәнеңе жоқ,
Мейір қанып, мәз болып қуанарлық.*

Абайды назарландырып отырған осы хал не хал? Бұл казактың сүйегіне біткен хал ма? Болмаса белгілі бір жағдайда туған хал ма?

Қазақ халқының мұндай халге ұшырауына, сол кездегі экономикалық және саяси жағдай себепкер еді.

«Л.Н. Толстой және оның дәуірі» деген мақаласында В.И. Ленин Толстойдың «Анна Каренина» дейтін романының Левин атты геройының: «Қазір бізде мұның бәрі (орыстың 1861 жылғы реформасына шейінгі өмірін айтып отыр. – С.М.) асты-үстіне шығып, жаңадан ғана (реформадан кейінгі өмірін айтады. – С.М.) құрылып жатыр», – деген сөзін мысалға алады да: «1861–1905 жылдардағы дәуірді бұдан гөрі дәлірек сипаттау қиын», – дейді.

«Ненің асты-үстіне шыққанын, – дейді Ленин жанағы пікірін айқындай түсіп, – әрбір орыс жаксы біледі немесе ең болмағанда, онымен әбден таныс. Ол – крепостниктік право және соған сәйкес бүкіл «ескі тәртіп». Ал ненің «жаңадан ғана құрылып жатқаны» қалың бұқара халыққа мүлдем таныс емес, жат, түсініксіз. Осы «жаңадан ғана құрылып жатқан» буржуазиялық құрылыс Толстойға құбыжық көрініп, Англия тәрізденіп, бұлдыр көрінеді. Дәл құбыжық болып көрінеді, өйткені Толстой осы Англиядағы қоғамдық құрылыстың негізгі белгілерін, ол құрылыстың капитал үстемдігімен, акша рөлімен, айырбастың шығып дамуымен байланысын анықтау талабының бәрін де, былайша айтқанда, ұстаным жүзінде керексіз деп біледі. Халықшылдарға ұқсап Толстой Россияда «құрылып жатқан» нәрсе буржуазиялық құрылыстан басқа ештеңе де емес екенін көргісі келмейді, көзін жұмып, бұл ойдан бойын аулақ салады.

Россиядағы бүкіл қоғамдық-саяси істің таяудағы міндеттері тұрғысынан алып қарағанда 1861–1905 жылдардағы дәуір үшін (және біздің заманымыз үшін де) бірден-бір маңызды мәселе болмағанмен, өте маңызды болған мәселе – Англияда, Германияда, Америкада, Францияда және басқа жерлерде өте әртүрлі формаларда болып отырған осы құрылыстың, буржуазиялық құрылыстың, Россияда «қалайша құрылуы» туралы мәселе екені әбден орынды еді. Бірақ мәселені осылайша айқын, нақтылы-тарихи түрде қою Толстойға мүлде жат бірдеңе сияқты. Ол жалпылап ойлайды, ол адамгершіліктің «мәңгілік» негіздері, діннің мәңгілік ақиқаттары деген көзқарасты ғана жактайды, бұл көзқарас ескі («асты-үстіне шыққан») құрылыстың, крепостниктік құрылыстың, Шығыс халықтар тұрмысы құрылысының идеологиялық көрінісі ғана екенін түсінбейді»¹.

Лениннің макаласы реформадан кейінгі Россияның халін ғана емес, Россияға бағынған басқа елдердің де, солардың ішінде казактың да халін ұғуға, Толстойдың көзқарасын ғана емес, Абайдың да көзқарасын ұғуға жарық жол сілтейді.

1861 жылдың реформасынан басталған Россиядағы капиталистік өркендеудің қаулаған өрті казак даласына да ұшқынын түсірді.

«Ұшқынын» деген сөзді әдейі алып отырмыз. Себебі: капиталистік құрылыс басталғаннан кейін Россияда жасалған заводтар, фабрикалар, оларды бірлестіретін синдикаттар, трестер, олардың тынысын алдыратын банктер казак арасында 1917 жылдың революциясына шейін де орнаған жоқ. Лениннің «1862 жылы Толстойдың «кимылсыз» Шығыс деген Шығыс елдерінің бірнешеуінде, 1905 жылдың оқиғасынан кейін соған ұқсас оқиғалар болды. «1905 жыл – «Шығыстық» кимылсыздықтың акыры еді» деуі де содан. Казак ауылына буржуазиялық құрылыстың нышандары 1905 жылдан былай қарай ене бастағаны даусыз. Оған шейінгі казак шаруасындағы капитализмнің тегі – күні жетпей туған бала сияқты, әрі нәзік әрі әлсіз, әрі шалағай еді.

1861 жылдың реформасы Россияның ауыл шаруасын да «төңкеріп», «жаңалықтар» жасады: егін кәсібімен шұғылданатын помещиктердің шаруасына капитал ене бастады. Бұл «жаңалықтың» да казак ауылына ұшқыны ғана кеп түсті. Егін кәсібімен шұғылданған казак помещиктері 1905 жылдың бер жағында ғана бірен-сарандап көріне бастады. Одан бұрынғы казак ауылында болған егіншілік әркімнің өзіне қажетті мөлшерінде ғана болатын. Базар үшін егін ектірген казакты 1905 жылдың ар жағында біз білмейміз.

¹ В.И. Ленин. Шығармалар. 17-том. 33–34 беттер.

1861 жылдың реформасынан қазақ даласына келген «көрнекті» жаналық – қазақтың негізгі кәсібі – мал шаруасының товарға айнала бастауы, ақша мен малдың араласуы.

Қазақтың натуралдық мал шаруасына ақшаның араласуы реформадан бұрын, қазақ елі Россияға бағынудан басталған. Бірақ реформадан бұрын мал өсірген қазақ байларынан мал саудасымен кәсіп істегендер некен-саяқ болған. Өз ақшасына мыңдаған сиырлар мен қойлар жинап, орыстың купецтеріне өткізу, қазақта реформаның бер жағында басталды, 1905 жылдың бер жағында күшейді, көбейді.

Ақшаға шейінгі қазақ байларының байлығы, жалпы алғанда, баянсыз болушы еді. Ол кезде қазақ елі қысы-жазы көшіп жүретіндіктен, кейбір жылдар жаңбыр жаумай, малдың қысқы отына жер тақыр болса немесе жер отты болғанмен, қыс жаңбыр жауып, мұздақ болса, аяғынан оттап күн көретін малдар жұтап, қырылып қалатын. Сондай жылдарда мыңдаған карасы бар байлар көктемде тақыр кедей боп шыға келетін. Қазақтың «Батыр бір октық, бай бір жұттық» деген мақалы содан шыққан. Ақша шыққан кезде жылқысы жұтаған бір байдың:

*Хош, сағ бол енді менің, айғырларым,
Құтты боп бауырларың, бай қылғаның,
Жұт деген жалмауыз кеп жалмаған соң,
Жаңуар айғырларды қайғырғаным!
Хош, сағ бол енді, менің биелерім,
Қанатын қымызыңа иелерің,
Жұт деген жалмауыз кеп жалмаған соң,
Зар жылап босап кетті жүйелерім.
Хош, сағ бол енді, менің аттарым-ай,
Базарға қымбатыңда сатпадым-ай,
Базарға жұттан бұрын сатып-сатып,
Шіреніп бай көпестей жатпадым-ай! –*

деп өкіну де содан. Ақша шықпаған кезде мал товарға айналмаған кезде, қазақ ауылдары қысы-жазы көшіп жүретін кезде, қазақтар қысқы жазғы жайлауға төзбейтін малды, мәселен, сиырды малданбайтын. Олардың малданатындары қой мен жылқы болатын. Климаты жылы оңтүстіктегі қазақтар болмаса, түйе малын да көшпелі қазақтар көштің көлігіне лайықтап, аз өсіретін.

Сиыр малы қазақ шаруасына, қазақ елі Россияға қосылғаннан кейін екі себептен кірді.

Бірінші. Реформадан жеті жыл кейін, 1868 жылы жерсіз крестьяндардың ереуілдерінен құтылу үшін және қазақ даласын менгеру үшін патша өкіметі орыс шаруаларын Қазақстанға көшіре бастады. 1822 жылдың заңынан кейін қазақ даласына сирек орнаған Көкшетау, Ақмола, Атбасар, Торғай, Ырғыз, Қарқаралы, Баян, Аякөз, Алматы, Қапал сияқты қалалардың арасына 1868 жылдан кейін поселкелер көп орнады. Орыс қалаларының, орыс поселкелерінің малды қыстыгүні қорада күтетін салтын көрген қазақтар, жазғы көшін доғарғанмен, қыстыгүні бір орында мекендеп, қысқа шыдамсыз малға жаз пішен даярлап, қыс қорада күтетін болды. Осындай тұрмысқа айналғаннан кейін, жаз аяғынан оттап, қыс қорада күтілетін сиыр малын да жинай бастады, пайдалы екенін біле бастады. Бұл жөнінде XX ғасырдың бас кезінде қазақ шаруасын зерттеген Щербина былай дейді: «Орыс поселкелері келумен қазақ шаруасы түбірімен өзгерді. Бұдан елу жыл бұрынғы өмірімен салыстырсаң көп айырма бар. Қазақтар қазір сиыр малын көбейте бастады. Көшпелі кезде ол жоқ. Қазақ қазір малды аяғынан оттатпайды, шөп шабады, алдағы жылына шөп жинайды»¹.

Екінші. Россияның базарына саудаға салуға қолайлы екі түрлі ғана мал болды: сиыр, қой. Қазақтың жылқысы орыс базарында құнды саналған жоқ. Түйе мен ешкінің сауда-саттыққа мүлде құны болмады.

«Ақша атасын танымайды» дейді қазақ мақалы. Ақшаға ұстаушының ақсүйек я қарасүйек екендігі емес, оған қажеті – ұстай, жүргізе білетін кісі. Егер Россияның капиталистері бұрынғы дворяндар мен помещиктерден, тіпті крепостной праводан кейін азат болған шаруалардан да шықса, қазақта мал саудасын жүргізіп байығандар бұрынғы «аталылардан» да, сауда жүргізе білген «атасыздардан» да шықты. Жанадан әсіресе «атасыздардан» шыққан байлар шаруашылықта да, саясатта да замана жағдайына икемделіп өздерінің үстемдігін жүргізе бастады. Шортанбайдың:

*Әуелі зорлар қор болды,
Әуелгі қорлар зор болды, –*

деген өлені осы кезде туды. XIX–XX ғасырларда осы сарында жазылған өлеңдерді жинаса, қалың бір том кітап болар еді. Бірақ Абайдың барлық шығармаларынан бұл томға кіретін не бір ауыз өлең, не бір ауыз сөз табылмас еді. Себебі Абай ескіні көксеген де адам емес, адам-

¹ «Материалы по обследованию киргизского хозяйства», т. XI.

ды «сүйегіне» қарап бағалаған да адам емес, оның бағасында адамның адамгершілігі тұқымында жақсылық болғандықтан емес, өзінде жақсылық болғандықтан.

Абай «аталы» байға да, «атасыз» байға да қарсы. Оның ешбір шығармасынан осы екі жүйелі байды мактаған бір ауыз сөз таба алмайсың. Бай атаулының қанаушы екенін Абай жақсы біледі де және сол қанауға барлық шығармаларында қарсылық ойын айтып отырады. Сөйте тұра, оның ойынша, жаман әдеттің бәрі қазақта, оның ішінде байларында ғана сияқты да, басқа елдің, әсіресе орыстың, оның ішінде байларының істері түгелімен жап-жақсы, оның:

*Мал жияды мақтанып білдірмекке¹,
Көзге шұқып малменен күйдірмекке.
Өзі шошқа, өзгені ит деп ойлар,
Сорта-сүмен, сүйекпен сүйдірмекке, –*

дейтін байлары, «ары, ұяты, халқы – мал» деп сөгетін байлары қазақтікі ғана сияқты да, өзге елдің, әсіресе орыстың байлары олай емес сияқты.

Абай, бір сөзінде қазақтың отырықшы өзбек, татар, орыс сияқты елдерді сықайтайтынын айта кеп былай дейді: «Сонда мен ойлаушы ем, ә, құдай, бізден басқа халықтың бәрі антұрған келеді екен деп, ең тәуір халық біз екеміз деп, енді қарап тұрсам, сарттың екпеген егіні жоқ, шығармаған жемісі жоқ, саудагері жүрмеген жері жоқ, қылмаған шеберлігі жоқ. Өзімен-өзі әуре боп, ешбір шәһәрі жауласпайды. Орысқа карамай тұрғанда, қазақтың өлісінің акирет дегенін, тірісінің киімін сол (өзбек – С.М.) жеткізіп тұрды... Орысқа караған соң да, орыстың өнерін бізден олар көп үйреніп кетті... Ноғайға (татарға) карасам, солдаттыққа да шыдайды... енбек қылып мал табу жолын да солар біледі... Орысқа айтар сөз де жоқ. Біз құлы ғұрлы да жоқпыз». «Көкірек тола қайғы, – дейді Абай, – қазақтың осы мәдениетсіздігін көріп отырып, – кісінің өзін де билетпейді, бойды шымырлатып, буынды құрытып, я көзден жас толып ағады, я тілден ыза боп ағады». Сол сөзін өлеңінде де қайталап:

*Қайғы шығар ілімнен,
Ыза шығар білімнен.*

¹ Абай Құнанбаев. Өлеңдерінің толық жинағы. Алматы, «Жазушы», 1961 жыл. Бұл басылымдағы Абай өлеңдері осы жинақпен салыстырылды.

*Қайғы мен ыза қысқан соң,
Зар шығады тілімнен,
Қайтып қызық көрермін
Әуре-сарсаң күнімнен, –*

дейді.

Өзбектен, татардан, орыстан казактың мәдениеті төмен болатын себебін Абай былайша түсіндіреді:

«Мұның бәрі – төрт аяқты малды көбейтуден басқа ойының жоқтығынан, өзге егін, сауда, өнер, ғылым секілді нәрселерге салынса бұлай болмас еді».

Қазак елінің мәдениеттен артта калуын, казак шаруасынын берекесіздігін, өркендемеуін Абай бір ғана мәселеден деп ойлайды. Ол – еңбексіздік.

*Еңбек жоқ, харекет жоқ, қазақ кедей,
Тамақ аңдып қайтеді тентіремей, –*

дейді ол.

Қазак халқының көпшілігі кедей болу себебі, оның еңбекті сүймегендігінен емес, жалқаулығынан емес; кедей болуының себебі: біріншіден, ол кездегі ауылдың өндіріс күшінің әлсіздігінен болса, екінші жағынан, әрі өз байларының, әрі орыс помещиктері мен капиталистерінің екі жакты қанауына түскендіктен:

*Кедейдің өзі жүрер малды бағып,
Отыруға отын жоқ үзбей жағып,
Тоңған иін жылытып, тонын илеп,
Шекпен тігер қатыны бүрсең қағып.
Жас батаға от та жоқ тұрған маздап,
Таттайып қақтана алмай, өле жаздап,
Кемпір-шаты бар болса, қандай қиын,
Бір жағынан қысқанда жел де азынап.
Кәрі қой ептеп сойған байдың үйі,
Қай жерінде кедейді тұрсын күйі?
Қара қидан орта қап ұрыспай берсе,
Ол да қылған кедейге үлкен сыйы.
Қар жауса да тоңбайды бай баласы.*

*Үй жылы, киіз тұтқан айналасы.
Бай ұлына жалшы ұлы жатынышты,
Ағып жүріп ойнатар көзден жасы.*

Бұл – казак жалшыларының біреуінің ғана басындағы хал емес, барлық казак байларының жалшылығында жүретін, барлық казак жалшыларының халі. Қазак жалшыларының мұндай ауыр халін Абай көлденең тұрып қана сипаттамайды, соларға жаны ашып, халдерін қайғыра сипаттайды. Бірақ Абайдың ол жалшыларға, сондай халден қайткенде де құтылу үшін сілтер айқын жолы жоқ. Еңбексіз «пысықтарға» Абай:

*Еңбек қылсаң ерінбей,
Тояды қарның тіленбей, –*

деген ақыл айтса, байдың есігінде, қоршылықта жүрген жалшыларға оны айта алмайды. Ерінбей еңбек еткенмен, өте нашар халде отырған казак жалшыларына сол халден қайтсе арылудың айласын тауып бере алмаған Абай:

*Алса да аянишақтау кедей сорлы,
Еңбек білмес байдың да жоқ қой орны.
Жас бата, кемпір-шатын тентіретпей.
Бір қыс сақта, тас болма сен де о ғұрлы! –*

деп байға жалынады.

Абай бір мәселені былай деп өте дұрыс қояды: «Әрбір байлық іздеген, – дейді ол, – малым көп болса, өзім де, балаларым да малды болса екен дейді. Ол мал көбейсе, малшыларға бақтырмақ. Егер де қыстауы тарлық қылса, арызы жеткендік сыйы еткендік байлық қызметімен біреудің қыстауын сатып алмақ, ештеп алмақ, тартып алмақ. Ол қыстауынан айырылған және біреуге тиіспек я болмаса, орынсыздығынан елден кетпек. Әрбір казактың ойы осы.

Осылар біріне-бірі достық ойлай ма? «Кедей көп болса, ақысы кем болар еді, малдан айырылғандар көбейсе, қыстауы босар еді» деп, мен «ананы кедей болса екен» деп, ол мені «кедей болса екен» деп, әуелде ішімізден қас сағындық. Әрі-беріден соң сыртымызға шықты: жауластық, дауластық, партияластық, осындай қастарға сөзім өтімді болсын деп қызметке, болыстыққа, билікке таластық».

Тамаша айтқан сөз. Жеке шаруа үстем болған антагонистік қоғамның, ол қоғамның ішіндегі қанаушы таптың ой-пікірі ғажап дәл берілген. Бірақ Абайдың бір жетімсіздігі – осындай ой-пікір, осындай мінез-қасиетте ғана бар деп ұғады. Басқа елдердің тіршілігін жете білмеген Абай осындай мінез-құлық тек қазаққа ғана тән дегендей қылады.

Еңбексіз кун көретін жеке шаруа иелерін Абай бір бояумен ғана суреттемейді. Оларды үш жүйеге бөледі. Бірінші:

*Мал жияды мақтанын білдірмекке,
Көзге шұқып малменен күйдірмекке,
Өзі шошқа, өзгені ит деп ойлар,
Сорпа-сүмен, сүйекпен сүйдірмекке, –*

деп сипаттайтын «мал құмар, мақтан құмар, адамды дос көрмей, малды дос көретіндер». Бұларға Абайдың қай көзбен қарағаны «өзі шошқа» деген сөзден анық аңғарылады.

Екінші. «Шын момын бай» Абайдың ойынша, ол «ырыс бакқан дау бакпас» деген мақалмен боламын деп, бергенімен жаға алмай, жарымын беріп, жарымын тыныштықпен баға алмай, ұры, залым, қуларға жемтік боп жүргендер. «Шын момын байларды алмасаң, – дейді Абай бұл жүйелі адамдар туралы, – соның тілеуін тілемесең болмайды. Сонан басқаны таба алмадым». Бұл сөзіне қарағанда Абай аты байға, байлыққа қарсы емес, біреуге зорлық қылатын байға қарсы. Зорлықсыз, біреудің еңбегін қанамай ешкім де байи алмайтынын бұл арада қайталамай-ақ қояйық.

Үшінші. Абай тілімен айтқанда, «пысықтар». Осы мәселеге кеңірек тоқтағымыз келеді. Себебі: Абайдың өлеңдерінде де, прозамен жазылған нақыл сөздерінде де осылардың аттары көп аталады.

«Пысықтың» кім екенін Абай былайша баяндайды:

*Еңбегі жоқ еркесіп,
Бір шалақпен серкесіп,
Пысық деген ант¹ шықты.
Бір сөз үшін жау болып,
Бір күн үшін дос болып,
Жүз құбылған сатт шықты.
Пысық кім деп сұрасаң,*

¹ Антұрған деген мағынада.

*Қатаға шапса дем атмай,
Өтірік арыз көп берсе,
Көргендерден ұялмай,
Сыбырдан басқа сыры жоқ,
Шаруаға қыры жоқ,
Өтірік өсек мақтанға
Ағып тұрса бейіне сү.*

Бұлар:

*Атым шығып жүрсін деп,
Берекеге қас болса,
Желіктірген айтаққа
Арақ ішпей мас болса, –*

не істейді? Істейтіні:

*Қабаған итше арсылдап шыға келер,
«Мен қапсам бір жеріңді бөксерем», –*

деп.

Олардың кабатындары кімдер? Әрине, иесі кімге айтақтап қосса, солар. Сондықтан да:

*Жаны аяулы жақсыға қосамын деп,
Әркім бір ит сақтап жүр ырылдапты.*

Осы «енбегі жоқ еркесіп» жүретін, біреудің айтағына еріп, бір кабатын «пысыкка» ұрсумен қатар, Абай оның осындай халге не себепті түсуінің сырын былайша ашады:

*Еңбек жоқ, харекет жоқ, қазақ кедей,
Тамақ аңдып қайтеді тентіремей.
«Ет пен қымыз сықылды ас жоқ» дейді,
Ол немене жоқтықтың әсері емей?
Ет, қымыз тамақ болса әркімге арзан,
Тәтті, дәмді іздер ең одан да арман.
Өз пұлыңмен халің жоқ күнде тояр,*

*Құлдық ұрып асайсың асы бардан.
Өз үйіңнен тоярга қолың қысқа,
Ас берер ауыл іздеп жүрсің босқа,
Бір жілік пен бір аяқ қымыз берген,
Дереу сені жұмсайды бір жұмысқа.*

Міне, кайдан кеп шығады шындық. Тамақ, екінші сөзбен айтқанда, дәулет, байлық кімде болса, күш соның қолында. Тамағы жоққа тамағы барлар тамағын есіркеп бермейді, сол берген тамағы арқылы «дереу бір жұмысына жұмсау үшін» береді. «Өз пұлымен күнде тоятын халі жоқ», «асы барларға құлдық ұрып» «тамағын асырайтын» «пысықтардың» «ит» болып «айтаққа» шабатын себебі осында.

*Ел қыдырып, ас ішіп,
Еркек арын сатады,
Бата-шаға, ұрғашы,
Үйде жасаурап қатады, –*

деп Абай ол «пысықтардың» үй ішінің де күнкөрісі нашар екенін айтады.

Бұл хал «пысықтың» ғана трагедиясы емес, сол кездегі барлық замандастарының трагедиясы деп ойлаған Абай былай дейді:

*Жас өспірім замандас қана қылды,
Сабыр, ар жоқ, аял жоқ, ілді-жұлды,
Тұрлау қылып еш нәрсе басқара алмай,
Сенімі жоқ серменде өңкей жынды.
Жамандық, жақсылықпен оған бір бәс,
Дін ісін, құдай ісін айыра алмас,
Арын сатып, ант ұрып іздегені –
Бір семіз ат, аяғы бір табақ ас.
Тұрлаусыздың қолынан не келеді?
Ынтасыз қайтіп өнер үйренеді?
Еңбегі жоқ, еппенен мат табам деп,
Сендіре алмай, сене алмай сенделеді.
Онда оны алдайды, мұнда мұны,
Жанын берсе, табылмас сөздің шыны.
Алты жақсы, жүз жылқы болған басы,
Бір семіз ат болады оның құны.*

Тағы бір өлеңінде:

*Заман ақыр жастары,
Қосылмас ешбір бастары,
Бір-біріне қастыққа
Қойнына тыққан тастары.
Саудасы – ар мен иманы.
Қайрат жоқ бойын тыйғалы.
Еңбекпен етті ауыртпай,
Құр тілменен жиганы, –*

деп әлгі пікірін қайталайды. Замандастары туралы осындай пікірді көп өлеңіне өзек етіп, айыптаушы күшке айналдырады.

Абайдың, өлеңдеріне сенсең, өзі мен замандастарының «ар, иманын саудаға салуына», «еңбекпен етін ауыртпай, құр тілмен мал жинауына», «қу тілмен қулық саууына», «терін сатпай, телміріп көзін сатуына» олар ғана айыпты емес, заман айыпты.

Ол:

*Әркімді заман сүйремек
Заманды қай жан билемек
Заманға жаман күйлемек.
Заманы оны илемек, –*

дейді. Бұл қандай заман?

Бұл – жоғарыда В.И. Ленин сипаттаған 1861 – 1905 жылдың арасындағы заман. Бірақ осы заманның – Россияда капитализм оты тұтанып, арты қалың өртке айналған заман екенін, сол өрттің ұшқыны казак даласы сияқты отар елдерге де кеп түскенін, қоғам тіршілігіндегі қанау-каналудың, содан туған әділетсіздіктің, азаптың, қайғы-зардың бәрі сол өрттен екенін Абай ақындық жанымен сезсе де, оның шын мәнін жыға түсінбеді.

Абай заманының экономикалық жағдайын, ол жағдайды Абайдың қалай түсінуін осымен доғарып, енді сол заманның саяси халіне тоқтайық.

Абайдың шығармаларында көп кездесетін кейіпкерлер – болыс, старшын, би. Абай бұларға өшіге, жауласа, қаламын рақымсыз түйрей жазады. Осылар кімдер?

Бұл сұраудың жауабын жоғарыдағы бір сөзінде жер құмар, мал құмар, жалшы құмар байлар туралы Абай айта кеп, «жауластық, дауластық, партияластық, осындай тұстарда, сөзім өтімді болсын деп қызметке, болыстыққа, билікке таластық» деген.

Абайдың бұл сөзінен қазақ байларының, әкімдікке таласуы – саяси үстемдікке таласуы екендігі айқын көрініп тұр.

Сондай үстемдікке қазақ байлары қалай таласатын еді және оларды патша өкіметі қалай қолдаушы еді?

1868 жылдың заңы бойынша, қазақ елінде округке бөліну система-сы жойылып, оның орнына қазақ елі губернияларға, уездерге, болыс-тарға, старшындарға бөлінді. Бұларды басқаратын әкімдердің ішінде, тек болыстық әкімдер мен старшындық әкімдер ғана халықтың дауыс берімімен сайлануға тиісті де, өзгелері жоғарыдан тағайындалатын.

Абайдың:

*Орыс айтты: өзіңе ерік берем деп,
«Кімді сүйіп сайласаң, бек көрем» деп,
Бұзылмаса, оған ел түзелген жоқ,
Ұлық жүр: бұл ісіңді кек көрем деп, –*

деуіосыдан. Абайдың «сайлау елді бұзуға себеп болады» деген сөзіне қосылуға болады да, ол бұзылуды «ұлық кек көрді», ұнатпады деуіне қосылуға болмайды, себебі – оның «ұлық» деп отырғаны: орыстан ғана тағайындалатын уездік я губерниялық әкімдер. Одан әрі барсақ, жалпы патша өкіметі. Шынында, патша өкіметі, оның қазақ ауылын басқарып отырған губерниялық және уездік әкімдері, қазақ ауылының әкімдері – старшындарды, билерді, болыстарды сайлағанда, сайлау туралы шығарған заңын дұрыс жүргізді ме?

Бұл сұрауға жауап берерден бұрын, патша өкіметінің осы сайлауды қандай мақсатқа пайдаланғанына тоқталайық.

Патша өкіметінің, әсіресе капитализм дәуірлеген кездегі патша өкіметінің, ұлт пен ұлтты араздастырып ұстау саясатын қолданғаны, әр ұлттың өз ішін алаалықта ұстау саясатын қолданғаны баршаға мәлім. Рулық жүйеге бөлінген қазақтың «алтыбақан ала ауыздығы» бұрынғыдан да күшейе түсті.

1868 жылдың заңынан кейін шыққан болыстық сайлауларда губерниялық, уездік әкімдердің пара алуы шектен асты. Олар параны жасы-

рып алмай, көзге көрсетіп алатын болды және параны кім көп берсе, қайткенде де ретін тауып соны сайлады. Ол кездің сайлауы үш жылда бір қайталайды, губерния мен уезден де сайлау өткізуге келетін ұлықтар, бұл сайлауда параны көп бергенді сайласа, келесі сайлауда одан артық беретіндер табылса, соны сайлап кетті. Қысқасы, сайлаушының сүйейтіні – параны мол бергендер. Абайдың:

*Бірде оны жарылғап, бірде мұны,
Құды ұнатты-ау Семейдің бұл қаласы, –*

дейтін себебі де осында.

Өзге байлардан үстем болу мақсатымен болыс болуға тырысқан байлар, сайлауға дауыс беретін атқа мінерлерді қайткенде өз кісім ғып алам деп, малын шашып басы қатса, оның сол мал шашуы атқа мінерлердің де басын аз қатырмайды. Атқа мінерге алым керек. Кім алым берсе, ол – соның кісісі. Дауысты сатып алу ашық саудаға түскен соң, қай атқа мінердің кімге сатылса да еркі. Сондықтан бір рудағы атқа мінерлердің қайсысы кімге сатылғысы келсе соған кетеді. Бір ауылда екі атқа мінер болса, екеуі екі жакқа сатылуы мүмкін, болмаса аға мен іні, әке мен бала екі жакқа сатылуы мүмкін. Мүмкін ғана емес, шынымен солай болған. Әкесі сайлауға таласушылардың бір жағын, баласы екінші жағын жактап кеткенді өзіміздің де көзіміз көрді.

Әке мен бала, аға мен іні, тұқымдас, рулас, атқа мінерлердің екі партияны жактауы аяксыз қалмайтын. Бұл жактаудың арты бір ауылдың екі бөлініп қонуына, бір ағайынды екі адамның екі ауылға бөлінуіне, әкенің аулынан баласының көшіп кетуіне себеп болды. Олар кей кезде іргелерін бөлектеумен ғана қанағаттанып қалған жоқ. Осы араздықтан бірінің-бірі малын барымталау, қонысын тартып алу, жанжалдасу, төбелесу, кісі өлу, өтірік жаламен де, шын қылмысымен де абактыға жаптыру, жер аударту, берген қыздарын қайтып алу, қыз-келіншектерін ұрласу... Абайдың заманында қазақ елінің дертіне айналып кеткен. Осы халдің бәрі де Абайдың шығармаларынан кең орын алады.

*Болды да партия,
Ел іші жарылды, –*

деуі,

*Алыс, жақын қазақтың бәрі қаңғып,
Аямай бірін-бірі жүр ғой аңдып, –*

деуі замана шындығы екені аян.

Заманның саяси-экономикалық халінен казак ауылында пайда болған осындай мінезді адамдардың бәріне Абай «пысык» деген ат қойып, олар туралы пікірін былай қорытады:

*Мал мен бақтың дұшпаны,
Кеселді пысық көбейді.
Күшік иттей үріп жүр,
Кісіден кеммін демейді...
Қызмет қылған кісісін
Құрытуға таяйды.
Қылып жүрген өнері,
Харекеті – әрекет,
Өзі оңбаған антұрған,
Кімге ойлайды берекет?
Кімді ұятып аяйды?
Расы жоқ сөзінің,
Ырысы жоқ өзінің,
Өңкей жалған мақтанмен,
Шынның бетін бояйды.
Бұл сөзімде жалған жоқ,
Айтылмай сөзім қалған жоқ,
Абайлаңыз, байқаңыз
Елдің жайы солай-ды.*

Ондай пысықтардың не көздейтінін Абай:

*Ар мен ұят ойламай тәнін асырап,
Ертеңі жоқ бүгінге болған құмар, –*

деп түйеді де, өзінің замандастары туралы мынадай зілді қорытынды жасайды:

*Дос, жарың, ағайының бәрі екіұшты,
Сол себепті досыңнан дұшпан күшті.*

*Сүйсе жалған, сүймесе аямаған.
Бұл не деген заманға ісімі түсті!*

«Пысыктарды» сатып алып болыс, би я старшын болатындар ақшаны желге шашпаған. Есеппен шашқан: сайлау өтісімен, келесі сайлауға шейін олар өткен сайлауда шығарған ақшасын «елден» жиюмен және еселеп жиюмен шұғылданады. «Елден» деген сөзді тырнақшаның ішіне алатын себебіміз: әкімдерге шығын төлейтіндер жалпы ел емес, оның ішінде момындар ғана. Келесі сайлауда қарсы шығар деп қауіптенетін «пысыктар» мен байларға әкімдер тимейді. Абайдың тұрғыласы Шортанбай акынның казак кедейін:

*Аш-жалаңаш бейнетпен,
Жүдеп, арып талады.
Бір ешкісі бар болса,
«Шығын» деп тілмаш алады.
Ол «шығынын» бермесе,
Төбесін тілмаш ояды.
Кедейге сатып шығынды,
Араны бидің тояды.
Қағаздатып бұзауын
Ноғайына¹ қояды,
Кедей қайтіп күн көрер:
Борышқа белден батады,
Жалғыз сиырын сатады, –*

деп сипаттауы сондықтан. Абайдың өзі де ол әкімдерді «казакты жеген кайратты ер» деп кекетеді.

Абай заманындағы ауылда таласпай сайланатын әкім жоқ, парасыз талас жоқ. Паралы таласта бай, әсіресе ақшалы бай, женеді. Бірақ осы жеңіп әкім болғандардың қандай екенін айқын көрсету үшін Абайдың «Болыс болдым мінекей» деген сатирасына ерекше тоқталған жөн, өйткені ол «пысыктар» мен «атқа мінерлердің» қай тұрпаттағы адам екендігін айна катесіз көрсетеді:

*Болыс болдым мінекей.
Бар матымды шығындап.*

¹ «Саудагеріне» деген мағынада. (С.М.)

*Түйеде қом, атта жал,
Қалмады елге тығындап.
Сөйтсе-дағы елімді
Ұстай алмадым мығымдап, –*

деп өкінеді. Неге олай өкінетінін ол болыстың өзі былайша баяндайды:

*Кәкір-шүкір, көр-жерді,
Пайда көріп ептеймін,
Мынау арам, тентек деп,
Еш кісіні теппеймін.
Өзімдік бол деп ел жиып,
Бұзақының бүлігін
«Жақсы ақыл» деп «құп» деймін...*

Ел басқару тәртібі осындай болған соң, болыс өзінің келешегіне сенбеуін былайша баяндайды:

*Қайтіп көмек болады.
Ант ұрған өңкей ұры-қар?
Көргенім әлгі, ойлашы, –
Ұят, намыс, қалды ма ар?
Енді сайлау болғанда,
Түсе ме деп тағы шар?!
Бұл күніме бір күні
Боламын ғой деймін зар.*

Осындай қауіпке түскен болыс:

*Ел жайылды, жетпей ме
Оязға да бір хабар?
«Тағы бүйітіп кеттің» деп,
Қозғау сатар, қолға атар.
Қатты қысым қылған соң,
Басым сотқа айналар,
Кірлі болып түскен соң.
Көрген күнім не болар, –*

деп үрейленеді. Өзіне де, еліне де сенбейтін, ел басқарудың өнерін білмейтін мұндай болыстардың, өзінен үлкен ұлықтың алдында өзін қалай ұстайтынын Абай сол болыстың өз аузымен былайша сипаттайды:

*Күштілерім сөз айтса,
Бас изеймін шыбындап...
Жай жүргенде, бір күні
Атшабар келді лепілдеп,
«Ояз шықты. Сыз бар»,
«Ылау» деп, «үй» деп дікілдеп,
Сасып қалдым, күн тығыз,
Жүрек кетті түгілдеп,
Тың тұяқ кезім, сөйтсе де
Қарбаңдадым өкімдеп.
«Ат жарамды, үй жақсы
Болсын, бәрің күтін» деп.
Қайраттанып халқыма,
Старшын, биді жиғыздым,
«Береке қыл» деп, «бекін» деп,
Сөз айтып жүрмін күгілдеп:
«Құдай қосса жұртымның
Ақтармын осы жол күтін» деп,*

Ояз келер деп осылай сасқан болыс, ояз келгенде қандай халде болғанын мына сөздерімен көрсетеді:

*Күн батқанша шабамын,
Әрлі-берлі далтылдап,
Етек кеткен жайылып
Ат көтіне жалтылдап.
Оязға жетсін деген боп,
Боқтап та жүрмін барқылдап,
Кейбіреуге таяғым,
Туір те кетті бартылдап,
Пысықтың көбі бұғып жүр,
Беттесе алмай шаңқылдап,
Ашылып омырау, күн ыстық,
Қойын кетті алқылдап*

Осынша үрейленген болыстың оязға жолыққанда не бітіретіні оның мына сөзінен көрінеді:

*Оңашада оязға.
Мақтамаймын елімді,
Өз еліме айтамын
«Бергенім жоқ, – деп, – белімді».
Мақтанамын кісімсіп,
Оязға сөзім сенімді.*

Ел басқару әдісін де, өзінен жоғарғы әкімге жағыну әдісін де білмеген мұндай болыстардың келетін қорытындысы:

*Ақыл айтар туғандар,
Бұл сөзімді ойлаңдар,
Каталашка көбейді,
Сөгіс естіп тозды ажар,
Мынау елді ұстарлық
Кісі емеспін, кел, құтқар!*

Бұндай қорытындыға келетіндер болыс атаулының бәрі емес. Олардың ішінде елді катал ұстау арқылы бұқтырудың, жоғарғы әкімдерге жағыну арқылы панасында болудың неше түрлі айласын білетіндер де аз болмаған. Қазақтың әр руынан табылатын «40 жыл болыс болғандар» немесе «болыстығы атадан балаға көшкендер» Абай сипаттаған болыстан басқа сипаттағылар. Олар да Абайға мәлім.

Абай осының екеуін де ұнатпайды. Ояздың алдында кәдірі жоқ болысты ол жоғарыда мысалға алған «Болыс болдым мінекей» деген өлеңінде сыкактаса, оязға жағымды болыс туралы былай дейді:

*Мәз болады болысың,
Арқаға ұлық қаққанға,
Шелтірейтіп орысың!¹
Шенді шекпен жапқанға...
Оқалы тон тола ма
Ар-ұятын сатқанға?
Қуанарлық қыз емес.*

¹ Орыс – ұлық мағынасында.

*Жылтырауық таққанға...
Осы да есеп бола ма,
Ар, абұйыр тапқанға?
Миың болса, жолама
Бос желігіп шапқанға...
Жайы мәлім шошқаның,
Түрткенінен жасқанба).*

Бұндайларды «ар-ұятын сатқан... шошка» деп неге атайтындығын Абай насихат сөздерінде былайша толықтырады. «Ол болыс болғандар, өзі болыстыққа кулық, арамдықпен жеткен соң момынды қадірлемейді, өзіндей арам қуларды қадірлейді.

Осы күнде қазақта «ісі білмес, кісі білер» деген мақал шықты. Оның мәнісі: ісіннің түзулігінен жетпессің, кісінің амалшы, айлалығынан жетерсің деген сөз».

Өз тұсындағы болыс атаулының бәріне наразылығын біз Абайдың барлық шығармаларынан да айқын көреміз. Ол бір шығармасында:

*Елі жөнді болыстар,
Мақтанып жүр тарқылдап, –*

дегенмен, осы пікірін өзге шығармаларының ешбіреуінде қайталамайды. Оның барлық шығармаларында қайталайтыны күштілері сөз айтқанда, бас изеп шыбындайтын, ар-ұяттан безген, әділдікке қадам баспай, ұры-карымен табактас болып, жөнсіздікті жөн көрген болыстар.

Өз заманындағы жалпы өкімет билеу системасын, яғни патша өкіметін өзгерту керек деген пікірге келе қоймаған Абайдың «алыс-жақын казактың бәрін көргенде», барлық жерде кездестірген киянатшыл әкімдерден ауылды құтқаруға ұсынатын жолы қайсы?

Бұл сұраудың жауабын Абайдың өзіне айтқызып көрейік. Ауыл әкімдерінің, яғни старшын, би, болыстардың елді рақымсыз жәбірлеуін баяндай кеп, Абай былай дейді: «Осы казак халқы осылай жылдан-жылға төмендеп, бұзықшылық та тарап бара жатқан соң, менін ойыма келеді:

Қазақтың болыс сайлаймын деген кісісі, пәлен дәрежелі, орысша образование алған кісі болсын. Егер де орталарыңда ондай кісі жоқ болса яки бар болса, жоғарғы ұлықтың атауымен назначением болады десе, бұл халыққа пайдалы болар ма еді деймін. Оның себебі, ол қызмет құмар казак балаларына оқу-білім алуға о да пайдалы іс: екінші, атаумен

болған болыстар халыққа міндетті болмас еді, ұлыққа міндетті болар еді. Атаумен сайлау қылғанда, тергеу мен сұрауының барлығына қарамаса, өтірік арыз берушілер азаяр еді, бәлкім, жоғалар еді».

Орысша образованиесі бар адамды болыстық әкім сайлаудан, егер ел сайламаса, назначением тағайындаудан Абайдың екі мақсаты барлығын көріп отырмыз: біреуі – орысша оқыған адамнан әділдік күту, екінші – оны көріп, өзге қазақ балалары да орысша оқыр еді деп демелену. Абайдың осы ойларын біраз талқылап көрейік.

Бірінші, орысша оқыған кісі сайлансын, я тағайындалсын деген пікірді Абай неге айтады? Оның айтатын себебі: Абай заманында болыстыққа таласып сайланатын қазақтардың жүзден тоқсан тоғызы орысша сауатсыз десек қателеспейміз. Олардың көпшілігі сауат түгіл, орыстың тілін де білмейді.

Ол кездің заң-законы орыс тілінде ғана жазылады. Кеңсе жұмыстары орыс тілінде ғана жүреді. Орыс тілін білмейтін, орысша хат танымайтын болыс жоғарыдан келген бұйрық-жарлықты өзі де түсінбейді, басқарып отырған еліне де түсіндіре алмайды. Ел мен өкіметтің арасындағы дәнекер сияқты болыстың мұндай халде болуы шыдарлық қылық емес. Тілмаш арқылы ұлықпен сөйлесуде мән шамалы, өйткені екі жак та құр нобайын түсінгенмен, шын мәнін аңғармайтын. Сондықтан да ұлыққа жағу үшін болыстар әйтеуір үкімет кәріне ілікпеді көздеп, өз еліне әңгір таяқ ойнатуды ғана білетін. Абайдың орысша оқыған кісі болыс болсын дейтін бір себебі осы.

Екінші, Абайдың ұғымында:

*Біреуден біреу артылса,
Өнер өлшеніп тартылса.
Оқыған, білген – білген-ақ.
Надан – надан-ақ сан қылса,
Оқыған білер әр сөзді,
Надандай болмас ақ көзді,
Надан жөндіге жөн келмей.
Білер қайдағы шәргезді.*

Абайдың бұл арада «оқыған» деп отырғаны мұсылманша оқыған емес, орысша оқыған адам; олай дейтін себебіміз: Абайдың түсінуінде «хикмет те, мал да, өнер де, ғылым да, бәрі де орыста тұр». Бұл мәселеге, Абайдың ағартушылық пікірін талқылағанда толық тоқтаймыз. Бұл

арада айтайын дегеніміз: Абай мұсылманша оқуды дін үшін ғана қажет деп ұғады, дүниеде жаксы тіршілік жасауға керекті оқу – орыс оқуы деп біледі. Оның ойынша, орысша оқыған кісінің сана-сезімі жоғары болады, олай болса, орысша оқығандардан сайланған болыстар сауатсыз надан болыстардай қиянаттылыққа бармайды.

Үшінші, орыста мемлекеттік тәртіп бар екенін көрген Абай, егер орысша оқыған казак болыс сайланса, сондай тәртіп казак арасында да орнар еді деп үміттенеді. Онын: «Егер мұндай болыстар сайланса, «өтірік арыз берушілер азаяр еді, бәлкім, жоғалар еді», – деуі де сондықтан. Абайдың: «Ондай болыстар халыққа міндетті болмас еді, ұлыққа міндетті болар еді», – деуінен, орысша оқығандардан сайланған болыстар халық камын ойламай, ұлыққа ғана жаксын деген мағына шыкпайды. Онын, бұл арада «халық» деп отырғаны – еңбегімен күн көріп жүрген момындар емес, еңбексіз күн көретін, әрі момындарды жеу, әрі байларды жалынышты қылу колынан келетін «пысыктар». Егер орысша оқыған кісіні Абай ұсынған жолмен, жоғарғы ұлықтар сайлаусыз, назначением тағайындаса, ондайлар «пысыктарға» тәуелді болмайды да, олардын ыркына жүрмейді. Сөйтіп олардың елге көрсететін қиянатын тежейді.

Төртінші, Абайдың ұғымында, өкімет басындағы адам өз елінің жетекшісі ғана емес, өктемшісі де. Абай өкімет басындағы адамның колындағы өкімін қиянатқа жұмсалуына карсы да, жаксылыққа жұмсауына карсы емес. «Қазаққа акыл берем, түзетем деп кам жеген адамға, – дейді Абай, – екі түрлі нәрсе керек: бірінші – зор әкім болу. Ол әкім үлкендерін коркытып, жас балаларын еріксіз колдарынан алып медреселерге беріп, бірін ол жолға, бірін бұл жолға салып, дүниеде сепсіз коп жолдар бар, сол әрбір жолда бір медресе¹ бар, соларға тоздырып, бірін «сен бұл жолды үйрен, сен бұл жолды үйрен» деп жолға салып, мұндағы халыққа шығынын төлетіп жіберсе, хәттә қыздарды да ең болмаса мұсылман ғылымына жіберіп, жаксы дін танырлық кып үйретсе, сол жастар жетіліп, бұл аталары картайып сөзден калғанда, түзелсе болар еді».

Қазаққа орыс білімін берудегі Абайдың максаты казакты орыспен мәдениет мәселесінде ғана теңестіру емес, саяси және хұққ (право) жағынан да теңестіру. Орыстан тағайындалатын жоғарғы ұлықтарға казактың оқымаған надан болыстарының не үрейленіп жолай алмай-

¹ Абайдың «медресе» деп отырғаны орысша мектеп екендігі пікірінен айкын көрініп тұр. (С.М.)

тынын, не ондайлардың ұлықтар шенді шекпен жауып, арқасына қакканына мәз болатынын Абай қатты сөгеді. Өзінен зор ұлықтың алдында кісілік бейнесін жоғалтып жалпактайтын болыстар туралы Абай тағы да былай дейді:

«Жорғалықпен (жоғарғы ұлықтың) көңілін алсам екен деген (қазактан болыс сайланған) надан, әке-шешесін, ағайын-жұртын, дінін, адамшылығын (ұлық) жауырынан бір қакқанға сатады... Орыстың ғылымы, өнері – дүниенің кілті... Бірақ осы күнде орыс ғылымын баласына үйреткен жандар, соның қаруымен тағы қазақты аңдысам екен дейді. Жоқ, олай ниет керек емес, малды қалай адал еңбек қылғанда табады екен, соны үйретейін, мені көріп жана үйренушілер көбейсе, ұлықсыған орыстардың (чиновниктерін айтады. – С.М.) жұртқа бірдей зақүні болмаса, зақүнсіз зорлығына көнбес едік. Қазаққа күзетші болайын деп, біз де ел болып, жұрт білгенді біліп, жұрт болудың қамын жейік деп, ниеттеніп үйрену керек».

«Балаңа қатын әперме, – дейді Абай замандас қазақтарына, – енші берме, барыңды салсаң да, балаңа орыстың ғылымын үйрет».

Осы арада Абайдың: «Осы күні, орыс ғылымын баласына үйреткен жандар, соның қаруымен тағы қазақты аңдысам екен дейді» деген пікіріне біраз тоқталып, оны әбден толықтыра түсу үшін Абайдың өлеңдеріне жүгінейік.

*Интернатта оқып жүр,
Талай қазақ баласы,
Жаңа өспірім, көкөрім,
Бейне қолдың сатасы.
Балам закон білді деп,
Қуанар ата-анасы...
Орыс тілі, жазуы
Білсем деген таласы.
Прошение жазуға
Тырысар, келсе шамасы.
Ынсапсызға не керек
Істің ақ пен қарасы,
Нан таппаймыз демейді,
Бүлінсе елдің арасы...
Аз білгенін көпсінсе,
Көп қазаққа епсінсе
Кімге тиер панасы?»*

*Орыс теріс айтпайды,
Жаман бол деп оларды,
Қаны бұзық өзі ойлар,
Қу менен сұм боларды.
Орыста қатар жаласы,
Бұл іске кім виноват?
Я Семейдің қаласы?
Я қазақтың атасы?*

Абайдың байқауынша, «бұл іске Семейдің қаласы да, казактын аласы да виноват». Семей қаласының «виноват» болатын себебі: бірде оны, бірде мұны жактап, қуды ұнатады; екінші сөзбен айтқанда, ел арасына іріткі сап, бірімен-бірін жауластыратын Семейдегі уездік губерниялық ұлықтардың өздері. Сол ұлықтар араздастырған ауылдардың байлары мен «пысықтары» бірінің үстінен бірі өтірікті-шынды арыздарды жаудырады. Оған әлгі «интернатта оқып жүрген», «прошение жазуға тырысатын» казак жастары жәрдемдеседі. Оларды «прошениеге» «каны бұзық сұм-сұркия болуға» баулитын Семейдің әкімдері ғана емес, «ата-анасы мен ағайын-туғаны да бір жағынан бұзады».

Бұл сияқты ел камы үшін емес, өз камы үшін, елді бірлестіру үшін емес, араздастыру үшін окитын, ойында «я тілмаш, я адвокат болу» жүрген казак балаларына Абай қарсы. Бірақ бұлардың «каны бұзық сұм-сұркия болуына» орыстың оқуы айыпты емес, өскен ортасы, сол ортаның бұзық мінезін қабылдаған өздері айыпты. Абай оларға:

*Ойында жоқ бірінің
Салтыков пен Толстой, –*

деп ұрсады. Абай оларға ұрсумен ғана қанағаттанбайды. Ол:

*Ақылы кімнің бар болса,
Демес мұны тілі аңғы.
Айтыңызышы, болсаңыз
Здравомыслящий!
Ақыл айтпай ма ағасы? –*

деп ақыл айта бастайды. Оның жастарға ең алдымен айтатын ақылы – талапты болу. Ол:

*Пайда ойлама, ар ойла,
Талап қыл артық білуге, –*

дейді де. осы «талап қыл» деген сөзін, насихат сөздерінде кеңейтіп былай дейді: «Білім-ғылым үйренбекке талап қылушыларға әуелі білмек керек. Талаптың өзінің біраз шарттары бар, оларды білмей іздегенмен табылмас. Әуелі ғылым-білім табылса, ондай-мұндай іске жаратар едім деп, дүниенің бір қызықты нәрсесіне керек болар еді деп іздемеске керек. Оның себебі: білім-ғылымның өзіне ғана құмар, ынтық болып, бір ғана білмектің өзін дәулет білсең және әрбір білмегенінді білген уақытта көңілде бір рақат хұзур хасил¹ болды. Сол рақат білгенінді берік ұстап, білмегенінді тағы да сондай білсем екен деп үміттенген құмар, махаббат пайда қылды. Сонда әрбір естігенінді, көргенінді көңіл ұғып, анық сөз суретімен ішке жайғастырып алады.

«Егер дін көңілің өзге нәрседен болса, білім-ғылымды бірақ соған себеп қылмақ үшін үйренсең, ондай білімге көңіліңнің мейірімі, асырап алған шешенің мейірімі секілді болады: бастапқыдай болғанда, тапқан шешеннің мейірімі секілді болады. Адамның көңілі шын мейірленсе, білім-ғылымның өзі де адамға мейірленіп, тезірек қолға түседі».

Ғылым іздеудің жолы – жарыстың жолы деп ойлаған Абай, ғылымға жарысушыларға мынадай ақыл айтады: «Білмек үшін үйренбек керек бақасқа (жарысқа деген мағынада. – С.М.) бола үйренбе, азырақ бақас көңілді пысықтандырмақ үшін залалды емес, көбірек бақас адамды түземек түгіл, бұзады. Оның себебі: әрбір бақасшыл адам хакты (шындықты. – С.М.) шығармақ үшін ғана бақас қылмайды, жеңбек үшін бақас қылады. Ондай бақас хұсідшілікті зорайтады, адамшылықты зорайтпайды, бәлкім, азайтады».

Үлгісіз, жетектеушісіз, құрғақ талаппен адамның ғылымды меңгере алмайтынын Абай жақсы біледі. Сондықтан ол қазақтың оқуға талабы бар жастарына:

*Ғалым болмай немене,
Балалықты жеңсеңіз.
Болмасаң да ұқсап бақ,
Бір ғалымды көрсеңіз.
«Ондай болмақ қайда» деп
Айтпа, ғылым сүйсеңіз,*

¹ Тыныштық, рақатшылық.

*Дүние де өзі, мал да өзі,
Ғылымға көңіл бөлсеңіз, –*

деген ақыл айтады. Тіршіліктің рақатына қажетті ғылым Европада, әсіресе орыста деп ұққан Абай оларды «дін ұстазымыз емес, дүние басымыз» деп есептейді де, оларға «хакімдер» деген ат қойып, былай дейді: «Бұл хакімдер ұйқы-тыныштық, әуес-қызықтың бәрін қойып, адам баласына пайдалы істер қылмақта, яғни электрді тауып, аспаннан жайды бұрып алып, дүниенің бір шетінен қазір жауап алып тұрып, от пен суға қайласын тауып, мың адам қыла алмастай қызметтер істетіп қойып тұрғандығы, оның бер жағында, адам баласының ақыл-пікірін ұстартып, хак пенен батылдықты айырмқты үйреткендігі, баршасы нефығлық (пайдасы. – С.М.) болған соң, біздің оларға міндеттілігімізде дау жоқ».

Орысша оқыған казак жастарына Абай осы «хакімдердей» ғалым бол дегенді ұсынады. Ол:

*Военный қызмет іздеме
Оқаты киім киюге,
Бос мақтанға салынып,
Бекер көкірек керуге, –*

деп, сыртын жылтыратумен мәз болып, іші халыққа жат болудан:

*Қызмет қылма оязға,
Жанбай жатып сөңуге.
Қалай сабыр қыласың,
Жазықсыз күнде сөзуге? –*

деп тілмаштыққа құмартудан казактың орысша оқыған жастарын сақтандырады. Оның айтар ақылы:

*Алыс та болса, іздеп тап
Кореннойға кіруге.*

Бұл – Абайдың оқығандарға тілмаш сияқты косакка ерген «жандайшап» болма, түпке жегілетін, екінші сөзбен айтқанда, біреудің жүгін сүйресетін емес, жүкті өзін сүйрейтін бол деген ақылы.

«Кореннойға» жегіл дегенде, Абайдың ұсынатын қызметі екеу.

Бірінші:

*Я байларға қызмет қыл,
Ерінбей шауып жетуге;
Адал жүріп, адал тұр,
Счетың тұра кетуге
Жаныңа жақса, соңынан
Жалқауланба еруге.
Қисық болса, закон бар
Судьяға беруге.*

Екінші:

*Я өз бетіңмен тәуекел,
Занимайся прямоюй,
Жеңіл көрме, бек керек
Оған да ғылым, оған да ой.*

Екеуі де ашық пікір: «байларға қызмет қыл» дейтін себебі: завод, фабрика, сауда солардың қолында, байлық соларда, сондықтан кәсіп кып мал табам деген кісі оларға соқпай кете алмайды. «Байға қызмет қылғысы» келмеген адамға Абайдың:

*Я өз бетіңмен тәуекел,
Занимайся прямоюй, –*

деген ақыл бергенде айтып отырғаны:

*Егіннің ебін,
Сауданың тегін
Үйреніп, ойлап, мал ізде.*

Яғни, егіннен қалай мол өнім алудың, сауданы қалай ұтымды жүргізудің амалын білсең, байға қызмет қылмай-ақ, өз бетіңмен өнерлі шаруа жасап алуың мүмкін.

Абайдың қорытынды ақылы:

*Бір ғылымнан басқаның
Кеселі көп асқанға.*

Олай болса:

*Дүние де өзі, мал да өзі,
Ғылымға көңіл берсеңіз.*

«Дүние де, мал да өзінен табылатын» осы ғылымды Абаймен заман-
дас казактардан ізденетіндер кімдер?

Бұл сұраудың жауабын да Абайдың өзіне бергізейік.

*Амалдан қарағайды талға жатпап,
Әркім жүр алар жердің ебін қамдап.
Мақтан құған мал құмар нені ұға алсын,
Шықпаса мыңнан біреу талғап-талғап.*

*Мал жиып арамдықпен ұрлап-қарлап,
«Құсың» десе қуанып жүр алаңдап.
Қақса-соқса бір пайда түсе ме деп,
Елдің байын еліртіп «жау мұндапап».*

*Ынсап, ұят, ар, намыс, сабыр, талап,
Бұларды керек қылмас ешкім қалап,
Терең ой, терең ғылым іздемейді,
Өтірік пен өсекті жүндей сабап.*

Бұлар Абайдың тілімен айтқанда, казактың:

*Еңбегі жоқ еркесіп,
Бір шолақпен серкесіп...
Қызмет қылып мал таппай,
Ғылым оқып ой таппай...
Ел қыдырып, ас ішіп, –*

арын сататын «пысықтары», Абайдың ойынша, бұлардың ішінен «мың-
нан бірі болмаса», «оқы, ғалым бол» деген сөзді ұғары жоқ.

Қазақтың байлары туралы Абайдың айтатыны: «Олардың діні, құ-
дайы, халқы, жұрты, білімі, ұяты, ары – бәрі мал. Сөзді қайтіп ұқсын
және ұғайын десе де қолы тие ме: суармақ, тойғызбақ, саудасын жи-
мақ, күзеттірмек бактырмақ, ұры-бөрі, қыс, суық-сұғанақ, – солардан
сақтамақ, солардан сақтарлық кісі таппақ».

Абайдың байқауынша, мұндай байлардың ғылым үйренуге «қолы тимейді», қазақтың «пысықтары» мен байларының ғылымға көзқарасы осылай деп ойлаған Абайдың кедейлер туралы айтатыны: «Қой жүнді қоңырлар күнін де көре алмай жүр».

Олай болса, қанша «оқыңдар, ғалым болыңдар» дегенмен, оның бұл ақылын іске асыратын кісі, Абайдың ойынша, өзімен замандас қазақ арасында жоқ.

Бұлай «жоқ» болудың объективтік бір жағдайы барын Абай ешбір шығармасында айтпайды. Ол жағдай – Абай заманындағы қазақ елінің отарлық халі. Отарланып отырған қазақтың я басқа елдердің арасына білім таратайын, мектептер ашайын, оқытайын деген мақсатты патша өкіметі алдына қойған емес.

Ұлттық мектеп жоғын еске алып, қазақтың тіршілігін өркендетуге себепкер болатын оқу деп, патша өкіметінің алдында, қазақ балаларын орысша оқыту туралы мәселе көтерген кісі – қазақтың атакты ғалымы Шокан Уәлиханов. Шоканның іске асыра алмай кеткен бұл арманын, оның тетелес рухани інісі Ыбырай Алтынсарин жүзеге асырды.

Ең алдымен, Шокан мен Ыбырайдың патша өкіметінен: «Қазақ балаларына арнаулы орыс школасын аш», – деп өтінуі балаларды ғылымға баулитын қазақтың ұлттық мектебі жоктығынан ғана емес, қазақ балаларын орыс школаларына бірен-сарандап қана алып, көпшілігін алмағандықтан. Сондықтан Шокан мен Ыбырай «егер қазақ балалары үшін арнаулы школа ашылса, балалар көбірек тартылар еді» деген мақсатты көздеген.

Екінші, патша өкіметі, қазақ арасынан өзіне қызметкер даярлау мақсатымен, XVIII–XIX ғасырларда орыс школасында аздаған қазақ балаларының оқуына рұқсат еткенмен, өкіметпен қатынасы бар хан тұқымдары мен бірен-саран бектер болмаса, ислам дінінің әсеріндегі өзге қазақтар, осы оқудан қашқан. Патша өкіметінің уездік және губерниялық әкімдері қадағалап сұраған кезде, қазақтың надан байлары жалшыларының балаларын я жетімдерді ұстап берген. Абайдың: «Қайдағы кедейдің балаларын орысқа қорлап береді», – дейтіні осыдан.

Үшінші, Ыбырай Алтынсариннің қадағалап сұрауымен, XIX ғасырдың 60-жылдарынан бастап, патша өкіметі ашуға рұқсат берген Русско-киргизский деп аталған школалар Батыс Қазақстанның және бұрынғы Торғай облысы атанған елдердің уездік қалаларында ғана ашылған. Бұл школалар өзге қазақ облыстарының балалары түгіл, сол екі облыстағы қазақ балаларының, жүзден бірін ғана орналастырған. Оған Ыбырай

Алтынсариннің, 1884 жылы 30 сентябрьде Оқу министрлігіне жазған запискасының, мына жері куә: «300 мың халқы бар Торғай облысында бес-ақ училище бар, олардың да төртеуі екі класты ғана, біреу-ақ кол-өнер кәсібінің (ремесленное) школасы. Бәрін қосқанда оқитын баланың саны екі-ақ жүз»¹. Алтынсариннің бұл запискасында қойылып отырған екі мәселеге көңіл аударар кетейік.

1. Бүкіл Торғай облысында казак балаларына арналып ашылып отырған бес училищенің төртеуі екі-ақ класты деп Алтынсарин жай айтып отырған жоқ. Алты жыл ғана оқытатын бұл екі класты школадан, казак балаларының алып шығатын мамандығы – учительдік. Өздері оқып шыққан школада олар, әрине, учитель бола алмайды; орыстың бастауыш школатарына сабақ беруге тілдері де, білімдері де жетпейді, казак ауылдарында олар бала оқытатын бастауыш школа жоқ. Олай болса, екі класты училищені бітіріп шыққан казак балаларына білімін пайдаға асыратын орын жоқ. Сондықтан да Алтынсарин осы запискасында өкіметтен казак болыстарында орысша бастауыш школалар ашуды өтінеді. Оның бұл өтінішін өкімет 1888 жылы ғана еске алып, Торғай облысына қарайтын 25 болысты казак елінің бес болысына ғана бір-бір бастауыш мектеп ашуға рұқсат берген.

2. Жоғарыда аталған запискасында Алтынсарин Оқу министрлігінің алдына казак ауылына аты школа ғана емес, учительдік бағыттағы школа ғана емес, колөнер кәсібінің школасын көп ашуды өтінеді. Бұл Алтынсариннің төрт аяқты мал бағумен ғана шұғылданған қазақты өнеркәсіпке тарту мақсатынан туған пікір. Абай да осы пікірде болған. «Егер де мал керек болса, колөнер үйрен, – дейді Абай, – мал жұтайды, өнер жұтамайды. Алдау қоспай колөнерлі болу – казактың әулиесі сол». Алтынсариннің де, Абайдың да «колөнер» деп отырғаны сол кездегі казак ауылдарының көбінен табылатын етікшілік ермекшілік балташылық, зергерлік сияқты көп заманнан келе жатқан жабайы кәсіптер ғана емес. Европа техникасын қолданған өнерлі кәсіптер. Патша өкіметі Алтынсариннің бұл ұсынысын қабылдамаған.

Төртінші, Алтынсариннің ынтасымен Торғай облысында және Батыс Қазақстанда ашылған азғана школаларда оқитын азғана балалардың халі өте ауыр болғанын Алтынсариннің Орынбордағы оқу инспекторы В.В. Крестинскийге жазған мына хаттарынан көреміз.

Қазак балалары оқитын школаның үйі туралы 1880 жылы 18 февральда былай деп жазады: «Троицк қаласындағы казак школасына уездік

¹ Н. Ильминский. «Воспоминание об И. Алтынсарине». Казан, 1891 ж.

начальник өз үйінің екі бөлмесін, жылына 300 сом алатын боп жалға берген екен, бөлмелер лас, оқу кезінде балалардың үстінен кіріп-шығып жүріп жатқан кісілер. Бұл сияқты үйшікте бала оқып она ма?.. Ырғыз қаласындағы казак балалары оқитын үй одан да жаман. Қалалық управа балалар оқитын бөлмелерге бір саудагер катынды орналастырған. Ол катынның келімді-кетімді кісілері сабақ кезінде топырлап жатады. Жатарда балаларды ауыз бөлмеге камайды».

Школаның директорлары казак балаларын қалай тәрбиелейтіні туралы 1889 жылы 20 февральда жазған хатында былай дейді: «Ор қаласындағы казак школасының директоры А.Г. Бессонов жынданған болар деймін, әйтпесе мына қылықтарын не деуге болады: 4-кластан бастап балаларға інжілді (евангелие) оқытып, христиан дініне баулымақ болған. Балалар бұнысына көнбесе, бұзылған иттер деп балағаттап, кейбіреуін үйден тепкілеп, сабап қуып шыққан. Сұмдық емес пе мынау! Бұлай тәрбиелеумен казак балаларын орыс білімін алудан қашырмаймыз ба?» Осы жылы 8 мартта жазған хатында Алтынсарин интернаттағы казак балаларының киімі, төсек-орнының нашарлығын, тамақтарының аштығын айтады.

Бесінші, осындай қиындықпен екі класты орысша-казакша мектепті бітірген казак балаларына ілгері барып оқуға орын жоқ, орта дәрежелі орыс школалары олардың бірен-саранын ғана алады. Қазак ауылдарына барып бала оқытуға школа жоқ; ауылдан олардың табатын қызметі старшындар мен болыстарға писарь болу. Алтынсарин 1887 жылы 28 майда Крестинскийге жазған хатында осыны айтады. Сондықтан Абайдың интернатта оқып жүрген казак балаларын:

*Прошение жазуға
Тырысар келсе шамасы, –*

деп, немесе:

*Я тілмаш, я адвокат
Болсам деген бәрінде ой, –*

деуінде өкінішпен қатар, объективтік себеп барын да аңғарамыз.

Жоғарыда баяндалғандардан казак балаларының оқуында көп қиындықтар бар екендігі айқындалса керек. Қиындықсыз табылған мал харам, осы аз-мұз оқығандардың өзі халқына адал еңбек етсе, көрген жоктық пен қорлық еселеп қайтуға тиіс.

Өзінің дінге, дүниеге, тіршілікке көзқарасында рационалист Абай, қазақ балаларына «орысша оқы, ғалым бол» дегенде, ғылымды ғалым болу үшін ғана емес, сол ғалымдығын, білімін туған халқы – қазақтың төмен дәрежедегі мәдениетін, экономикасын көтеру үшін, сана-сезімін көтеру үшін, сөйтіп Россиядағы ең мәдениетті орыс халқы мен қазақ халқын мәдениет мәселесінде де, экономика мәселесінде де, әлеумет мәселесінде де теңестіру үшін оқы, ғалым бол деген.

Өзінің ағартушылық идеясын насихаттаудан тартынбаған Абай қазақ қауымының білімді, түгелдей сауатты болуына қажетті жағдайлар жоқтығын аңғарып, орыс білімі арқылы өз елінің шаруасын, мәдениетін көтеру жөніндегі мақсатының орындалмайтынын шамалайды да, алдына «енді не істеу керек?» деген сұрау қояды. Абай сияқты халқына көсем болғысы келген адамның өзіне мұндай сұрау қоймауы мүмкін емес. Өйткені ауыл экономикасы ақша араласқанмен, бұрынғы төрт аяқты мал бағатын, көшпелі күйінде тұр. Отар ауыл бұл халде тұрып шаруасын да, мәдениетін де орыс халқымен теңдестіре алмайды. Қалай теңдестіреді? Көшіп жүрсе, қала сала алмайды. Қала салмаса, мектеп аша алмайды. Мектеп ашпаса, білім ала алмайды. Білім алмаса, Абай «үйрен» дейтін егін мен сауданың «ебін» біле алмайды. Егін мен сауданың тегін білмесе, қазақ шаруасы төрт аяқты мал бағудан арыла алмайды. Одан басқаны білмесе, Абайдың тілімен айтқанда, жоғарғы мәдениетті орыс былай тұрсын, қазақ өзбек пен татарға да жете алмайды.

Экономикалық жағынан капитализмнің қанды тырнағына ілігіп, өрмекші торына түгелдей шырмала қоймаған қазақ даласы саяси жағынан 1868 жылдың заңына маталды. Абай заманындағы сол заң қазақ ауылына бүліншілік берексіздік дау-жанжал ала келді де, «қызмет кылып мал таппай, ғылым оқып ой таппай» жүрген «пысықтарды» бұрынғыдан да көбейтті. Олар Абайдың «оқы» дегеніне құлақ асудан қалды, әлдеқалай олардың ішінен «ал оқиын» деп білегін сыбанушылар табыла қалса, оларға оқитын орын табудың өзі қиямет болды.

Енді не істеу керек?

Бұл сұраудың тұйығынан Абай өзінше жол таппак болады.

Ең алдымен, Абай таппак болған шаруашылық жолға тоқтайық. Шаруа мәселесін шығармаларында көп айтқанмен, Абайда белгілі экономикалық программа бар дей алмаймыз. Жалпы алғанда, оның мақсаты: күнкөрісте біреуді біреу жемеу екенін, әркім өзінің адал еңбегімен күнкөру екенін, еңбек иелеріне өнерлі, өнімді еңбек атқару қажет екенін жоғарыда айтқамыз.

Осылай дей отыра, рационалист Абай бұл мәселені теориялық дәрежеде ғана қалдырмай, оның тәжірибелік жағына да көңіл бөледі. Қазір казак ауылында:

*Мал мен бақтың дұшпаны,
Кеселді пысық көбейді.
Күшік иттей үріп жүр,
Кісіден кеммін демейді, –*

деп қатты сөгіп, адал әрекетке ұмтылғандарға мынадай ақыл береді:

*Мінер атын, киімін ып-ықшам қып,
Сымбаттанып, сымпиып тамақ аңдып,
Бұраңдап, жылы жүзін асқа сатқан,
Антұрғанға қосылма, кеткін қаңғып!
Күлдіргіштеу, күлкішіл қалжыңға ұста,
Кезеген ит тым-ақ көп біздің тұста.
Өз үйінен жиреніп қашып жүрген
Антұрғанға қосылма қапылыста, –*

лейді де:

*Асаған, ұрттағанға ез жұбанар,
Сенімді дәулет емес сен қуанар.*

Олай болса:

*Жалға жүр, жат жерге кет, мал тауып кел,
Малың болса, сыйламай тұра атмас ел.*

Абайдың «кет» деп отырған «жат жері» казакпен көршілес отырықшы елдердің, әсіресе орыс елінің поселкелері, қалалары, завод-фабрикалары болу керек.

Абайдың өз заманындағы жастарды:

*Заман ақыр жастары
Қосылмас еш бастары,
Бір-біріне қастыққа
Қойнына тыққан тастары;*

*Саудасы – ар мен иманы,
Қайрат жоқ бойын тыйғаты,
Еңбекпен етті ауыртпай,
Құр тілмен мал жиганы, –*

деп сөгетіні бізге мәлім. Бірақ бұл кінәны Абайдың барлық қазақ жасына артпайтынын, «Құйрығы шаян, беті адам пысықтардан» түнілгенмен, «көкірегі сезімді, ойы орамды» жастардан түнілмейтінін, оларды «шыға ойлап, шығандап қылық қылуға», «жат жерге кетіп, жалға жүріп, мал тауып келуге», «қаруының барында қайрат қылып», жалынын адал еңбекке пайдалануға шақыратынын көреміз. Оның айтатыны:

*Жастықтың оты жатындап,
Жас жүректе жанған шақ,
Талаптың аты арындап,
Әр қиынға салған шақ,
Уайым – аз, үміт – көп,
Ет ауыртмас бейнетке,
Бүгін-ертең жетем деп
Көңілге алған дәулетке...
Қайратқа сеніп қақтықпай,
Жазасын тауып жасұласар,
Қатынша тілмен шаптықпай,
Майданға шықса жарасар,
Жатыны қайтар дененің,
Үнемі тұрмас осы шақ,
Талайғы кәрі дүниенің
Бір кетігін ұстап бақ!*

«Талайғы кәрі дүниенің» қай «кетігін» табу туралы Абайдың айтатыны:

*Әсемпаз болма әрнеге,
Өнерпаз болсаң арқалан.
Сен де – бір кірпіш дүниеге,
Кетігін тап та, бар, қалан!..*

*Пайданы көрсең бас ұрып,
Мақтанды іздеп, қайғы алма,*

*Мініңді ұрлап жасырып,
Майданға түспей, бәйге алма!*

*Өзіңде бармен көзге ұрып,
Артылам деме өзгеден.
Күндестігін қоздырып,
Азапқа қалма езбеден.*

*Ақырын жүріп, анық бас,
Еңбегің кетпес далаға.
Ұстаздық қылған жалтықпас,
Үйретуден балаға.*

Еңбек майданында адал жүріп, әсемпаз болмай өнерпаз боп, еңбек сарайына өзінің білімі сыятын кетігін тауып қаланып, ойынан шыққан жасқа Абайдың айтары:

*Адалдан жсиган тиынды
Сап да сақта қапшыққа.
Қолдағыңды қорғап бақ,
Мал арзан деп аптықпа.
Сынайы жүр де шаруа ойла,
Даңғойланып қақтықпа.*

«Жат жерге кетіп, жалға жүріп» адал еңбегімен шаруа жинаған казакка, одан кейін шаруаның қандай түрін бағу жөнінде Абайдың не жол ұсынатыны мәлімсіз. Ол бір өлеңінде:

*Егіннің ебін,
Сауданың тегін,
Үйреніп, ойлап, мал ізде.
Адал бол, бай тап,
Адам бол, мал тап,
Қуансаң, қуан сол кезде, –*

десе, бұл айтып отырғаны әсіресе «егіні», отырықшы елдің кәсібі болса, екінші өлеңінде:

Осы қымыз қазаққа,
Мақтаның ба, асың ба?
Қымызды басар артынан
Ет даяр ма қасыңда?
Бойыңа сіңіп, өрт болған
Қызба бастық жасыңда.
Қызылшыл семіз, жас қымыз –
Бір үлкен борыш басыңда.
Жуасты мін де, айран іш,
Жоқ немеге шатылма.
Жылқыны аңдып ұры жүр.
Әр төбенің тасында.
Ой көзімен қарасаң,
Қойдан жылқы асыл ма?
Мақтанға бола жиям деп,
Жылқы үшін жұртқа бас ұрма.
Қымыз, семіз дегенің
Бір мақтан ғой, жасырма.
Мақтан құма, керек құ,
Ойсыздарға қосылма,
Қойныңда ақша, қолда қой,
Күзетке оңай, шошынба! –

деп көшпелі халыққа бағуға онай мал түрін малдануды ұсынады.

Егін салсын, сауда істесін, мал баксын, көлөнер кәсібімен шұғылдансын, әйтеуір адал кәсіппен шұғылданатын адамдар, әсіресе жастар, казак арасынан табыла калса, оларға Абайдың айтар насихаты:

Керек іс бозбалаға – талаптылық,
Әртүрлі өнер, мінез, жақсы қылық.
Кейбір жігіт жүреді мақтан күйілеп,
Сыртқа пысық келеді, көзге сынық.

Кемді күн қызық дәурен тату өткіз,
Жетпесе біріңдікін бірің жеткіз,
Күншіліксіз тату бол шын көңілмен,
Киянатишыл болмақты естен кеткіз.

*Бір жерде бірге жүрсең басың қосып,
Біріңнің-бірің сөйле сөзің тосып.
Біріңді-бірің гиззат, құрмет етіс,
Тұрғандай бейіне қорқып, жаның шошып.*

*Жолдастық, сұхбаттастық – бір үлкен іс,
Оның қадірін жетесіз адам білмес.
Сүйікті ер білген сырын сыртқа жаймас,
Артыңнан бір ауыз сөз айтып күлмес.*

Еңбек майданында теңдесу арқылы шын көңілмен достасу сарыны Абайдың шығармаларынан еш уақытта үзілмейді. Қоғамдық тұрмыста халықты осылай бірлікке, достыққа шақырған Абай, қоғамның жеке мүшелеріне семьялық тұрмыста да осы бірлікті, осы шын көңілмен сүйіскен достықты ұсынады.

*Махаббатсыз дүние бос,
Хайуанға оны қосыңдар.
Қызықтан озге қалсаң бос,
Қатын, бала – досың бар, –*

дейді Абай. Осы мәселеге біраз тоқырайық. Әйелі мен ері бірін-бірі қалай құрметтеу керектігі туралы Абайдың олеңмен ұсынатын программасы бар.

*Қатының сені сүйсе, сен де оны сүй,
Қоржаң суық келеді кей сасық ми,
Ері ақылды, қатыны мінезді боп
Тату болса райыс¹ үстіңдегі үй.*

*Жоқ болса қатыңыңның жат есегі,
Болмаса мінезінің еш кесегі.
Майысқан бейіне гүлдей толықсыған
Кем емес алтын тақтан жар төсегі...*

*Үйіңе тату құрбың келсе кіріп,
Сызданбасын қабақпен имендіріп.*

¹ Райыс – парсыша. «рахат» мағынасында.

*Ері сүйген кісіні о да сүйіп,
Қызмет қылсын көңілі таза жүріп.*

*Құрбыңның тәуір болсын өз мінезі,
Абыройлы қалжыңмен келсін сөзі.
Сен оған мойын бұрып сөз айтқанда,
Қатынында болмасын оның көзі.*

Ерін сүюде әйеліне осындай ақыл айтқан Абай әйелін сүюде еріне де ақыл айтып, екеуіне де төресін әділ беруге тырысады. Ерге оның айтары:

*Күйтеме жігітпін деп үнемі ойнас,
Сатынсаң сатқуарлық қадір қоймас.
Ер жігіт таңдап тауып, еппен жүрсін,
Төбетке өлекиіннің бәрі бір бәс.*

Абайдың «еппен жүрсін» дегені «жігітшілік» құру емес, таңдап жүріп, өзіне лайықты жар табу екенін оның мына сөздерінен көреміз:

*Біреуді көркі бар деп жақсы көрме,
Лапылдақ көрсе қызар нәпсіге ерме.
Әйел жақсы болмайды көркіменен,
Мінезіне көз жетпей, көңіл берме.*

*Көп жүрмес, жеңсікқойлық тез-ақ тозар,
Жаңғырар жеңсік құмар, жатқа қозар,
Күнде көрген бір беттен көңіл қайтар,
Қылт еткізбес қылықты тамырышы озар.*

Ондай әйел табылса:

*Толқынын жүрегіңнің хаттай таныр,
Бүлк еткізбес қалайша соқса тамыр.
Жар көңіліне бір жанын пидә қылып
Білместігің бар болса қылар сабыр.*

Әйелдің мінезіне кара, көркіне карама дегенге Абай ерекше тоқталады. Ол:

*Шу дегенде көрінер сұлу артық,
Көбі көпшіл келеді ондай қанышқ,
Бетім барда, бетіме кім шыдар деп,
Кімі паңдау келеді, кімі тантиқ.*

*Ақыл керек, іс керек, мінез керек,
Ер ұялар іс қылмас, қатын зерек
Салақ, олақ, ойнасы, керім-кербез,
Жыртаң-тыртаң қызылдан шығады ерек, –*

деп:

*Әуелден сұлу жайы бізге мәлім,
Жігітті жұрт мақтаған, қыз жақтаған, –*

деп, сұлуға құмартатындарды ойландырады. «Қандай қызды алған жөн?» деген сұрауға оның берер жауабы:

*«Жасаулы» деп, «малды» деп, байдан атма,
«Кедей қызы арзан» деп құмарланба.
Ары бар, ақылы бар, ұяты бар,
Ата-ананың қызынан ғапыл қатма!*

Мұндай жар таппақ жігітке Абайдың ұсынатыны: «Әкенін құда болуымен үйлену емес, өзі таңдап үйлену» және «көрсө қызарлықпен» емес, сынын, сырын, мінезін ұғып алып, өзінің ақыл таразына дәл келгенде ғана үйлену. Абайша, әйелді таңдаудың екі жолы бар. Біреуі – «құмарлық», бұл – жеңіл жол; біреуі – «ғашықтық», бұл – ауыр жол.

*Ғашықтық, құмарлық пен ол екі жол,
Құмарлық бір нәпсі үшін болады сол.*

Егер ғашық болса:

*Сенен артық жан жоқ деп ғашық болдым,
Мен не болсам болайын, сен аман бол.*

*Көңілімнің рақаты сен болған соң,
Жасырынба, нұрыңа жан құансын.*

*Бірге жаққан біреуге жақпаушы еді,
Сүйкімді тірі жанға неткен жансың?*

*Ғашықтық келсе жеңер бойыңды алып,
Жүдетер безгек ауру сығылданып!
Тұла бойы тоңар, суыр үміт үзсе,
Дәметенсе, өртенер күйіп-жананып.*

Дәмеленген ғашықтың ойын Абай «Айттым сәлем, қатам қас, «Қиыстырып мақтайсыз» деген өлеңдерінде көрсетеді. Бұл өлеңде біз:

*Айттым сәлем, қатам қас,
Саған құрбан мал мен бас,
Сағынғаннан сені ойлап,
Келер көзге ыстық жас.*

*Сенен артық жан тұмас,
Тұса тұар артылмас.
Бір өзіңнен басқаға
Ынтықтығым айтылмас.*

*Асыл адам айнымас,
Бір бетінен қайрылмас,
Көрмесем де, көрсем де,
Көңілім сенен айырылмас, –*

деген жігіттің қызға құмарлығын:

*Ақытыңа сөзің сай,
Сіз – жатын шоқ, біз – бір май.
Ыстық сөзің кірді ішке,
Май тұра ма шыжымай.*

*Қабыл көрсең, көңілім жай,
Тастап кетсең, япырмай,
Ит қор адам болар ма,
Бұл жалғанда сорлыңдай?!*

*Тілегімді бермесең,
Аматым не жертесең?
Үйір қылма бойыңа,
Шыны жақсы көрмесең.*

*Қайғың болар шермен тең
Қара көңілім жермен тең.
Сенсіз маған жат төсек
Болар бейне көрмен тең...*

*Көңілің тұрса бізді алып,
Шыныменен қозғатып,
Біз – қырғауыл, сіз – тұйғын,
Тояттай бер, кел де алып, –*

деген қыздың жігітке құмарлығын көреміз. Осы құмартқан екі ғашық үйлесе қалған күнде, екеуінің табысқан минутындағы жан жүйелерін Абай мына өлеңмен көрсетеді:

*Қызарып, сұрланып,
Лүпілдеп жүрегі.
Өзгеден ұрланып,
Өзді-өзі керегі...*

*Аяңдап ақырын,
Жүрекпен атысып,
Сыбдырын, тықырын,
Көңілмен танысып.*

*Иығы тиісіп,
Төмендеп көздері,
Үндемей сүйісіп,
Мас болып өздері.*

Бірақ бұлай ғашық боп қосылу оңайлықпен болмайтынын жігіт те, қыз да бірін-бірі сынап барып, көңіліне толған күнде ғана серт байла-сатынын, жігіттің қызға айтатын мына сөзінен көреміз:

*Тереңдеп қарайсың,
Телміріп тұрмайсың,
Бейхабар жүргенсіп,
Бек қатты сынайсың.*

*Сан кісі мұңайсын,
Сабырмен шыдайсың.
Күйемін, жанамын,
Еш рақым қылмайсың.*

Қыздың «рақым қылмауы», оның ғашықпын деген жігітті «бейхабар жүргенсіп, бек қатты сынауынан» болуы да мүмкін, сынына толмаса ұнатпауынан болуы да мүмкін. Егер қыз жігіттің шын ғашық болуына өзі де ғашық болуымен жауап бермесе, я ғашықпын деп жүріп, алдаса, жігіт қызға:

*Ғашықтық – қиын жол,
Жетсең жеттің,
Жетпей өттің.
Не болды?
Арманда өмір
Өтті.
Ойлар ма екен бір мені сол?*

*Салдырып аяқ, қол,
Жетпей сертке,
Ішім дертке,
Тез толды.
Ажас ұақыты
Жетті.
Мен өлейін, сен сау-ақ бол, –*

деген зарын айтады. Ғашығынан күдер үзген жігіттің актық айтар сөзі:

*Қор болдым, жаным,
Сенсіз не менің күнім,
Бек бітті халім,
Тағдырдан келген зұлым.*

*Тағдыр етсе алға,
Не көрмейді пәндә?*

*Сайрай бер, тілім,
Сарғайған соң бұл дерттен.
Бүгілді белім,
Жар тайған соң әр серттен.
Қамықты ғой көңіл,
Қайтсе болар жеңіл?*

Сонда да, «үмітсіз – шайтан болсын» дегенді медеу кылған жігіт, осы өлеңін:

*Сағындым сені,
Көрмедім деп көп заман,
Адам деп мені,
Салмадың сен хат маған.
Жай таба алмай жүрек
Жасыған соң сүйек.*

*Бұл қылған зарым
Барса жардың маңына,
Ол – қылған дәрім,
Ғашығымның жанына.
Оңатдырып ойды,
Түзетпей ме бойды? –*

деп бітіреді.

Үй тұрмысын, семьялық тіршілікті алғанда, Абай әйелдің рөліне ерекше маңыз береді. «Еркек – бас, әйел – мойын» деген қазақтың мақалын бұл мәселеде өзіне тезис қып алған Абай осы пікірді қолдамайтындарды ойға түсіру үшін, Шығыс ертегілерінен алып «Масғұт» деген поэма жазады. Поэманың мазмұны: араб елінде Һарун-Рашид патша заманында Масғұт деген жігіт болады. Бұл жігіт бір күні ерте шәһәрден саяхатқа шығып келе жатып, ұры тонап жатқан шалға кездеседі. Масғұт шалды арашалап алады. Шал Масғұтты сыйламақ болып бақшасына алып келеді де, пісіп тұрған үш түрлі жеміс ұсынады: ақ, қызыл, сары.

*Ағын жесең, ақылың жаннан асар,
Сарыны алсаң, дәулетің сұдай тасар,
Егер де қызыл жеміс алып жесең,
Ұрғашыда жан болмас сенен қашар, –*

дейді шал, Масғұт қызыл жемісті таңдайды да, себебін былай баяндайды:

*Мен болсам, егер ағын жемек едім,
Ақылды болдым елден бөлек дедім,
Мен ақылды билемен не қылсам да,
Мені ақыл билесе керек дедім...*

*Сарыны жеп мен болсам байдың өзі,
Аузында тамам жанның болдым сөзі,
Пәленшеден бір нәрсе алсақ-ау деп,
Жан біткеннің тігілер маған көзі...*

*Қызылды жесем, мені әйел сүйер,
Арамдыққа жүрмесем, не жан күйер?
Ұрғашы да көп жан ғой, досым болса,
Деп едім бір пайдасы маған тиер.*

*Еркектің еркек адам болса қасы,
Қатын, шеше, қызы жоқ кімнің басы?
Хан қаһар, қара кісі қастық қылса,
Сонда ұрғашы болмай ма арашашы?*

Масғұт әйелді таңдағанда тән құмарын басу үшін емес, әйелден досын көбейту арқылы барлық адаммен бауырласу үшін таңдады. Осындай көркем шығармамен Абай әйелдің қоғам тұрмысындағы рөлінің салмақты екендігін дәлелдейді.

Семьяда, қоғамдық тұрмыста әйелдің рөлі үлкен екенін көрсеткен Абай қазақ өміріндегі ғашықтықты княлынан туғызып отырған жоқ, өз ұлты қазақтың шындық өмірінен алып отыр. Қазақтың жігіті қазақтың қызына құмарлана да біледі, ғашық бола да біледі. Оның құмарлығының да, ғашықтығының да басқа ұлттардың құмарлығы мен ғашықтығынан, солардың ішінде мәдениетті елдердің құмарлығы мен

ғашықтығынан ешбір айырмасы жоқ. Қазақ өмірінен туған Қозы Көрпеш – Баян сұлудың ғашықтығы еш Ләйлі – Мәжнүннен, ешбір Ромео – Джульеттадан кем емес.

Абай бұл мәселеге арнайы тоқтаған уақытта, ең алдымен жан ләззетін, сезім дүниесін айрықша ардақтап, әйел мен еркектің тең болуы идеясын көрсетеді. Махаббатсыз семьяның тірлігінде береке жоқ, қалың малмен еріксіз қосақталған, шариғатпен матастырылғандар құр сұлделер екендігін Абай өлеңдерінен айқын аңғарамыз.

Исламдық Шығыста, Октябрь революциясына шейін Россияға қарайтын Орта Азияда, ер мен әйел сүйісіп қосыла алмауына «харам» себеп болса, ислам дінін шалағай тұтып келген қазақ елінде сүйісіп қосылуға бөгет «харам» емес, «қалың мал» деген індет болды.

Қалың малдың қазақ ғұрпына қай кезде сінген дерт екенін білмейміз. Біздің білетініміз: бала туған хабарды естігенде қазақ «ат ұстар ма?», «қырық жеті ме?» деп сұрайды: «ат ұстары» – ұл, «қырық жетісі» – қыз. «Қырық жеті» деген, – қызға қалыңға төленетін малдың саны: жеті бас төлдейтін мал, олардың жеті құнан-құнажыны, жеті тай-танасы, жеті құлын-бұзауы, жеті бүкбесі (ұрығындағы төлі) – барлығы 35 мал; оған жеті той малын қосса – 42 мал; оған «өлі-тіріге» беретін бір малды, шеге атты, мінгі атты, босаға атты, жанама атты қосса – барлығы 47 бас мал болады. «Қыздың құны – 47» деген осы.

Қазақ ғұрпында «47» беретін қызды күйеу таңдап жүріп айттыру ілуде біреуден-ақ кездеседі. (Қыз Жібекті Төлегеннің таңдап жүріп айттыруы сияқты) Әдетте көңілдес, дәрежесі я малы теңдес адамдардан ұл мен қыз туса, я жас күнінде атастырып құда боп қояды (Қозы Көрпеш – Баянның әкелері Қарабай мен Сарыбай балалары тумай тұрып құда боп қоюы сияқты).

Ата-аналарының құда болуы арқылы жастай атасқан ұл мен қыздың ішінен әлдеқалай теңдестері ұшырап қалуы мүмкін. Ондайлардың сағынып, құмартып қосылатынын біз Абайдың «Жазғытұры» деген өлеңінен көреміз. Бұл өлеңде Абай қыстай қар астында жатқан жерді – қалыңдыққа, қыстай жерді көре алмай аңсаған күнді – күйеуге тенеп былай дейді:

*Күн – күйеу, жер – қатыңдық, сағынышты
Құмары екеуінің сондай күшті.
Күн қырындап жүргенде, көп қожандап,
Күйеу келді, ай, жұлдыз к... қысты...*

*Күн күйеуін жер көксер ала қыстай,
Біреуіне біреуі қосылыспай,
Көңілі күн лебіне тойғаннан соң,
Жер толықсып түрленер тоты құстай.*

Бірақ өмірде мұндай бақыттылар сирек кездеседі. Ата-ананың құда болуымен жастай атасқандардың көпшілігі біріне-бірі тең болмайды. Теңдес болмаған соң, сүйісіп қосылмайды, әкенін күштеуімен, әдет күшімен еріксіз қосылады. Осыдан талай зарлар, бақытсыздықтар, трагедиялар туады.

Қалың малдың мылқау күшін құрал ғып жұмсайтын әсіресе байлар. «47» төлеп көп катын алатын солар. «47 нін» күшімен сексендегі шалдың 18-дегі қызды алуы да сол байларда ғана болатын әрекет. Сүйген қызына қосыла алмаған жігіттің:

*Өй, қатқа, қайғы тарттым сені ойлай,
Күйдірді ғашық отың ерікке қоймай,
Қолымнан ақ тұйғыным кетті ұшып,
Жылқы екен қыздың байы, сығыр, ойбай! –*

деп зарлануы,

*Өй, қатқа, сен маған жоқ, мен саған жоқ,
Шекеңде бұлғақтаушы ед үкіден шоқ.
Түсімнен ұйықтағанда бір кетпейсің,
Оянып тұра келсем, дәнеңе жоқ! –*

деп қыздың өкінуі,

*Қамыстың көлден тарттым қоғатарын,
Айтады әркім көрген қасірет-зарын,
Арылмас басқа қара түсті тұмай,
Білмеймін оның қашан ашыларын! –*

деп жігіттің құса болуы,

*Базардан алып келген қара қиық,
Қорқамын той қылғаннан жұртты жиып,*

*Балаңды іштен шыққан малға сатып,
Әкетай, неғып бердің көзің қиып? –*

деп қыздың зарлануы «47-нің» кесірінен екені айдан анық. Қазақтың белгілі ақыны Ақан серінің сүйген қызына:

*Ауылым қонған Сырымбет саласына,
Ғашық болдым ақ сұңқар баласына,
Лапынға лайық ғашық жарым,
Бөктергіге қор болып барасың ба? –*

деп зарланып, арашалар амалы болмаған соң, –

*Олай көшкен ауылым, бұлай көшкен,
Сырымбеттің тауынан құлай көшкен,
Жарты бидай ауыздан жарып жескен,
Ғашық жарым, қош сау бол құдай дескен, –*

деп коштасуы қазақ елін жайлаған қалың малдың кесірі екені мәлім.

*Дегенге бал Қадияша, бал Қадияша,
Күйеуің алтыс бесте шал, Қадияша.
Ноқтаға кірген басың шыға қоймас,
Қайтейін, қош аман бол, бар, Қадияша! –*

деген өлең де қалың мал салдарынан туған ызалы коштасудың сарыны.

Қалың мал салдарынан туған қазақ әйелінің бакытсыздығын арнайы әңгімелесе, ол жөніндегі әдебиетті толық талқыласа, жеке кітап жазуға болар еді. Сондықтан біз қалың мал туралы пікірді осымен аяқтап, осы мәселеге Абайдың қалай қарағанына келейік.

Қазақ әйелінің бакытсыздығына себепкер болған бұл пәленің бір ғана тамырын қазбақ боп, Абай бір өлеңінде былай дейді:

*Бір сұлу қыз тұрыпты хан қолында,
Хан да жанын қияды қыз жолында.
Алтын, күміс кигені қамқа, торғын,
Күтуші қыз, келіншек жүр соңында.*

*Деген сөз: «Бұқа бұға, азбан дұға»,
Хан қарық боп түсіп жүр айғай-шұға
«Етімді шал сипаған құрт жесін», – деп,
Жартастан қыз құлапты терең суға.*

Абайдың бұл сипаттап отырғаны, – исламдық Шығыс еліндегі «храмда» (гарема) тән ләззәті үшін торға түскен қыздың келбеті. Қысқа ғана ғып сипатталған бұл оқиғаға Абайдың өзі қалай қарайтыны оның мына өлеңінен көрінеді;

*Сән-салтанат жұбантпас жас жүректі,
Кім де болса, тұрғысын көксемек-ті.
Мезгілі өткен дәуренді құалаған,
Неғылсын бір қартайған құ сүйекті.*

*Кәрі, жас дәурені өзге, тату емес,
Епке көнер ет жүрек сату емес.
Кімде-кім үлкен болса екі мүшел,
Мал беріп алғанменен қатын емес.*

Шалдың жас қызды алуы хан заманында ғана болған оқиға емесін, өз заманында да болып жатқан оқиға екенін Абайдың мына сөздері көрсетеді.

*Бай қартайса, малына берер шылбыр,
Мал өмірі жаңғыртпас, құдай ұрғыр,
Біреудің қызын алып малға сатып,
Баяғыны іздеген қандай құрғыр.*

Мұндай байға Абай былайша ұрсады:

*Қатыным қалай демес ақсақал бай.
Сонымен дос болып жүр, япырым-ай!
Құ қатының майысса, мәз боласың,
Шайтанның шәкіртінің қылығын-ай!*

*Кінәсіз бәйбішемен болады араз,
Жастың көңілі жылымас, ол өзіне аз!*

*Біреуі – көк балдырған, бірі – құрай,
Бір жерге қосыла ма қыс пенен жаз.*

Өмірдің өзге мәселелерінде замандастарына өзін ұстаз көріп ақыл айтатын, қисықты ақылмен түзетуге тырысатын Абай ұрсып отырған бұл шалына да ақыл айтқан болады.

*Қартаң бай, қатты сақ бол, тілге көнсең,
Мүйіз шықпас қатынның тіліне ерсең,
Тіпті оңбассың өзіңе-өзің мәз боп,
Дастарқанның байлығын мақтан көрсең.*

Абайдың бұл ақылын құдай атқан шал ала қоя ма? Соған ызаланған Абай өлеңін:

*Үнем болмас құйрықты бұлғаңдатқан,
Сауырсына шапақтап сүйігі жатқан.
Екі көңіл арасы – жылылық жер,
Оны қайтіп қосады ол ант атқан! –*

деп бітіреді.

Бұл шірік тамырды Абай одан әрі қазбайды, ешбір шығармасында бұл такырыпқа енді қайтып оралмайды. Егер түгелдей ақтарса, бұл шірік тамырдың тармақтары әрі көп, әрі тереңде жатқан болар еді және оларды түгел копарып шығып, үстіне өскен зұлымдықтың өркендеуін тоқтатуға Абайдың әлі келмес еді. Қалай келсін: бұл әншейін ғана зұлымдық емес, әлеуметтік зұлымдық. Себебі: қалың малға жалпы әйелі сатылғанмен, жанағы шалдар алатын жас тоқалдар жалпы қазақтың қызы емес, олардың ішінде кедейлердің қыздары еді. Егер бұл мәселенің тамырын қаза бастаса, Абай талай ласқа және өзінің аршуға шамасы келмейтін батпақтарға кездеседі. Сондықтан Абай бұл зұлымдықтың шетін байқап қана көреді де, әрі барса, батып кететін болған соң, тайқып қайта шығып, оны ақтаруға жүрегі айнып жоламайды. Қазақ әйелдерін бакытсыздыққа ұшыратып отырған бұл зұлымдықты қайткенде жоюдың жолын таппаған Абай ол туралы ақылдымысып ешбір сөз айтпайды да.

* * *

Қазақтың қоғамдық тіршілігіндегі экономикалық, саяси теңсіздіктен туған зұлымдықтарды сынап отыра, сол зұлымдықтардан арылу-дың айқын жолын таба алмаған Абай қоғамның тең жарасы әйелдердің басындағы зұлымдық бұлтын арылтудың да аяласын таба алмайды. Қазақ халқының басындағы өзге қайғыларын арылта алмаудан қандай торыкса, әйел мәселесінде де сондай торығады. Қоғам тұрмысындағы өзге әділетсіздіктерді түзеуде замандастарынан өзіне серік таба алмай жалғызсыраған ол әйелдің жүрек бостандығын көксеуде де өзіне серік таба алмай жалғызсырайды.

Жалғыздық сарыны Абайдың шығармаларынан кең орын алатыны мәлім. Оның негізгі түпкі себебі: Абай заманындағы қазақ халқының тұрмыс-тіршілігінде, сол кездегі қоғамдық қарым-қатынаста екендігі жоғарыда әр тараптан баяндалған қазақ өмірінен, оған азамат акынның көзқарасынан айқын аңғарылуға тиіс.

Абай – қоғамшыл акын. Әрбір қоғамшыл акын – ең алдымен – үгітші. Өзі сенген идеяны шығармасы арқылы үгіттемейтін қоғамшыл акын болмайды. Біздің Абай да сондай. Ол қоғам тұрмысындағы әділетсіздікті сынап қана қоймайды, сол әділетсіздікті қайткенде жоюдың жолын іздейді, өзі тапқан «жолмен жүрейік» деп халқын үгіттейді. Бірақ Абайдың үгіті жалаң тілмен айтқан үгіт емес, көркем тілмен айтқан үгіт. Ол күнделік өмірден туған тіршіліктің неше түрлі жабайы мәселелерін тамаша көркем тілмен, көркем бейнемен береді. Абайдың шығармаларына қарағанда, қоғамдық тіршілігінде көркем сипаттап беруге жарамайтын тақырып жоқ сияқты. Осы көркемдікті Абай қалай жасады. Енді соны баяндайық.

VI. АБАЙДЫҢ ӘДЕБИЕТКЕ КӨЗҚАРАСЫ ЖӘНЕ АҚЫНДЫҚ ШЕБЕРЛІГІ

«Абай қандай акын?» деген сұраудың жауабын берер алдында, оқушыларға В.Г. Белинскийдің орыстың данышпан акыны А.С. Пушкин туралы айтқан мына сөзін ескерте кетуді қажет деп ойлаймыз:

«Тарту-таралғы әкелген сияктанып, барлық суларын сарқа құйған ұсақ өзендерден ұлы өзендер құралады. Оқа мен Кама өзендерінің суын тану үшін, Еділ суының химиясын кім ажырата алар еді? Еділ өзге өзендердің үлкендерін де, кішілерін де қосып ап, көрнекті кел-

бетпен толкындана ілгері тартады. Осы Еділдің кең арнасында жүзген адамдардың ешқайсысы да мұнда пәлендей өзеннің суы бар екен дей алмайды. Пушкиннің ақындық дарынын азықтандырған – одан ілгері жасаған ақындардың шығармалары. Одан да анығырақ айтқанда, Пушкиннің дарыны өзінен бұрынғы дарындарды заңды қазына есебінде бойына сіңірді де, сол бойына сіңгенді дүниеге жанарған, түсін өзгерткен түрде қайта шығарды. Державинсіз, Жуковскийсіз, Батюшковсыз Пушкин де болмайтынын айтуға да, дәделдеуге де болады. Пушкин – солардың шәкірті. Бірақ Пушкин сол ұстаздарынан, үлгі алған адамдарынан көшіріп жазды деп, олардан барлық шығармаларында да өлшеусіз жоғары емес деп ешкім айта да, дәлелдей де алмайды».

Белинский осы пікірін бірнеше ғылыми еңбектерінде қайталай айтып, орыстың шын мағынасындағы бірінші ақыны – Пушкин дейді. Және осы пікірін ол таласуға болмайтын дәлелдермен бекітеді.

Белинский: «Орыстың әдебиеті Пушкиннен басталады, неге десеніз, орыстың кан тамыры соның поэзиясында ғана соғады», – десе, «Пушкиннің қасиеті – оның орыс ақыны екендігінде: орыстың өмірі бірінші рет Пушкиннің қуаты күшті жырларында ғана көрінді», – десе, біз де Абай туралы осы пікірді айтамыз. Абай – қазақтың Пушкині.

Егер орыстың халық әдебиетісіз, Державинсіз, Жуковскийсіз, Батюшковсыз Пушкин болмаса, қазақтың халық әдебиетінсіз, Бұхар жыраусыз, Махамбетсіз, Шортанбайсыз Абай да болмас еді. Қазақ әдебиетінің қайнар бұлағы – Абай емес, Абайды туғызған – халық. Халық өзінің өмірінде талай ақынды туғызған, ол ақындар халықтың қуаныш пен қайғысын өздерінің шығармаларында тамаша етіп сипаттаған. Абай – солардың бірі. Әрине, «бірі» болғанда, қатардағы емес, бірегейі. Сөйте тұра, Абайды туғызған халық жалғыз оның ғана шығармаларымен рухани азықтанбайды, басқа ақындарының шығармаларымен де азықтанады.

Өзінен бұрынғы қазақ ақындарынан Абайдың бақыттылығы оның солардың бәрінен ақындық дарыны артықтығында ғана емес. Табиғаттан бойына біткен оның ақындық дарыны, мүмкін, Бұхардан, Махамбеттен, Шортанбайдан артық болмауы. Мәселе ақынның бойына біткен дарынында ғана емес, сол дарынды өсіріп, өндіретін жағдайда.

Ақынды өсіретін жағдай – қоғам тіршілігі. Оның ой-пікірінің қазығы – сол тіршілік. Қоғамдық ойдың өресі мен екпіні қаншалық күшті болса, ақын ойы биік деңгейден табылмақ.

Қоғамдық ой әр дәуірде бір екпінмен толкындана бермейді: оның әлді де дәуірі бар, әлсіз дәуірі де бар. Әлсіз дәуірде әлді ақын шықпай-

ды. Абайға дейінгі қазақ ақындары Абайдай бола алмаса, ол олардың ақындық дарынының әлсіздігінен емес, үлкен ойға мензей алмаған дәуірдің әлсіздігінен. XIX ғасырда тумай, мәселен, XVIII ғасырда туса, Абай да көп жыраудың бірі ғана боп қалуы да ықтимал.

Әрбір экономикалық, саясаттық дәуірдің өзіне лайық ой-пікірі бар. Мәселен, ескі гректің эпосы «Илиаданың» мазмұны сол заманның ой-пікіріне жарасып тұр, себебі – адам ол кезде табиғаттың жетекшісі емес, жетегіндегісі. Ол кезде адамға табиғаттың мылқау күшінің бәрі – тәңірі: желдің де тәңірі бар, судың да тәңірі бар, көктің де тәңірісі бар... Адамның да күштілері ол кезде – жарты тәңірі (Ахиллдың көк тәңірісі Аполлоннан тууы сияқты). Сондықтан ол кездің ақыны Гомер шындықта болмайтын қиялдардың тасқынына қалқып кетсе, заманына қарай әдемі-ақ.

Европада Қайта өрлеу (эпоха Возрождения) басталғаннан кейін Гомердің стилінде поэма шығарам деп талпынса, көптің көзіне ол күлкі болар еді. Себебі бұл кезде Европадағы қоғам табиғат күшіне бағынумен қанаттанбай, оны бағындыруға кіріскен болатын. Осы үдеріс күшейген XVIII ғасырда «Илиаданың» стилінде эпос жазуға тырысқандарды Белинский былайша сықақтайды: «Ломоносовтың «Петриада» мен Вольтердің «Генриадасының» аралары алшак емес. «Петриадада» Ломоносов Нептунның ордасын Ақ теңіздің астында еді деп сипаттайды. Жерорта теңізін жайлаған грек аралының тұрғын адамына, біздің ақын тым суық пәтер берген. Ұлы Петр мен Нептунды – ескі гректің теңіз тәңірісін – қалай жакындастырады!.. Бұл сияқты көптірме тағылық поэманы Ломоносовтың бітірмей тастауы да ұғымды: табиғатында дұрыс пікірлі және ақылды боп жаралған Ломоносов бұл сияқты қиялдан туған елірме «Гоич де Форсені», әрине, бітіруге мүмкін емес. Ломоносовтың трагедиялары да «Петриадаға» ұқсас» (Белинский, «Избранное», 1914 ж.)

XVIII ғасырда «Илиадаға» ұқсатып «Генриада» жазған Вольтер мен «Петриада» жазған Ломоносовты Белинскийдің неге сықақтау себебін біз Карл Маркстың грек эпосы туралы айтқан мына сөздерін оқығанда түсінеміз: «Гректің мифологиясы оның казынасы ғана емес, өсетін топырағы да екені мәлім. Мәселен, сельфакторлар, темір жолдар, локомотивтер, электрлік телеграфтар шыққан кезде, гректің қиялынан, сондықтан грек искусствосынан туған табиғатқа немесе қоғамның қарым-қатынасына көзқарас мүмкін бе? Roberts C^o мен Вулканды¹ қа-

¹ Roberts C^o – металлургия заводы. Вулкан – от тәңірісі.

тар қоюға бола ма? Юпитерді¹ нажағай тартатын құралмен, Греместі² Credit Mobilierмен³ қатар қоюға бола ма? Әрбір мифологияның табиғатты жеңуі де, бағындыруы да, құрастыруы да қиялмен ғана, қиялдың жәрдемімен ғана болатын іс, олай болса, табиғаттың сол күштері менгерілумен кабат (мифология да) қойылады. Printing Pousesquareнің⁴ қасында, әйел тәнір Фаманың несі қалады?» (К. Маркс және Ф. Энгельс, «Искусство туралы», 1957 ж., I том, 134–135 бет).

Ескі гректің қиялынан туған пікірді XVIII ғасырдың пікіріне үйлестіру қандай күлкі болса, XVIII ғасырдың романтизмін XIX ғасырдың реализміне үйлестірем деу де сондай күлкі болар еді. Әр нәрсенің орны бар, әр іс пен әрекеттің жасалатын кезені, заманы бар. Кешегінің бүгін ескіретін, бүгінгінің ертең басқаша болатын диалектикалық заңын еске ала білсек қана кателеспейміз, дұрыс жол таба аламыз.

Біздің Абай – қалам ұстап әдебиет майданына аттанарда осыны өзінің озық ой өрісімен түсініп, өзінің қай заманда туғанын, ақындық талантын не мақсатқа пайдалануға қажетті екенін анықтай алған ақын.

Мұндай пікірге Абай әулиелікпен келген жок, туған елі қазақтың өмірін, әдебиетін білу, Шығыс елдерінің әдебиетін, орыс әдебиетін терең зерттеу арқылы келді.

Өзінің бұрынғы және өз заманындағы қазақ әдебиетін Абайдың қаншалық білгендігі оның шығармаларынан көрінеді. Жалпы қазақ өмірінде поэзияның орны қандай екендігін Абайдың қалай ұққандығы оның мына өлеңінен көрінеді:

*Біреудің кісісі өлсе, қараты ол,
Қаза көрген жүрегі жараты ол.
Көзінің жасын тыймай жылап жүріп,
Зарланып неге әнге салады ол?*

*Күйеу келтір, қыз ұзат, тойыңды қыл,
Қыз таныстыр, қызыққа жұрт ыржаңшыл.
Қынаменде, жар-жар мен бет ашар бар,
Өлеңсіз солар қызық бола ма гүл?*

¹ Юпитер – күн күркіреуі мен нажағайдың тәнірісі.

² Гремес – мифтің қаһарманы.

³ Credit Mobilier – Француз банкісі.

⁴ Printing Pousesquare – Лондондағы «Таймс» газетінің типографиясы.

*Бала туса, күзетер шілдеhana,
Шұласып өлең айтар онда жана,
Бұрынғы жақсылардан өрнек қалған
Биде тақпақ, мақал бар, ойлап қара.*

Өмірі поэзияға бөленбеген халық жоқ. Солай бола тұрса да, Абайдың жоғарыда мысалға алған өленін оқығанда, оқушының көзіне елестейтін өзге халықтың өмірі емес, казак өмірі, казактың ұлттық өмірі. Екі мысал алайық: біреуі – шілдеhana, екіншісі – жоқтау.

Шілдеhana – бала туумен байланысты сауық. Баланың тууын барлық халық та, барлық ата-ана да қуаныш көреді. Сөйте тұра бала туған күннен бастап, үш күн ұдайымен «шілдеhana күзетіп», бала жатқан үйде қыз-бозбала жиналып сауық кешін жасау, ол кешті інірден таң атқанша ән-күймен өткізу, мәселен, Европа елдерінде жоқ. Ондай әдет Шығыс елдерінде, казакпен көршілес отырған және туыстас татар мен өзбек елдерінде де жоқ. «Шілдеhana» – тұрмысы көшпелі салттағы елдерде ғана кездеседі де, отырықшы елдерде кездеспейді. Батыс елдерінің, орыстың жаска толғанын тойлау (именины жасауы) казактың «мүшел» тойына ұқсайды, айырмасы – орыстар жаска толуын жыл сайын мерекелейді, казак бір мүшел толғанда мерекелейді. Мүшел әрбір он екі жыл өтіп, он үшінші жыл толғанда басталады. Мәселен, 13 бір мүшел, 25-те бір мүшел, 37де бір мүшел, 49-да бір мүшел... осы мүшелдерде, казактың әдетінде, той жасап, мүшелі толғанның құрдастарына астына ат, үстіне киім береді екен.

Жоқтау – адамның өлуімен байланысты «сауық». «Сауық» дейтін себебіміз: өлетін адамды да, казактың ескі салтында өмірден өлімге өлеңмен жөнелтіп салады; өліп бара жатқан адамға, оның шешесі, әйелі, апа-қарындастары келіні жылап қана, жай қара сөзбен ғана қоштаспайды, өлеңмен, сол өлеңді әндетіп айтумен қоштасады. Өлікті көмгеннен кейін де, оның әйелі, жақындары өлгенге жыл толып, «асын» бергенше, ол туралы айтатын жоқтау өлеңін тоқтатпайды. Әдетте, өлікке 40 күн толғанша, туыскандары, әйелі жоқтауды күніне үш мезгіл: таңертең, түсте, кешке айтады да, «қыркын» берген соң, үйіне елеулі кісілер келгенде, еске түсіру есебінде ғана айтады.

Біз бұл арада «шілдеhana» мен «жоқтау» өлеңдерінің тарихын қазалық деп отырған жоқпыз, я сол түрлі поэзияларды зерттегелі отырған жоқпыз. Ол біздің бұл жолғы міндетімізге жатпайды. Егер тексере, зерттей бастасак, бұл тақырыпқа қалың кітап жазуға болар еді.

«Шілдеhana» мен «жоктауды» біз:

*Бала тұса, күзетер шілдеhana,
Шұласып өлең айтар онда жаңа, –*

деп,

*Біреудің кісісі өлсе, қаралы ол,
Қаза көрген жүрегі жаралы ол,
Көзінің жасын тыймай жылап жүріп,
Зарланып неге әнге салады ол? –*

деп Абай жазғандықтан ғана еске түсіріп отырмыз. Қазақтың өмірінде поэзияның осындай ерекше орны барлығын ұққан және сол туралы өлең жазған Абай пікірін былайша қорытады:

*Туғанда дүние есігін ашады өлең,
Өлеңмен жер қойнына кірер денең.
Өмірдің қызығының бәрі өлеңмен,
Ойласаңшы бос қақпай елең-селең.*

Екінші сөзбен айтқанда, анасынан шырылдап, дүниеге келген баланың қазақ тұрмысында бірінші еститін дыбысы – өлең, олай болса, оған өмірдің есігін өлең ашады: аз ба, көп пе жасап, өмірмен қоштасып адамның, қазақ тұрмысында соңғы еститін дыбысы да өлең, олай болса, өмірдің шығар есігінен де оны жөнелтіп сап қоштасып қалатын да өлең. Адамның тууы мен өлуінің арасындағы өмірі өлең араласқан да ғана қызық, өлеңсіз қызық өмір жоқ... Абайдың өмір мен өлеңге, қазақ өміріндегі поэзияның рөліне көзқарасы осындай.

Қазақтың әсіресе әдет-ғұрыптық поэзиясын Абайдың жақсы білетіндігі және жақсы көретіндігі оның жоғарыда мысалға алған өлеңінен айқын көрініп тұр.

Бірақ қазақ фольклоры жалғыз әдет-ғұрып поэзиясынан ғана құралмайды, оның толып жатқан тармақтары бар, солардан Абайдың тағы да сүйсініп қарайтындары бар ма?

Қазақ фольклорынан өзінің шығармаларында Абайдың өте көп қолданатын бір тармағы – таппак, мақалдар, мәтелдер.

*Бұрынғы жақсылардан өрнек қатған,
Биде тақпақ, мақал бар, ойлап қара, –*

дегенде Абайдың тақпақ пен мақалды сүйсіне атап отырғаны көрініп тұр. Бірақ Абай казактың еткен өміріне де, өз заманындағы өміріне де сын көзімен қарағаны сияқты, казактың мақалына да сын көзімен қарап, ескіргендері мен ескірмегендерін жіктейді. Мәселен, ол казак тарихы туралы пікір айтканда, казактың «Алаш – алаш болғанда, Алаша хан болғанда» «Түгел сөздің түбі бір, түп атасы Майкы би», «Ұлыстың ұлы күні», «Жылан жылы жылыс болды, жылкы жылы ұрыс болды, кой жылы зеңгер тоғыс болды», «Самарқанның сар жолы, Бұтанайдың тар жолы», «Күл төбенің басында күнде кеңес» деген сияқты мақал-мәтелдеріне қатты сүйенеді және олардан көп тарихи шындық табады.

«Бас-басына би болсаң, Манар тауға сыймассың, бас алқаныз бар болса, жанған отқа күймессің», «Өзіне ар тұтқан, жаттан зор тұтады», «Аз араздық көп пайданы кетіреді», «Алтау ала болса, ауыздағы кетеді, төртеу түгел болса, төбедегі келеді», «Жол қуған қазынаға жолығады, дау қуған пәлеге жолығады» деген казак мақалдарын Абай өз замандастарына үлгі ғып ұсынады.

«Біздің казактың мақалдарынын, – дейді Абай, – көбінің іске татырлығы да бар. Іске татымақ түгіл, не құдайлыққа, не адамшылыққа жарамайтыны да бар: «Жарлы болсаң, арлы болма» дейді. Ардан кеткен соң тірі боп жүргені құрсын... «Атың шықпаса өрт сал», – дейді. Жер өртеп шыққан аттың несі мұрат? «Ата-анадан мал тәтті, алтынды үйден жан тәтті» дейді. Ата анасынан мал тәтті көрінетін ант ұрғанның «тәтті» дерлік не жөні бар? Ата-ананы малға сатсақ, ең арсыздың бірі емеспіз бе?!»

«Көкірек толған қайғы, – дейді Абай тағы бір сөзінде – қайғы не десең, (казактың) мақалдарынан танырсың. «Түстік өмірін болса, күндік мал жи», «Өзінде жок болса, әкен де – жат», «Мал – адамның бауыр еті», «Малдының бәсті жарық, малсыздың бәсті шарық», «Ер азығы мен бөрі азығы жолда», «Ердің малы елде, еріккенде колда», «Берген перде бұзады», «Алаған колым береген», «Мал тапқан ердің жазығы жок», «Қарының ашса, каралы үйге шап», «Қайраны жок көлден без, кайыры жок елден без» деген, осындай сөздер ессіз толып жатыр. Бұл мақалдардан не шықты? Мәлім болды: казак тыныштық үшін, ғылым үшін, білім үшін, әділет үшін кам жемейді екен, бірақ мал үшін кам жейді екен...»

Бұл сынап отырған мақалдардың кейбірінің мағынасы және маңызы туралы Абайдың пікіріне қосыла қоймайтыны бар. «Малдының беті жарык, малсыздың беті шарык» деген мақал – қанаушы мен қанатушының қоғамдық халдерінің қандайлығын көрсететін сөз. «Қайраны жоқ көлден без, қайыры жоқ елден без» деген де орынды айтылған. Алайда біз бұл жолы Абайдың халық мақалын қаншалық білгендігіне және оны өз шығармаларында қалай пайдаланғандығына ғана назар аудармақпыз.

Абай қазақтың мақал, мәтелдерін біліп қана, жақсы, жаманын талдап қана қоймайды. Ол өзінің кейбір шығармаларында, әсіресе өлеңдерінде, өз пікіріне қазық ретінде мақал, мәтелдерді алып отырады. Мәселен, қазақ мәтелінде мақтаншақты «аузымен орақ орады» деп сипаттайды. Абай елдің надан салтын сегіп жазған өлеңінде, өз пікіріне қазық ретінде мақал, мәтелдерді алып отырады. Мәселен, Қазақ мәтелінде мақтаншақты «аузымен орақ орады» деп Абай елдің надан салтын сегіп жазған өлеңінде осы мәтелді алып:

*Ұқпайсың өз сөзіңнен басқа сөзді,
Аузыңмен орақ орған өңкей қыртың! –*

дейді. Қазақ берекесіз елді «алтыбақан, ала ауыз» десе, Абай да:

*Сабырсыз, арсыз, еріншек
Көрсекызар, жалмауыз,
Сорлы қазақ сол үшін
Алтыбақан, ала ауыз, –*

дейді. Қазақ тентекті «қазан бұзар» десе. Абай да ел бұзғыштарды:

*Қатжыңы теріс, сөзі – ұрыс,
Айтқан сөзге көнбейді,
Өз тентегін көрмейді,
Қазан бұзар бір қырыс. –*

деп сипаттайды. Қазақ ұрыларды «байлағанда бау кеседі» десе, Абай пысықтарды:

*Ұрлық пенен қулыққа,
Байлағанда кестің бау, –*

деп сөгеді. Қазақта «берерменге бесеу көп, аларманға алтау аз» деген мақал бар, Абай соны пайдаланып, жаңағы пысыққа:

*Берерменде бесеусің,
Аларманда және алтау; –*

дейді. Қазақ «қайта көрер есікті қатты серіппе» деген мақал айтса, Абай жаңағы ұрсып отырған пысығына:

*Қайта келер есікті
Қатты серіппе, жарқын-ау! –*

деген ақыл да айтады. Осындай халық мақалынан, халық мәтелінен пайдаланған мысалдар Абайдың өлеңдерінде толып жатыр.

Абай насихат сөздерінде де, өлеңдерінде де қазақ фольклорының өзге түрлерінен гөрі мақал мен мәтелдерді кебірек пайдаланғанын байқаймыз. Осыған карағанда, Абайдың өмірбаянын жазушылардың: «Ол 14 жасында Семейдегі медреседен қайтқаннан кейін, әкесінің ықпалымен елдің билік жұмысына араласа бастады. Ел билеу жұмысында, қазақтың билерімен, шешендерімен кездесіп, солардан үлгі алып, 17–18 жасында өзі де шешен бидің бірі болды», – деген сөзі рас сияқты. Неге десеміз, қазақта би болу ақыл табуға ғана байланысты емес, сөз таба білуге де байланысты. Шешен сөйлей білу – қазақ билерінің салты. Және олардың көбі жабайы шешен сөз емес, тапқакты, өлеңді шешен сөзбен сөйлеген, өздерінің өлеңді сөздеріне халықтың мақалдарын араластыра сөйлеген. «Түгел сөздің түбі» атанған Майкыдан, Қаз дауысты Қазыбектен, Үйсін Төле биден, Шакшак ұлы Жәнібектен, Керей Токсан биден, Мөнке биден қалды деген сөздердің бәрі де тапқакты, өлеңді келетін себебі осыдан. Қазақ фольклорының дүние жүзіндік фольклормен қабысып жататын бір тармағы – осы шешендік сөздері. Біздің билер ескі гректің ораторлары сияқты.

Қазақ билерінің осындай қасиетін таныған Шокан Уәлиханов, оларға мынадай баға берген: «Билерді дауыс беріп ешкім сайламайды да, ешкім бекітпейді де. Еуропаның ақындары, ғалымдары, адвокаттары сияқты, қазақтың билерінің де қадірі өздерінің кара басына тәуелді беделдеріне негізделеді. Шекспир мен Гетені барлық жұрт ұлы ақындар деп санайды. Ал олардың данышпандығы ешбір өкіметтің декретіне, еш халықтың сайлауына сүйенген емес».

Одан әрі қарай Шокан осы еңбегінде, қайткенде халық кезінде би бола алудын шарттарын санайды. Сондағы ең үлкен шарттар: ақылдылық пен сөзге ұсталық.

Ақылдылық жағынан да, көркемдік жағынан да шешендік сөздер – казак фольклорының ең бай тарауының біреуі. «Шешен сөз, – дейді Белинский, – поэзия сияқты толық мағынасындағы көркемөнер емес, неге десен, онда белгілі тәжірибелік іске арналғандық бар. Оның таянышы – шығарма емес, талас, айтыс. Солай болғанмен де ол – көркемөнер. Неге десен, шешендік сөз шешеннен таланттылықты, шабыттылықты, көркем сөйлеушілікті тілейді» (В.Г. Белинский, Таңдамалы шығармалары, 1914 ж., 871 бет).

Абайдың кара сөздері де, өлеңдері де ақылды, шешен, көркем келуіне бір себегі – оның жасынан казактың шешен, көркем сөздерімен танысуы екендігінде дау болмасқа тиіс. Шешендер әдетте көп сөзді болмаған. Олар «Токсан ауыз сөздің тобықтай түйіні бар» деген казак макалын өздеріне программа көріп, айтыста көп сөйлемеуге, ретін тапқан аз сөзбен үлкен мәселенің түйінін шешуге тырысқан және шешкен де. Абай да өзінің шығармаларында аз сөзді болған, азғантай, бірақ ақылды, шешен көркем сөздер айтқан кісі.

Абай 40 жасына шейін елдің билігіне араласып, жазушылық жұмысқа қырықтан шыға кіріскенін біз оның өмірбаянынан жақсы білеміз. Біздің білмейтініміз: билік құрған кезінде Абай бұрынғы билердей таптакты шешен сөздер айтты ма, жоқ па? Бұл сұраудың жауабын ешкім бере алмайды, себебі бұл жөнде ешкімнің де қолында материал жоқ. Қырықтан аса жазған Абайдың өлеңдерінде де, насихат сөздерінде де ақыл айту басым, бірақ ол билік сөз емес, олардың көбі – дидактикалық поэзияның үлгісі.

Абай – акын. Және сауатсыз акын емес, казак әдебиетін де, исламдық Шығыс әдебиетін де, орыс әдебиетін де білген сауатты акын. Осы сауатты акынның өзінен бұрынғы я өз тұсындағы казак әдебиетіне, әсіресе поэзиясына көзқарасы қандай?

Бұл сұрауға жауап беру үшін, ең алдымен, Абайдың әдебиеттегі орнын анықтап алу қажет, ол үшін Абайға шейінгі және Абай тұсындағы казак әдебиетінің хал-жайына біраз тоқтау шарт.

Кейбір зерттеушілер казактың ауыз әдебиетінің алғашқы өкілдері деп ауызша жырларда аттары кездесетін Сыпыра жырауды, Асан қайғыны атағысы келеді; енді біреулер, казактың жазба әдебиетінің тарихын ертеден бастамақ боп, XIII ғасырда жасаған Қожа Ахмет Яссауиді «казак акыны еді» дейді. Біз бұл пікірлердің екеуіне де қосылмаймыз.

Қазақ ауыз әдебиетіндегі Сыпыра жырау мен Асан қайғы, бізше, мәселен, орыс ауыз әдебиетіндегі Баян сияқты акындар. «Сәуегей» аталатын Баянды ешбір орыс тарихшысы әдебиетші қатарына қосқан да емес, орыс әдебиетінің тарихын одан бастаған да емес. Себебі: Баянның болған адам екендігіне ешбір документ жоқ. Мүмкін, Баян атты бір акын адамның болуы, бірақ оның осы «болуы» документте сақталмай, ол орыс елінің аузында қиялдан туған адам сияктанып, ертегіге айналып кеткен.

Біздің Сыпыра жырау мен Асан қайғы да сол Баян сияқты. Бір жақтан қарағанда, олар тарихта болған адамдар сияқты. Себебі ескі жырларда, Сыпыра жырау Токтамыс ханмен тұстас боп, Асан қайғы Жәнібек ханмен тұстас боп сипатталады. Бұл хандар тарихта болған адамдар және Сыпыра жыраудың да, Асан қайғының да өздерімен тұстас хандарға, өзі жасаған заманға арнаған сөздері де бар. Солай бола тұра, оларды тарихи акындар деп алып, қазақ ауыз әдебиетінің алғашқы белгілі өкілдері солар еді деу, әрине, ғылымдық дәлел боп шықпайды. Орыстың ауыз әдебиетінде Баян қандай ертегі болса, қазақтың ауыз әдебиетінде де Сыпыра жырау мен Асан қайғы сондай ертегі. Аттары солардай ертегі боп кеткен акындар талай халықтардан кездеседі, оларды ешбір халықтың әдебиет тарихының, басына қоймайды. Бұл жөнде өзге ертегі акындардан тағдыры өзгеше ескі грек елінің акыны Гомер ғана. Ескі гректің әдебиет тарихы Гомерден басталады. Сөйте тұра, «Гомер белгісіз бір тайпаның аты ма, я әйгілі акынның өз аты ма?» деген сұрауға ғылым әлі жауап іздеуде. «Ендеше неге Гомерден бастайды?» деген сұрауға ғылымның берер жауабы: егер Айсадан алты жүз жыл бұрын жасаған Афины әміршісі Писистрат өз тұсының жыршыларын жинап алмаса, ол жыршылар гректің «Илиада» мен «Одиссея» дейтін көлемі зор, көркемдігі тамаша халық эпостарын Гомерден қалған демесе, әрине. Гомер ертедегі акынның бірі ғана боп қала берер еді де, грек әдебиетінің тарихын бастамас еді.

Біздің Сыпыра жырау мен Асан қайғының трагедиясы – олардан сақталған қазақтың «Илиадасы» жоқ. «Қобыланды» я сол сияқты қазақ эпостарын Сыпыра жырау мен Асан қайғыныкі еді деуге, біздің қолда әзірге дәлел жоқ. Сондықтан қашан ғылым анығын ашқанша. Сыпыра жырау мен Асан қайғының, біз, гректің Гомері емес, орыстың Баяны сияқты ғана көре тұрамыз.

Қазақтың жазба әдебиетін XIII ғасырда жасаған Қожа Ахмет Яссауиден бастауға да біздің қосылмайтын себебіміз: оның қабыры Қазақ-

станның қаласы Түркістанда болғаны болмаса, одан қалған шығармада «Хикматта», қазақ түгіл, қазақтың ешбір руының тіршілігін сипаттаған белгі жоқ. Егер ол парсының жазушысы, ақыны Фирдоусидай, әзірбайжанның ақыны Низамидай, өзбектің ақыны Науаидай, белгілі бір халықтың, яғни қазақтың ең болмағанда оның жеке руларының өмірін шығармаларында көрсетсе, оны біз Қазақ ақыны дер ек. Қожа Ахмет Яссауидің шығармаларынан, қазақ түгіл, қазақтың ешбір руына жанасатын ештеңе табылмайтындығын және оның шығармаларын қарапайым қазақтың түсіне алмайтындығын еске алсақ, оны қазақтың жазба әдебиетінің басы деу орынсыз. Қазақ әдебиетінде жазушы ақынның емес, әдебиетте аты-жөні сакталған ақынның өзі XVIII ғасырдың бер жағы ғана. Әрине, XVIII ғасырға шейін де қазақта бай ауыз әдебиеті болды. Ол әдебиет не көктен түскен жоқ, не жерден шыққан жоқ, оны жасаушы белгілі адамдар, яғни ақындар бар. Бірақ ол кезде қазақ халқы сауатсыз болғандықтан, көркем шығарма жазылып қағазға түспегендіктен, шығаратын ақындардың жырлары өзі өлген соң халық қазынасына айналып, шығарушыларының аты-жөні ұмытылып, «халық әдебиеті» боп кеткен. Осы «халық әдебиетіндік» арнадан қазақ ауыз әдебиетінің саралануы XVIII ғасырдың екінші ширегінен бастап қана. Бұл басталу қазақ әдебиетінің тарихында Бұхар жырау Қалқаманұлының атымен байланысты.

Әзірге қазақ әдебиетінің тарихында жасаған дәуірі, аты-жөні мәлім бірінші ақын – Бұхар жырау. Оның кім екендігі туралы бұрынғы бір еңбегімізде¹ айтылған мәліметтерді бұл арада қайталамаймыз. Бұхардан кейін жасаған қазақ ақындарының біразының аттары да, шығармалары да мәлім.

Бұл арада тоқтала кетуге қажетті бір мәселе – қазақ жазба әдебиетінің басы қай ақынның шығармасынан басталатындығы туралы.

Кейбір жорамалға қарағанда, Бұхар жырау да, оның ізін баса шыққан ақындар: Дулат, Шортанбай тағы басқалар да және кейбір документтерге қарағанда Байтоқ, Жанұзақ, Махамбет те мұсылманша хат білгенге ұқсайды. Соған қарап, кейбір әдебиетінің басы еді дегісі келеді. Біз бұл пікірге де қарсымыз, себебі біріншіден, солардың хат білетіндігін дәлелдейтін документ мықты емес (егер Махамбет Өтемісұлы архивтен табылған документтерде «Мұхаммед Отамыш ұғли» деп қол қойса және осы «қол қоюға» жататын сөздері арабшылаумен қатар,

¹ «Қазақтың XVIII – XIX ғасырдағы әдебиеті тарихынан очерктер», 1942 ж. Алматы, 13–31 беттер.

дауысты әріптер араласпайтын араб грамматикасының заңымен жазса, ол казакша хат білгендікке куә емес); екіншіден, олардың ешбірінің қолынан жазылған шығарма сақталған емес, сондықтан олар өз қолдарымен өлең жазды ма, ол арасы бізге мәлімсіз; үшіншіден, және негізгісі, ол акындардың қолымен өлең жазуы жазба әдебиеттің өкілі болуына дәлел бола алмайды. Өйткені шығармаларының көбі ауыз әдебиетінің стилі мен образының аумағынан шыға алмай жатады. Олай болса, оларды «казак жазба әдебиетінің өкілдері еді» деп қалай атай аламыз?

Әрине, атай алмаймыз. Бізше, олар – жазба әдебиеттің өкілдері емес, ауыз әдебиетінің өкілдері. Олардың өздерінен бұрынғы акындардан айырмасы тек тарихта аттары мәлім болуда ғана. Әйтпесе, шығармаларының стилінде де, сөздік материалдарында да ешбір айырма жоқ, екеуі де – фольклор.

Фольклор мен жазба әдебиеттің арасындағы негізгі бір айырмашылыққа тоқтап өтейік: фольклорлық шығарманың мазмұнында тақырыптық бірлестік үнемі бірыңғай келе бермей, көбіне ала жаулы, әр тараулы боп кетеді. Мәселен казактың:

*Базардан алып келген жезді құман,
Пәлеге ұшырайды сөзді құған.
Бал шайнап, шекер жұтқан, беу қарағым,
Көзіңнен айналайын жаудыраған, –*

деген өлеңнің төрт жолы үш түрлі мағына береді: бастапқы «Базардан алып келген жезді құман» деген жол бір мағына, «Пәлеге ұшырайды сөзді құған» деген жол екінші мағына, соңғы екі жол үшінші мағына. Шығарушыға керегі бастапқы екі жол емес, соңғы екі жол. Олай болса, керексіз бастапқы екі жолды неге қолданады?

Қолданатын себебі: төрт жолдан құралатын бір ауыз өлеңнің барлық жолдарын бір мағынаның арнасынан ғана өткізуге өлеңді табан аузында шығарып отырған адамның уақыты да, мүмкіншілігі де жоқ. Сондықтан ол өз ойын білдіретін сөздерді тауып алғанша, халық фольклорында бұрын айтылып жүретін даяр сөздерді тыныс есебінде қолданады да, өз ойын соған үйлестіріп қоса салады. Оқиғасы да, тақырыбы да әртүрлі фольклорлық шығармалардың ішінде бір сарынды тенеулер, салыстырулар, әсірелеулер араласып жатуы осыдан. XVI ғасырда жасапты-мыс дейтін Асан қайғы мен XVIII ғасырда жасаған Бұхардың сөздері көп жерде ұқсап қалатын себебі: «Қобыланды», «Қара-

сай Қазы» сияқты жырлардың сөздері мен Махамбеттің кейбір өлеңдері ұксап қалатын себебі: біздің заманның кәтте қарт ақындары Жамбылдың, Нұрпейістің, Шашубайдың жырларынан, ескі жырлардың жолдары, сөздері кеп ұшырасатын себебі де осында. Қазақстанның күнгей жак облыстарының елінде күні бүгінге шейін кездесетін айтыс өлеңдерінің көпшілігінде, бір ауыз өлеңнің алғашқы екі жолы үнемі халық әдебиетіндегі:

*Қара кемер, замандас, қара кемер,
Қара інгенді айналып ботасы емер, –*

деген сияқты,

*Шыны кесе, ендеше, шыны кесе,
Шыны кесе толады, құйса есе, –*

деген сияқты даяр трафареттен алынып, аяғына:

*Қараңғы іңір болғанда жолығып кет,
Жарық кезде жолықсаң, шешең көрер, –*

деген жалғау қосуы,

*Сонда көңілім дауалар, ай-ау, қалқам,
Жарты бидай ауыздан жарып жесе, –*

деген жалғау қосуы, ауыз әдебиетінің заңды жолынан шыққан. Ауыз әдебиеттің осындай табиғатын Абай оның кемшілігі деп ұғып:

*Шортанбай, Дулат пенен Бұхар жырау,
Өлеңі бірі жаман, бірі құрау.
Әттең, дүние-ай, сөз таныр кісі болса,
Кемшілігі әр жерде-ақ көрініп тұр-ау! –*

деп ренжиді. Тағы бір өлеңінде:

*Ақындары ақылсыз, надан келіп,
Көр-жерді өлең қыпты жоқтан қармап, –*

деп сөгеді. Рас, Абайдан бұрынғы қазақ акындары да, Абай тұсындағы қазақ акындары да талант жағынан, сөзге шеберлік жағынан бір қалыпта емес. Олардың екпіндеген жүйріктері де бар, шокактан артығы жоқ жортактары да бар, кібіртіктеген аяншылары да бар. Абай «өлені бәрі жамау, бәрі құрау» деп атақ тағып отырған Бұхар, Дулат, Шортанбай осы жүйелі акындардың алғашқысына жатады. Бұхар мен Дулатта жалпы қазақ фольклорының сөздері кейде кесек кейде аз араласып отырса, Шортанбайда фольклордан даяр пікірлер, даяр шумақтар, даяр жолдар, даяр сөздер өте сирек ұшырайды. Шортанбайдың фольклормен байланысы: тақырыбы заманына арналғанмен, өзінен бұрынғы қазақ фольклорын идея жағынан да, көркемдік жағынан да, техника жағынан да тереңдете алмауында.

Өзінен бұрынғы және өзімен тұстас қазақ акындарын Абай «жамаулы, құраулы» өлең жазғандықтан ғана өлеңнің көркемдігі, түрі «нашарлықтан» ғана мінемейді, олардың мән-максатының жадағайлығынан да мінейді. Ол:

*Бұрынғы ескі биді тұрсам барлап,
Мақалдап айтады екен сөз қосарлап.
Ақындары ақылсыз, надан келіп,
Көр-жерді өлең қыпты жоқтан қармап.*

*Қобыз бен домбыра алып, топта сарнап,
Мақтау өлең айтыпты әркімге арнап.
Әр елден өлеңменен қайыр тілеп,
Кетірген сөз қадірін жәуртты шарлап.*

*Мал үшін тілін безеп, жанын жалдап,
Мал сұрап біреуді алдап, біреуді арбап,
Жат елде қайырышылық қылып жүріп,
Өз елін бай деп мақтап, құдай қарғап.*

*Қайда бай мақтаншаққа барған таңдап,
Жиса да, бай болмапты, қанша малды ап.
Қазаққа өлең деген бір қадірсіз,
Былжырақ көрінеді бәрі даңдақ.*

Абай бұл өлеңінде «акындар» деп казактың акын атаулысын түгел алмай, олардың ішінен «мал үшін тілін безеп, жанын жалдағандарды»

екшеп алса, не сол «жанын жалдаған» кім екенін атап айтса, біз бұл арада «онысы дұрыс» дер едік те жүре берер ек. Себебі қайдағы мақтаншак байға барып, қайыршылық қып мақтау өлең айтып, сөзін малға сатып, өлеңнің қадірін кетіретін «ақындар» қазақта Абайға шейін де, Абай тұсында да, Абайдан кейін де аз болмаған. Бірақ бұлар қазақ ақындарының бәрі емес, олардың бір жүйесі ғана. «Өлеңі бірі жамау, бірі құрау» деген уақытта Абай Бұхар, Шортанбай, Дулаттардың «сөз сатқандығы» үшін емес, өлеңдерінің сыртқы құрылысының «теп-тегіс жұмыр, іші алтын, сырты күміс» болмағандығы үшін, бұрынғы сарыннан сытылып шыға алмағандары үшін мінейді.

Абайдың эстетикалық талабы мен талғамы биік болғандықтан творчествоны кәсіпке айналдырғандарды аямай өлтіре сынаса, ол талапты ақындардың «книыннан киыстыра» алмағандығына ренжиді. Бұл заңды да. Өйткені Абай қазақ халқын сөз өнеріне икем деп таниды да, қатан талаптар қояды. Абайдың өз аузынан шықпаған, бірақ халық әдебиеті жөнінде түйген ойын Шоқан Уәлихановтың сөзімен айтсақ, мынандай болар еді:

«Татар халықтарының ішінде, – дейді Шоқан, – ақындық қабілетінің күштілігі жағынан қазақ бірінші орын алады деуге болады. Бұл туралы біздің еңбегі сіңген ориенталист Сенковскийдің арабтар туралы айтқан мына сөздерін алайық: «Бәдәуилер табиғатында өлең шығарғыш келеді және ақындыққа бейім тұрады». Қазақ жыршыларының шығармаларында, арабтың поэзиясындағыдай өлеңнің шарты сақталмағанмен, қазақ жырларында да белгілі заң, үйлес бар. Қазақ тілі түрік тұқымдас елдердің тілдерінен ерекше таза. Өйткенмен жұмсақтығы, әсірелеуі астарлылығы араб тіліндей шыңдалмаған. Сондықтан көркемдік қасиетінде айырма бар. Қазақ поэзиясы далалық поэзия болғандықтан, арабтың шөлдік поэзиясына ұқсап, сюжет жағынан бір жақтылау келеді де, көшпелі өмірді, рулардың, таласын сипаттайды; бұл жағынан алғанда, араб поэзиясына ұқсастығы жақын. Өмірдің шын сипатшысы болғандықтан, қоғамның ұғымын, қарым-қатынасын көрсететіндіктен қазақ поэзиясының аса қызғылықты және көңілді аударатын жақтары көп. Негізгі мақсатымызға оралайық. Тарихы жағынан (қазақ) халқының поэзиялық рухы мына мәселелерде тамаша: 1. тіл жағынан бүгінгі ұрпаққа түсініксіз сөздері аз, Алтын Орда дәуіріне жататын батырлардың жорығын сипаттайтын ескі поэзиялардың көбі, ақындардың ұғымы күштіліктен, біздің заманға шейін бұзылмай сақталды. 2. Әр дәуірде жасаған ақындар өз дәуірінде болған ерекше оқиғаларды жырлары арқылы ха-

лықтың есінде қалдырып, сол жырлардың бәрі жиналғанда тұтасқан бір зор шығармаға айналды. 3. Сол тұтасқан поэмалар әдеттің, мақал-мәтелдердің, мінез-құлық заңдарының толық суретін жасап, халықтың өткен тарихының, рухани өмірінің айнасы болды, тарихи оқиғаларды толықтырды, олардың шыққан себебін ашуға жәрдемдесті. Таң қаларлық нәрсе: казактар өздерінің ескі ертегілерін, ескі сенімдерін тамаша таза сақтаған! Одан да артық таң қалатын нәрсе: далиған даланың әр шетінде елде ауыз әдебиеттің бұлай дәл сақталуы ғажап қалдырарлық жағдай болғанмен, ешбір күдіксіз, шындықта бар фактілер» («Шығармалар жинағы», С.-Петербург, 1904 жыл, 193–194 беттер).

Шокан осы пікірін кейде қысқа, кейде ұзақ қып, жазған еңбектерінің әр жерінде айтады. Бірақ ол «ақын» атаулының бәрін жақсылай бермейді. Әлі баспаға шықпаған. Ленинградтағы архивте «23-фонд» боп саналатын қолжазба еңбегінде Шокан «сөзін малға сататын» акындарды былай сипаттайды: «Шығарып айтқан жырды, сөзді казактар «өлең» дейді, шығарушыны «өлеңші», «жыршы» я «ақын» дейді. Шығарғыштардың ішінде арсызы да бар; олар – байлардан, билерден, сұлтандардан сыйлық алу үшін жағынып жырлайтын шарлатандар». Осы пікірін Шокан көп дәлелдермен бекітеді. Бірақ оның бұл бағасы, казактан шыққан ақын атаулының бәріне емес, шын мағынасында сөз сататындарына ғана айтылған. Абай өзіне дейінгі және замандас акындарды өнерді мал табу жолына жұмсағандығы үшін сынайды, ал таланттыларын жаңа түр, соны леп, айқын мағына таппағаны үшін мінейді.

Жалпы қазақ тілінің, оның ішінде поэзия тілінің байлығымен пайдаланғаны болмаса, Абайды өзінен бұрынғы қазақ акындарында я өзімен замандас қазақ акындарына еліктеді деу, солардан үлгі алды деу қиын. Мазмұндық жағынан алып қарағанда, Абайдың өлеңдерінің Шортанбайдың жырларымен түйісетін жерлері бар, бірақ:

Шортанбай, Дулат пенен Бұхар жырау;

Өлеңі бірі жасау; бірі құрау; –

деуіне қарағанда Абайдың Шортанбайдан үлгі алайын деген ниеті болмаған. Сондықтан егер оның бірнеше өлеңі мазмұн жағынан Шортанбайдың кейбір жырларымен сарындас болса, бұл оның Шортанбайдан алған үлгісі емес, замандары бір болғандықтың әсері ғана.

Қазақ әдебиетінде Абайдан бұрын ауыз әдебиетінің стилінен өзгеше жолмен, европалық стильмен өлең жазуға талаптанған Ыбырай Алтын-

сарин. Бірақ Ыбырайдың сан жағынан аз өлеңдерінің ішінде «Жаз», «Жаз шыққанда», «Өзен» деген өлеңдері жаңа, еуропалық стильде жазылады да, «Ей, достарым», «Ей, жігіттер» деген өлеңдері, мазмұны жаңа болғанмен, ауыз әдебиетінің стилінде жазылады. Сондықтан біз Ыбырайдың жазушылық майданына аттаған адымның бір алғы ескі қазақ фольклорында, екінші аяғы еуропалық поэзияда дейміз, Ыбырай толық мағынасындағы еуропалық ақын емес дейміз. Ендеше ол еуропалық стильге көшкен, қазақтың жаңа поэзиясының күні емес, сіберлеп атқан таңы сияқты ғана. Қазақ поэзиясының жаңа күні – Абай.

Абайдың Ыбырайды білу-білмеуі туралы алдағы тарауда аздап айтқан едік, сол мәселеге тағы да аздап оралайық.

Әлі де айтарымыз: Ыбырайдың Абайды білуі туралы біздің қолда ешбір документ те, мәлімет те жоқ. Өйткенмен біздің ойымызша, Ыбырайдың 1879 жылы шыққан «Хрестоматиясын» Абай оқыған сияқты және оқып қана қоймай, кейбір үлгілерін алған сияқты.

Замандарының бірлігінен бе, қоғам өмірін зерттей келе, әрқайсысы өз бетімен келгендіктен бе, әйтеуір Ыбырай мен Абайдың шығармаларындағы аса қабысатын өзекті арнасы – екеуінің де ағартушы-демократтығы. Екеуі де елін, қазақты сүйеді және оның қанаушыларын емес, өз еңбегімен күнін көрген көпшілігін сүйеді, оларды надандық торынан құтқаруға талаптанады. Мұны олар көркем сөздің қуаты арқылы байкатады. Әрине, олардың өлеңдері идеялық жағынан біріне-бірі қаншама жақын болса да, көркемдік жағынан мүлде ұқсаспайды. Ыбырайдың қанаушыны жамандаған, еңбекшіні жақтаған өлеңдері түр жағынан ажарсыздау, ойы шашырандылау боп келеді. Ал Абай өлеңдерінің мазмұны жинақы, түрі көркем. Прозамен жазылғап шығармаларда Ыбырайдың Батыс Еуропа, әсіресе орыс, прозаиктерінен үйренгені мол екендігін байқаймыз. Әрі ықшам, әрі көркем новеллалар тек педагогикалық мақсатты орындап қана қоймай, көркем шығарма дәрежесіне көтеріле алғандығын байқамасқа болмайды. Абайдың прозасы көркем шығарма емес, тек нақыл ғып айтқан насихат қана. Ал Ыбырайдың «Бай баласы мен жарлы баласы», «Киіз үй мен ағаш үй», «Қыпшақ Сейітқұл» тағы бірнеше оригиналдық шығармалары қазақ тілінде жазылған тұңғыш әңгімелер. Мектеп балаларына арналған орысша қысқа әңгімелерді де қазақ тіліне бірінші аударған Ыбырай.

Ағартушылық пікірлері, әсіресе қазақ балаларын орыс біліміне суару туралы пікірлері, бір арнадан шығатын Ыбырай мен Абайдың сол балаларды оқытудағы халыққа пайдалы іске шақыратынын жоғарыда айт-

камыз. Бірақ осы оқуға халықты, әсіресе жастарды үгіттеуге келгенде де. Абайдан Ыбырай тереңірек кетіп, орыстың педагогикалық школа-сында оқығандығын, оқуын бітірген соң, әрі педагог, әрі инспектор болғандығын көрсетеді. Абайдың «оқындар» деуі жалпы ағартушылық сарында ғана айтылса, Ыбырай «оқындардың» үстіне, сол оқуға қызықтырудың әдісін таба білген.

Поэзияның шеберлік мәселесінде, Ыбырайдың Абаймен манайласып калатын саласы – табиғатты суреттеу. Абайдың «Жазғытұры» деген өлеңі Ыбырайдың «Жаз» деген өлеңімен стиль жағынан да, сюжет жағынан да, мазмұн жағынан да, көркемдік жағынан да өте ұқсас. Ыбырай «Жаз шыққанда» деген өлеңінде:

*Жаз шығып, қыс өткенде, қыспақ өтіп,
Жауатын рахмат жаңбыр күні жетіп,
Азамат, жан-жанұар жадырайды,
Сай-сайдан су ағады гүрілдетіп, –*

десе, «Жаз» деген өлеңінде:

*Сәуірде көтерілер рахмат тұы,
Көрінер көк жүзінде қаз бен құы.
Көктен жаңбыр, таулардан сулар жүріп,
Жайылар жер жүзіне қардың суы,
Ұшпақтың бір сәулесі жерге түсіп,
Өсірер жерден шөпті нұрдың бұы, –*

десе, Абайдың «Жазғытұры» деген өлеңінде:

*Жазғытұрым қалмайды қыстың сызы,
Масатыдай құлтырар жердің жүзі.
Жан-жанұар, адамзат анталаса,
Ата-анадай елжірер күннің көзі.*

*Жаздың көркі енеді жыл құсымен,
Жайраңдасып жас күлер құрбысымен,
Корден жаңа тұрғандай кемпір мен шал,
Жалбаңдасар өзінің тұрғысымен, –*

дейді. Екеуінің сөз құрастары басқа болғанмен, сипаттайтын табиғат бейнесі, ол сипаттаудың көркемдік мөлшері де қатарлас. Ыбырай табиғатты суреттегеннен кейін, қазақ ауылының көктемдегі бейнесін:

*Сәуірдің әрбір күні дертке дәрмен,
Құдайым дәрмен бол деп етер нәрмен.
Бір малы шаруаның екеу болып,
Қыстаудан ел шығады атқан-атқан.
Күлісіп, құшақтасып әзіл етер,
Әйелдер көш жөнелтіп кейін қатқан...*

*Адамзат сайран етер көңілі жай,
Секіріп ойын салар құтын мен тай,
Қой маңырап, сиыр мөңіреп шат болады,
Тасиды күркіресіп озен мен сай.
Аяғын алашаң басып, түйе шығар,
Жаратқан мұнша таңсық жаббар құдай!*

*Кеш болса күн қонады таудан асып,
Шапаққа қызыл алтын нұрын шашып.
Аһ ұрып, шүкірлікпен құшақтасар
Рақатпен кеш уақытында неше асық ...
Құдайға шүкір етіп жас пен кәрі,
Бердің деп жанға рақат мұндай дәрі...
Қырда орман, жер жүзінде бәйшешектер –
Шұылдап шүкір етіп мұның бәрі, –*

деген бейнемен берсе, Абай да осыған ұқсас:

*Қырдағы ел ойдағы елмен араласып,
Күлімдесіп, көрісіп, құшақтасып.
Шаруа құған жастардың мойны босап,
Сыбырласып, сырласып, мауқын басып.*

*Түйе боздап, қой қоздап – қорада шү,
Көбелек пен құстар да сайда дү-дү.
Гүл мен ағаш майысып қарағанда,
Сыбдыр қағып, бұлаңдап ағады сү...*

*Жазға жақсы киінер қыз-келіншек
Жер жүзіне ең берер гүл-бәйшешек.
Қырда торғай сайғаса, сайда бұлтұт,
Тастағы үнін қосар байғыз, көкек...*

*Безендіріп жер жүзін тәңірім шебер
Мейірбандық дүниеге нұрын төгер,
Анамыздай жер иіп емізгенде,
Бейне әкеңдей үстіңнен аспан төнер, –*

деп бейнелейді. Бұл жөнінде де Ыбырай мен Абайдың көркем ойлары дәлме-дәл шығады. Екеуінің қазақ ауылына келген көктемді сипаттауы да, көктемдегі көркемдік пен рақаттың бәрін тәңірінің мейірімі деп ұғуы да бірдей. Тек бөлінетін жерлері – Ыбырай «Жаз» деген өлеңінде мағыналық, көркемдік, мазмұндық жағынан жалғас болса, «Жаз шыққанда» деген өлеңінде сүйіскен жастардың көңіл-күйін бейнелеп, сезімдерін сипаттап кетсе, Абай «Жазғытұры» деген өлеңінің аяғын символикалық теңеумен қыстай көріспеген күн мен жерді біріне-бірін жігіт пен қыздай ғашық қып, көктемде жалғастырып, құмарларынан шығарады. Бірақ Ыбырайдың өлеңі қыз бен жігіттің шындық махаббатын сипаттаумен біткенмен. Абайдың өлеңі күн мен жердің символикалық махаббаты – екеуінің сарқар арнасы бір – құмарлық, құмарлық ләззаты.

Ыбырайдың «Өзен» деген өлеңі еуропалық стильде көркем жазылған шығарма. Абай бұл тақырыпқа арнайы шығарма жазбай, тек кана:

*Жаздыгүн шілде болғанда,
Көкорай шалғын, бәйшешек
Ұзарып, өсіп толғанда,
Күркіреп жатқан озенге,
Көшіп ауыл қонғанда, –*

деп жол-жөнекей айтып кетеді. Бірақ қазақ ауылының жазғы бейнесін сипаттағанда Абай сөз күдіретін әбден танытады. Абайдың «Жаз» деген өлеңі сөз арқылы жасалған тамаша картина. Бұл өлеңді оқығанда, ұлы суретші салған жазғы ауылдың тамаша сұлу картинасына қарап отырғандай рақаттанасын.

Қазақтың күзгі, қысқы өмірін сипаттау, ақшылығын сипаттау Ыбырайда жоқ. Ал Абайда бұл тақырыпқа жазылған өлеңдерінің суреттілігі

«Жаздан» кем емес. Реалист Абай қазақ ауылының жазғы рақатын мақтағанмен, көшпелі салтқа байланысты күзгі, қысқы тұрмысындағы жүдеушіліктің бейнесін де көзге елестерліктей суреттейді. Жазды сипаттағанда, ол:

*Шұрқырап жатқан жылқының
Шалғыннан жоны қылтылдап,
Ат, айғырлар, биелер
Бүйірі шығып ыңқылдап...
Арасында құлын-тай,
Айнала шауып бұлтылдап,
Жоғары-төмен үйрек-қаз,
Ұшып тұрса сылтылдап,
Қыз-келіншек үй тігер
Бұрала басып былқылдап,
Ақ білегін сыбанып,
Әзілдесіп, сыңқылдап.
Мал ішінен айналып,
Көңілі жақсы жайланып,
Баи да келер ауылға,
Аяңшылы жылтылдап.
Сабадан қымыз құйдырып,
Ортасына қойдырып,
Жасы үлкендер бір бөлек
Кеңесіп, күліп, сылқылдап.
Шапандарын белсенген,
Асау мініп теңселген,
Жылқышылар кеп тұрса,
Таңертеңнен сатылдап.
Мылтық атқан, құс салған,
Жас бозбала бір бөлек,
Сү жағалап құтыңдап
Қайырып салған көк құсы,
Көтеріле бергенде,
Қаз сыпырса жарқылдап,*

деп оқушыларына ауылдың жаздыгүнгі картинасын жасап берсе. «Күз» деген өлеңінде:

*Сұр бұлт түсі суық қаптайды аспан,
Күз болып, дымқыл тұман жерді басқан.
Білмеймін тойғаны ма, тоңғаны ма,
Жылқы ойнап, бие қаиқан, тай жарысқан.*

*Жасыл шөп, бәйшешек жоқ бұрынғыдай,
Жастар күлмес, жүгірмес бала шұлай,
Қайыршы шал-кемтірдей түсі кетіп,
Жапырағынан айырылған ағаш, құрай...*

*Қаз, тырна қатарланып қайтса бермен,
Астында ақ иомшы жүр, ол – бір керуен,
Қай ауылды көрсең де жабырқаңқы,
Күлкі, ойын көрінбейді, сейіл-серуен...*

*Күзеу тозған, оты жоқ елдің маңы,
Тұман болар, жел соқса, шаң-тозаңы.
От жақпаған үйінің сұры қашып,
Ыстан қорыққан қазақтың құрсын заңы! –*

деп жазғы көркемдік пен ракаттын бәрін ауылдан табады. «Қыс» деген өлеңінде:

*Ақ киімді, денелі, ақсақалды,
Соқыр, мылқау танымас тірі жанды,
Үсті-басы ақ қырау, түсі суық,
Басқан жері сықырлап келіп қалды, –*

деп «кәрі құда – кыстың» келгенін сұсты суреттеген Абай:

*Борандай бұрқ-сарқ етіп долданғанда
Алты қанат ақ орда үй шайқалды, –*

деп казактың ол кезде қыс киіз үйде отыратынын аянышпен айтады. Себебі:

*Әуес көріп жүгірген жас балатар,
Беті-қолы домбығып, үсік шалды.
Шидем мен тон қабаттап киген малшы,
Бет қарауға шыдамай теріс айналды.*

Долы боран байдың «алты канат ақ үйін шайқағанда» киімдері жылы жылқышылар қысқы аязда осындай халге түскенде, жыртық киіз үйдегі, «бай ұрсып орта қап қара киды эрең беретін», отыны да аз, киімі нашар кедей семьялардың халі қандай болмақ? Бұл сұрауға Абай жауап бермесе де түсінікті. Абайдың табиғат лирикалары тек жанды пейзаждарға ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік мән-маңызға толы болып, оның демократтық пікірін барынша айқындай түседі. Қазақ елінің жылдың әр мезгілінде қандай күйге түсетіндігін реалистікпен суреттеу Абай поэзиясының зор азаматтық пафосын қалыңдата түседі.

Ыбырай мен Абайдың табиғат лирикаларынан жоғарғыдай ұқсастықты аңғарсақ, енді тарихта болған адамды арқау ете шығарған шығармаларына да тоқтай кету қажет. Өйткені бұл шығармалардан олардың идеялық бірлестігін, пікірлерінің бір арнаға құятындығын тағы да көрер едік.

Ыбырай «Өсиет» деген өлеңінде Ескендірдің (Александр Македонский) басындағы бір оқиғаны жыр қылады.

Оқиғаның мазмұны: Ескендір Зұлқарнайын патшаның өлгісі келмей, ішкен адам мәңгі жасайтын су іздейді, осындай «суға» ислам дінінде пайғамбар саналатын Хұзыр Ілияс пен тағы бір уәзірін жұмсайды. Олар судан әуелі өздері ішіп, мәңгі өлмейтін болады да, бір кесе суды Ескендірге алып келе жатқанда, теңіз жағасында отырған шалға жолығады. Шал жөн сұрасқаннан кейін, «Ескендір суды ішпесін», – дейді. «Неге?» – десе, «Мен де сондай патша едім, заманың өтіп, елге қадірің кеткен соң, патшалықтан рақат таппайды екенсің, ондай патшалық азап екен», – дейді. Осы сөзді естіген Ескендір әкелген суды ішуден бас тартады.

Өлеңнің сюжеті Шығыстың Ескендір туралы айтатын әңгімелерінің біреуінен алыну керек. Бізге бұл арада қажеті сюжеттің қайдан алынуы емес, Абайдың да осы Ескендір туралы поэма жазуында. Оның:

*Осы жұрт Ескендірді біле ме екен?
Македония шаһары оған мекен,
Филипп патша баласы, ер көңілді,
Мақтан сүйгіш, қызғанишақ адам екен. –*

деп басталатын поэмасының қысқаша мазмұны, жердің жүзін жаулап алса да, көңілі тоймаған Ескендірді ешкім ала алмайтын қорғанды ел бар деп естиді де, соған арып-талып жетеді. Ескендір қорқытқанмен

корғанның қакпасын күзетші ашпайды, дікіндей берген соң, «саған тартуым» деп қакпадан шүберекке түйген зат тастайды. Ескендір «не екен?» деп караса, адамның көз сүйегі боп шығады. «Бұл – кай корлығы? Қиратам!» – деп Ескендір ашуланса, оны бала жасында тәрбиелеп өсірген гректің атакты ғалымы Аристотель: «Мұнда көп мән бар», – деп токтатады. Содан кейін таразы құрып, көз сүйегін бір жакка іліп, бір жағына кару ілсе де, көп каруды сүйек басып кете береді. Сонда Аристотель сүйекке бір шөкім топырақ сепсе, көз сүйекті топырақ басып кетеді. Ескендір: «Бұл не ғажап?» – деп сұрағанда, Аристотельдің берген жауабы:

*Бұл – адам көз сүйегі, – деді ханға. –
Тоя ма адам көзі мың мен санға?
Жеміт көз жер жүзіне тоймаса да.
Өлсе тояр көзіне құм құйылғанда!*

Ескендір сонда ғана тәубеге кеп, корғанды алудан да, патшалығын зорайтудан да тыйылған екен дейді.

Абайдың бұл поэмасының да сюжеті Шығыстың Ескендір туралы әнгімесінен алыну керек.

Ыбырай мен Абайдың Ескендір туралы жазған шығармаларының оқиғалары баска болғанмен, идеялары бір; екеуінің де айтайын дегені: бақытқа, өмірге қанағатсыз болмау, өзгенің бақытсыздығына себеп болу арқылы өзіне бақыт таппау. Бұл идея Ыбырайдың да, Абайдың да демократтық, гуманистік ұғымдарынан туады.

Міне; қысқаша айтканда, Ыбырай мен Абайдың шығармаларындағы үндестіктен әзірге біздің тапқандарымыз – осылар.

Қорыта келгенде, Абай Ыбырайды білген болар, шығармаларын оқыған болар, оқымаса, жоғарыда көрсеткен ұқсастықтар қайдан шығады деген сияқты жорамалдар жасағанымыз болмаса, осы пікірді дәлелдеп айтуға дәлеліміз жоқ. Алайда біздің айтарымыз: Абайдың казак ауыз әдебиетінің үлгілерін, өзіне дейінгі және өзімен замандас акындардың шығармаларын білгендігіне шек келтіруге болмайды. Ал енді олардың Абайдың акындық талантын қалыптастыруға, дарынын шыңдауға кандай ықпалы мен әсері болды дегенге келетін болсак, онда Абай анадан мынадай, мынадан анадай үлгі-өнеге алды деп дәл көрсетіп айтарлық дәлеліміз болмаса да, оған жалпы казак поэзиясының игі ықпалы болғандығын жокка шығара алмаймыз. Ол өзіне дейін қалыптаскан дәс-

түрлерге сын көзімен қарай отырып, творчестволық жолмен өзінің акындық бетін айқындады.

Абайдың казак әдебиетімен өнерпаздық байланысын осымен доғарып, енді оның Шығыс әдебиетінен каншалық азық алғандығына назар аударайық. Ол үшін әуелі «Шығыстық» деген сөздің басын ашып алу кажет.

«Шығыс» дегенде біз исламдық Шығысты айтамыз ғой. Исламды туғызған ел – Араб. Арабтың Орта Азияны отарлауы Мұхаммед пайғамбардан кейін, оның шаһар-ярларының тұсында. Ең алдымен олар Ауғанстанды, Иранды алып, VIII ғасырда Тянь-Шань мен Алатаудың екі бауырын бөктерлей отырып, Кашкарияға барып тоқтады. Орта Азияға, оның ішінде өзбек, түрікмен, татар, казак сияқты елдерге исламды әкелген арабтардың өзі емес, мұсылманға айналған парсылар, парсыдан тараған исламға казак елі ерте бағынған. Ислам дінін кабылдау казак тіліне әсерін қатты тигізген. Қазақтың байырғы сөздері деп жүрген сөздеріміздің талайы түрін өзгерткен парсы сөздері екенін тілшілеріміз дәлелдеуде. Мәселен, қазақтың «орамал» деген сөзін, парсының «ро» – бет, «мәл» – сүрткіш деген екі сөзінен құралды деп қай казак ойлар? Ешбір казак «орамалдың», «ро-мәл» екенін, «ро-мәлдің» «бет сүрткіш» екенін білмейді; бірақ «орамал» деген шүберектің бетті сүртуге арналғандығын білмейтін казак жоқ. Осындай парсыдан ауып кеп, казак ауылында мәңгілік отырып қалған сөздер қазақта талай сан. Парсы мен арабтың казак тіліне ерте кезде сінген сөздері, кейін қазақтың байырғы сөздері боп кетіп, кірмелік маңызын жоғалтқан.

Бұл арада оқушылардың есіне сала кететін бір мәселе – казак тарихы туралы күні бүгінге дейін жазылып жүрген еңбектерде, қазақтың ислам дінін кабылдауын XVI ғасырдың бер жағына әкеледі. Бұл пікірге мен өзім қосылмаймын. Себебі бір тілдің екінші тілге әсері, сол екі тілді қолданатын елдердің арасында қарым-қатынас бар кезде ғана болады. Қарым-қатынас жоқ кезде әсер де жоқ. Мәселен, ешбір испан, я ағылшын тілі казакқа әсер еткен емес, себебі: казак пен олардың арасында қарым-қатынас болған емес. Парсы тілінің казак тіліне әсері тиюі казак пен парсының арасында қарым-қатынас болғандықтан. Бірақ осы қарым-қатыс, тарихтың айтуынша, казак даласын XIII ғасырда Шыңғыс хан жаулап алғаннан кейін үзілген. Содан кейін казак руларының парсымен ешбір байланысы болмаған. Ендеше егер тарихшыларға сенсек XVI ғасырдың бер жағында мұсылман болған казакқа, арасында қатынасы жоқ парсы тілінің әсері қандай көп тиеді? Парсы сөздерін казакқа тән сөз ғып қайдан алады.

Отарлаған Орта Азияға парсылар араб әдебиетінен де, өз әдебиетінен де көп қазыналар әкелді. Егер парсылар араб әдебиетіндегі: «Ескендірнама», «Ләйлі – Мәжнүн», «Жүсіп – Злика» сияқты поэмалардың, «Мың бір түн» сияқты ертегілердің сюжеттерін пайдаланып, өз тілінде жазып бір үлгі алса, екінші жақтан, арабтың бай тілінен көп сөздерді жасқанбай қабылдаудың нәтижесінде парсы тілінің лексикалық мүмкіндігін арттырды.

Парсыларға бағынған Орта Азиядағы түрік-монғол тұқымдас елдердің басына түскен қиыншылық: оларға араб тілін де, парсы тілін де қатар үйренуге тура келді. Осыдан барып, Иранға іргелес отырған өзбек, түрікмен, әзірбайжан тілдері өте шұбарланып, исламға шейінгі сөйлеп жүретін ескі түрік сөздерінің көбінен айырылып қап, олардың тілдері араб, парсы, түрік сөздерінен суарылған тіл болып шықты. Мұның дәлелін ақындардың шығармаларынан айқын көреміз. Әзірбайжан ақыны Низамидің, өзбек ақындары Науан мен Бабурдың шығармаларын оқыған көпшілік қазір әрен-әрен түсінетіндігі, тіпті біразын түсінбейтіндігі де осыдан.

Парсыға ерте бағынғанмен, исламды ерте қабылдағанмен, ертерек кезде біраз сөздерін алғанмен, араб пен парсы әдебиетінің казак әдебиетіне ықпалы кешегі XIX ғасырға дейін болған жоқ десек, қателеспейміз ғой деймін.

Қазак жырларында тәңірінің, пайғамбардың, әулие-әмбиелердің, шадиярлардың (Шаһар-ярлар) аттары аталғанына қарап, «міне, араб пен парсының ықпалы» деп дәлелдей қою қиын. Пайғамбарлардың аты аталған шығармаларда Шығыс ықпалы бар дегендерге біз казак ақыны Махамбеттің:

Мұсылмандық кімде жоқ?

Тілде бар да, дінде жоқ! –

деген сөздерімен жауап береміз. XIX ғасырға шейінгі казак поэзиясында тәңірі мен пайғамбардың аталуы, «тілде бар да, дінде жоқ» деушілердің құран арқылы тілге оралтып, санаға сіңірмеген атауы ғана. Қазак халқының кемеңгер ұлы Шоқан Уәлихановтың: «Біздің жанымыз бен тәнімізге мұсылмандық әлі сіңе алған жоқ», – деп XIX ғасырдың 60 жылдары айтқанын да естен шығара алмаймыз.

Халық поэзиясының ішінде исламшылдықтың ықпалынан туды дейтін парсының «Я, шаһри, Рамазан» деген оразалық жырының өзін казак «жарапазан» деп атап, өлеңін казактың:

*Мінгені пайғамбардың жүрген дейді,
Бес намаз тілің келсе, үйрен дейді.
Бес намаз тілің келіп үйренбесең,
Тіліңді темір істікпен түйерер дейді, –*

деген қалжын өленіне айналдырып жібергенде, халықтың өз тұрмысынан туған өзге өленге не жорық.

XIX ғасырға шейінгі казактың тілде мұсылман боп, дінде мұсылман болмауы, – казактың оған шейін көшпелі дәурен сүрумен, сол себепті ауылында мешіт пен медресе болмауымен байланысты.

XIX ғасырдың ар жағында казакпен ауыл-үй қона алмаған ислам дінін, бер жағында ауыл-үй қондыруға себеп болған Россияның патша өкіметі екенін біз тарихтан, әсіресе Шокан Уәлихановтың тарихи еңбектерінен білеміз. Патша өкіметінің казак арасына исламды таратуға мақсаты – казакты өзіне көндіруде ислам дінін құрал ғып жұмсау екенін, осы шарасын іске асыруда пайдаланған адамдары татар молдалары екенін Шокан талассыз фактілермен дәлелденгенін жоғарыда біраз айтқамыз. Патша үкіметінің бұл екен «жемісінің» дәмін Абайдың да татқандығын, мұсылманша сауатын балалық шағында молдадан ашқандығын айтып өткенбіз. Оларды қайталамайық.

Қазак әдебиетіне араб пен парсы әдебиеттерінің әсері татар молдалары арқылы келді, себебі ол кездегі татардың өз тілі де, өз әдебиеті де араб пен парсының қатты ықпалында еді. Ол кездегі татар әдебиетінің тілі – татар тілі емес, араб, парсы, шағатай тілдерінен құралған шұбар тіл болатын. Татар тілін бұл халден Шаһабуддин Маржани де арылта алған жоқ. Арылту түгіл, Маржани өзінің татар медресесіндегі лекцияларын қобіне парсы тілінде оқыды, шығарған өлеңдерін парсы тілінде жазды. Осы салттан Маржанидің жолын қуған шәкірттері де арылмай, Маржани өлгенде, оған шығарған жоқтау өлеңдерін парсы тілінде жазысты. Абай оқыған медресенің иесі Ахмет Ризаның Маржанимен байланысы бар болғанын еске алсақ, алғашқы өлеңдерінде Шығыс ақындарының атын тізіп, казак түсіне қоймайтын сөздерді өлең етпек болғанында белгілі себеп барлығын бүктесінде қалдыра алмаймыз. Ал татар тілін парсышылдықтан арылтпақ болған, татардың жаңа әдебиетінің негізін қалауға үлкен еңбек сіңірген адам – Қаям Насири.

Қазак әдебиетіне XIX ғасырда татар молдалары арқылы келген шағатайшылдық пен араб-парсышылдық Абайдан арғы заманда әлсіз болғанмен, Абайдың тұсында әсерін өте қатты тигізді. XIX ғасыр-

ға шейінгі ауыз әдебиетінің тілі жалпы казак халқына түгел дерлік түсінікті болса, XIX ғасырда татар молдалары арқылы казак арасына тамырын кең жайған ислам дінінің салдарынан, XIX ғасырда «казак тілінде» деп Қазанда басылған «әдеби» шығармалардың көпшілігі халыққа түсініксіз араб, парсы, шағатай тілдері араласқан тілде жазылды. Мұндай кітаптарды жазған сол татар молдаларының өздері. Мысалға 1897 жылы Қазанда шыққан, сыртына «казак тілінде» деп жазған бір кітапты алайық. Кітаптың аты «Мақұлат», оның астында тұрған қосымша ат «Лил ихтизар минал-уэба-и». Кітапка берген бұл екі аттың екеуі де казакқа түсініксіз арабша сөздер. Осы кітапты жазушының өз аты-жөні туралы айтары: «тасниф уә тахрир қылып язғушы – мухки-коль Маржани Шаһабуддин хәзрәтләринің шәкірдіндән, муғаллим уә мүфрис молла Қашафоддин бин Жаһмардан, бин Ғибадолла әл Мұн-зауи, әл Сулуки, суммә әл Қарқарали, сәм аллаһә әл ғалиел ғазим, әл Мутағали».

Оқушыларына аты-жөнін осылай таныстырған, негізі Қарқаралы-лық татар, фамилиясы Қашафуддин аталатын бұл «ақынымыздың», «казак тілінде шығардым» деген «өлеңдерінің түрі мынау:

*Бастайын кітәбімні хәмдн илән.
Яратқан аллага әйтмәк мінән...*

Діни акындардың шығармаларының тәңіріге жалбарынудан бастау әдісін қолданбақ болған «біздің» мына «казак ақыны» өзінің «Мақұла-тында» тәңіріні, періштелерді, пайғамбарды мадақтап кеп, «шығарма-сында» айтайын деген мақсатты сөзін былайша бастайды:

*Мұнан соң язайын бір қанша сөз,
Оба деген дүнияда аңы науқас,
Бұл айтайын, қатты яман,
Қара иерге көндірмекке ишкін маған
Солай да болса, аллаһ тағалам,
Обадан сақтанмаққа хатық айтан.*

Бұл «өлеңнің» казак өлеңі еместігі былай тұрсын, не ырғағы жоқ, не үйлесі жоқ, не жолдарында буын санының бірдейлігі жоқ, не ішінде ауыз тұшитын бір дәмді сөз жоқ. 14 беттік «кітаптың» барлық «өлеңі» де осындай.

Әлгі кітабымен қанағаттанбай жаңағы «ақынымыз» сол 1897 жылы тағы да «казак тілінде» екі кітап бастырады, біреуінің аты – «Қисса-и әдеблі бала», екіншісі – «Қисса-и екі егіз бала, көп кенеш». Бұл екі «кітабындағы» «өлең» деп жазғандары жоғарыда мысалға алғандардан да жаман.

Қашафуддиннің бұл үш «кітабы», оның бір жылда ғана бастырғаны. Ол одан бұрын да, соң да осы сияқты «кітаптардың» нешеуін бастырмады дейсің. Осы Қашафуддиндей казак ауылына дін таратушы шарлатан молдалардың казак тілін білмейтін баспасөз орындарын алдап, «казакша жазған өлеңдерім» деп, талай сандырактарды кітап қып бастыруынан жүздеген мысал келтіруге болар еді.

Оның бұл арада қажеті жоқ. Тіл бұзғыш молдалардың казак әдебиетін қалай ластағанын әшкерелеуге жалғыз Қашафуддиннің «өлеңдері» де жетіп жатыр.

Рас, казак ауылында бала оқыткан молдалардың ішінен Ақмолда (Мұфтахидден Мұхамедияров) сияқты акын да шықты. Бірақ мұндайлар бірен-сараң ғана.

Татар молдаларынан оқып хат таныған, жазуға талабы бар казак жастарының бір жүйесі, оқыткан молдаларының сарынымен кетіп, өлеңдігі олак, тілі казакка түсініксіз, «казак тілінде» деген талай кітаптар шығарды. Мысалға 1900 жылы шыккан «Өндірбай кажы» деген кітапты алайык. Мұны жазушы Жүсіп Абдырахманов дейтін казак жігіті. Мекеде өлген Өндірбайға арналған жоқтау өлеңдерін бастар алдында, оқушыларына мынадай түсінік береді:

Үшбү бәйітні оқушыға мағлұм болсын: мархұм Өндірбай хажы әл Харамайн Арғын асылындән, Қаракесек нәсіліндән, Бәйбөрі ішінде – Есбұлак, Айтхожа байның нәсілінен 63 яшіндә, аллаһ тағаланың хукімі илән хажға үш мәртәбә барып, соңғы барғанда әл тәқдир дә ябтәлә мәужібіншә, дарол фунуннан, дарол бакия рәхләт айлады...»

Осы кіріспе сөзбен кітабын бастаған Жүсіптің акындық шама-шарқы және тілі мына өлеңдерінен көрінеді:

*Білмәймін на келерін ғариф басқа,
Боларма сөзім лайық осы тасқа.
Он бірде ишанларға хызмет қылып,
Халифліккә иетімші отыз яшта.
Алладан әмір фәрмән болғаннан соң,
Алар да ахрәткә қадам басты.*

Өлеңдігі олақ, тілі нашар болғанмен, жоғарыда мысалға алған Қашафуддин молданың «сөздерімен» салыстырғанда, Жүсіптің мына өлеңінде аз да болса қазақ өлеңінің иісі бар: ол – он бір буынды кара өлеңнің негізінде құралған және өлсіз болғанмен, үйлесі сақталған. Бұл – мұсылманша хат тану көзінің халыққа таман бейімделген бірінші адымы. Бертін мұсылманша хат танығандар көбейінкіреген кезде, бұл адымның жолы тармақталып, халыққа кейі жакындап, кейі алыстап отырады; бір жүйесі – бірыңғай дінді үгіттейтін поэзияны, бір жүйесі – араб, парсы, шағатай тілдеріндегі көркем шығармаларды қазақ тіліне аударуды, бір жүйесі – қазақтың ауыз әдебиетін жазып алып, соларды жарыққа шығаруды, бір жүйесі – қоғам тіршілігінің қажетіне шығармаларын құрал етуді кәсіп қылады.

Жалпы алғанда, мұсылманша хат танудың, қазаққа залалымен қатар, пайдасы да тимей қойған жоқ. Егер ХІХ ғасырдан бастап қазақ арасынан қалам ұстаушылар шықпаса, қазақтың «Қозы Көрпеш», «Қыз Жібек», «Қобыланды», «Алпамыс», «Біржан сал мен Сара қыздың айтысы» тағы сол сияқты эпостарының, әдет-ғұрып жырларының, айтыстарының біразы жоғалар еді. Қазақтың ауыз әдебиетінің біразын ХІХ ғасырда орыс ориенталистері жазып ап жарыққа шығарса, біразын қазақтың мұсылманша хат білген адамдары жазып алып, кітап қып бастырды. Сонымен қатар, егер қазақтың шын мағынасындағы жазба әдебиеті ХІХ ғасырдан басталды десек осы жазба әдебиетті бастауға, өркендетуге араб әрпімен хат танудың аз жәрдемі тиген жоқ. Ең мол үлгі алған мектебі орыстың әдебиеті болғанмен, Абайдың өзіне жазушы болуға мүмкіндік берген де – оның арабша хат тануы. Егер арабша да, орысша да хат танымаса, Абай, ең жақсы дегенде, қазақ ауыз әдебиетінің данқты ақындарының бірі болар еді. Абайды «қазақ жазба әдебиетінің классигі» атандыруға себепкер болған жағдайдың біреуі – оның араб әліппесін білуі.

ХІХ ғасырда қазақтың араб әрпімен хат тануының бұл пайдалы жағы болса, енді залалды жағы – халыққа түсініксіз араб-парсы сөздерімен әдеби тіліміздің шұбарлануы болды, көркем әдебиетіміз революцияға шейін бұдан құтыла алмады. Ар жағын қоя тұрғанда, 1905 жылдың бер жағында да, қазақ әдебиетінде Абайдан басталған таза тілмен қатар, араб-парсы сөздерімен шұбарланған шығармалар жарысып отырды. Мәселен, 1913 жылы басылған Баймұхамбет Бейсенбаевтың өлеңдер жинағының аты «Милли шиғыр» («Ұлт өлеңі»), 1910 жылы шыққан Ғабдікәрім Мәжитовтың жинағының аты «Һидая» («Сый»). Қайырғали

дегеннің 1909 жылы шығатын жинағының аты «Шикаят» («Зарлау»), Мәселен, 1910 жылы «Әдебиет өрнегі» деген атпен шыққан жинақтың авторы өзін «Ишанғали бин Бейсен ел Байшараки» деп таныстырады да, өлеңін былай құрастырады:

*Ей қалам, бергіл сүйеніш, язамын хат.
Таратам милләтімә түрлі әбиәт.
Милләткә көз салуда құсұрлығын
Алдына бұ халықтың қоям қат-қат...
«Милләтім» дигән жанны көрмәм мин,
Бөкейлік қазағынан бір натиқ зат...
Өзім де ғажизана бір шәкірдмін,
Ютында милләтімнің, болам сүбәт.
Милләт үшін нафиғлы, мағрифатлы
Болған шүн қылғай еді милләтім яд.*

Абай заманында, Абайдан кейін әдебиет тілінің араб-парсы сөздерімен шұбарлануы Ақмолда, Әубәкір, Ақан сері, Мұса молда, Шады төре, Нұржан Наушабаев сияқты казак әдебиетінің тарихына аттарын қалдырған күрделі акындардың да шығармаларынан кездеседі. Олардың кейбір өлеңдерін қазіргі жастардың түсінуі киын. Мәселен, казактың тума акыны Ақан серінің:

*Хат жаздым, қағаз алып, қалам, сия,
Көптен-көп сәлем айттым гүл-назия.
Тағрифын тәмам қылып танығандай,
Ділуәрдән ділмәр керек шаһбазия.*

*Хат жаздым, қағаз алып, қалам, сия,
Шири зат, дұхтан шаһи гүл-назия,
Әр нақыш мәдхамды түсінесің,
Діл арайы, діл хафзайы гүл нақия.*

*Садафтың шашыраған бауһарындай,
Көңілімнің заһирасына салдың ұя.
Ғасу дарын секілді бенет махбұб,
Қсания секілді кнәзия, –*

деген өлеңін парсы тілін жақсы білмейтін кім түсіне алар? Абайдан он жас қана кіші, бірақ әдебиетке қатар араласқан Нұржан Наушабаев араб-парсы лұғатын (сөздерін) жақсы білмегеніне өкініп, 1902 жылы «Манзумат казакия» деген атпен шығарған кітабына өлеңмен жазған кіріспесінде былай дейді:

*Ұруым – Қыпшақ, тайпам – Құттық, таңбам – әліп,
Өлеңді бала жастан еттім қатып.
Парсы-ғараб лұғатпен келтірер ем,
Ғылымының дариясынан іисем қанып.
Көңілге келген істі нұсқалайын,
Жоқ алтынды қазайын қайдан тауып.*

Араб-парсының түсініксіз сөздері араласқан шығармалар XIX ғасырдың жазба әдебиетінде ғана емес, ауыз әдебиетінде де кен орын тепті. Бір мысал алайық: негізі Ақмола елінде Соқыр Қапаш дейтін әнші акыннан тараған, халық әні боп кеткен «Шамсиқамар» дейтін ән бар. Сол әннің өлеңі былай келеді.

*Шамсиқамар секілді дәфтар бану;
Кісі қайда зарлықты сіздей тану!
Ғашықтықтың белгілі нышанасы –
Айтқан сөзің құрбыға жетпей қату.*

Октябрь революциясына дейін қазақ әдебиетінің көбінде болған осындай үдеріске ойлана көз жіберсек, араб-парсы сөздерінің қазақ тіліне енуіне ислам дінін таратушылардың, құранның негізгі уағыздарын «көркем әдебиет» арқылы жеткізбек болған кітаби акындардың, іс-әрекетін айқын байқар едік. Мұның өзі Шығыс әсерінің теріскей, кертартпашылдық жағын ғана байкатады.

Біреулер Абайдың:

*Сенсің жан ләззәти,
Сенсің тән шәрбәти,
Сұтуды сүймәклік
Пайғамбар сүннәти, –*

деген сөзіне тағы сол сияқты болымсыз бір дәлелдерге сүйеніп «Осы Шығыс ықпалы емес пе?» дегенді айтады. Шығарманың Шығыстық

әсерде болуы, оның ішінде «тәзәти, шәрбәти» деген Шығыс сөздерінің тұруында емес, шығарманың стилі, мазмұны, сарыны шығыстық болуда. Абайдың шығармаларын осы жактан алып карағанда, біз одан жеке сөздер болмаса, не идеялық, не көркемдік жағынан ешбір Шығыстың меңдеп жатқан әсерін таба алмаймыз.

Расында, шығыстық әдебиеттің, әсіресе Орта Азияға ерекше әсерін тигізген парсы әдебиетінің, казак акындары түсуге қолайлы да, біразы түсіп көрген де бірталай жолдары бар еді.

Бірінші, Әбілкасым Фирдоусидың жолы. Бұл жол – Отан қорғау ісінде еңбегі зор адамдардың жорықтарын дәріптеп жазған ұзақ сюжетті эпос жасау жолы. Мұндай жолды куған Абай замандастарынан казак акыны болған жоқ. Абай да бұл жолға түскен жоқ. Ол өзі түспеуімен қоймай:

*Батырды айтсам ел шауып алған талап,
Қызды айтсам, қызықты айтсам қыздырмалап.
Әншейін күн өткізбек әңгіме үшін
Тыңдар едің әр сөзін мыңға балап, –*

деп.

*Батырдан барымташы тұар даңқой,
Қызыыл да, қызықыыл да дәуре жан ғой,
Арсыз, малсыз, ақылсыз, шаруасыз,
Елірмелі маскүнем байқалған ғой, –*

деп өзге казак акындарын да ондай эпос жазудан бездіруге тырысады. Неге өйткен себебіне алда тоқталамыз.

Екінші, Шайхы Сағдидың жолы. Бұл – қысқа түрде хикаялы (әңгімелі) өлеңдер жазатын және өлеңдерінің көбі накылға, насихатқа құрылған, адамның мінез-құлқын түзеуге тырысатын, дидактикалық поэзияның жолы. Түр және мазмұн жағынан, Сағдидің хикаяларына дәл келетін Абайдың жалғыз ғана шығармасы бар, ол – «Бір сұлу қыз тұрыпты хан қолында» деген өлеңі. Абайдың өзге өлеңдерінің біразында дидактизм сарыны басым болғанмен, Сағдидің дидактизмі мен Абайдың дидактизмінің басы бір де, аяғы басқа. Екеуі де халыққа мінезі жат адамды сөгумен қабат, сол мінезден қайтуға шақырады. Осы араға шейін Абай Сағдимен бірге келеді де, содан әрі қарай айырылады. Қоғам өміріндегі зұлымдықпен күресуге аттанған Сағдидің ат басын тірейтін жері – тағдыр. Бұл «жерден» Сағдидің езі де аттап өтпейді,

басқаларға да «атта» демейді. Абайдың ұғымында тағдыр адамға жетекші емес, тағдырға адам жетекші. Адамның жақсы я жаман болуы тағдырдан емес, өзінен. Зұлымдықпен күресу жолында зұлымдықтың өзінен басқа бөгет жоқ. Адамға лаухыл-махфуздан келген зұлымдық жоқ. Жұрттың «зұлымдық» деп атайтыны – қоғам тіршілігінен тысқары бірдене емес, сол қоғамның өз өмірінен шыққан мінез. Зұлымдықтың өсетін топырағы – «терін сатпай, телміріп көзін сатуда». Әділеттің өсетін топырағы – еңбекте. «Зұлымдық пен әділдіктің күресі» деген күрес – қанау мен еңбектің арасындағы күрес. Бұл күрестің мақсаты – қанауды тоқтату.

Абай осылайша бөлініп кеткен Шайхы Сағдиге казак әдебиетінен атқосшы болатын акын – Ақмолда. Ақмолда Сағдидей хикая жазбаған. Бірақ сөйте тұра, ұсақ накылды өлеңдер жазатын Ақмолданың өміріндегі әділетсіздіктерді қатты сынап кеп, жасайтын қорытындысы:

*Бендені ризық деген қимылдатар,
Шаңылған ризық болса жүріп татар,
Һәр пенде көресісін кормей қатмас,
Керек сұлтанды болсын, керек император.*

*Көп сәлем баршаңызға дін қарындас,
Көңіліңіз ғаріптерге кең, қарындас.
Адамның өсек сөзі бәрі бекер,
Жазылған лаухыл-махфуз өзгерілмес.*

Үшінші, Хожа Хафиз бен Омар һайямнің жолы. Шығыс әдебиетінде осы екі акыннан басталатын ағым тағдырға көнуге қарсы. Олардың ойынша, әрбір жеке адамды тағдыр емес, әкім емес, өзі билеу керек; әрбір жеке адам, өзінің тән құмарын, жан құмарын қанағаттандыруда ерікті болу керек. Адам дүниеге бейнет үшін емес, рақат үшін, сүйген жарын құшу үшін, гүлді бақшаны мекендеп, жемісін жеу үшін, бұлбұлдың сайрауын тыңдау үшін, өзі де сол бұлбұлға үн қосу үшін келген. Олардың тезісі:

*«Жұмақ пен хор қызы бар ақиретте.
Тәтті шарап ішеді әркім текке», –
Десе де, бұл дүниенің шарап, қызын
Алдыңнан кез келгенде аттап өтпе.
(Омар һайямнан)*

Акиреттің емес, дүниенің көркемдігіне ғашық болған бұл сияқты акындардың зары – акиреттің бейнетінен қорқуда емес, дүниенің рақатына жете алмауда.

Көркемдікке табыну жағынан Абай оларға біраз ұқсап қалады, бірақ айырылар жері – «көркемдік – көркемдік үшін» дейтін тезиске бой ұсынбай, көркемдіктің өзіне үлкен мән бере қарауында. Өмірдің, яғни өркендеудің қажетіне жарамаған көркемдік адам қызығар көркемдік емес. Абайдың, мәселен, «әйелді сұлулығына карап сүйме, мінезіне карап сүй» деуі де осыдан. Әйелдің сұлу болуына Абай:

*Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы,
Аласы аз қара көзі нұр жайнайды,
Жіңішке қара қасы сызып қойған,
Бір жаңа ұқсатамын туған айды.*

*Маңдайдан тура түскен қырты мұрын.
Ақша жүз, ал қызыл бет тіл байлайды.
Аузын ашса, көрінер кірсіз тісі,
Сықылды қолмен тізген, іш қайнайды!..*

*Жұп-жұмыр ақ торғындай мойыны бар,
Үлбіреген тамағын күн шалмайды...
Қолаң қара шаашы бар, жібек талды,
Торғындай толқындырып көз таңдайды...*

деп құмарта отыра,

Сөйлесе, сөзі әдепті һәм мағынаты, –

деп әйелдің сұлулығының үстіне мінезді, ақылды болуын.

Әжімсіз ақ саусағы іске ыңғайлы, –

деп сұлулықтың, ақылды, мінезділіктің үстіне, әйел еңбекке де бейім, епті болуын талап етеді. Бұл көзқарас Шығыс эстеттерінің ұғымынан мүлде өзгеше екендігі айқын.

Төртінші. сопы акындардың жолы. Бұлардың ойынша, дүниеде құмартуға тұратын еш нәрсе жоқ. Себебі: дүниенің рақаты дегеннің бәрі

фәни – уақытша; бакилық (мәңгілік) рақат – акиретте ғана. Ол рақатқа жету үшін тәңірге жалбарын. Дүниеде істайтінін рақат өмір жасау болмасын, тәңіріге жалбарыну ғана, яғни ораза, намаз, зекет, қаж сияқты құлшылықтар ғана болсын.

Осындай ұғымда болғандықтан, сопы ақындардың шығармаларының бәрі – құдайға құлшылықты қалай өтеудің манайында болады. Бұл дүниенің рақатына шығарма арнауың жолына олар өліп бара жатса түспейді.

Абай бұл жолға түскен кісі емес. Ол да ислам дінін таниды, бірақ сөйте тұра, акирет рақатын емес, дүние рақатын жырлайды.

Абаймен замандас ақындардың ішінде сопылық поэзияға түскендер бірқыдыру. Мәселен, Мағазмүлік Батырғали ұғлының 1908 жылы басылып шыққан «Әдебиет казакия» деген өлеңдер жинағын оқысаңыз, дінді үгіттеуде оны бүкіл Орта Азияға аты белгілі Аллаяр сопыдан айыра алмайсыз.

«Шығыстық әдебиет» дегенде, оның осындай әр тармақты екенін, бір сарынды еместігін еске алу керек. Жоғарғыдағы баяндауда қай тарамды болса да, түгелдей паршалап талдадық дей алмаймыз, тек өзімізге жанасатын тармақтарына ғана тоқтадық. Шығыс әдебиетінің бұдан басқа тармақтарын мен өзім білмеймін және азды-көпті оқыған материалдарға қарағанда, басқа тармақ жоқ қой деп те шамалаймын. Бұл аталғандардан басқа тармақ болса, прогрестік әдебиет яки Европа мәдениетіне бой ұрған әдебиет болуға тиісті болар еді. Ондай әдебиет мен білетін Шығыста жоқ. Өзге Шығысты қоя тұрып, Орта Азияны, әсіресе Россиядағы мұсылман халықтарды алғанда, меніңше, Абай жалғыз казак топырағында ғана емес, Россиядағы мұсылман халықтардың ішінде европалық прогресті жырлаған бірінші адамдардың қатарынан орын алады.

Қорытып айтқанда, өзінен бұрынғы казак әдебиетін таяныш қана көріп, үлгі алуды қанағат көрмей, құлашын казакта бар әдебиеттен асыра сілтесен Абай Шығыс әдебиетін өзінің ақындық «бағажын» молайту есебінде ғана пайдаланады. Казак әдебиеті мен Шығыс әдебиеті – Абайдың үлгісі емес, азығы.

Абайдың шын үлгісі – орыс әдебиеті және өзге ғасырдағы орыс әдебиеті емес, XIX ғасырдағы классикалық орыс әдебиеті.

Орыстың әртіңгі ғасырларда жасаған әдебиетін тануда да, XIX ғасырдағы әдебиетін тануда да, Абайға ерекше жәрдемі тиген адам – ұлы В.Г. Белинский. Одан кейінгі Чернышевскийді де, Добролюбовті де,

Писаревті де Абай оқыған. Олардың көзқарастарынан да Абай қажетті деп тапқанын алған, бірақ Абайдың орыс сыншыларынан ұстаз тұтқаны – Белинский.

Белинскийді оқу Абайға орыс әдебиетін тану үшін ғана жәрдем еткен жоқ, сол Белинскийдің орыста шын мағынасындағы ұлт әдебиеті қалай жасалу туралы пікірлерін пайдалана отыра, қазақтың шын мағынасындағы ұлт әдебиетінің негізін салуға жетекші болды. Мысалдар келтірейік.

1841 жылы жазған «Әдебиет» деген сөздің жалпы мағынасы және «Орыстың поэзиясы» деген еңбектерінде Белинский орыстың халықтық поэзиясының барлық жақсы қасиеттерін сипаттай келіп мынадай қорытынды жасайды.

«Барлық сәби халықтың санасы ең алдымен поэзиясында айқын көрінеді. Сондықтан мәдениеттің қандай төмен сапысында болса да, поэзиясы жоқ халық болмайды» (Таңдамалы шығармалары, 1914 ж., 859 бет).

«Шын мағынасындағы көркемөнердің, суретшілдіктің биігіне көтерілмеген поэзияны көркем әдебиет демейді, ауыз әдебиеті дейді. Ондай поэзияның аты – халықтық. Халықтық поэзия, көзі көргенге сенудің тұсауынан босанбаған халықтың санасынан туады. Халықтық поэзияда ой жоқ, ойға күнгірт ұмтылушылық, сенушілік болжаушылық қана бар (878 бет). Сондықтан онда ойдан тіл жағынан қызықтығы басымдау болады» (874 бет).

«Жалпы мен жалқының, идея мен түрдің таразысы шын және толық мағынасында көркем әдебиетте ғана тең түседі. Сәби халықтың ойы әр кезде күнгірт, тұнық келеді, сондықтан оның (ойдың) түрі де екшелген болмайды... Осымен-ақ халықтық поэзия мен көркем поэзияның арасындағы айырмашылықты аяқтауға болады: біріншісі – баланың үйлессіз былдыры, екіншісі – есейіп айқындалған сөз; біріншісі – жобалап қана сөйлейді, екіншісі – айқын, бекіте сөйлейді» (925 бет).

Белинскийдің осындай пікірлерімен танысқан Абайға өзінен бұрынғы қазақтың ауыз әдебиет өкілдерінің қатарында қалуға мүмкін бе еді?

Бұл сұраудың жауабын Абай Белинскийден тапты. «Бұдан көрінетін нәрсе, – дейді Белинский орыстың халықтық поэзиясы туралы пікірін қорытып кеп, – аса зор және ұлттығы басым акын Пушкин өзінің ақындық мұзасын орыстың халықтық поэзиясының аналық құшағында тәрбиеленген жоқ, европалық топырақта тәрбиеленеді. Пушкинді ақындыққа даярлаған «Игорь полкы туралы сөз» емес, Кирша Даниловтың ертегі поэмалары емес, жабайы халықтың жырлары емес, Ломоносовтың, Державиннің, Фонвизиннің, Дмитриевтің, Жуковскийдің және Батюш-

ковтын шығармалары, жалғыз Крылов ғана болмаса, бұлардың бәрі де ұлт ақыны емес еді, еліктеуші (Европаға. – С.М.) акын еді» 935 бет).

Пушкинді одап бұрып жасаған орыс акындарынан неге бөліп алатынын, неге Пушкинге шейінгі акындарды «еліктеуші» деп, Пушкинді ғана «орыстың бірінші ұлт ақыны» деп атайтынын Белинский былай баяндайды: «Пушкинге шейін орыстың поэзиясы еуропалық музадан үйренуден артық халге жетпейді. Сондықтан Пушкинге шейінгі орыс поэзиясы өзіндік шабыты бар еркін шығармадан гөрі, шығарманың төңірегін шолған, көленкесіне ұқсаған шығарма еді. Орыс ұлтының айқын және күшті талантты акыны Крыловтың да Лефонтенге еліктеуден, оны аударудан қол үзіп кетуге ұзақ уақыт батылы жетпеді. Державиннің поэзиясында орыс сөзінің, орыс акылының ұшқындары шашырағанмен ол ұшқындарды басқа елдерден араласқан ұғымсыз пікірлердің, түрлердің, көптірме сөздерінің топаны басып сөндіріп отырды. Озеров орыс трагедиясын, кәттә «Дмитрий Донской» атты тарихи трагедия жазды. Бірақ ол трагедияда орыстікі деген тек кісілерінің аттары ғана еді, басқа жақтары орыстың тарихына қанша ұқсас болса, француз бен татар тарихына да сонша ұқсас еді. Жуковский «Людмила» және «Светлана» деген екі баллада жазды. Бұлардың бастапқысы неміс балладасынан (көбінің бірі) аудару ғана еді; ал екіншісінде орыстың киелі әдеттерінің поэтикалық суреттері берілетіні рас, сөйткенмен де оған немістің күйректігінің, немістің фантазиясының рухы сіңген. Батюшковтың музасы үнемі басқа елдердің аспанында қалықтауымен күн кешіп, орыс жерінен бір де гүл үзіп таппады. Бұл келтірген фактілерден шығатын қорытынды: орыстың акындары орыстың өмірінен поэзия боларлық еш нәрсе таба алмай, тұлпарларына мініп, шабыт іздеп басқа елдерге және батыстық елдер түгіл, шығыстық елдерге сапар шекті. Пушкиннен бастап-ақ, орыс поэзиясы үйренушілік халден құтылып, дарынды және тәрбиелі шеберлік халге көшті» (1534 бет).

Пушкинге және оған шейінгі орыс Акындарына Белинскийдің бұл берген бағасы Абайды ойға қалдырды, казак әдебиетінің алды-артын шолуға, ұғуға, «казакка да Пушкиндей ұлт ақыны керек» деген қорытындыға келуге жәрдем етті.

Әр жылда жазған еңбектерінің талай жерінде Белинский Пушкиннен бұрын жасаған орыс акындары Батыстың әдебиетінен үйренгенін, Пушкиннің өзі де олардан көп үлгі алғанын айтады. Бірақ Белинскийдің баяндауынша, Пушкиннен бұрынғы орыс акындарының Еуропадан үлгі алуы мен Пушкиннің үлгі алуы екі басқа: өзгелер үлгіні

еліктей отыра алған да, Пушкин еліктемей, тек әдебиеттік багажын молайту үшін ғана оқыды. Сондықтан Пушкин Европаға, әсіресе Байронға еліктеді деп ойлайтын орыс сыншыларына Белинский былайша жауап береді:

«Мәселен, отызыншы жылдардың бір «оқымысты» сыншысы Пушкинді Байронмен салыстырады, Пушкин геройларының Байронның геройларына ұқсастығы кішкене шайтандардың үлкен шайтанға ұқсастығындай деп есептейді. Пушкиннің талантын түкке тұрмайды деп біледі. Ол оқымысты сыншының басына, Байронның Гомер еместігі сияқты, Пушкиннің де Байрон еместігі келмеген» (1515 бет).

«Евгений Онегин» сияқты роман түрі Байронда да бар; әңгіме құру әдісі, сипаттап отырған шындықта проза мен поэзияның араласып кетуі, тақырып көлемінен шығу, ақынның өзіне-өзі сұрау беруі, оқиғаға өзі араласып отыруы – осының бәрі де Байронда бар. Әрине, басканың жаңа түрін өзінің шығармасына қолдану жаңадан өзі түр табудан анағұрлым жеңіл. Әйткенмен Пушкиннің «Евгений Онегині» мен Байронның «Дон-Хуанын», «Чайльд Гарольдін», «Беппосын» салыстырғанда, түрі мен сөз қолдануынан басқа ұқсастық табылмайды. Мазмұны былай тұрсын, Байронның рухы да, Пушкиннің «Онегинінен» атымен басқа. Байрон Европаны Европа үшін жазды... Пушкин Россияны Россия үшін жазды» (1642 бет). «Онегин» – орыстың қоғамдық тұрмысының белгілі дәуірдегі шындығының поэтикалық картинасы» (1648 бет). Пушкиннің поэзиясы мен орыстың шындық өмірі ғажап қабысады. Орыстың табиғатын көрсетсе де, мінезін көрсетсе де дәл келеді... Орыстық жазынан қысы жақсы. ...осыны бірінші рет сипаттаған Пушкин... орыстың географиясын, физиологиялық тіршілігін Пушкиннің көрсетпеуі мүмкін емес, олай көрсетуі, оның орыс болып туғандығынан ғана емес, данышпан орыс боп туғандығынан» (1543–1544 беттер)

Бірақ Белинскийдің баяндауынша, данышпан ақын болуға жаратылысында данышпан боп туу жеткілікті емес. Қанша данышпан боп туғанмен, егер сол данышпандық қасиетін жарыққа шығаруға тиісті жағдай болмаса, ондай ақын өсуге қажетті азығы жетпеген жақсы ұрық сияқты семіп қалады.

Пушкиннің өзінен бұрынғы орыс ақындарынан, солардың ішінде: Державин, Крылов, Гнедич сияқты дарынды ақындарынан бойы мен ойы асып түсуіне, Белинскийдің ұғындыруынша, белгілі тарихи жағдай себеп болған.

«1812 жыл мен 1815 жылдың арасы Россия үшін ұлы дәуір болды. – дейді Белинский, – бұл арада біздің айтайын деп отырғанымыз, сол

ұлы дәуірдегі оның сыртқы жарқырауы ғана, азаматтық ішкі дүниенің пісуі, сол дәуірдің нәтижесі болған білімге жетуі. Егер Россия 1812 жыл мен біз жасап отырған күннің арасында, Петрдің патшалық құруы мен 1812 жылдың арасынан әлдеқайда көп оқиғаны басынан кешіріп, әлдеқайда көп ілгері кетті десек өсіріп айтпаған болар ек. Бірінші жактан, 1812 жыл Россияның барлық түкпірін сілкіледі, оның ұйықтаған күшін оятты, бұған шейін мәлімсіз күштердің көзін ашты. Өз бастарының камын ойлап жүрген бытыраңқы жұрт жалпыға төнген қауіпті сөзініп, зор бір дене боп тұтасты, халықтың санасы оянып, мақтаны күшейді және осылардың елдік пікірдің кайнар бұлағы сияктана, еркін сөйлеуге жол берді; одан баска, 1812 жыл бір орыннан жылжымайтын ескілікті де күйрете соқты. Сол сокқыда өзінің қонысынан ұзап шықпай, сонда туып, сонда өлетін дворяндар жойылды. Екінші жактан; жеңіс пен шаттықтың жолын бойлай шеру тартқан орыстың жеңімпаз армиясы Европамен бетпе-бет кездесті.

Осының бәрі жанадан туған қоғамның өсуіне, күшеюіне өте күшті көмек көрсетті. Жиырмасыншы жылдары орыс әдебиеті еліктеуді тастап, өзіндік қасиеті бар әдебиетке айналды; Пушкин шықты» (1646 бет).

Жат елдің әдебиетіне еліктеуден безіп, орыстың ұлттық әдебиетін жасауды бастаушы Пушкин, әрине, сол кездегі орыстың қоғамдық күшінің артында емес, алдында болды.

Көш бастайтын ұлт ақыны болу – әрине, ұлтының жақсы-жаманының бәрін мақұлдау емес, жақсысын ғана дәріптеу, жаманнан жирену, жиреніп қана қоймай, сол жамандықпен күресіп, қайткенде құтылудың жолын сілтеу. Белинский Пушкиннің осылай өз тұсындағы орыс қоғамының күшіне тіркелуші болмай, жетекші болуын айта кеп, оқушыларына Гогольдің мына бір сөзін ескертеді: «Әдебиеттің шын мағынасында ұлттық болуы, орыстың сарафанын суреттеуде емес, халықтың рухын көрсетуде» (1641 бет). Осы пікірге Белинскийдің қосымша айтары: «Әр халықтың ұлттық сыры оның киімінде емес, аяқ-табағында емес, дүниені тани білу шеберлігінде» (1645 бет).

«Ұлттық акынның әдебиетте көрсететіні кімдер болу керек?» – деген сұрауға Белинскийдің берер жауаптары:

«Көркемөнерге адамды көрсетуден қасиетті міндет жоқ. Көркемөнерде сипатталуға жарағылықты болу үшін, адамға адам болу ғана қажет, 14-класстың әкімі болу немесе дворянин болу қажет емес, мұжықта да жан бар, жүрек бар, тілек пен құмарлық бар, махаббат пен кек бар, қысқасы өмір бар» (908 бет).

«Бірақ біздің тілейтініміз: мұжықты оның сөз өзгешелігін көрсету үшін емес, жалба-жұмба боп, кір-қон боп жүруін сипаттау үшін емес, белгілі мақсат үшін, ол мақсатта адамдық ойдың көрінуі үшін алуы керек» (909 бет).

Орыстың халықтық әдебиеті, жазба әдебиеті туралы, жазба әдебиетте Пушкиннің орны туралы Белинскийдің барлық пікірлерін қорыта келгенде, қайталап айтарымыз: осы пікірлердің бәрі Абайдың қазақ әдебиетін тануына да, қазақ әдебиетінің Пушкині болуына да аса зор ықпал етті. Қазақтың шын мағынасындағы ұлттық әдебиетін Абайдың бастауына, қазақ поэзиясын идеялық жағынан да орыстың XIX ғасырдағы поэзиясының қатарына көтеруіне Белинскийдің жоғарғы айтқан пікірлері программа болды.

Белинский – Абайдың идеялық ұстазы. Бірақ:

*Ақыл сенбей сенбеңіз,
Бір іске кез келсеңіз, –*

дейтін Абай:

*Кім болса, мейлі сол айтты, –
Ақылменен жеңсеңіз, –*

дейтін Абай, Белинскийді ұстаз көргенмен, оның айтқандарын түгел қабылдай бермейді. Белинскийдің идеалистік бағытта жүрген кездегі ұсынатын тезисі – «поэзияның мақсаты поэзияда ғана» дейтіні, XIX ғасырдың 40 жылдарынан бері шыға, материалистік пікірге келген кезінде «поэзия – өмір, өмір жоқ жерде поэзия жоқ» деуі бізге мәлім.

Белинскийдің идеалист кезіндегі әдебиетке көзқарасын Абай қабылдамайды, материалистік кезіндегі көзқарасын ғана қабылдайды. Абайдың ұғымында, поэзия – поэзияның ғана құралы емес, өмірдің де, шындықтың да құралы. Белинскийдің бағасында «Поэзия – өмір» болғанмен, екінші сөзбен айтқанда, поэзия бұалдыр идеяны емес, шындық тұрмысты суреттеуге міндетті болғанмен, сөйте тұра, ол поэзия утилитарлық яғни сипаттап отырған шындықтың пайдасына асарлық халге түспеу керек. Оның түсінуінде, поэзия шындықтың сипатшысы мен сыншысы ғана, ақылшы емес. Сондықтан да алдына дидактикалық міндет қойған поэзияны ол ұнатпайды.

Абай Белинскийден осы бір жерде бөліне жайылып, өмірдің небір кемшілігін көрмесін, небір оғаштығын сынамасын, сол сипаттауы мен

сынауының артын «былай бол!» деген ақыл айтумен бітіреді. Сондықтан ол Белинскийдің эстетикалық кодекстерінің «ақын көрсетсін, бірақ дәлелдемесін» деген статьясын қолданбайды. Абай көрсетумен ғана қанағаттанбайды, көрсеткенін яғни сипаттағанын дәлелдеуге тырысады.

Абайдың ұғымында поэзия өмірдің жетекшісі болуымен қатар, өзінің поэзиялық яғни көркемдік қасиетін жоғалтпау керек. Өмірдің неше түрлі күнделік мәселелеріне арнап кейде жалпы ақын ғана емес, үгітші ақын боп жазатын Абайдың өлеңдерінің көркем шығатындық себебі – поэзияның көркемдік қасиетіне аса жауапты қарауынан.

Сондықтан поэзияның утилитарлық маңызына келгенде Белинскийдің эстетикалық кодексін бұзатын Абай мына мәселелерде кеп қайта табысады.

Белинский: «Философ силлогизммен, ақын бейнемен, суретпен ойлайды», – десе, Абай осы заңды қабылдайды да қолданады.

Белинский: «Әрбір көркем шығарманың негізінде нақтылы идея болу керек», – десе, Абай бұны да қабылдайды, қолданады.

Белинский: «Көркем шығарманың идеясына түрі сәйкес болу керек», – десе, Абайға бұл да қонымды пікір.

Белинский: «Бірқелкі пікірлі шығарманың түрі де бірқелкі болу керек көркем шығарманың барлық бөлімдері бірінен-бірі бөлшектенбейтін тұтас болу керек», – десе, Абай да осыған қосылады.

Орыстың XIX ғасырдағы эстетикалық пікірін осылайша қабылдаған Абай оның, көркем әдебиетінен не үлгілер алды.

Орыс ақындарынан Абайдың аударғандары: Крылов, Пушкин, Лермонтов.

Бізге қажетті мәселе Абай осы ақындарды әлдеқалай аударды ма, болмаса, орыстың өзге ақындарын қаламай мына атаған үш ақынды қалауында себеп бар ма?

Жоғарыда аталған орыстың үш ақынын Абай әлдеқалай емес, оларды өзінің көңіліне ұнағандықтан, олардың ой-пікірі мен өзінің ой-пікірінде үндестік болғандықтан аударған. Әйтпесе аударманы кәсіп қылайын деп ойламаған.

Абайдың шығармаларын жинап бастырушылардың сөзіне сенсек оның орыс әдебиетінен бірінші аударған шығармасы Лермонтовтың «Бородиносы». «Бородино» – Лермонтовтың Отанын сүйгендігіне, жерін, елінің ерлік тарихын сүйгендігіне кепіл шығарма. Бұл – Абайдың өз жерін, өз Отанын, өз елінің ерлігін сүюімен қабысады. Сондықтан бұл өлеңді аударудағы оның мақсаты да ап-ашық: – халқын. Отанын сүюде, ерлікке жұмылуда орыстан үлгі алуға шақыру.

«Бородинодан» кейін Абай өзінің сүйікті акындарының өлеңдерін аудару ісіне ерекше мән бере қарап, казак елі үшін бұл істің пайдалы екенін ескеріп және өзінің акындық шеберлігін ұштай да өрістете түсуге орасан ықпалы бар екендігін сезіп, Пушкиннің «Евгений Онегиннен» бірнеше үзінділер, Лермонтовтан 20 шақты өлең, Крыловтан 15 шақты мысал аударды.

«Бородинодан» кейін Абайдың аударуға кіріскені – «Евгений Онегиннен» үзінділер. Пушкиннің бұл романнан басқа шығармаларын Абайдың аударғаны беймағлұм.

Абай Пушкиннің «Евгений Онегинін» аударуға неге ерекше құмартты және бұдан не көздеді? – деген сұрау азамат акынның аудармаларын оқи бастағанда алдыңнан көлденеңдеп шыға келеді. Бұған өз тұсымыздан айтар пікірден бұрын, Белинскийге сөз беріп алған жөн. Ұлы сыншының «Евгений Онегинді» Пушкиннің өзге шығармаларынан бөліп алатын себебі: «Орыс қоғамының өркендеу жолындағы аса қызық бір кезеңін поэзия арқылы көркем суреттеп беруінен (1633 бет), шын энциклопедиялық шығарма болуынан еді.

Сосын, қай елдің жастарына болса да үлгі етерлік көркем образдардың асқан акындық шеберлікпен жасалуы, Татьянаның бойындағы кіршіксіз таза махаббаттың реалистік тұрғыдан суреттелуі шығарманың мән-маңызын биік деңгейге көтерді.

Абай ұлы шығарманың осы қасиетін қалтқысыз көре білді. Және оны жазған Пушкиннің жан жүйесі, айтар ойы өзінің жан жүйесімен қабысатындығын сезді.

«Евгений Онегинді» Абай тұтас аударған жоқ, одан оның аударғандары: романның басында (бірінші тарау, X – XI – XII шумақтар) Пушкиннің Онегинді сипаттауы, Татьянаның Онегінге жазған хаты (екінші тарау, XXXI шумақ), бакша ішінде жолыққан Татьянаға Онегиннің берген жауабы (төртінші тарау, XII – XVI шумақтар), Онегиннің Татьянаға жазған хаты (сегізінші тарау, XXXII шумақ), Татьянаның Онегінге берген жауабы (сегізінші тарау, XIII шумақ).

Орыс поэтикасында «онегиндік шумақ» аталып, әр шумағы 14 жолдан құралатын, әр жолында тоғыз буын болатын, үйлесі – а, б. а, б. в, в, г, г, д, ж, ж, д, з, з боп келетін түр «Евгений Онегиннің» өн бойында өзгеріссіз салталады. Абай өз аудармаларында бұл түрді қолданбай, «Онегиннің сипатын» шумағы төрт жолдан, әр жолы 11 буыннан құралатын, үйлесі – а, а, б, а боп келетін түрмен – қара өлеңмен аударды. «Татьянаның Онегінге жазған хатын», «Онегиннің Татьянаға жауабын», «Онегиннің Татьянаға жазған екінші хатын», «Татьянаның

қайтарған жауабын» әр шумағы төрт жолдан, әр жолы сегіз буыннан. үйлесі а, б, а, б боп келетін түрмен аударған.

«Онегиннің сипаты» – Абайда 34 жол өлен. Пушкиннің оригиналында да аударылған жолдардың саны 34 (Абай Х және XI шумақтарды тұтас аударған да, XII шумақтан алты жол ғана алған). Пушкин Онегиннің ішкі сарайын сипаттауды осы 34 жолға сыйғызған. Бұл 34 жолдың алдыңғы жағында Онегиннің сыртқы дүниемен қарым-қатынасы, алған білімі айтылады да, кейінгі жағында әдеті, салты айтылады. Абай Онегиннің ішкі дүниесін сипаттауды ғана аударған.

«Онегиндік шумақтың» Абай түрін сақтамағанмен, мазмұнын сақтайды, образдарын тамаша дәл келтіреді: Пушкиннің оригиналы мен Абайдың аудармасын қатар оқып көрсен, мағынасы да, көркемдігі де дәл түсетініне ғажап қаласын. Осыған қарағанда, «онегиндік шумақтың» Абайдың сақтамауы ол шумақгы қазақшалауға әлі келмегендіктен емес, қазаққа ұғымсыз болар деген ойдан туған болу керек. Өйткені өленнің көпшілікке түсінікті болуына Абай ерекше назар аударғаны мәлім.

Татьяна мен Онегиннің бірін-бірі ұғуына байланысты өлеңдерге келгенде, Абай түп нұсқаның арнасынан біраз шығып кетеді. Ең алдымен түп нұсқада Татьяна Онегинге хат жазады да (екінші тарау, XXXI шумақ) Онегин Татьянаға хат жазбайды, бақша ішінде жолығып, неге үйлене алмайтын сырын ауызша айтады (төртінші тарау, XII – XVI шумақтар). Абай Онегиннің осы ауызша жауабын хатқа айналдырады да, Пушкиннің сарынымен өз жанынан жазады. Сол сияқты, түп нұсқада (сегізінші тарау, XIII шумақ) Татьяна Онегинге екінші рет хат жазбайды, үйіне кеп жолыққанда жауабын ауызша айтады. Осы жауапты да Абай хатқа айналдырып, романның жалпы сарынын сақтағанмен, өз жанынан жазып шығады. Татьянаның Онегинге жазған хатын (екінші тарау, XXXI шумақ) және Онегиннің Татьянаға жазған хатын (сегізінші тарау, XXXII шумақ) аударғанда, Абай мазмұнын сақтай отыра, көп жерінде еркін кетіп, оригиналда жоқ сөздерді, жоқ тенеулерді қосып жібереді.

Мәселен:

*Михрабым сен, бас ұрамын,
Тіл жете алмас гүзіріме.
Жетпедім, не жасырамын,*

*Гауһарымның қадіріне.
Он сегіз мың бұл ғаламның*

*Бар тынысы күнде тұр.
Мен сияқты сорлы адамның
Ықтияры сенде тұр, –*

деген сөздер Пушкинде жоқ. Пушкинде Евгений мен Татьянаны косуға бөгет – тағдыр, бірақ бұл тағдыр, Пушкинше «лаухыл-махфуздың» жазуы емес, қоғамдық тұрмыстың шындығынан шыққан, Евгений мен Татьянаның өмір жолындағы шиырлар. Ал Абайдың ұғымында, бұл «тағдыр» шынында «лаухыл-махфуздық» болып кетеді. Сондықтан да ол Онегиннің аузына түп нұсқада кездеспейтін:

*Сен – ағашта піскен алма.
Қазір едің, алмадым.
Құп кіріптар қылды алла,
Әлде мені қарғадың? –*

деген сөз салады.

Осыған қарап, Абай Пушкинді түсінбеді я аударуға әлі жетпеді немесе Пушкиннің ойын бұзды деуге бола ма? Түсінбесе я әлі жетпесе, «Онегиннің сипатын» неге дәл береді? Бұзғысы келсе, Пушкиннің пікір арнасынан неге шықпайды?

Біз бұл арада Абайдың «Онегинді» аударуының академиялық жағын тексерейік деп отырғанымыз жоқ, тек кезегі кеп қалған сөз болғандықтан айтып отырмыз, әйтпесе біздің тақырыбымыз – Абайдың осы шығарманы не мақсатпен аударуы ғана.

Өзге мәселеде рационалист Абай «Евгений Онегиннен» үзінділер аударғанда да, осы нысанасынан көз жазбайды. Онегин мен Татьянаның жүрек сырларын актарысатын жерлерін таңдап аударудағы Абайдың мақсаты – шын сүйісе білудің маңызы қандайлығын қазақтың қызы мен жігітіне үлгі қылып тарту, өз заманындағы «калың малдың» қамауында отырған қазақтың қыз бен жігітін Евгений мен Татьянадай болуға, малдың күшімен сүйуге емес, жүрек күшімен сүйуге шақыру.

Осы мақсатпен, «Евгений Онегиннің» кейбір жерлерін өзінше өзгерте жазған Абай қазақ ауылының сауатсыз қыз бен жігітіне бұл оқиғаны түсінікті етем деген мақсатпен, Татьянаның Онегінге берген жауабын (сегізінші тарау) жазғанда:

*Сен шошыдың ғашығыңнан,
Өзге жұрттан қамшы жеп,*

*Мен де сорлы нәсібімнен,
Жатқа тидім «ашиы» деп, –*

деп казак ауылының камшы төбелесін орыстың тұрмысына қолданып:

*Қаймақ еді көңілімде,
Бізге қаспақ болды жем.
Екі сез жоқ өмірімде,
Мен де сорлы, бақыты кем. –*

деп дворян семьясында өскен Татьянаның сөзіне каймақ пен қаспақты қосқандағы Абайдың мақсаты – оның Онегинді сүюін казактың қыз, жігітіне ұғымды бейнемен беру.

Онегин мен Татьянаның бейнесін Абайдың жақсы көргендігі оның өз жанынан шығарған «Онегиннің өлердегі сөзі» деген өлеңінен көрінеді. Романда оқиға Онегиннің Татьяна ерге шыққан кезінде, үйіне кеп жолығуымен, Татьянаның: «Менін тағдырым шешілген... мен сені сүйем, (несіне жалған айтам?) бірақ менін тиген ерім бар, оған берілуден айни алмаймын», – деуімен бітеді. Абай мұнымен тоқтамай, өз жанынан «Онегиннің өлердегі сөзі» деген өлең шығарады. Бұл өлеңде өлім халінде жатқан Онегин:

*Жарым жақсы киім киіп,
Келді жанға жылы тиіп.
Диуана болды бұл көңілім.
Басылмай бір құшып, сүйіп, –*

деп сандырақтайды да, көзіне елестеген Татьянаны:

*Есіркеп сүйгізіп еді,
Кетіптің жүз есе күйіп, –*

деп қасында тұрғандай көреді. Сөйтіп:

*Қылдың арам ойыңды.
Бір бұрмадың мойныңды.
Сен ақылмен көңіліңді
Тыйып, жеңдің бойыңды,*

деген арызын айтып, өмірде қолы жетпеген ғашықтық арманмен:

*Атам, анам қара жер,
Сен аша бер қойныңды,
Сенен басқа еш жерден
Таба алмадым орнымды, –*

деп тіршілікпен қоштасады.

Бұл өлеңнің мазмұны да, түрі де ескі араб, парсы ғашықтарының жырына ұқсас. Ғашықтық дертінен сарғайып өлу, ескі Шығыс әдебиетінде болмаса, Европа әдебиетінің «Евгений Онегин» сияқты реалистік стильде жазылған шығармасы түгіл, романтикалық стильде жазылған шығармаларында да ұшырай қоймайды.

«Евгений Онегин» романын Абайдың неге түгел аудармағандығы, Пушкиннің басқа шығармаларын неге аудармағандығы бізге мәлімсіз. Әйткенмен бұл арада бір мәселенің бетін ашып кету керек.

Абай – түгелімен реалист. Оның шығармаларында романтизмнің өзі түгіл көленкесі де жоқ, ал Пушкин, әсіресе 1825 жылға шейінгі Пушкин, негізінде романтик. «Бақшасарай фонтанынан», «Кавказ тұтқынынан», «Цыгандардан» аудармай, Абайдың «Евгений Онегинінен» аударуы да сондықтан болу керек.

Олай болса, романтиктігі Пушкиннен де басым жататын Лермонтовты неге аударды Абай?

Абай орыс акындарынан 56 шығарма аударған, солардың сегізі Пушкиннен («Евгений Онегиннен» үзінділер), он төрті Крыловтан; Мацкевич, Бунин, Полонскийден бір-бір өлеңнен, авторы белгісіз үш өлең, ал қалған 28 шығарма Лермонтовтан. Осы мәселеге біраз тоқтайық.

Ең алдымен, Абай Лермонтовтың поэмаларынан ешқайсысын аударған емес. Абайдың «Мұңлы шайтан» деп басталатын өлеңін Лермонтовтың «Демон» атты поэмасының кіріспе сөзінен аударылды деп есеп қып жүр. Ол дұрыс емес. Абайдың шайтанды сипаттауы Лермонтовтан басқаша. Лермонтовта шайтан азғындық жолға еріксіз, қысым көргендіктен түссе, Абайда менмендік пен бақ құмарлықтан түседі. Абайда – шайтан түзелусіз кеткен бұзық, оның жүрегінде мейірім оты мен махаббат сөнген. Лермонтовта олай емес. Лермонтовтың баяндауында, шайтан зорлықсыз мейірімді, шын махаббатты іздеп жиһан кезеді де, сол махаббатты грузин қызы – Тамарадан табады. Шайтанның Тамараға айтатын ғашықтық сөздерінен адам қоғамының ішіндегі әділетсіздіктердің сыры ашылады. Олай болса, тақырыбы ұқсас болғанмен, Лермонтовтың шайтанынан Абайдың шайтаны басқа. Лермон-

товтын шайтаны – әділетсіздікке, киянатқа, жауыздыққа қарсы тұрушы, Абайдың шайтаны – киянат пен жауыздықтың қордасы. Лермонтов шайтанды тіршілік шындығынын тұрғысынан алып қарайды. Абай дін тұрғысынан алып қарайды.

Екінші. Лермонтовтың өлеңдерінен Абайдың аударғандары – түгелімен қоғам тұрмысындағы әділетсіздікке ызаланған, бірақ сол әділетсіздіктерді түзеуге шамасы келмей торыққан, жалғызсыраған адамның көңіл күйін көрсететін өлеңдер. Мұндай өлеңдерді Абай өзінің көңіл күйіне дәл келетіндіктен аударған.

Үшінші. Абайдың «Лермонтовтан аударды» дейтін шығармалары үш жүйеге бөлінеді.

1. Көлемі, мазмұны, көркемдігі Лермонтовтың оригиналымен дәл түсетіндер. Мәселен, Лермонтовтың «Выхожу один я на дорогу» деп басталатын өлеңі 20 жол. Осы өлеңді Абай «Жолға шықтым бір жымжырт түнде жалғыз» деп бастап аударды да, 20 жолды 20 жолға сыйғызады және мағынасын да, көркемдігін де дәл түсіреді. Осы сияқты аударылған бірнеше өлең бар. «Парус» Лермонтовта 12 жол болса, Абайда да сондай: «Жартас» Лермонтовта да, Абайда да сегіз жол; «Қаранғы түнде тау қалғып» та сондай. Бұлардың бәрі – дәл аудармалар.

2. Көлемін қысқартып, негізгі мазмұны мен көркемдігін сақтап аударған өлеңдер. Мәселен: «Теректің сыйы» Лермонтовта 76 жол өлең, Абай оны қысқартып 38 жолға түсірген. Лермонтовта «Кабардинец» аталатынды, Абай «Ер Серкеш» деп атап, сол «ердің» «құранмен» шұғылданатын жерлерін аудармай қалдырып кеткен. Лермонтов казачканы 20 жолмен сипаттаса, Абай:

*Казак-орыс қатыны бір сұтұды
Әкеліп ем, қайтейін, оны да ал, –*

деп екі-ак жолға түсіреді. «Еврей күйі», «Канжар», «Бородино» тағы бірнеше өлеңдер солай қысқартылған.

3. Жалпы сарыны, жалпы мазмұны ұқсап отыратын, Лермонтовтан «аударма» деуден гөрі, «Лермонтовтың сарынымен» деуге келетін өлеңдер. Мәселен, Лермонтовтың «Дума» дейтін өлеңі оригиналда 44 жол өлең. Абайдың «Қарасам, қайғыртар жұрт бұл заманғы» деп басталатын өлеңі барлық жинақтарында да «Лермонтовтан» делініп, жоғарыда аталған «Думаға» қосақталып жүр. Абайда да жол саны – 44. Солай бола тұра, мазмұнның ұзын-ырғасы жақындап қалғанмен, бірақ өлеңді аударма деу қиын.

Бұл өлеңнің:

*Қарасам, қайғыртар жұрт бұл заманғы,
Салқын, қуыс – өмірі я қараңғы.
Білім де жоқ, білімге сенім де жоқ,
Өнерсіз қартаяр деп біл балаңды, –*

дегені Лермонтовтың:

*Печально гляжу я на наше поколение!
Его грядущее иль пусто, иль темно.
Меж тем, под бременем познания и сомнения
В бездействии состарится оно, –*

дегені дәліге жақын кеп қалады да:

*Жасынан білер ескі шалдың мінін,
Аптық жерін, ақылға кеш екенін,
Өзі өнерсіз, өмірден тез суынар.
Ойлаған жолаушыдай бос жүргенін, –*

дегені Лермонтовтың:

*Богаты мы, едва из колыбели,
Ошибками отцов и поздним их умом,
И жизнь уж томит, как ровный путь без цели,
Как тур на празднике чужом, –*

дегеніне мағына жағынан жанаспай, алшақ жатады. Абайда «бұл заманның жасы» – шалдарды сынаушылар, ал Лермонтовта ол жастар, сол «әкелердің кателері мен кенже қалған ойынан сабақ алып өскендер». Бұл өлеңнің қалған шумақтарын да Лермонтовтың оригиналымен салыстырсаң, осылай дәл шықпайды. Оның бір мысалын әлгіде «Шайтан» деген өлеңнен де байқадық.

Абай өлеңдерінің ішінде жалпы сарыны үйлесетін, бірақ дәл аударды дегенге сыймайтын өлең бірнешеу. Бұларды аударма деуден гөрі, әр акынның Абайға жасаған ықпалы, әсері деп дәлелдеген орынды. Мәселеге осы тұрғыдан қарағанда, Абайдың өз шығармалары дейтін өлең-

дерден де Лермонтовпен я баска акындармен үндес шығатын шығармалар табылып қалуы әбден ықтимал. Бірақ бұған қарап, акынның тел өлеңдерін «еркін аударған» деген сылтаумен баска акындарға тана беру орынды болмайды. Мысалға «Ғашықтық іздеп тантима!», «Күлімсіреп аспан тұр», «Ал сенейін, сенейін» деген өлеңдерде творчестволық ықпалдардың барын айту, оларды аударма деп танудың бірден-бір шарты бола алмайды.

Лермонтов пен Абайдың арасындағы байланысты аяқтар алдында айтып кететін бір мәселе – Абайдың өлерден екі жыл бұрын ғана «Вадимді» аударуы. «Вадим» – прозамен жазылған шығарма. Оны 18 жасар Лермонтов Пушкиннің «Капитан кызынын» әсерінен жазған. Екеуінде де айтылатын оқиға – Емельян Пугачев бастайтын. XVIII ғасырдағы орыс шаруаларының көтерілісі және екеуі де осы көтерілісті сипаттағанда, бүйректері шаруаларға бұрып, оларды жақтап отырады.

Өз шығармаларында да, баска аудармаларында да бұл Абайдың жолаған тақырыбы емес. Қару алып майданға шығу идеясын насихаттау Абай творчествосына тән емес. Еңбекші халықтың қанауда отырғанын сипаттағанымен, Абай сол еңбекшілерді көтеріліске шақырған кісі емес. Осындай жолдағы Абайдың «Вадим» сияқты көтерілісті жырлайтын шығарманы аударуы – Абайдың өмірбаянынан да, шығармаларынан да себебін таппайтын мәселе. Сондықтан «пәлендей себептен» деп біз де сауегейлік жасай алмаймыз.

Лермонтовтың «Вадимді» жазуы, әсіресе 18 жасында жазуы, таң қаларлық жағдай емес, себебі: көңіл күйлерінде ұқсастық болғанмен. Лермонтов, әрине, Абай емес те, Абай Лермонтов емес. Лермонтов – қоғам тұрмысындағы қиянатты көрсетумен, сынаумен ғана қанағаттанбай, сол қиянатты, Абайша ақыл айтып емес, күшпен түзетем деп арпалысатын, жаны жанжалшыл акын.

Өлеңдерінде сарындастық болғанмен, Лермонтов пен Абайдың пікірлері де үнемі бір арнамен ағуы мүмкін емес. Себебі Лермонтов – 1825 жылғы декабристер көтерілісінің қанды ізін баса шыққан кісі, сондықтан да оның шығармаларынан шокпарлы Николай сөндірген декабрь өртінің ұшқындары шашырап отырады.

Абайдың дәуірі – көтеріліс дәуірі емес. Абай әдебиет майданына араласа бастаған кезде, қазақ халқының көтеріліс жылдары арттағы алыста қалған оқиға. Бұл кезде ішкі Россияда болып жатқан шаруа жанжалдарының жаңғырығы болмаса, оның мән-мақсаты Абайға жеткен жоқ. Шаруаларды балтаға шақырған Чернышевскийдің шығармаларын Абай

оқығанмен де, оның ішкі сырына терең бойламаған. Міне, осы арада Абайдың революционер-демократ болмай, ағартушы-демократ болғандығы көрінеді.

Бұл жөнінде Абайдың орыс әдебиетінен не алғандығы туралы айтатын пікірімізді кейінірек қалдырып, әуелі оның Крыловты неге аударған себебін ашып алайық.

Мысал жанры әдебиетте қайдан пайда болды деген сұрауға Белинский «Шығыстан» деген жауап береді. Онысы рас. Өзге Шығысты былай қойғанда, мысал түріндегі ертегілер қазақта да көп. Бірақ халық ертегісіндегі мысалдарда оқиға бар да, қорытынды жоқ, бағыт бар да, нысана жоқ. Халық әдебиетіндегі осындай нысанасыз мысалдарға сүйене отырып, жазба әдебиетте нысаналы мысалдар жазған адам – француздың XVII ғасырдағы акыны Лафонтен. Лафонтен өсімдік пен өсімдіктің, өсімдік пен хайуанаттың, хайуанат пен хайуанаттың я хайуанат пен адамның «расындағы қарым-қатынастарды айтқан боп, қасқырдың озбырлығын, зорлығын, түлкінің айлакерлігін, еменнің қаттылығын, шошканың топастығын, қарғанын ақмақтығын сипаттаған боп, қоғам тұрмысында кездесетін теріс қылықтар мен мінездерді сыкақтап, жалпы қоғамға «ондайдан сақтанындар» деген ақыл айтады.

Крыловтың мысал жазуда Лафонтеннен үлгі алғанын айта кеп, Белинский Крыловты одан бөліп ап былай дейді: «Крыловтың мысалдары – орыстың іскерлік ойының, орыстың тапқырлығы мен сықағының, орыстың ауызекі сөзінің қымбат қазынасы» (1370 бет).

«Крылов өзінің кейбір мысалдарының мазмұнын Лафонтеннен алғанмен, – дейді Белинский, – оны аударды деп атауға болмайды. Табиғатында орыс боп жаралған ол аударғандарының бәрінің түрін де орыстікіне айналдырды, орыстық рухта берді. «Орыс мені біледі, мен орысты білем» деп айтуға жарайтын әдебиетімізді біз де дәріптейміз, құрметтейміз» (771 бет).

Белинскийдің осы пікірін оқып алды ма, я өзі солай деп ойлады ма, әйтеуір Лафонтенді Крылов қалай аударса, Крыловты Абай да солай аударған. Лафонтеннен аударған мысалдарына Крылов орыстық түр, орыстық рух берсе, Крыловтан аударған мысалдарына Абай да қазақтық түр, қазақтық рух берген. Сондықтан егер «Крыловтан» деген ескерту тұрмаса, Абайдың одан аударды деген мысалдарының басқа тілден аударылғандығында ешбір белгі жоқ.

Крыловтың «Квартет», «Демьянова уха» деген сияқты, еуропалық я орыстық тұрмыста ғана кездесетін мысалдарын Абай аудармайды. Абайдың аударғандары қазаққа түсінікті болатын мысалдар ғана.

Лермонтовтың кейбір шығармаларын қысқартып аудару әдісін Абай Крыловқа да қолданады. Бірақ мысалдың басында я акырында тұратын насихат сөздерін кейде өзінше бұрғаны болмаса, орыс тұрмысына ғана арнаулы, казак тұрмысында кездеспейтін кейбір әдет-ғұрыптың көріністерін казакшалағаны болмаса, орыстың әдетіне байланысты кейбір теңеу, салыстыру, әсірелеулерді казак әдетіне байланысты теңеу, салыстыру, әсірелеулермен алғаны болмаса, жалпы оқиғалық мазмұнын бұзбайды. Мәселен, «Есек пен бұлбұл» деген мысалын Крылов «Бұлбұлға есек кездесті» деп оқиғадан тура бастаса, Абай:

*Тойған есек шөпті оттап маңайдағы,
Сонырқап шатқа кетті қай-қайдағы,
Қаңғырып өлкені өрлеп келе жатып,
Жолықты бір бұлбұлға тоғайдағы, –*

деп бұлбұлға жолығар алдында есектің қыдырғанын баяндап алады. Крылов мысалдың аяғында: «Тәңірі, бізді де сондай қазыдан сақтағай-сын», – деп қорытынды пікірін бір ғана жолмен айтса, Абай:

*Демеймін мені мақтасын,
Я жақсын, я жақпасын,
Сөйтсе де мұндай сыншыдан
Құдайым бізді сақтасын, –*

деп Крыловтың бір жолын төрт жолды бір ауыз өленге айналдырады.

Өйткенмен жалпы көлемі бірдей (Крыловта да бұл мысал 28 жол, Абайда да 28 жол) аударманың мағынасы оригиналға дәл.

«Шегіртке мен құмырска» – Крыловта 30 жол өлен. Абайда 36 жол. Алты жолды артық қосқанда, Абай Крыловтың жолын жолға сыйғыза алмай отырған жоқ. Крылов:

*Билеуге құмар шегіртке
Жазды ән сап өткізді,
Ойлаған жоқ иұқыр деп,
Ызғарлы қыс кеп, көзді, –*

деп мысалын тура қыстың келуінен бастаса, Абай:

*Шырылдауық шегіртке,
Ыршып жүріп ән салған.
Көгалды құып гәләйттап,
Қызықпен жүріп жазды алған.*

*Жаздыгүні жапырақтың
Бірінде тамақ, бірінде үй,
Жапырақ кетті, жаз кетті,
Күз болған соң, кетті күй, –*

деп шегірткенің жазғы сайранын Крыловтан кеңірек толғап кетеді. Өйтудегі мақсаты – Крыловты толықтыру, не әдемілеу емес, осы мысалды оқуға ұсынып отырған қазақ халқына «қыстың камын жаз же» деген ақылын толығырақ айту. Мұндай ақылды Абай ол кезде қоныстанбаған көшпелі ауылдың қысқа әзірленуі аса қажетті деп санайды.

Осындай әдісті Абай Крыловтың барлық мысалдарын аударғанда да қолданады. Әрбір жеке мысалды аударғанда оның көздеген мақсаты: біріншіден, қазақ халқына Крыловты таныстыру болса, екінші жақтан, осы аударып отырған мысалы қазақ халқының тіршілік пайдасына асса екен деп тырысу.

Біз бұл еңбегімізде Абайдың аудармаларын зерттеу мақсатын қойған жоқпыз. Біздің мақсатымыз – Абайдың орыс классиктерінен не үлгі алғанын, кімдердің шығармаларын не мақсатпен аударғанын ғана айту. Сондықтан оның орыс әдебиетінен алған үлгілері және аудармалары туралы пікірімізді осымен аяқтап, қазақтың классикалық жазба әдебиетін Абайдың қалай бастап, оның негізін қалай қалағанын баяндауға кірісейік.

Қазақтың реалистік жазба әдебиетінің негізін қалаушы Абайдың ұлы ақындық еңбегінің мәнін ашып көрсету үшін, оның үлгі-өнеге алған арналарын барынша мол және мүмкін қадарынша нақты баяндауға ерекше назар аудардық. Осындай творчестволық қуатты үш арнадан нәр ала білген данышпан Абайдың қазақ әдебиетіне қосар үлесі де, кейінгі ұрпаққа қалдырған мұрасы да, ол жасаған дәстүрдің құнарлылығы мен пәрменділігі де оның ақындық шеберлігін, жанашылдығын баяндау кезінде әңгіме болып отырады.

Көркем әдебиеттің белгілі бір дәуіріне басшы болу жазушы атаулының, бәрінің, қолынан келе бермейді. Жазушының әр сынайлы болатындығын – бір жазушының ақылынан сезімі күшті (мәселен, біздің Ақан сері), «бір жазушының сезімінен ақылы күшті (мәселен, біздің

Ақмолда), ал бір жазушының ақылы да, сезімі де күшті болатындығын естен шығаруға болмайды.

Бірыңғай сезімге берілген акын, өмірге сыншы бола алмайды, бірыңғай ақылға берілген акын көркемдік жағынан ойсырап жатуы мүмкін, өйткені ақындықтың өзі – көркем сезінудің жемісі. Сезіну мен сезінудің арасында да, ақылдылық пен ақылдылықтың арасында да айырма көп: сезімнің де ұлысы, кішісі бар; ақылдың да ұлысы, кішісі бар. Ақанды қаншама сезімді дегенмен біз оны Абаймен қатар қоя алмаймыз, Ақмолданы ақылды дегенмен біз оны Абаймен қатар қоя алмаймыз. Абайдың сезінуі Ақаннан өлшеусіз зор, ойлануы Ақмолдадан өлшеусіз зор. Абай зор сезім мен зор ақылдың басы түйіскен жерден шыққандықтан және сол зор сезім мен зор ақылға зор білім қосылғандықтан ғана қазақ әдебиетінің тарихында жаңа дәуірді бастаушы боп отыр. Егер онда зор сезім мен зор ақыл болмаса, Шығыстан, Европадаң кітапты көп оқумен Абай бола алмас еді. Кітапты көп оқыған кісінің бәрі зор бола берсе, енеден туып есін біле кітаптың арасында өсетін, бастауыш, орта, жоғарғы мектептерді кезекпен асықпай бітіретін, одан кейінгі өмірін де кітаптың арасында өткізетін елдің барлық адамдары да данышпан болар еді. Бірақ өмірде олай болмайды. Жалғыз кітаптан ғана емес, жалпы өмірден де өзіне қажетті нәр алу, олардан мән-маңыз табу, өзінің тоқығанын көпшілікке ортақ ету шын мағынасындағы ақылды адамның қолынан келеді, ондайларға халықтың қойған аты – данышпан.

Біздің Абай – ақындығының үстіне, осындай данышпан адам. Азғантай ғана мектептік білімін өз бетімен үстеп, жалғыз қазақтың ғана емес, марксизмге шейінгі барлық адам баласының гуманитарлық пікірінің ең биігіне шыға алуы да оның осындай қасиетінен.

Әрбір акын – данышпан емес те, әрбір данышпан – акын емес. Данышпан акын сол уақытта ғана бола алады, егер ол шығармаларын оқуға мүмкіншілігі бар ақындардың бәрін біліп алғаннан кейін, алдына: «Менің солардан айырмам не болмақ?» деген сұрау қоя алса, және «Мынау болу керек», – деген үлкен міндетін анықтап алғаннан кейін, сол міндетті іске асыра алса.

«Адамның міндеті не?» – деген сұрауға Абайдың берер жауабы: «Өзін үшін еңбек қылсаң, өзі үшін оттаған хайуанның бірі боласың; адамдықтың қарызы үшін еңбек қылсаң, алланың сүйген құлының бірі боласың».

Абайдың еңбегі – жазушылық. Олай болса, оның алдына қойған міндеті өзінің ғана көңіл күйін шертетін жазушы болуы емес, адамдық, яғни қоғамдық мәселелерді қозғап, оны дәуір талабының биік мұнарасына көтере білетін жазушы болу.

Казактың, Шығыстың, орыстың, орыс тілі арқылы Еуропаның әдебиеттік қазыналарынан білімін толықтыруда көп пайда алған Абай: «Мен өзім қайткенде өзге акындарға ұқсамаймын, қайткенде көптің ойына жетекші акын болам?» – деген міндет қояды да, сол міндеттің шешуін таба да біледі.

Ең алдымен, Абайдың «акын кім? Оған акындық шабыт қандай жағдайда келеді? Шабыты келген акынға не істеу керек? – деген сұрауға не жауап беретініне тоқтайық.

Абай, әрине, дінге, тәңірге сенеді. Бірақ оның бұл сенуі құлшылық етумен барабар емес. Абайдың ұғымында, адамда тәңірі «берген» акындық өнер болғанмен, акындық шабыт келмесе жаза алмайды. Бұл мәселеде оның пікірі Пушкинмен үйлеседі. Егер Пушкин «Поэт» деген өлеңінде Аполлон жәрдем бергенше, акын жай ғана күн көргіш адамның бірі деп есептесе. Абай да шабыт келуді тәңіріден деп ойлап былай дейді:

*Адамның кейбір кездері
Көңілде алаң басылса;
Тәңірінің берген өнері
Көк бұлттан ашылса...*

*Тәңірінің күні жарқырап,
Ұйқыдан көңіл ашар көз,
Қуатты ойдан бас құрап,
Еркеленіп шығар сөз.*

Акындық өнерді бұлт басканда «тәңірі» ол бұлтты серпілтеді екен де, жарқыраған күннің сәулесінен акынның ұйықтаған шабытын оятады екен дейік; сонда ғана акын «қуатты ойдан басын құраған сөздерді іріктеп шығара» бастайды екен дейік; сонда ғана:

*Сылдырап өңкей келісім
Тас бұлақтың суындай, –*

құйылады екен дейік, мақұлдайық. Ал енді Абайдың ойынша, сол құйылған келісімді сөздердің атқаратын міндеті не?

Жоғарғы «Поэт» деген өлеңінде Пушкиннің бұл сұрауға берер жауабы: акын сапырылысқан жұрттың шуынан безіп далаға қашады да, кең жайылымды толқын мен мол сылдырлы бәйтеректің қасына барады. Ал Абайдың берер жауабы:

*Сонда ақын белін буынып,
Алды-артына қаранар,
Дүние кірін жуынып,
Көрініп ойға сөз сатар.*

*Қыранша қарап қырымға,
Мұң мен зарды қолға атар
Кектеніп надан зұлымға,
Шиырыық атар, толғанар.*

*Әділет пен ақылға
Сыналып көрген-білгенін,
Білдірер атыс-жақынға
Солардың сөйле дегенін.*

Сөйткен уақытта:

*Ызаты жүрек долы қол,
Улы сия, аңғы тіл.
Не жазып кетсе, жайы сол,
Жек көрсеңдер, өзің біл.*

Ашық пікір, бойына біткен ақындық өнерін Абай «тәңірі» берген қасиет деп, ақындық шабытты жіберетін де «тәңірі» деп түсінгенмен, сол шабыт келе қалған күнде діншіл ақындардай:

*Әуеле хамді құдайға зікір, сәнә –
Салауат расулыне айттым жәнә,
Бір хамдұ хәтіріме келе қалды,
Жағыма жәрдем бергіл, алла тағала! –*

деп тәңіріге мүнәжат қыла жөнелмейді.

*Бисміллә деп айтылар сөздің басы,
Бисміллә әр уақытта дін жолдасы,
Һидаят тәуфиқыны бергей еді,
Һәр уақыт пәндәсіне бір алласы, –*

деп зікір салмайды.

*Мұсарриф молда болар дін ағасы,
Дахида міскіндүр һәм жол батасы,
Мұддәрис ғалымға бер бай болса да,
Болса да сом алтыннан босағасы, –*

деп, елді молдаға зекет беруге шақырмайды. Абайдың шабыт келгенде колына алары – халықтың мұң мен зары; кектенетіні – надан мен залым, «улы сиясын» төгетіні де, «өткір тілін» түйрейтіні де сол надандық пен залымдық.

Сол надандық пен залымдыққа қарсы құрал ғып жұмсайтын Абайдың «өткір тілі» қандай тіл?

Тіл туралы Абайдан басқа қазақ ақындарының да пікір айтқандары аз емес. Мәселен, Ақмолданың өлеңдерінде:

*Иірілген ауыздағы тіл – бір жылан,
Тebінбесе шақпайды деп қылма гүмән, –*

деген,

*Гүл тұрмас гүл қатында мезгіл қайтса
Тіл – тікен, сөз харажат таппай айтса, –*

деген жолдар кездеседі. Бұл да өте күшті айтқан пікір. Абайдың тіл туралы пікірі бұдан да терең. Ол әуелі тілдің жәрдемімен жасалатын көркемөнердің өзге өнерлерден орнын бөліп ап, «Сегіз аяқ» деген өлеңін:

*Алыстан сермеп,
Жүректен тербеп,
Шымырлап бойға жайылған,
Қиядан шауып,
Қисынын тауып,
Тағыны жетіп қайырган.
Толғауы тоқсан қызыл тіл,
Сөйлеймін десең өзің біл, –*

деп, тілдің тебіренуін, сол тебіренген тілге өтінішін айтудан бастайды да:

*Өткірдің жүзі,
Кестенің бізі
Өрнегін сендей сала алмас! –*

деп, өзге өнерден сөз өнерін жоғары қояды.

Тебіренген тілдің өсіретін жемісі – сөз. Адамның дыбыстардан құрап білдіретін ойынын бәрі сөз. Бірақ адам атаулының бәрі бір ұлт емес, алуан-алуан ұлт. Әр ұлттың өз тілі бар. Ұлттық тіл – сол ұлттың тіршілігінің айнасы да, құралы да. Әрбір ұлттың тілі сол ұлттың барлық мүшесіне түсінікті бола білсе ғана тіршілігінің айнасы мен құралы болады.

Тілдің осындай маңызы барын ұққан Абай ұлттық тілдің, сол ұлтқа жат, түсініксіз сөздерден таза болуын қатты талап етіп былай дейді:

*Бөтен сөзбен былғанса сөз арасы,
Ол – ақынның білімсіз бишарасы.
Айтқышы мен тыңдаушы көбі надан.
Бұл жұрттың сөз танымас бір парасы.*

Абайдың «бөтен сөзбен былғанса сөз арасы» деген пікіріне аздап тоқтайық.

Абайдың заманында қазақ тілі халыққа түсініксіз араб, парсы сөздерімен өте шұбарланғанын біз жоғарыда айтқамыз да, дәлелдер де келтіргеміз. Абайдың шығармаларында мұндай шұбарлық «Алланың өзі де рас, сөзі де рас» деген діни тақырыпқа арнаған бір ғана өлеңінде кездеседі. Өзге өлеңдерінде кездесетін ижеттес, уарт, баж, шаһбаз, һәмишә, дәһри деген бірен-саран араб пен парсы сөздері өлеңнің мағынасын ұтуға ауырлық та келтірмейді, түрін де бұзбайды.

Өлеңдері түгіл, діни тақырыпқа арнаған «Отыз сегізінші сөзінен» басқа Абайдың насихат сөздері де таза қазақ тілінде жазылған, қара сөздің мұндай таза тілмен жазылуы Абайдың заманында өте сирек кездеседі. Мәселен, Абаймен өкшелес өскен Қаржас Шорманның Мұсасының Садуакас деген баласы 1907 жылы баспадан шығарған «Аушы» дейтін кітабына жазған кіріспе сөзін калай жазғанын көрсете кетуге болады: «Қазақ-қырғыз тайиғасы саядлық етуге һауасы болсалар да, бағзылары аушылық (құсшы) тарикасын камел анламаған жаһаттан, ақыл мәртәбә милләтһини хызмет болмакын үмид уаржа идәрәк бу қысқа шарисаланы төртіп әйләдік. Бізден садыр олынған хата уа кемшілікләрни әһіл қалам басаратден илтимасымыз күсу ғайри ғафу идәрәк шафқат қаламы илә тәсхих итмәләрі тамға олынор».

Жалғыз кітап тілі емес, кеңсе тілі де ол кезде қазаққа түсініксіз, тарша, арабша араласқан сөздерден құралатын. Мәселен, 1872 жылы жазылған бір бұйрықтың тілі былай: «Биборнай Байғара Яугашар ұғлина тапшырамын: бізнің қол астымыздағы қазақ Сибанбай дигән қыз алып қашып кетіп дүр, көп дуния қазналары билән, ақша алды дип айта

дүр, Құдайберген Иділ баласы бар дүр. Қызы бірлән икісін бітірәрсін, әгәр бітмәсә бізге ибарарсын, ат ялдап ибарсам кирәк даю поласнай Токай Қарауыл ұғли, мөһір бастым».

Осындай араб, парсы, татар тілдерімен шұбарланған қазақ тілін тек өлеңдерінде ғана емес, прозасында да жат сөзден аршу тілге аса жауапты қараған Абайдан ғана табылады.

Қазақ тілін шығыстық жат сөздерден осылай тазалаған Абай ол тілге орыс сөздері араласуға қалай қарады?

Абай заманында қазақ ауылдарының орыс поселкелерімен қоян-қолтық араласуы, базар арқылы қазақтың орыс қаталарымен араласуы қазақтың, тіліне де әсерін тигізді. Орыс өндіретін заттарды тіршілігіне қолданған қазақтар орыстың, «хомутын» – «қамыт» деп, «дугасын» – «доға» деп, «возжасын» – «божы» деп, «чайнигін» – «шәйнек» деп, «самоварын» – «самауыр» деп өз сөзі ғып алып кетті. Осындай орыстан кеп қазақ сөзі боп кеткендер қазақта, әсіресе солтүстік жақтағы қазақтарда толып жатыр. Қостанай, Қызылжар, Кереку сияқты жерлердің, қазақтары орыстан келген заттардың орысша аттарын өз тілінің заңына қарай бұзып айту былай тұрсын, «жәшнәй (ясный) малымда не дауың бар», «бұл сөзіннің піршінін (причина) айтшы, «сенің күштілік айтқаныңды примит те (принимать) қылмаймын» деген сияқты орыс сөздерін бұрып қолданады.

Орыс тілін осылай орынсыз қолданудың әсері қазақтың ауыз әдебиетіне де тиіп:

*Мінгенім дәйім менің мақнат қара,
Педдисат нет рублей серебыра.
Көңілім не небидат болса дағы.
Әй қатқа, қырындамай бермен қара, –*

деген сияқты өлеңдер Абай заманында аз шыққан жоқ. Бұлай шұбарлану, Абайдың тұсында жазба әдебиетке де араласа бастады. Мәселен, 1892 жылы Николай II наследник кезінде саяхаттап Омбыға келгенде, қазақтың билері, әкімдері, байлары оны құрметпен қарсы алған. Сонда Ақан серінің Николайға арнап жазған және оған айтып берген өлеңі:

*Бірінші здраю желаю, великий кнәз,
Алтын тақ отырғаның, баста алтын тәж.
Государь император, сені көріп,*

*Подданной мына халқың болып тұр маз.
Тақсыр-ау, қисық емес мақұлтыңмын,
Единой родной жақыныңмын,
Төре ояз саған песня пейіт қыл деді,
Солардың выбраннай ақынымын, –*

деген сөздерден құралады.

Негізінде орыс әдебиетіне арқа сүйеп, содан үлгі алған Абай казак әдебиетінің халыққа ұғымсыз осындай сөздермен шұбарлануына қалай қарады? Және өз шығармаларында орыс сөздерін қолданды ма?

Араб пен парсы сөздерін там-тұмдап шығармаларында қолданғанындай Абай орыс сөздерінен де аздап алмай қоймайды. Бірақ ол орыс сөздерін кейбір ақындардай мақсатсыз я қисынсыз әдемілік үшін алмай, орынды, қажетті жерде алады. Заманның тұрақсыз, бұзық мінезін сынағанда ол:

*Мәліш сауда секілді күлкі сатып,
Атса қоймас, араны тағы тоймас, –*

деп, орыстың «мелоч» деген сөзін «мәліш» деп ап, арын сатқандарды ұсақ саудагерлерге бейнелейді. Зорлықшыл жемқор болысты сипаттап, оның қылмыстарын бетіне басқанда Абай оның аузына «каталашке көбейді» деген сөзді сап, абактымен үрейлендіреді. Тамақ аңдып, ел қыдырып ас берген байлардың үрген иті болатын пысыктарға Абай орыстың «шерміш» («шермач» – қалтаға түсетін ұсақ ұры) деген атын қояды. Орысша оқыған кейбір казак жастары қаламын сатып, арыз жазумен шұғылданса, «прошение» (арыз) жазуға тырысасын деп сөгеді. Жылтырауыққа құмар оқығандарға «военный кызмет іздеме» деген ақыл айтады. Шен құмар оқығандарды сөккенде, ол:

*Ақылы кімнің бар болса,
Демес мұны тілі аңғы.
Айтыңызышы, болсаңыз
Здравомыслящий, –*

деп, толқындап келе жатқан ойына дәл кеп қалғанда, орыс сөйлемін сол қалпында алып жібереді. Оқыған казак жастарына айтқан ақылында «занимаясь прямокой», – деп ғылымды іздеп табуға, сол ізденіп тапқан ғылыммен «кореннойға кіруге» шақырады.

Абайдың орыс сөздерін өз шығармаларында қолдануы өте аз және ол осы аз қолданатын орыс сөздерінің көбін «Интернатта оқып жүр» деген, орыс школасында оқитын казак жастарына арнаған өлеңінде қолданады. Өзге өлеңдерінде «көгалды қуып гөләйттап» (гулять деген сөзден) деген сияқты, казакшыланып кеткен бірен-саран сөздерді ғана алады.

Абай тұсында шағатай әдебиетінен казак әдебиетіне кірген:

*Қытшақ іші, Қарабалық – қарағызлар,
Зарына Ақмолданың қараңызлар,
Мені ұстап бердіңіз дұшманларға
Баршамыз тәңірі алдына барамызлар, –*

деген сияқты «дар» жалғауының орнына «лар» жалғауын қолдану я «барамызлар» деген сияқты казакта қолданбайтын етістік түрін қолдану болса,

*Ат дүр ердің жолдасы,
Ол дүр дәулеттің басы, –*

деген ескі түріктің «дүр» қосымшасын қолдану болса; немесе «жазамынның» орнына «язамын» деп татаршалау болса, Абай бұлардың бәрінен де аулақ. Оның барлық өлеңдерінде екі жерде ғана «езе дүр», «сезе дүр» деген екі «дүр» кездеседі. Қазактын «ж» дыбысының орнына «и» қолдану, немесе «дар»-дың орнына «лар» қолдану Абайдың насихат сөздерінде ғана бірен-саран кездесіп, өлеңдерінде кездеспейді. «Түркіше» аталатын хат жазу әдісінде қолданылатын «үшбұды» Абай «Татьянаның Онегинге қайтарған жауабы» деген өлеңінде бір-ақ рет қолданады.

Қорытып алғанда, «максатым тіл ұстартып, өнер шашпақ» деген тезисті қолданатын Абайдың бастарын құрап өлең болатын сөздерге қоятын шарты – белгілі бір ұлттың тілінде жазылатын шығарманың халыққа ұғымсыз бөтен сөздермен шұбарланбауы.

Хош, Абайдан ақыл күткен акындар, оның «өлеңді бөтен сөзбен шұбарлама» деген ақылын тындасын дейік; сонда Абайша, ұғымды сөзден құрастырылған өлеңнің бәрі өлең бола бере ме?

Әрине, жоқ.

Абайдың ұсынатыны: халыққа түсінікті екен деп, сөз атаулының бәрін өлеңге тықпалай беру емес, өлеңді «қуаты күшті түрлі сөздерден» құрастыра білу. Сондықтан оның өлеңге қояр шарты:

*Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы,
Қиыннан қиыстырар ер данасы,
Тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп,
Теп-тегіс жұмыр келсін айналасы.*

Мұндай өленді жазу акын атаулының қолынан келе бермейді. Абайдың өзі сияқты зор акынның ғана қолынан келеді. Соны білген Абайдың айтары:

*Өлеңге әркімнің-ақ бар таласы,
Сонда да солардың бар таңдамасы.
Іші алтын, сырты күміс сөз жақсысын,
Қазақтың келістірер қай баласы.*

Абай – өз өлеңдерінің «ішін алтын, сыртын күміс» кылуға тырысқан кісі және осы мақсатына жеткен де кісі.

Абай жасауға тырысқан және жасаған өлеңнің «қуаты күшті түрлі сөздері» қандай сөздер?

Шын мағынасындағы казактың жазба әдебиетінің Абайдың өзі жасады да, осы өзі жасаған әдебиетті Европаның, орыстың көркем әдебиетінің дәрежесіне жеткізді, себебі ол Байронша, Гетеше, Пушкинше көркем ойлай білді, яғни тұрмыста, әдетте бар казактың сөздерін орынды көркем құрастыра білді.

Осы арада, Абайдың сөзді қалай пайдалануына біраз тоқтайық. Оның орыстан, Шығыстан аздап алған сөздері туралы пікірімізді жоғарыда айттық. Бұл арада айтқалы отырғанымыз – казак сөздерін оның шығармаларына қалай пайдалануы жайында.

Абай шығармаларының тілі – Абай жасаған дәуірдегі казак елінің тұрмысында, әдетінде сөйлеп жүрген тілі. Сол кездің кәрі, жасына, оқыған, оқымағанына түсініксіз тіл Абайда жоқ.

Қазақтың сөз байлығын шығармасында кең қолданатын Абай казак тілінің заңына сүйене отырып, кейде өз жанынан да сөз жасайды. Мәселен, «із» деген зат есімнің аяғына «деу» деген жұрнақ қосса «іздеу» боп етістікке айналып кетеді, мағынасы – ізімен қуу. Халықтың айтуында «із» атауының осыдан басқа етістікке айналатын түрі жоқ. Абай:

*Ақыл іздеп, ізерлеп,
Бәрін сынап сандалған, –*

деп осы «із» дегеннен «іздеу» етістігінен басқа «ізерлеу» деген екінші түрлі етістік жасайды. Бұл – халық тілінде жок, Абай жасаған етістік. Крыловтың «Есек пен бұлбұл» деген өлеңін аударғанда Абай:

*Тойған есек шөпті оттап маңайдағы,
Сонырқап шатқа кетті қай-қайдағы, –*

деп бастайды. Осы өлеңдегі «сонырқаптын» түбірі – «соны» деген зат есім. «Іздің» – «іздеу» болуы, «актын» – «актау» болуы, «жоктын» – «жоктау», «бастын» – бастау» болуы, «ыктын» – «ыктау болуы сияқты. «соны» сөзінің де «сонылау» болуы казак тіліне заңды. Бізге бұл арада қажеті «соны» деген зат есімнің аяғына «лау» жұрнағы қосылып «сонылау» боп етістікке айналуы емес, осы «соныдан» Абайдың халық тілінде айтылмайтын «сонырқау» деген жаңа етістік жасап алуы. Қазақтың «сонарлау» деген етістігіне негіз болған зат есім – «сонардың» тегі де «соныдан» шыққан болу керек. Бірақ халық тілінде «сонылау», «сонарлау» бар да, «сонырқау» жоқ, «соныға» «-рқау» жұрнағын жалғап, етістік жасап отырған Абай ғана. Бірақ бұлай жаңадан етістік жасау, казак тілінің заңына қайшы емес, «-рқау» жұрнағы казак тілінде бар: «таң» – «танырқау», «жат» – «жатырқау», «ес» – «есіркеу», «шөл» – «шөліркеу», «жабы» – «жабырқау», олай болса, «соныдан» «сонырқау» шығуы казак тілінің заңына қайшы емес. Сол сияқты, «ізден» «ізерлеу» жасау да казак тіліне жат емес. Қазақта «-рлеу» жұрнағы да бар: «тізе» – «тізерлеу».

Қазак тілінің заңына сүйене отыра, осылай жаңа сөздер жасап алу Абайда әр жерде кездеседі. Мәселен, «ырык» деген зат есім халық тілінде етістікке айналмайтын, тек жалғаумен ғана ыркы, ыркының, ыркына, ыркын деген сияқты түрін өзгертетін сөз. Абай «ырык» арқылы:

*«Түзу бол» деген кісіге,
Түзу келмес ырықтап, –*

деп «ырыктау» етістігін жасап алады. Бұл етістік Абайға шейінгі казак тілінде жоқ. Сол сияқты, казакта етістіктің «құбылудан» шыққан – «құбыл» деген бұйрық райы бар да, «құбыл» деген зат есім жоқ. Абай:

*Құбылға бәрі керек қой.
Бәрі жайсыз тоқтауға, –*

деп «құбыл» деген сөзді зат есім мағынасында алады. Бұл да қазақ тілінде Абай жасаған жаңалық.

Бірақ осы жаңалықтардың бәрі алғаш көргенде «бұнысы қалай?» деп таңдандырғанмен, ақылға сыймайтын я тілді бұзатын жаңалық емес, тілді өркендететін жаңалық, оқушыға түсінікті жаңалық.

Қазақ тілінің занына сүйене отыра, Абайдың жасаған жаңалығы осылар сияқты болса, қазақта бар-жоғын біз білмейтін: «сыпыра батыр, сым қырбат» дегендегі «қырбат», «шардақ шау» дегендегі «шардақ» сияқты сөздер Абайда әр жерде ұшырасып отырады. Бірақ біз «шардаққа» түсінбегенмен «шауға» түсінеміз, ол – семіз боп ұша алмай қалған бүркіт, ал «арын-алқынға» да¹ түсінбейміз. Осы: «қырбат», «шардақ», «арын-алқын» дегендер Абайдың шығармаларынан елеулі орын алатын: «кенде», «қан» «күс» сияқты қазақтың ескі сөздері ме, болмаса Абайдың өзі жасап алған сөздер ме, ол арасын тіл ғалымдарына тапсырдық.

Абай жасаған замандағы көшпелі ауылдың тұрмысынан алынған, ол кездің қазақтарына түсінікті, қазіргі қоныстанған ауылдың көшпелі тұрмысты көрмеген жастарына түсініксіз сөздерге тоқталмаймыз. Ондай сөздерді санаса көбейіп кетеді. Жалғыз «Аттың сыны» деген өлеңінің өзінде ғана аттын әрбір мүшелеріне қазақ қойған есімдерді Абайдың қалай пайдаланғаны оқушыға аян.

Абайдың сөздік қорын зерттеу – әрбір ескі я жана сөздердің тамырын қазу біздің міндет емес, тіл ғалымдарының міндеті.

Абай өзінің шығармаларында қазақ тілінің лексикалық байлығын кең қолданады. Ол қазақтың мақал-мәтелдерін пайдаланумен қатар, көшпелі ауылдың салтына байланысты сөздерге де еркін шүйгіп кетеді. Мал өсірумен ғана шұғылданатын қазақтың ескі ауылында адамның бейнесін малға теңестіру арқылы көрсету қазақ поэзиясында кең орын алады. Қазақ тілінің байлығына сүйенген Абай да осындай тенеулерді көп қолданады. Бірнеше мысал алайық. Айнымалы досты сипаттағанда Абай:

*Үш күн арқаң босаса,
Бола қатдың бас асау, –*

деп, еркіне жібергенде ұстатпай, ұстатса жүгендетпей, асаусып қалатын, мінезі шөлкес жылқыға тенейді.

¹ «Арындау», «алқыну» дегеннен алынуы мүмкін.

Бұзық мінезді адамдардың кылмысы ашылып, билердің тергеуіне түсуін Абай:

*Алқыны күйіті асаулар,
Ноқтаға басы керілді, –*

деп, үйретуге ұстап нокталанған асау жылқыға ұксатады. Мактаншак, мал құмар, сұраншы акынның жасық сөздерін таңсық көріп, анталап айғайына жинаған дырдушыл адамдарды Абай:

*Қаңқылдап біреу ән сатса,
Біріне-бірі жуықтап,
Тебінісіп қаматар,
Тоқтатып болмас сырықтап, –*

деп, жаздың ыстығында бүгелектен қашып, киіз үйді басып кете жаздайтын, сырықтап қуғанды тыңдамайтын жылқыларға салыстырады.

*«Түзу бол» деген кісіге,
Түзу келмес ырықтап,
Сырдаң тартып қашады,
Ұстайсың қалай құрықтап? –*

деп, пайдалы сөзді тыңдамайтындарды қуып жетіп құрық салғанда ұсататпайтын қашаған жылқыға меңзейді. Елдің кемшілік салттарын көргенде Абай:

*Қайрылып қарап байқасам,
Ат шаба алмас мінімнен, –*

деп, елдің мінін жылқы шаба алмайтын кедір-бұдырлы жерге тенейді. Екбек етпей, ел қыдырып, байлардың асына телміретін еріншектерді Абай «ит көрген ешкі көзденіп» деп сипаттайды; дау, жанжал баккан, пәле іздеген соқтығымпаз адамдарды «снырша өреге сүйкенер» деп сөгеді: ел ішіндегі киянатты түзей алмаған кезде Абай өзін:

*Жетім қозы тас бауыр
Түңілер де отызар, –*

деп жетім козыға тенейді. Қартайып өмірден қажыған шағында ол өзіне:

*Боталы түйе сияқты,
Қорадан шықпай олдің бе? –*

деген сұрау береді.

*Адасқан күшік сияқты,
Ұтып жұртқа қайтқан ой.
Өкінді, жолың бекінді
Әуре болма, енді қой! –*

деп, шаршаған ойын, көштен адасып қап, ел көшкен жұртқа барып ұлыған күшікке салыстырады.

*Күшік асырап ит еттім,
Ол балтырымды қанатты.
Біреуге мылтық үйреттім,
Ол мерген болды, мені атты, –*

деген өлеңдегі тенеулерді де Абай казак тұрмысындағы әдеттен алады.

*Лай суға май бітпес қой өткенге,
Күлеміз қасқыр жалап, дәме еткенге,*

*Сол қасқырша алақтап түк таптадым,
Коңілдің жайлауынан ел кеткен бе? –*

деген өлең де көшпелі тұрмысқа байланысты бейнелермен жазылған: күздікке қонғаннан кейін жүнін қыркатын қойларды жайлаудан көшетін ел суға тоғытып (шомылдырып) кетеді, сол суға аш қасқыр кездессе, жүнінін шайырының дәмі қалған суды жүрегін жалғамак боп жалайды. Халықты жақсылыққа бастау туралы басына келген ойдан түк шықпаған өз халін Абай сол ашыққан қасқырға тенейді.

Сыр сақтай алмайтын, жауға сыр шашатын өсекшіл, жаман достың қылығын сипаттағанда Абай:

*Ашып берер жауына,
Өзі көрген қоймасын, –*

деп жайлауға көшерде, кейбір алып жүруге мүмкіндігі жоқ асыл бұйымдарын қазақтың қоймаға жасырып кетуіне, арам көңілді біреу сол қойманы өзі жасырып, артынан ұрыларға қосылып бірге ұрласуына ұқсатады.

Қазақ ауылында аңшылық, әсіресе құс сату басым болған, Абай осы аңшылықтан туған теңеулерді де көп қолданады. Ол жігітке ғашық болған қыздың аузына:

*Біз – қырғауыл, сіз – тұйғын
Тояттай бер кел де алып! –*

деген сөз салады.

*Рас сөзге таласып,
Ақ жем болма, жаным, кел! –*

дегендегі «ақ жемі» тура мағынасында – қайыру кезіндегі бүркіттің, қаршығаның азығы. Қазақ бүркітті семіртпей аңға жарау күйінде салады, өйтпесе ол аң алмайды. «Жарату» – тамақ бермеу емес, тамақ бермесе бүркіт ұша алмайды. Сондықтан аңшылар оған етті суға сап, қанын таратып береді. Мұндай ет бүркітті семіртпейді. Бүркіттің осындай азығын қазақ «ақ жем» дейді. «Ақ жем» болған бүркіт шаттанымпаз, аңға түсімпаз болады.

Бүркіт асқа комағай келеді. Абай жемкор молдаларды:

*Мал құмар көңілі бек соқыр,
Бүркіттен кем бе жем жесі, –*

деп, комағай бүркітке теңейді. Осы сияқты қазақтың малшылық, аңшылық, көшпелі тұрмысымен байланысты теңеулер Абайда көп-ақ. Осы теңеулерді Абай ауыз сөздегі ауыз әдебиеттегі мағынасында емес, тереңдете, салмақтандыра алады. Абайдың қолдануында қазақтың әрбір жеке сөзі, бұрын айтылып жүрген мағынасынан әлдеқайда өсіп, күшейіп кетеді.

Теңеу, салыстыру, әсірелеу сияқты әдебиетке көрік беретін әдісті шығармаларында мол қолданатын және осылардың бәрін қазақтың төл

сөздерінен табатын Абай орыс әдебиетіне де қарызданбай қоймайды. Мәселен: «Бұран бел, бойы сұту, кішкене аяқ», деп әйелді сипаттағандағы «кішкене аяқты» Абай тура Лермонтовтан алған. Лермонтов «Счастливый миг» деген өлеңінде:

*Вот и маленькая ножка,
Вот и круглый стан, –*

дейді. «Вадим» деген әңгімесінде Лермонтов өзінің героинясы Ольганың аяғын былай сипаттайды: «Оның кішкене аяғы, әйелден жан ләззатын алғысы келетін жастарға, кейбір кезде, құпия сұлулықты елестететін еді... Егер тақырыбымнан шығып кетуден қорықпасам, мен сіздерге кішкене аяқтың басқа бір маңызын да әңгіме қылар ем».

«Евгений Онегинде» аяқты Пушкин де жыр қылады. Орыс әдебиетінде ұшырасып отыратын, әйелдің аяғын осылай сипаттау Абайдан бұрынғы қазақ әдебиетінде жоқ. Бұл тенеуді Абай орыс әдебиетінен алып отыр. Осындай орыстан алған тенеулер Абайда әр жерде ұшырасады.

Адамның hareketін, мінезін табиғат құбылысына тенеу Абайға дейінгі қазақ поэзиясында да бар. Бірақ бұл тенеулер:

*Қара жерге қар жауар,
Қарды көр де, етім көр, –*

деген сияқты,

*Сүмбіленің бұлтындай
Сөзім жиі жаңбырдан, –*

деген сияқты,

*Баянауыл басынан бұлт кетпес
Қиядағы түлкіге құсым жетпес, –*

деген сияқты,

*Өй, қатқа, біздің көңіл қайда жатыр,
Толқыған он бесінші айда жатыр, –*

деген сияқты, табиғат көрінісі көзге қалай ұшыраса солай айтыла салынса, Абайдың табиғатқа суретшінің көзімен карауы, табиғат көркемдігінің бояуларын ажарлы көрсете білуі өзіне шейінгі қазақ поэзиясынан өлшеусіз терең. Оның:

*Жас теректің жапырағы
Жамырайды соқса жел, –*

деген өлеңінде киянаттың ызасынан дірілдеген жүрегін жел сокканда сілкінетін жас теректің жапырағына тенеуі, киянатшылдарға:

*Баты тамған жас қамыс,
Ормасаңы көктейін, –*

деп жалынуы, жасы картайып, үмітінен түнілген кезде «жапырағы қуарған ескі үмітпен» деуі, өткен дәуірді шолғанда, «көп жылдар көп күнді айдап келе жатыр» деуі Абайдан бұрынғы қазақ поэзиясында жоқ.

Абайдың адам өмірін табиғат құбылысымен былайша салыстыра өлшеуі Абайдан бұрынғы қазақ поэзиясында болмаған.

*Қарашада өмір тұр,
Тоқтатсаң тоқсан көнер ме?
Арттағы майда көңіл жүр,
Жалынсаң қайтып келер ме?*

*Майдағы жұрттың іші – қар,
Бәйшешек қарға өнер ме?
Ішінде кімнің оты бар,
Қар жауса да сөнер ме?*

Абай табиғат өміріне адам өмірін салыстырып қана қоймайды, сол табиғатпен адамша сырласады.

*Көлеңке басын ұзартып,
Алысты көзден жасырса,
Күнді уақыт қызартып,
Көкжиектен асырса, –*

*Күңгірт көңілім сырласар,
Сұрғылт тартқан бейуаққа,
Төмен қарап мұңдасар,
Ой жіберіп әр жаққа.*

*Өткен өмір – құ соқпақ,
Қыдырады талайды.
Кім алдады, кім тақпақ
Салды, соны санайды.*

*Нені тапсаң, оны тап,
Жарамайды керекке,
Өңкей ұды жиып ап,
Себеді сорлы жүрекке.*

Әрі философия, әрі картина, әрі сыр!..

Абайдың табиғатты сипаттаған өлеңдерін оқығанда, Пушкиннің табиғатты сипаттауы туралы айтқан Белинскийдің мына екі пікірі еске түседі:

«Пушкин табиғатты дәл және тірі калпында көреді, бірақ жасырын тіліне терең сүнгімейді. Сол себепті ол оны суреттейді де, ол туралы ойламайды.. Егер бұл жөнінде оны Европа акындарының біреуіне салыстыру керек болса өзгесінен гөрі Гетеге ұқсанқырап еді. Адамның сезімін оятып, өркендетуде, ол Гетеден озынқырап та түседі. Бір жағынан карағанда, бұл оның артықшылығына, одан гөрі суретшілдікке молырақ бой ұруына кепіл болса, осы мәселеде Гетенің Пушкиннен өлшеусіз озықтығына кепіл болатын екінші жағы да бар. Неге десен, Гете – мыңғырып тұрған акыл. Ол табиғатты суреттеп кана қоймайды, оған бойына сактаған барлық жасырын сырын да айтқызады. Гетенің табиғатты тәңірге айналдырып жіберуі де осыдан, себебі:

*Барлық жұлдыз ол үшін ашқан кітап,
Барлық толқын онымен сөйлеседі.*

Гетеге табиғат – идеяның беті ашық кітабы: ал Пушкин үшін – сипаттап жеткізе алмайтын, тілсіз тамаша картина» (1560 бет).

Біздің Абайдың табиғатқа үнілуі Гетеге емес, Пушкинге ұқсайды.

«Орыстың мінезін суреттесе де, табиғатын суреттесе де, Пушкиннің поэзиясы орыстың тұрмысымен дәл түседі... Орыстың жазынан қысы

жақсы. Біздің қыс кәдімгі қыс сияқты, жазымыздың жазға ұқсастығы, бояумен салған орманның шын орманға ұқсастығындай. Осыны бірінші рет ұққан да, бірінші көрсеткен де Пушкин» (1543 бет).

Біздің Абай да сондай. Өзге жердің емес, казак жерінің, әсіресе Арка аталатын жердің, көктемін, жазын, күзін, қысын өзінің дәл бейнесіндей ғып казак әдебиетінде бірінші сипаттаған акын – Абай. Жылдың төрт мезгілі казактың ұлттық тұрмысының салтына каншалық әсерін тигізуін де бірінші рет баяндаған Абай. Оның «Жаз» деген өлеңінен Шыңғыс тауының желкесіндегі бұйратты, селеулі, сағымды, самалды, шалғыны қалың өзенді кең даланың қоңыр салқын мөлдір таза ауасының исі аңқып тұрады. Жазғы жайлау көшпелі ауылдың курорты сияқты болғаны рас. Осы курортты Абай суреттегенде, бояумен сурет салатын ірі суретшілердің тамаша картинасынан кем түсірмейді. Ескі ауылдың ракаты неде еді деген сұрауға Абайдың «Жаз» атты өлеңінен артық және көркем жауап берген ешкім жоқ.

Көшпелі ауыл үшін жаз жақсы болғанмен, күз жақсы емес. Сондықтан «Күз» деген өлеңінде күздігүні жалаңаштанған табиғатпен, жабырқанқы кескінге түскен казак ауылымен Абайдың жыры да жабырқанқы тартады. «Күзде» Абай «Жаздағы» шалқыған шат сезіммен айырылып, күздей томсарған сөзімге беріледі.

Абай «Кәрі құда» деп атаған қыс келгенде, оның бурадай бұрқанған бораны «алты канат ақ үйді шайқағанда», отынсыз, жыртқы кара үйде отырғандар түгіл, отын мен тамағы мол бүтін ақ үйде отырғандардың да мазасы болмайтынын Абай «Қыс» деген өлеңінде ғажап бейнемен береді. Қыстыгүні қыспақта өмір кешкен көшпелі казак ауылының тіршілігіндегі бар ракаты – аңшылық. Ата-бабасынан бері қарай қыстыгүні бүркіт салуды кәсіп еткен казак елінің бұл саятшылығын сол ауылда өсіп, бүркітке аң алдыруға жасынан көзі қаңған Абай сияқты акын болмаса, өзге акын Абайдың «Қан сонарда бүркітші шығады аңға» деген өлеңіндегі тамаша көркем картинаны еш уақытта жасай алмас еді. Бұл тамаша картинаны өлеңде Абай казак болғандығынан ғана жасай алып отырған жоқ, казактығының үстіне, ірі суретші, данышпан акын болғандығынан жасап отыр. Аңшылықты көргенмен, өздері де аңшылықпен шұғылданғанымен Абайға шейін де, Абай тұсында да, одан кейін де казактың ешбір акыны мұндай көркем картина жасап көрген емес. Аңшылықтың бұл түрін казак сияқты бүркіт салған елдің акыны болмаса, солардың ішінде бүркітті өзі салған акындар болмаса, өзге акын жаза алмайтыны Абайдың:

*Ұқпассың, үстірт қарап бұлғақтасаң,
Суретін көре алмассың, көп бақпасаң,
Көлеңкесі түседі көкейіңе,
Әр сөзін бір ойланып, салмақтасаң.
Мұны оқыса, жігіттер, аңшы оқысын,
Біле алмассың, құс салып дәм татпасаң, –*

деген сөзінен көрінеді.

Аңшылығы қызық, басқа жағы көңілсіз, қазақтың қысқы тұрмысында, аңнан қайтып ауылға келе киіз үйде тонып отырғандармен бірге тонып, тебіндегі мал жұтар деп қысылғандармен бірге қысылып, «Қыс» деген өлеңінен үскірік аяздың сықыры естілетін Абайдың көңілі «Жазғытұры» деген өлеңінде ғана жадырайды. Себебі:

*Жазғытұры қалмайды қыстың сызы,
Масатыдай құлтырар жердің жүзі,
Жан-жануар, адамзат аңталаса,
Ата-анадай елжірер күннің көзі.*

Жылдың мезгілдерін, табиғат құбылысының, табиғат көрінісінің бай картинасын суреттеу, сипаттау Абайға шейінгі қазақ әдебиетінде Ыбырай Алтынсариннің «Жаз», «Жаз шыққанда» деген екі өлеңінде ғана беріледі. Одан басқа акындар жыл мезгілін Абай сияқты арнайы тақырып етіп ап, оған арнаулы шығарма жазған емес. «Күз», «Қыс», «Қан сонарда...» деген тақырыпқа қазақ әдебиетінде бірінші рет арнаулы шығарма жазған акын – Абай ғана. Абайға шейінгі қазақ әдебиетінде кездесетін:

*Орай да борай қар жауса,
Қалыңға боран борар ма?
Қаптай соққан боранда
Қаптама киген тоңар ма? –*
(Махамбет)

*Бір қызық ит жүгіртіп, аң ауласа,
Мінген ат шабуылмен тан ауласа, –*
(Үкілі Ыбырай)

деген сияқты өлеңдер, Ағайдай табиғатқа жан беретін, табиғаттың көркемдігін терең, мол камтитын, табиғатпен сырласатын өлеңдер емес, табиғат бейнесін көңілмен көретін, жүреппен көретін өлеңдер емес, көзбен ғана көретін өлеңдер.

Табиғат лирикасы әдебиетте Абай ашқан жаңалық емес. Бұл – оның Европа әдебиетінен алған үлгісі. Бірақ Европадан үлгі алған Абай бұл мәселеде Европа акындарының көленкесі боп қалмайды; Европаның әр елінің акындары өз елінің табиғатының өзге елдердің табиғатынан өзгешелігін көрсете білуі сияқты, Абайдың сипаттайтын табиғаты да өзге елдікі емес, казактың табиғаты. Европадағы әр елдің акыны өз елінің табиғатын сол елдің өміріне байланыстыра суреттесе, Абай да казак табиғатын казак өміріне тығыз байланыстырады. Сондықтан жалпы тақырыбы қабысканы болмаса, Абайдың табиғат бейнесін сипаттауы еш Европа елінің я басқа ел акындарының сипаттауына үйлеспейді. Абай табиғатты ұлт акыны боп, казак акыны боп, казактың бейнелеп сөйлеу әдісімен, казакқа ұғымды бояумен суреттейді.

Жалғыз табиғат сипаты емес, адамның мінезін сипаттауда да Абайдың казак акыны екендігі үнемі айқын көрініп отырады.

Адамның мінезін актаруда, сыртқы бейнесін көрсетуде Абайдың аса ірі суретші екенін біз оның осы еңбекте мысалға алған барлық шығармаларынан да көріп келеміз.

Рас, Абай сюжетті поэмалар жазған кісі емес. Оның «Ескендір», «Масғұт» дейтін поэмалары – Европа үлгісіндегі поэмалар емес, Шығыс хикаялары сияқты дүние.

Бірақ күрделі оқиғаға құрылған поэмалар жазбағанмен, Абайдың барлық шығармаларын тұтас алғанда, өзі жасаған заманның адамдарының сырын актаруда, портретін беруде Абай поэма жазған ешбір зор акыннан қалыспайды. Абайдың шығармалары – XIX ғасырдағы казак елінің шындығын тамаша көрсететін бай картиналар.

Бұл арада оқушылардың есіне сала кететін бір мәселе – Абайдың ешбір көркем шығармасын казактың өткен өміріне арнамауы және өз заманына арнаған шығармаларының бәрінде халықтың тұрмысындағы кемшілікті көрсетуге көңілін көп бөліп, жағымды геройлардың бейнесін жасамауы. Неге бұлай болған себебін біз «Абай және казак өмірі» деген тарауда біраз айтқан ек, әйткенмен осы мәселеге тағы да тоқтай кетейік. Өзінен бұрынғы казак өмірінен шығарма жазбағанда, Абай казактың өткен тіршілігіне бірыңғай теріс қараған жоқ, жақсылық таба алмай қойған жоқ. Өз замандастарына үлгі боларлықтай кейбір тұрмыс

дәстүрін көре білсе де, Абай тек кана өз дәуірінің шындығын суреттеуге назарын аударды. өйткені жарқын болашақтың артта емес, алда екендігін айқын түсінді. Ағартушы-демократтық ой-пікірі күн өткен сайын өзінің мақсатын зорайта түскендігін сезген Абай үлкен мұратқа қол созды.

Өз заманындағы ел тұрмысын сипаттағанда, бірынғай кемшіліктерге ғана тоқтауы оның қазақ елін жек көргендігінен емес, төбесінен қарағандығынан емес, қайта оның шын патриоттығынан еді.

Қазақ елінің кемшілігін қаза сынауда Абай орыс әдебиетінде Пушкин мен Лермонтовтан гөрі, Салтыков-Щедринге ұқсайды. Салтыков орыс тұрмысының бірынғай кемшілігін сынаса, ол оның орысты жек көргендігі емес, орысқа жаны ашып, оны кемшіліктерінен арылтуға тырысуынан. Қазақ жағдайында, біздің Абай да, Салтыков сияқты, қанаушы таптың өкілдері мен олардың қол шокпарларын қала сынайды. Осы сынында еңбекші халыққа жаны ашитындығы оның барлық шығармаларынан көрінеді. Осылай сынай отыра, егер ол Пушкиннің Онегиніндей, Лермонтовтың Печориніндей, Чернышевскийдің Рахметовындай» Толстойдың Левиніндей сүйкімді кейіпкерлер таппаса, бұл Абайдың кемшілігі емес, заманның кемшілігі. Шокан, Ыбырай, Абайдың өзі тағы сол сияқты бірен-саран адамдар ол кезде қазақта бармақпен ғана санарлық еді. Абай білетін елде өзінен басқа прогресшіл адам жоқ деуге болатын еді. Сондықтан тұрмыста жоқ геройды жасау жолына түспеген, романтизмге аяғын баспаған реалист Абай ойдан прогресшіл герой жасаудан гөрі, шындық өмірдегі кемшілікті айтып, халықты жақсылыққа, өнер-білімге шақыруды пайдалы көрді.

Өз тұсындағы қазақ өмірінен Абайдың түшіркенетіні – оның жазғы жайлауы, қысқы аңшылығы болса, әдеттік өмірден жақсы көретіні – жастардың арасындағы махаббат. Қазақ жігітінің де, қазақ қызының да махаббатпен сүйе білуін дәлелдеуге оның бірнеше шығармасын арнағанын жоғарыда айтсақ, енді Абайдың қазақ әйелінің портретін қалай жасағанына назар аударайық.

«Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы» деп Абай сипаттайтын сұлу әйел – өзге елдің сұлуы емес, қазақ елінің сұлуы. Европада әйелді айға ұқсату – оны әдемілеу емес; толған ай Европада әдеміліктің емес, тұрпайылықтың бейнесі. Оған Пушкиннің «Евгений Онегинде» Ольганы «аспандағы ақымақ айға» теңеуі дәлел.

Абайдың сұлуды суреттеуінде, Европадан алған «кішкене аяқ» деген жалғыз ғана теңеуі болмаса, одан басқасы қазақтың ұлттық өмірі мен

ұғымына байланысты сипатталады. Қыздың «өрген білектей бұрымы» да, «аласы аз кара көзі» де, «жінішке кара қасы» да, «ал қызыл беті» де, «орташа бойы» да казак сұлуына тән көркемдік. Бұл – қыздың сыртқы сұлулығы ғана емес, ішкі мінезі де казактық. Қыз – казакта әдептіліктің, сыпайылықтың бейнесі. Жаксы мінезді адамды (еркек болсын, әйел болсын) казак қыз мінезді деп атайды. Сипаттап отырған сұлуын Абайдың «сөйлесе сөзі әдепті әм мағыналы» деуі де сондықтан.

«Ердің канаты – ат» деп, ат пен ерді бірге сипаттау, атсыз ерді канатсыз құс көру, казак поэзиясында ерекше орын алады. Казак фольклорында, әсіресе батырлар жырында, атты сипаттау, жылқы бағып өскен казакта, егін сап өскен Европaдан әлдеқайда бай, Европада батырлық эпостың ең көркемі саналатын Гомердің «Илиадасының» өзінде де Қобыланды батырдың Тайбурылындай тұлпар аттын бейнесі жоқ. «Илиададағы» ат иесі батырлардың өзін акын «ат үйреткіш», «ат ұстағыш» деген сияқты болымсыз тенеумен көрсетеді. Гомердің яки Европаның, сол замандағы өзге акындарының ешқайсысы да, атты казак акындарындай әсірелей алған жоқ. Өйткені бұл олардың өмірінде өтпелі ғана көрініс болса, ал атты суреттеуде казак акындарымен теңдесетіндер: кыргыз, монғол сияқты жылқы бакқан көшпелі елдердің акындары, өйткені тұрмыс жайы ұқсас.

Бірақ Абайға шейінгі казак әдебиетінде атты сипаттау мен Абайдың атты сипаттауында үлкен айырма бар. Абайға шейінгі сипатталатын аттар не Қобыландының Тайбурылы, Алпамыстың Байшұбары сияқты ертегінің тұлпары боп келеді де, не XIX ғасырдың Исатай сияқты батыры мінген «құйкылжыған құла жирендей» жол-жөнекей айтылады да, Абайдың «Аттың сынындағы» сияқты толық сипатталмайды. Абаймен замандас Нұржан акынның атқа беретін сипаты:

*Ат дүр ердің жолдасы,
Ол дүр дәулеттің басы, –
Ат дүр ердің қорғаны,
Мінсе бітер арманы.
Ат дүр ердің қанаты,
Сөзімнің жоқ дүр ғалаты...
Ат дүр ердің сәулеті,
Болса серік дәулеті...
Ат дүр ерге ылайық,
Көре алмай күндер халайық...*

*Атсыз неш ер жүре алмас,
Наз бедеуді майданда,
Жатты жігіт міне алмас, –*

деген сияқты жылқының өзін емес, адамға келтіретін пайдасын айтумен ғана доғарылады. Ер мінетін жақсы жылқыны және өзге жылқы емес, қазақ даласында өсуге қалыптанған қазақ жылқысын қазақ әдебиетінде шындық бейнемен бірінші рет көркем суреттеген – Абай. Жылқы баккан қазақта, жылқының жүйріктігін, күштілігін, жазға кандай түрінін, қысқа кандай түрінін шыдамдылығын, әр жылқыдан не мінез шығуға мүмкіндігі барлығын, бос жүрген жылқының денесіне карап жіберіп, дәл айырушы сыншылар әр елде кездеседі. Осындай сыншылардың талайын өзіміз де көріп, Абайдың атқа берген сынына олардың қалай карауын сұрағанымызда, «Абайдың сыны дұрыс» дегенді талай естідік. Аттың барлық мүшелерін сипаттап, бар мүшелерінен де көркемдік табатын Абайдың сондай атқа қоятын шарты: «шапса жүйрік, мінсе берік, жуан, жуас» болуы. Бұл мәселелерде де Абай поэзияның утилитарлық максатын ұмытпайды. Мал баккан көшпелі ауылға осындай ат керегі рас.

Қазақ өмірінің шындығын көрсетуге құрал ғып жұмсаған қазақтың бай сөздерін өленге айналдыруда Абай қазақ поэзиясына не жаңалық қосты?

Абайға шейінгі қазақ поэзиясында, оның ұлттық табиғатынан туған екі заң бар.

Бірінші. Төрт буыннан артық буыны бар сөзді қазақ поэзиясы қабылдаған емес, «мықтылығының» деген сияқты бес буынды сөз, «ақылдылығының» деген сияқты алты буынды сөз, «білімділігінің де» деген сияқты жеті буынды сөз қазақ поэзиясына мүше боп кіре алған емес. Төрт буыннан артық буыны бар сөз қазақ поэзиясына кірсе, ондай сөз поэзиясының ырғақтық заңын тас-талқан ғып бұзып, поэзияны прозаға айналдырып жібереді.

Екінші. Қазақтың «сөз буыны» деген, мәселен, орыстың сөз буыны емес, орысша «справка» деген сөз екі буын; «справ» және «ка». Бастапқы «справ» деген буынды бес дыбыс бар. Осындай, бір буында бесалты дыбыс болу орыс тілінде жиі кездеседі. Қазақтың сөз буыны олай емес. Қазақ сөзінде бес дыбысты буын түгіл, «жұрт», «құрт» «сырт» сияқты төрт дыбысты сөздер өте сирек кездеседі. Қазақ сөздерінің басым көпшілігі үш дыбысты буындардан құралады. Қазақ поэзиясы

буынында үш дыбыстан артық дыбысы бар сөзді талғап қабылдайды. Қазақ тілінде сирек кездесетін төрт дыбысты «сырт», «жұрт» сияқты сөздерді поэзия көп жағдайда, аяғына дауысты дыбыс косып, түрін өзгертіп қабылдайды.

Қазақ поэзиясының осы екі заңын Абай бұзбайды, өзінің өлеңдерінде толық сақтайды.

Абайға шейінгі қазақ өлеңінде үш түрлі түр болатын.

*І. Әскер жиып аттандық,
Бекетай еді тұрағым.
Айқайлап жауға тигенде,
Ағатай, Беріш – ұраным.*

*Бекетай құмға ел қонып,
Байбақты, Жүніс аттанды,
Қосылға дем болып,
Құдайлады хан ұлы
Іздеген жауы біз болып.*

(Махамбет)

Өлеңнің бұл түрін қазақта «жыр» дейді. Жырдың әр жолында жеті буын болады да, үйлесі өлшеулі калыпта түспей, көбінесе анда-санда ғана үйлесіп отырады. Бірақ үйлесі тұрақты болмағанмен, ырғағы тұрақты: әрбір жолында екі ырғақ бар, – бастапқы ырғақта төрт буын, соңғы ырғақта үш буын:

4	3
(Қара жерге)	(қар жауар.)
4	3
(Қарды көр де)	(етім көр)
4	3
(Қар үстінде)	(қан тамар.)
4	3
(Қанды көрде)	(бетім көр.)

«Жырдың» осы ырғақ заңы еш уақытта бұзылмайды.

*2. Қара нар жүк көтермес бел кеткен соң,
Кең жайлау құлазиды ел кеткен соң.*

*Бірге өскен ойнап-күліп, бей қарағым,
Күлемін кіммен ойнап сен кеткен соң.*

Бұл түрлі өлеңді казак «кара өлең» деп атайды. «Қара өлеңнің» әр жолында он бір буыннан болады да, үйлесі а, а, б, а боп келеді. Бұл түрлі өлеңнің әр жолында:

(Қара нар) (жүк көтермес) (бел кеткен соң,) –

деген сияқты үш ырғақ болады: бастапқы ырғақта үш буын, соңғы екі ырғақта төрт буыннан. Кейде, әнге үйлесуіне карап, «кара өлеңнің» ырғақтарының орны:

(Жүк көтермес) (қара нар) (бел кеткен соң,) –

деген сияктанып ауысады: бастапқы ырғақта төрт буын, екінші ырғақта үш буын, үшінші ырғақта төрт буын. Сондай-ақ халық поэзиясының казынасына, ән текстеріне үніле карасак, кара өлеңнің барлық шарты сақталған, тек алғашқы ғана жолы төрт буынды, яғни сынық жолды өлең кездеседі. Ән әуеніне салғанда, буын саны жетіспей тұрғаны аңғарылса да, оқыған уақытта оқушы «дегенге» дәнекерімен бастапқы буындары кайталаса он бір буын болып шығады. Мысалы:

*Қара кемер,
Қара інгенді айналып ботасы емер.
Өзіңдей асыл құрбым кез келгенде,
Ағызып тасқын сұдай өлең жібер.*

Қазақтың атакты композиторы Біржан салдың «Ләйлім шырақ», «Шідер» деген әндерінің өлең құрылысы да жоғарғыдай:

*Көлбай, Жанбай,
Шідерімді кім алды, Ләйлім алмай,
Шідерімнің бағасы қырық қысырақ,
Ақырында қоймаймын сенен алмай.*

Бұл өлеңдердің үйлесі «кара өлең» сияқты. Айырмасы – тек бастапқы жолдың төрт буыннан ғана құралуы. Бұған бола мұны казак өлеңінің бір түрі деуге болмайды, өйткені «Қара өлеңнің» құрылысына, үн-

дестігіне қайшы емес. Сондықтан оны он бір буынды «қара өлеңнің» бір көрінісі деп тапқан жөн. Бұл – Абайдың шығармасында кездеспейді, өлеңнің енімісіз өлшемі ғана.

3. Қазақ өлеңінің жиі ұшырайтын үшінші түрі – аралас буынды өлең. Ой мен пікірді түйіндеуге келгенде, мұнда «жыр» мен «қара өлеңге» қажетті болған шарттар қатаң сақталып отырмайды. Буын саны 7, 8, 9, тіпті кей жағдайда 5, 6, 10, 11 болып кететін кезі де болады:

Алпамыс жырында:

*Құбыладан соққан дауылдай,
Түрленіп бала қағынды.
Майданнан аққан қызыл қан
Өзенге сыймай ағылды,
Қылыш тисе, шақ етед.
Мылтық тисе, тақ етед,
Мысалы, бала шойын-ды, –*

боп келсе, Бұхар жыраудың бір өлеңінде:

*Тоқсан бес деген тор екен,
Қарғын десең, екі жағы ор екен.
Түсіп кетсең түбіне,
Түбі жоқ терең көл екен,
Ел қонбайтын шөл екен, –*

боп, буын саны алма-кезек араласып жатса, Махамбеттің, «Ереуіл атқа ер салмай» деген өлеңінде ой екпіні аралас буынды талғайды. Ал «Баймағамбет сұлтанға айтқан» өлеңінде:

*Ежелгі дұшпан ел болмас,
Етекпен кесіп жең болмас.
Хан баласы ақсүйек
Байеке сұлтан сен болып,
Сендей нар қоспақтың баласы
Маған оңаша жерде жолықсаң,
Қайраңнан алған шабақтай
Қия бір соғып ас етсем,
Тамағыма қылқаның кетер демес ем, –*

дегенінен буын ырғақтарының әр килы үйлесетіндігін көрер ек.

Осы үшеуінен басқа өлең түрі Абайдан бұрынғы қазақ поэзиясында жоқ. Абай осы үш түрдің үшеуін де өзінің шығармаларында үнемі қолданады.

Бірақ қазақ поэзиясының өлең құрылысындағы бұл үлгілерді Абай бұрынғы дәстүрлі күйінде ғана қабылдамай, ол үлгілерді өндейді, өнерлендіреді.

Ең алдымен, Абай өлеңді айтылып отырған пікірге қатынасы жоқ бөтен сөздердің бәрінен тазартады. Халық поэзиясында кездесетін тіл шұбарлығы Абайда кездеспейді. Абайдың жыр үлгісімен жазған өлеңдері де, қара өлең үлгісімен жазған өлеңдері де айтып отырған пікірді баяндауға жәрдемші сөздерден ғана құралады.

Екінші. Жыр үлгісінде жазған Абайдың «Өзгеге, көңілім, тоярсын», «Болыс болдым мінекей», «Жаз» сияқты өлеңдерінде, халық поэзиясындағы жырдай, үйлесі анда-санда ғана кездесіп отырмайды; Абайдың жырларында көбінесе бір қалыпты үйлес жиі қолданылады. Абай жырды былайша өнерлендіреді:

«Жаз» деген жырдың:

*Шұрқырап жатқан жылқының
Шалғыннан жоны қылтылдап, –*

деген жерінен бастап: ыңкылдап, шылпылдап, бұттылдап деген сияқты жол аралатқан үйлеспен ұйкастырылып отырады. Осындай бір қалыпты үйлес осы жыр үлгісімен жазылған өлеңде он бір рет кездеседі. Жырдың жолдарының үйлесі мұнша көп болуы – халық поэзиясында сирек кездесетін байлық.

2. «Келдік талай жерге енді» деп басталатын жыр үлгісіндегі үйлес: «жерге енді», «көрге енді», «берген-ді», «өзге енді», «белге енді», «желгенді»... деген сияқты бірыңғай қалыппен жырдың соңғы жолына шейін созылады. Осындай бір қалыпты үйлестің саны осы өлеңнің бойында – 17. Ендеше, бұл жырдың үйлес байлығы «Жаздан» артық. Бірақ Абай осы артықтықпен қанағаттанбайды, жырдың ішінде үйлессіз жол тастамайды. Ол:

*Келдік талай жерге енді,
Кіруге-ақ қалдық көрге енді.
Қызыл тілім бұынсыз,
Сөзімде жаз бар шыбынсыз,*

*Тыңдаушымыды ұғымсыз
Қылып тәңірім берген-ді, –*

деп, «көрге енді», «берген-ді» деген үйлестердің арасына «буынсыз», «шыбынсыз», «ұғымсыз» деген қаз-қатар үйлесі бар үш жол кіргізеді. Осы ішкі үйлесті Абай осы жырының өн бойында бұзбайды. «Білімді-ден шыққан сөз» деген өлең де осындай.

3. Қазақ жырында аса қиын әдіспен жазылған қиын үйлесетін бір жүйелі сөздер: «сау», «бау», «жау» дегендер. «Ішім өлген, сыртым сау» деген өлеңінде Абай «сауға» он алты үйлес табады.

4. «Мәз болады болысын» деген өлеңінде Абай «Арқаға ұтық как-қанға» деген жолдың аяғындағы «какқанға» деген сөзге жырдың аяғына жеткенше жиырма бір үйлес табады. Жырдың үйлесін осынша молайтумен де Абай қанағаттанбаған, ол:

*Күнде жақсы бола ма,
Бір қылығы жаққанға?
Оқалы киім бола ма,
Ар-ұятын сатқанға? –*

деп, ішкі жолдарын түп-түгел а, б, а, б түріндегі шалыс үйлеске айналдырып жібереді.

Бұл келтірген мысалдардан Абайдың қазақ жырын қаншалық өнерлендіргені айқын көрініп отыр.

Осы өнерлендіруді Абай «қара өлең» түріне де қолданады. Абайға шейінгі поэзияда «қара өлеңнің» бір шумағы төрт жолдан көп, әр шумағының үйлесі өзгеше боп отыратын. ХІХ ғасырдың екінші жартысынан кейін, қазақта жазба әдебиет дамуымен байланысты, «қара өлеңнің» шумағы кеніп, жол аралатқан бір қалыпты үйлес көбейеді. Мұндай түрде Абай «Аңшылық» деген өлеңіне қолданып:

*Қан сонарда бүркітші шығады аңға,
Тастан түлкі табылар аңдығанға.
Жақсы ат пен тату жолдас – бір ғанибет,
Ыңғайлы, ықшам киім аңшы адамға, –*

деп бастайды да, одан кейінгі 48 жолда жол аралатып: «шалғанда», «аңдағанда», «самғағанда», «шықса аспанға» деген 24 үйлес береді. Сонда бастапқы жолдағы «аңға» деген сөзге, өзімен 27 жолдың аяғы үйлеседі.

1882 жылы 37 жасында жазған бұл өлеңнен кейін, Абай «кара өлең-нің» бір шумағына мұнша көп жол кіргізуді доғарады да, үйлес байлығын дамыта отыра, әрбір шумағын, бұрынғы «кара өлеңдер» сияқты, ылғи төрт жолдан құра бастайды. Бұған оның «Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек» деген өлеңі – куә. 48 жолды бұл өлеңде он екі шумақ бар. Осы он екі шумақтың барлығы да:

*Қартайдық, қайғы ойладық; ұйқы сергек
Ашуың – ашыған ү; ойын, – кермек.
Мұңдасарға кісі жоқ сөзді ұғарлық,
Кім көңілді көтеріп болады ермек? –*

деген бастапқы шумақпен түп-түгел үйлесіп отырады. 12 шумақтағы үйлестің саны 36. Бұдан біз казактың тілінен үйлес сөздер табуда Абайдың үдей шапқанын көреміз. «Қартайдық, қайғы ойладық, ұлғайды арман», «Қалын елім, қазағым, қайран жұртым», «Байлар жүр жиған малын қорғалатып» тағы сол сияқты кара өлең үлгісінде жазылған бірнеше Абай өлеңдері осындай тамаша кең, тамаша бай үйлестерден құралған.

Сондай-ақ Абай аралас буынды өлеңді өркендете түскенін көреміз. Аралас буынды өлеңнің жол саны мен буын саны Абайға дейін еркіндеу, ұйкасы, үйлесі анда-санда ой түйіндеуге қажетті болған кезде кездессе, Абай оны да белгілі жүйеге салып, белгілі бір шартқа бағындырған.

*Ажының жақсы-ақ қызы едім,
Жетістірем деп алды.
Тілеуін түзден тілесе,
Баста мені неге алды?
Сол желіккеннен желігіп,
Жынды сары жоғалды.
Ойбайлаған болайын-ай,
Жоқтамасам обал-ды, –*

деп буын санын әр килы еткенмен, 2, 4, 6, 8 жолдардын, үйлесін бір әуенді етеді. Бұл өлең түрі Абайда өте аз және калжың-сыкакка арналған шығармаларында ғана кездеседі.

Өзінен бұрынғы казак поэзиясының өлең құрылысын Абайдын пайдалануы және пайдалана отыра, сол үлгіні өнерлендіріп өркендетуі осындай.

Бірақ казак поэзиясының бар мазмұнымен, бар көркемдігімен қанағаттанбай, оның мазмұнын да, көркемдігін де казак әдебиетінде бұрын болмаған биік сатыға көтерген Абай казактың өзінен бұрынғы өлең өлшеуімен де қанағаттанбайды, жаңа түрлер, жаңа өлшеулер іздейді.

Абайға дейінгі казак поэзиясындағы әлгі үлгілерге өлеңнің метрикалық құрылысы жағынан болсын, әуендік ырғағы мен үйлесі жағынан болсын. Абайдың қосқан жаңалығы – үш, төрт, бес, алты, сегіз буынды жолдары бар өлең. Үйлес жөнінде казак поэзиясына Абайдың қосқан жаңалығы – жиырма¹.

Бұл – жаңалықтарды тапқанда. Абайға жәрдемші болған орыс поэзиясы. Бірақ орыс поэзиясының мазмұнынан алған үлгілері сияқты, түрінен алған үлгілерін де казак халқының ұғымына дәлдеп, казак тілінің заңына сүйене отырып алады. Қазак поэзиясының төрт буыннан артық буыны бар сөзді қабылдамайтын заңын Абай жаңадан тапқан түрлерінің ешқайсысында бұзбайды, казак сөзінің әрбір буыны негізінде үш дыбыстан артық дыбысты көтермейтін, төрт дыбысты буын сирек кездесетін заңын да Абай қатты сактайды. Абайдың казак поэзиясына қосқан жаңалығы – силлабикалық өлеңнің заңын бұзуында емес, өлең жолдарының өлшеуі мен үйлестерін байытуда.

Енді Абайдың осы жаңа түрлерін талдап көрейік.

Бірінші. Әрбір шумағында төрт жол, әр жолында алты буын бар, үйлесі – а, б, а, б боп келетін өлең:

*Қызарып, сұрланып, – а
Лүгілдеп жүрегі – б
Өзгеден ұрланып, – а
Өзді-өзі керегі. – б*

Екінші. Бірнеше өлеңін осы – әр шумағында төрт жол, әр жолында алты буын бар, үйлесі – а, б, а, б боп шалыс келетін түрмен жазған Абай «Болды да партия» деген өлеңін де төрт жолды шумақпен әр жолын алты буынмен, әр шумағын шалыс үйлеспен жазады. Бірақ бұл өлеңдегі жеті шумақтың екінші, төртінші, алтыншы, сегізінші, оныншы, он екінші, он төртінші жолдарының аяғы: «жарылды», «шарынды», «кәрінді», «барымды», «арымды», тамырды», «сабырды», «тарыңды»,

¹ Абайдың 1939 жылы басылған «шығармалар жинағының» бірінші томына жазған бет ашарда біз Абайдың жаңадан тапқан өлең түрлері он бес деген едік. Кейінгі кездегі зерттеуіміздің нәтижесінде оның саны жиырмаға жетіп отыр.

«сарынды», «жарымды», тарылды», «қарымды», «зарымды», деген он төрт үйлеспен бітеді. Буындарын сызықпен белгілегенде, бұл өленнің схемасы мынадай:

xxx xxx	– а	xxx xxx	– д
xxx xxx	– б	xxx xxx	– б
xxx xxx	– а	xxx xxx	– е
xxx xxx	– б	xxx xxx	– б
xxx xxx	– г	xxx xxx	– е
xxx xxx	– б	xxx xxx	– б
xxx xxx	– г	xxx xxx	– ж
xxx xxx	– б	xxx xxx	– б
xxx xxx	– в	xxx xxx	– ж
xxx xxx	– б	xxx xxx	– б
xxx xxx	– в	xxx xxx	– з
xxx xxx	– б	xxx xxx	– б
xxx xxx	– д	xxx xxx	– з
xxx xxx	– б	xxx xxx	– б

Абайдың «Антпенен тарқайды» деген өлеңінің де өлшеуі мен үйлесі осы «Болды да партия» өлеңіндегідей.

Үшінші. Әрбір шумағында төрт жол бар, әр жолы жеті буыннан, үйлесі – а, а, б, а, боп келетін өлең.

*Айттым сәлем, қатам қас, – а
Саған құрбан мал мен бас. – а
Сағынғанда сені ойлап, – б
Келер көзге ыстық жас. – а*

Төртінші. Шумағы да, жолдарының буын саны да үшінші түрдей, бірақ үйлесі – а, б, а, б боп шалыс келетін өлең.

*Сонда көңілім жоқтайды – а
Татуы мен асығын. – б
Көзі жетіп тоқтайды – а
Өткен күннің қашығын. – б*

Бесінші. «Білімдіден шыққан сөз» деп басталатын өлең. Бұл өлеңнің бастапқы шумағы үшінші түр сияқты: төрт жолды, әр жолы жеті

буынды, үйлесі – а, а, б, а боп келеді де, екіншісі шумақтан бастап, 8 шумақты, 32 жолды бұл өлең өзгереді.

1. Үйлесі – «сөз», «кез», «көз», «тез», «ез», «күйез», «мінез», «без», «жез», «без» боп, бірінші, екінші, төртінші, сегізінші, он екінші, он алтыншы, жиырмасыншы, жиырма төртінші, жиырма алтыншы, отызыншы жолдарда үйлесіп отырады; бастапқы шумақтағы а, а, б, а-ға қалған шумақтардың соңғы жолдары түп-түгел үйлеседі.

2. Бұл өлеңдегі сегіз шумақтың бәрі де төрт жолды, әр жолы жеті буыннан құралатын өлең болғанмен, екінші шумақтан бастап, үйлесі – в, в, в, б болады да, қалған шумақтарының бәрі осы ізбен кетеді.

*Жүрегі – айна, көңілі ояу – в
Сөз тыңдамас ол баяу, – в
Өз өнері тұр таяу, – в
Ұқпасын ба сөзді тез? – б*

*Әбілет басқан елер ме, – г
Сөзге жұық келер ме? – г
Түзу сөзге сенер ме, – г
Түзелмесін білген ез? – б
+++ + + + -д
+++ + + + -д
+++ + + + -д
+ ++ +++-б*

Қалған шумақтары да осылай өрби береді.

Алтыншы. Әрбір шумағында төрт жол бар, бастапқы жолы жеті буынды, соңғы үш жолы сегіз буынды, үйлесі– а, б, а, б боп келетін өлең.

*Желсіз түнде жарық ай, – а
Сәулесі суда дірілдеп, – б
Ауылдың алды терең сай – а
Тасыған өзен гүрілдеп – в*

Жетінші. Әр шумағы төрт жолды, әр жолы сегіз буынды, үйлесі – а, б, а, б боп келетін өлең.

*Есінде бар ма жас күнің, – а
Көкірегің толық, басың бос. – б*

Қайғысыз, ойсыз мас күнің, – а

Кімді көрсең, бәрі дос. – б

Сегізінші. Шумағы да, жолдарының буындары да жетінші түрдей боп келетін, бірақ үйлесі – а, а, б, а боп отыратын өлең.

Құдай-ау, қайда сол жылдар, – а

Махаббат, қызық мол жылдар, – а

Ақырын-ақырын шегініп, – б

Алыстап кетті құрғырлар. – а

Тоғызыншы. Әр шумағында алты жол бар, әр жолында жеті буын бар, үйлесі – а, а, б, в, в, б боп отыратын өлең.

Өзін-өзі күндейді, – а

Жақынын жаттай міндейді. – а

Ол – арсыздық белгісі. – б

Ұятсынбай, ойланбай, – в

«Қой» дегенге тіл алмай, – в

Іс қылмай ма ол кісі. – б

Оныншы. Әр шумағында алты жол бар, 1, 2, 4, 5 жолдары төрт буыннан, 3 жолы жеті буын, 6 жолы үш буын, үйлесі – а, а, б, а, а, б боп келетін өлең.

Ем таба алмай, – а

От жалындай – а

Толды қайғы көудеге. – б

Сырласа алмай, – а

Сөз аша алмай – а

Бендеге. – б

Он бірінші. Бір шумағында жеті жол бар, 1, 2, 4, 5, 6 жолдары төрт буыннан, 3 жолы жеті буын, 7 жолы үш буын, үйлесі – а, а, б, в, в, в, б боп келетін өлең.

Бойы бұлғаң, – а

Сөзі жылмаң – а

Кімді көрсең мен сонан – б

Бетті бастым, – в

Қатты састым, – в

Тұра қааштым – в

Жалма-жан – б

Он екінші. Бір шумағында алты жол бар, 1, 2, 4, 5 жолдары бес буыннан, 3, 6 жолдары жеті буыннан, үйлесі – а, а, б, в, в, б боп келетін өлең.

Бай сейілді – а
Бір бейілді, – а
Елде жақсы қалмады, – б
Елдегі еркек – в
Босқа селтек – в
Етіп елін қармады, – б

Он үшінші. Бір шумағында алты жол бар, бастапқы төрт жолы сегіз буыннан, соңғы екі жолы алты буыннан, үйлесі – а, б, а, б, в, в боп келетін өлең.

Қуаты оттай бұрқырап, – а
Уәзінге олшеп тізілген. – б
Жаңбырлы жайдай сырқырап, – а
Көк бұлттан үзілген. – б
Қайран тіл, қайран сөз – в
Наданға қадірсіз. – в

Он төртінші. Бір шумағында алты жол бар, 1, 3 жолдары бес буыннан, 2, 4 жолдары жеті буыннан, 5, 6 жолдары алты буыннан, үйлесі – а, б, а, б, в, в боп келетін өлең.

Қор болды жаным, – а
Сенсіз де менің күнім. – б
Бек бітті халім, – а
Тағдырдан келген зұлым. – б
Тағдыр етсе алға, – в
Не көрмейді пәндә? – в

Он бесінші. Бір шумағында сегіз жол бар, 1, 2, 4, 5 жолдары бес буыннан, 3, 6, 7, 8 жолдары сегіз буыннан келетін, үйлесі – а, а, б, в, в, б, г, г боп отыратын, Абайдың өзі «Сегіз аяқ» деп атаған өлең.

Алыстан сермен, – а
Жүректен тербен, – а
Шымырлап бойға жайылған, – б
Қиуадан шауып, – в
Қисынын тауып, – в

Тағыны жетіп қайырған, – б
Толғауы тоқсан қызыл тіл, – г
Сойлеймін десең, өзің біл. – г

Он алтыншы. Бір шумағында тоғыз жол бар, 1, 2, 4, 5 жолдары төрт буыннан, 3, 6 жолдары жеті буыннан, 7 жолы бес буын, 8, 9 жолдары үш буыннан, үйлесі – а, а, б, в, в, б, г, г, г боп келетін өлең.

Қайын бардық, – а
Қатын алдық, – а
Ениі тиді азғана. – б
Шаруа атандық, – в
Енді ойландық, – в
Қала берді бозбала. – б
Бұрынғы қайда? – г
Ойбайла, – г
Не пайда?! – г

Он жетінші. Бір шумағында он төрт жол бар, 1, 2, 3, 4, 7, 8, 9, 10, 11, 14 жолдары алты буыннан, 5, 6, 12, 13 жолдары үш буыннан келетін, үйлесі – а, б, а, б, в, в, г, д, е, д, е, ж, ж, г боп келетін өлең.

Сырмақ қып астына – а
Байының тоқымын – б
Отының басына – а
Төрінің қоқымын – б
Бүксітіп, – в
Бықсытып, – в
Қоқсытып келтірді. – г
Осының бәрімен – д
Көңілінде міні жоқ – е
Жүзінің нәрі мен – д
Бойының сыны жоқ. – е
Бүкшііп, – ж
Сексііп, – ж
Түксііп өлтірді. – г

Он сегізінші. Бір шумағында он төрт жол бар, 1, 3, 8, 10 жолдары сегіз буыннан, 2, 4, 9, 11 жолдары жеті буыннан, 5, 12 жолдары бес буыннан, 6, 7, 13, 14 жолдары үш буыннан, үйлесі – а, б, а, б, в, в, в, г, д, г, в, в, в боп келетін өлең.

*Ата-анаға көз қуаныш – а
Алдына алған еркесі, – б
Көкірегіне көп жұбаныш, – а
Гүлденіп ой өлкесі. – б
Еркелік кетті, – в
Ер жетті, – в
Не бітті? – в
Оқытарсың молдаға оны, – г
Үйретерсің әрнені – д
Медеу етіп ойы соны – г
Жаны тыныштық көрмеді. – д
Жасында күтті, – в
Дәме етті, – в
Босқа өтті. – в*

Он тоғызыншы. Бір шумағында он екі жол бар, 1, 7 жолдары жеті буыннан, 2, 3, 8, 9 жолдары төрт буыннан, 4, 10 жолдары үш буыннан, 5, 11 жолдары алты буыннан, 6, 12 жолдары сегіз буыннан, үйлесі – а, б, б, в, г, а, а, д, д, в, г, а боп келетін өлең.

*Сен мені не етесің? – а
Мені тастап, – б
Өнер бастап, – б
Жайыңа – в
Және алдап, арбап – г
Өз бетіңмен сен кетесің – а
Неге әуре етесің? – а
Қосылыспай, – д
Басылыспай, – д
Байыңа – в
Және жаттан бай тап, – г
Өмір бойы қор өтесің. – а*

Жиырманасыншы. «Антпенен тарқайды» деген өлең. 36 жолды бұл өлең тұтасымен бір-ақ шумақ, себебі:

*Антпенен тарқайды, – а
Жиылса кеңеске. – б
Ор қазып байқайды – а
Туа жату емеске. – б*

Анттасын алқайды, – а
Сен тентек демеске, – б

деген сияқты өлеңнің өн бойында а, б, үйлесі үнемі аралас келеді де отырады: 1, 3, 5, 7, 9, 11, 13, 15, 17, 19, 21, 23, 25, 27, 29, 31, 33, 35 жолдардың аяғы «тарқайды», «байқайды», «алқайды» деген сияқты бір жүйелі үйлес боп, 2, 4, 6, 8, 10, 12, 14, 16, 18, 20, 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 36 жолдар «кенеске», «емеске», «демеске», «жемеске» деген сияқты бір жүйелі үйлес боп отырады.

Абайдың казак поэзиясына косқан жаңалықтары осылар.

Бірен-саран өлеңдерінде ғана болмаса, осы жаңалықтарын Абай ешбір өлеңінде бұзбай, өлеңнің бастапқы шумағы неше жолды болса, әр жолында неше буын болса, жолдары өзара үйлессе, кейінгі шумақтарын да түгел осы өлшеуден, осы үйлестен бұлжытпайды. Өзгесін былай қойғанда, «Сен мені не етесің» деген жолдан басталып, бір шумағында 12 жол боп отыратын, құрылысы, үйлесі аса қиын келетін өлеңнің алты шумағын да Абай бастапқы шумақпен дәл шығарады.

Жоғарыда біз казак поэзиясының өлшеуіне кіргізген жаңалығында Абай орыс поэзиясынан үлгі алды дедік қой. Орыстың өлең өлшеуінен Абайдың қолданғандары: бір шумағында төрт жолы бар, үйлесі – а, б, а, б боп келетін.

Я погибал...
Мой злобный гений
Торжествовал
Злодей созрелый.
(Полежаев)

Мы пьем из чаши бытия
С закрытыми глазами,
Златые омочив края
Своими же слезами, –
(Лермонтов)

деген сияқты, жолдарында төрттен сегізге шейін буыны бар өлеңмен, шумағында алты жол бар айқыш ұйкасты

*И я б заслушиваться волн,
И я глядел бы, счастья полн,
В пустые небеса.
И силен, волен был бы я.
Как вихорь, роющий поля,
Ломающий леса, –*
(Пушкин)

деген сияқты өлең. Орыстың өзге өлең өлшеулерін Абай алмайды.

Дүние жүзілік поэзияның, оның ішінде түр жағынан кең өрістеген европалық поэзияның, өлеңнің өлшеуіне, үйлесіне қосқан жаңалықтарын түгел актарып көрген кісі Абайды солардың ең алдыңғы қатарынан табар еді. Поэзияға Абайдың түр жағынан қосқан жаңалықтары оны дүние жүзілік сахнаға шыққан ұлы новаторлардың қасынан таптыртады. Абайдың «Бойы бұлғаны», «Сегіз аяғы», «Сен мені не етесіні» және тағы басқалары түр жағынан қазақ поэзиясының профессионалды арнамен өркендеуіндегі асқар асу екені аян.

Өзінің жанашылдығы жағынан үлкен мәні бар бұл өркендеуде, ең алдымен «қазақтық» деп ұлттық таңба тағатын себебіміз: ол, біріншіден, қазақ ақыны Абай тапқан жаңалық болса, екіншіден, осы жаңалықтарында Абай қазақ поэзиясына тән заңды (өлеңге төрт буыннан артық буыны бар сөз қоспау, қазақ сөзінің буын құрылысын сақтау) бұзбайды, қатты сақтайды.

Абайға шейінгі қазақ поэзиясы – түгелімен әнге келетін поэзия. Әнмен айтылмайтын өлең түрі қазақта жоқ.

Қазақ поэзиясына қосқан жаңалықтарында Абай қазақтың осы заңын да қатты қолданады.

Бірақ Абайдың жанадан жасаған өлең түрлерінің ешқайсысы қазақтың халық әніне келмейді. Сондықтан Абай өзінің жаңа түрлерінің көбіне өз жанынан арнаулы ән шығарған. Ондай әндердің саны Абайда он алты.

Біз музыка зерттеуші емеспіз. Сондықтан Абай шығарған бұл әндердің негізі қайда жатқанын және олар қандай стильде жазылғанын талдау біздің міндет емес. Әйткенмен Абайдың ән шығаруына байланысты үш мәселеге тоқтап өтуді қажет деп білеміз.

Бірінші. Абайдың жаңа әндер шығаруы – қазақ поэзиясына өзінің жанадан қосқан түрлерін халыққа қайткенде де тез тарату мақсатымен байланысты. Ол кезде қазақ тілінде газет, журнал жоқ, баспасөз жоқ.

Абайдың өлеңдерін бастыратын орын жоқ. Бір шеті Каспий теңізіне, бір шеті Алатау, Алтай тауына ұштасып жатқан, кеңдігі алты Германиядай казак даласына шығарманы қолжазбамен таратып жеткізу мүмкін емес. Таратпау және мүмкін емес, Себебі Абай өз шығармаларын өз руы Тобықтыға ғана ақылшы боп жазу мақсатымен емес, бүкіл казак халқына ақылшы болу мақсатымен жазған.

Қолжазба түрінде қоныстас, жақын елдерге таратқанмен, Абайдың жана өлең түрлерін ол түрлерге дағдыланбаған казак оқушылары ұға қоймауы мүмкін.

Не істеу керек?

Қазақтың әнге құмар халық екенін Абай жақсы біледі. Егер ол поэзияға жаңадан қосқан түрлеріне арнап жаңадан ән шығарса, жаңа түрлі өлеңдерді жұрттың тез ұғуына да жәрдем етеді, әншілер арқылы шығармалардың алыстағы елдерге тарауына да себеп болады.

Әндерін осы мақсатпен шығарған Абайдың арманы тез іске асады. Әншілерден, әншілердің аузына көшкен оның жаңа түрлі өлеңдері мен оларға сәйкес шығарған жаңа әндері, Абайдың көзі тірісінде-ақ қазақтың кең даласының түкпіріне тарап, халықтың көпшілігі оның шығармаларымен әншілер арқылы танысады, әншілер Абайдың тірі газеті болады.

Екінші. Абайдың әндері халық арасына тез тарауына бас себеп: ол әндердің құлаққа жағымдылығынан, көркемдігінен. Көркем емес әнді халық еш уақытта қабылдамайды. Олай болса, Абай – ірі акын ғана емес, оған қосымша ірі композитор да.

Үшінші. Көркем әдебиетке Абайдың өзіндік эстетикалық көзқарасы барлығы сияқты, музыкаға да эстетикалық көзқарасы бар.

*Әннің де естісі бар, есері бар,
Тыңдаушының құлағын кесері бар.
Ақылдының сөзіндей ойлы күйді
Тыңдағанда көңілдің өсері бар, –*

дейді ол.

*Құлақтан кіріп бойды алар
Жақсы ән мен тәтті күй.
Көңілге түрлі ой сатар,
Әнді сүйсең, менің сүй.
Дүние ойдан шығады,*

*Өзімді-өзім ұмытып,
Көңілім әнді ұғады,
Жүрегім бойды жылытып, –*

дейді тағы. Жаксы ән туралы Абайдың тағы да айтары:

*Шырқап, қатқып, сорғалап тамылжиды,
Жүрек тербеп, оятар баста миды
Бұл дүниенің ләззаты бәрі сонда,
Ойсыз құлақ ала алмас ондай сыйды.*

*Ұйықтап жатқан жүректі ән оятар,
Оның тәтті оралған мәні оятар,
Кейі зауық, кейі мұң дертін қозғап,
Жас балаша көңілді жақсы уатар.*

Қосымша түсіндірмені керек қылмайтын пікір.

Қорытып айтарымыз, поэзия және музыка туралы өзіндік эстетикалық көзқарасы бар Абай – әрі зор акын, әрі зор композитор.

* * *

Абайдың өзін де, сөзін де шын мағынасында терең ұғып, сүйіп оқитындар 1917 жылғы Ұлы Октябрь революциясының бер жағында ғана көбейді. Кеменгер Ленин партиясының мәңгі жасайтын бақыт туынын саясынан мекен алған бақытты қазақ халқы, ұлтын сүйген, ұлтынын қанаушыларын емес, еңбекшілерін сүйген, гуманист, бұқарашыл Абайдың арманы боп қалған мына тілектерді Совет өкіметі іске асырғанын көрді.

Бірінші. Абайдың жан-тәнімен қарсы болған ұлт теңсіздігі, патша өкіметінің отаршылдық саясаты күл-талқан боп жойылды, қазақ халқы Совет Одағындағы тең праволы елдің бірі болды.

Екінші. Абай өлтіре сынап-мінеген қанаушы байлар табы жойылып, саяси, шаруашылық, мәдениет істерінің бәрін еңбекші халық өз қолына алды. Абай сүйген еңбектің өркендеуіне айқын жол ашылып, социалистік қоғам құру ісіне, еңбектің ең биік сатысына қазақ халқы туысқан өзге ұлттардың еңбекшілерімен қатар көтерілді.

Үшінші. Абай арман еткен өнер-білімге қазақ халқының қолы еркін жетіп, Қазақ республикасының ауылдарында, қалаларында мыңдаған мектептер, ондаған жоғары оқу орындары ашылды. Олардан өкімет,

шаруа, мәдениет істеріне басшылық ететін талай мамандар шықты. Ұлт көркемөнері өркендеді. Қазақстанда ұлт баспасөзі құрылып, қазақ тілінде миллиондаған даналы ғылым мен білім, көркем әдебиет кітаптары, журналдар, газеттер шықты. Абай шығармаларының толық жинағы революциядан кейін әлденеше рет басылды.

Төртінші. Абай арман еткен әйел бостандығы жүзеге асты. Қалың мал тұсауынан құтылған қазақ әйелдері, жүрегі сүйгендерге еркімен косылды. Қазақ әйелдері мемлекет ісіне, шаруашылық, мәдениет жұмысына белсене араласып, түрлі мамандыққа ие болды.

Бесінші. Өз заманында Абай өзін әдебиет майданында жалғызбын деп ойласа және расында да солай боп, қазақтың жазба әдебиетінің салаларын онымен тізелесе отырып өсіретін жазушылар болмаса, көп міндетті мойнына жүктеген Абайдық қазақ әдебиетінде, поэзия жанрынан басқа жанрларды өркендетуге мұршасы келмесе, жалғыз поэзия – ұлт әдебиетін толық мағынасындағы профессионалдық әдебиеттің дәрежесіне көтере алмаса, сол тұйықтан да қазақ әдебиетін шығарған Октябрь революциясы, революциядан кейін қазақ жазушыларының саны да өсті, шығармаларының сапасы да артты: проза, драматургия, журналистика, әдеби сын, әдебиет тарихын жасау – осылардың бәрі де қазақ әдебиетіне революция шығарған жеміс және халықтың мейірін қандыруға жарайтын дәні толық, дәмі тәтті, піскен жеміс. Социалистік реализм әдісін басшылыққа алған қазақ совет әдебиеті – реалист Абайдың шығармаларымен ұштасып жататын соның заңды ілгерілеуі.

Олай болса, қазіргі қазақ халқының бақытына өзі жете алмай, оның қуаты күшті, нұрлы сөздері ғана жеткен Абай да ортақ.

Абайдың бұл «қуаты күшті, нұрлы сөздері» бізге қандай асыл болса, келешек замандарға да сондай асыл болады.

Абай өлеңін сәл өзгертінкіреп, өзіне арнаған орынды:

*Ол жазған жоқ өлеңді ермек үшін,
Жоқ-барды ертегіні термек үшін.
Көкірегі сөзімді, тілі орамды,
Жазды үлгі жастарға бермек үшін.*

Мұндай жастар – социализмнің, оның жоғарғы сатысы – коммунизмнің жастары. Абай – солармен бірге мәңгі жасайтын акын.

1944–1945 жыл, Алматы

СӨЗ СОҢЫНДА

Адамзат тарихында XX ғасырдың алатын орны мен мәні ала бөтен үлкен, үздік және өзгеше. Өйткені адамзат өмірінде бұл ғасыр жана жарқын дүниеге есік ашқан, халықтарға бакыт, бостандық таңын аткызған Ұлы Октябрь Социалистік революциясының тарихи жеңісіне жеткізді. Сол жеңістің керемет нәтижесінің бірі, В.И. Ленин айткандай, бұрын қанаушылық қоғамының қыспағында маталып, жаншылып келген таланттардың шешіліп, жарық дүниеге шығуы еді. Шынында Ұлы Октябрь Социалистік революциясы біздің қазақ халқының санасезіміне ұлы өзгерістер енгізумен бірге таланттарын да бұрқ еткізіп оятып, жаңа дүние сахнасына әкелді. Қазақ даласында Совет өкіметі орнасымен оның әдебиет туын көтере келген жазушылар шоғыры – сол революция туғызған таланттар шоғыры болатын. Олар: Сәкен Сейфуллин, Бейімбет Майлин, Ілияс Жансүгіров, Мұхтар Әуезов, Сәбит Мұқанов. Бұлардың бәрі – XX ғасырдың құрбылары, ал Сәбит Мұқановты алсақ, ол XX ғасырдың тұп-тура құрдасы. Неге десеніз, ол XIX ғасыр мен XX ғасырдың дәл шекаралығында – 1900 жылы туған. Сонымен жаңа ғасырдың құрдасы жас Сәбит 1917 жылғы ұлы революцияны он жеті жасында қарсы алып, сол жылы «Көңілім» атты өлең жазды, келесі жылы «Бостандық» атты әлеуметтік тақырыпқа жазған тұңғыш өлеңін осы ұлы заман оқиғасына арнады. Жас ақынның жалынды жыры Сәкен жырына ілесе шығып «Аврора» үнінің жанғырығына алыс далада өзінше үн қосқан халық дауысы іспетті еді. Сәбиттің ақындық үні қазақ ауылдарында Совет өкіметі үшін күрестің қызып маздаған шағында революциялық ұранға ұласқан азаматтық үн болып естіледі...

Оның үстіне тағы бір тамаша ғажабы, С. Мұқановтың 1920 жылы Ленин партиясы қатарына қабылдануы, Қазақ Совет Республикасының туған жылымен тұспа-тұс келуі. Туған республикасымен елу жылдан артық бірге жасасқан коммунист жазушы Сәбит Мұқанов Соци-

листік Қазақстанның керемет гүлдеп өсуінің әрі куәсі, әрі жыршысы болды, сондай-ақ бүкіл Социалистік Отанымыздың тарихи жеңісі мен жетістіктерін зор шабытпен жырлады.

Туған Қазақстанда ғана емес, бүкіл Совет Одағында, тіпті Отаннан тыс жерлерде де халық Сәбит Мұқановты қазақ совет әдебиеті негізін салушылардың бірі ретінде, акын және прозаик драматург және публицист, әдебиет сыншысы және зерттеушісі, қоғам және мемлекет қайраткері ретінде таныды, оның шығармаларын сүйіп оқыды, жоғары бағалады.

Сауатсыз кедей шаруаның жетім баласынан Қазақ ССР Ғылым Академиясының академигі, көркем сөздің шебері және қоғам қайраткері дәрежесіне дейінгі Сәбит Мұқановтың өскен жолы халқының кемелді социализмге жеткен жолын айқындайды. Халық сүйген жазушының бүкіл өмірлік және творчестволық жолы – өз отандастарының өмірімен, Коммунистік партиямен тығыз байланыстылығының жарқын көрінісі. С. Мұқанов Коммунистік партияның адал солдаты, өмір бойы қайтпас қайсар коммунист рөлінде Совет өкіметінің алғашқы күндерінен бастап еш уақытта мұқалып көрмеген қаламын найзаға тенеңп шебер пайдаланды.

Қазақ Совет әдебиетінің негізін салған алғашқы қарлығаштарымыз тәрізді Сәбит Мұқановтың творчасынан да совет әдебиетінің ең басты қасиеттері, оның жетістіктері мен кемшіліктері, идеялары мен өзіндік сипаты, ашық бояулар мен өрнек құбылыстары айқын көрінді. Сәбит Мұқанов та әдебиеттің барлық жанры бойынша өндіре қимылдап, жемісті еңбек етті. Очерк әңгіме, повесть, роман, мемуар шығарма, өлең, поэма, пьеса, киносценарий, сын мақалалар, әдеби зерттеу еңбектері, оқулық, фельетон – осының бәрі де Мұқанов творчасынан табылады. Бұлар жанр тәртібінен жазушының он алты томына жайғастырылып отыр. Олар: 80 мың жолға жуық лирикалық өлең, жиырмаға тарта поэма, отыз шамалы әңгіме, очерк, повесть, роман, онан астам пьеса, оқулықтар, монография, зерттеулер т. б.

Сәбит Мұқанов 1900 жылы 22 апрельде Солтүстік Қазақстан облысы, Пресногорьковск ауданында кедей шаруа семьясында туды. Әкешесінен жастай жетім қалып, балалық шағын ауқатты ағайындарының қозысын, қойын бағумен өткізді. Өз талабымен «жұлып-шалып» хат танығанмен, Сәбит жүйелі білім ала алмайды, 14–15 жасында ауылда жүріп өлең шығара бастайды. Тек 1918 жылы жол түсіп, алыстағы Омск қаласына барып, мұғалімдер курсына оқуға мүмкіншілік туды.

Курсты бітіріп, бірер ай ауылда мұғалім боп істегеннен кейін енді сол ауылды советтендіру жұмысына үш жылдай белсене атсалысады, таптық күрестің жауынгер қайраткері ретінде танылып, 1922 жылы Орынбор қаласындағы жұмысшы факультетіне түседі, онда төрт жылдай оқып, бітіргеннен соң газет-журналдарда қызмет атқарады, мұнда оның ақындық, журналистік таланты қатар дамиды.

1930–1935 жылдары Сәбит Мұқанов Москвадағы қызыл профессура институтында оқыды. Сөйтіп ол жүйелі білім алуға кешігіп кіріссе де, есейген шағында көп нәрсеге қолы жетті – білім алды, дүние таныды, күресте, қызметте тәжірибесі жетіліп, творчествосының кең өріс алып дамуына жол ашылды. С. Мұқанов 1935 жылы «Қазақ әдебиеті» газетінің редакторы болды, 1930–1937, 1943–1951 жылдары Қазақстан Жазушылар одағы басқармасының председателі болды. Мұның өзі оның қазақ совет жазушыларының алдыңғы қатарына шығып, өскелең әдебиетке барлық жағынан басшылық етерлік дәрежеге көтерілгенін аңғартады. С. Мұқанов оқып жүрген кезінің өзінде көп жанрлы туындыларымен танылған болатын. Оның санатуан саяси, әлеуметтік үгіттік лирикалық өлеңдерін былай қойғанда, отыз бес жасына шейін «Кешегі жалшы мен бүгінгі жалшы» (1922), «Октябрь өткелдері» (1925), «Сұлушаш» (1928) «Майға сәлем» (1933), «Сөз советтік армия» (1934), «Ақ аю» (1935) секілді атаулы поэзиялық туындыларымен, «Ақбөпенің сыры» секілді повесі, «Адасқандар» (1931), «Теміртас» секілді романдарымен белгілі болып, көзге түскенді. Осы аталған елеулі шығармаларын С. Мұқанов өзінің жиырма жасы мен отыз бес жасының арасында бас-аяғы он екі жылдың ішінде жазып үлгерген. Жазушының қысқаша өмірбаянынан көргеніміздей, байдың жалшысынан туған Сәбит Мұқанов балалық, жеткіншектік шағында, тіпті жігіттік шағының бас кезінде шала сауатты болды. Бірақ ол кішкентайынан ақындық талабының ұшқынымен, зейінділігімен назар аударады, халық поэзиясын жанындай жақсы көрді.

Жетімдіктің ауыр тақсиреті, дала кезген күндері, қаршадайынан «Бакыршы бала» атанып, «кісі есігін» паналауы оны өмір тәжірибесімен молықтырды, мұның өзі оның ұзақ жылдар бойына талмай ұмтылған творчестволық жолына азық болды және сарқылмас асыл қазынасына айналды.

Орта ғасырлық қара түнектен, рулық-патриархалдық дәуірден, капитализмге соқпай, социализмнің кең өрісіне бір-ақ шыққан өзінің туған халқы тәрізді, Сәбит Мұқанов та аш-жалаңаш жүріп білім алып,

жолында кездескен қиындықтардың бәрін жеңіп, ең алдымен мәдениетсіздіктің тар тұсауын үзіп тастап, философия, әдебиет пен өнер саласындағы білімдердің мол қорын игеріп, мешеу жалшыдан осы заманғы гуманист жазушы дәрежесіне көтерілді.

Бакташы, жалшы баласының бірден рабфак тындаушысы, қызыл профессура институтының студенті, ал содан кейін көрнекті, көп жанрлы жазушы болып шығуы онайға түскен жоқ. Өзінің ұстазы, ақыл тұтар ағасы, ең жакын жолдасы Сәкен Сейфуллин тәрізді Сәбит Мұқанов та советтік құрылыс, большевизм жолындағы күрескер, советтік казак поэзиясын бастаушылардың, советтік казак прозасының негізін қалаушылардың бірі болды.

Оның саяси лирикасын былай қойғанда, «Батырақ», «Октябрь өткелдері» атты алғашқы поэмалары да революциялық жігер-қуатқа, байларға деген ыза мен кекке толы, еңбекші халықтың қолы жеткен жеңісіне деген қуаныш, шаттыққа толы болатын.

Кеше ғана батырақ болған адамның шығармаларында, әрине, көркемдік кем-кетіктер кездескені рас, сол кезге тән белгілі кемшіліктер: ұраншылдық, кара дүрсінділік схематизм, «тұра шап, тура тарт» жайлар оның басында да болмай қалған жоқ.

Мұның өзі әдеби үйреністің алғашқы сатыларындағы профессионалдык шеберліктің жетіспеуінен туған табиғи салдар еді.

Бірақ Мұқановтың бойына біткен қайтпас қайсар, тайсалмас табандылық, әдебиет майданының жауынгері болсам деген жалынды құштарлық тыным таптырмады. Ол советтік дәуіріміздің алғашқы жылдарының өзінде-ақ қаламын винтовкаға теңестірген қаһарман казактардың бірі болды.

Дүниені түсінуге, білімге деген құштарлық, оқуға деген романтикалық ынта, коммунизм орнатып жатқан халықтың дабылшысы, жаршысы болсам деген толассыз ұмтылыс Мұқановтың бүкіл арман-ойын билеп алды да, ол күні-түні тынымсыз еңбек етті. 1928 жылы оның «Сұлушаш» атты өлеңмен жазылған романы жарық көрді. Шығарманың негізінде Сұлушаш пен Алтай туралы ертедегі хикая алынғанымен, жас акын казак өмірінің ең маңызды, ең өткір мәселесі – әйелдерді күндіктен азат ету тақырыбын көтерді.

«Поэма тақырыбы бүгінгі заманымыздан әлдеқайда бұрынғы жайларды камтиды, – дейді С. Мұқанов «Сұлушаштын» орысша аудармасына жазған алғы сөзінде. – Социалистік Қазақстанның қыздары қалың мал дәуіріндегі дәрежесінен әлдеқайда ілгерілеп, биіктеп кетті. Олар

емін-еркін жаңа өмірді өз колдарымен орнатып жатыр, олардың қай-қайсысы да тағдыры жағынан Сұлушашқа мүлде ұқсамайды. Солай бола тұрса да, бүкіл адамзат тарихында өзінше біртұтас дәуір болып табылатын өткен заман әйелдерінің теңсіздік пен күндіктегі тұрмысын білу оқушы қауымға онша қызықсыз болмас деп ойлаймын».

Өткеніне онша көп болмаған сол бір дәуір көріністерін көркем суреттей отырып, Мұқанов ескіліктің сарқыншақтарына қарсы, қайта туған Қазақстанның жаңа мораль, жаңа тұрмысы үшін күресті. Бірақ теңсіздік пен ескілікті әдет-ғұрып шырмауында, айуандықпен, зұлымдықтың текпісінде өткен кешегі күннің сүренсіз сикын кенінен суреттей отырып, ол өзінің азат болған отандастарына нұр жайнайтын адам бақыты жайлы жыр шертті.

*Арулар айтқан сөзді қабыл алды,
Бөлініп бір тасалы жерге барды.
Қайсар да оларменен бірге кетіп,
Сұлушаш Алтайменен бірге қалды.*

*Екеуі сол арада құшақтасты,
Жамылып үстеріне жасыл талды.
Үстінен қошеметтеп ұшты аққу,
«Қайырлы болсын» айтып шырқап әнді.*

*Бұлардан басқа сүйген қос жүректі
Жалғыз-ақ қиядағы күн біледі.
Жүректің жалындарын басып енді,
Екеуі құшақтасып жүре берді.*

Сұлушаш пен Алтайдың зұмат дүниенің өзінде күнгірт тартпаған асыл арманы, киял аспанындағы бақ жұлдызы, казак даласында орнаған советтік құрылыс тұсында ұсынсаң кол жететін нақты шындық болғанын ақын ерекше шабытпен еске салып отырады.

«Сұлушаш» романы озбырлықтың, тас бауыр зұлымдықтың, феодалдық-рушылдық әдет-ғұрып пен шарифаттың құрбаны болған Сұлушаш пен Алтай басындағы қайғы-қасірет қана емес, ол махаббат гимні, достық пен адалдықтың, ізгілік пен ер көңіл, жалын атқан жүректің жыры, бұл қасиеттер социалистік қоғамда нормаға айналды. Мұқановтың өзі де барлық коммунистермен бірге осындай өмір үшін күресті.

1929 жылы С. Мұқановтың «Адасқандар» (орысша аудармасында «Сын бая») романы басылып шықты. Оның прозалық бұл шығармасына өмірде шын болған оқиғалар арқау етіп алынды.

Бай баласы Бүркіт пен оның сүйетін қызы Бәтес ауылдан оқуға аттанады да, жігіт Ташкентке, қыз Қызылордаға барады.

Бүркіт Ташкентте оқып жүрген кезінде, оның бұрынғы жерлес досы Мұстафа Бәтеске үйленіп қояды. Осыны естіген Бүркіт Қызылордаға келеді де, ашу үстінде Мұстафаны өлтіреді.

«Адасқандар» романында С. Мұқанов оқиғаны қызықтыра әңгімелеу, көрген-білгендерінің арасынан маңыздысын іріктеп алып, одан көпке дейін естен кетпейтін жанды образдар жасау және сол арқылы халық тұрмысын нанымды суреттеу шеберлігін көрсетті. Бірақ жас автор өткір сюжет, шытырман оқиғаға, кейіпкерлерінің ішкі толқыныстарына шамадан тыс елігіп кетіп, өмірдің әлеуметтік жағына онша назар аударма алмай қалды. «Бай баласы» деген тақырыбы таптық жағынан ақталмады. Романда тап күштерінің жіктелуі де, әлеуметтік айқын бояуы бар мінездеме де анық көрінбеді.

Оқиғалардың уақыты да, болған орны да белгісіз. Сәбит Мұқанов арада отыз жыл өткеннен кейін (өзінің «Ұры» атты романына қайта оралған Леонид Леонов тәрізді) «Адасқандар» романын қайта өңдеп, олқы жерлерін толықтырды да, «Мөлдір махаббат» деген атпен қайта шығарды.

Егер бұрын кейіпкерлерінің кимыл-әрекеттері баяғы ығыр еткен «үштік» шеңберінде, үш адамның басындағы мінез-құлық, ой-мақсат арқылы ғана бейнеленіп, мәселені әлеуметтік жағына көңіл бөлінбеген болса, романның жаңа нұскасында автор өмір шындығының нанымдылығына селкеу жасап, барлығын да әлеуметтік әуенге саюға тырысты.

С. Мұқанов творчествосында да, бүкіл қазақ прозасында да белгілі белес болған келелі туындысы кейініректе қайта өңделіп, «Ботакөз» деген атпен жарық көрген «Жұмбақ жалау» романы еді. Онда жас қазақ прозашысынан сол кезде ұстаз тұтып, көп еліктеген М. Горькийдің игі ықпалы айқын көрінді. «Ботакөз» бірінші дүниежүзілік соғыс пен 1916 жылдың оқиғаларына, Октябрь революциясы мен азамат соғысына арналған шығарма, ол социалистік реализмнің қазақ әдебиетіндегі елеулі жеңіс болып табылады. Бұл роман жиырмамыншы және отызыншы жылдардағы қазақ совет прозасының басты-басты жетістіктерін қорытындылап, социалистік реализмді және оның көлемді, көркем туынды жасаудағы ең басты ұстанымдары – партиялық пен халықтық ұстаны-

мын қалыптастыру жолымен прозаның өрлеп дамуының өзіндік сипаттары мен өзіндік тенденцияларын жинақтады. Сонымен қатар бұл роман қазақ прозасында революция дәуірінің типтік образдарын жасаудың негізгі салаларының бәрін бұрынғыдан анағұрлым дерлік тереңдетіп берді. Мәселен, бас қаһарман Ботакөз образы қазақ әйелінің ұнамды образын жасауда қазақ прозасына тән тенденцияны социалистік реализм негізінде жинақтап, ілгері дамытудың нәтижесі еді. Ал екінші бір бас қаһарман учитель Аскар Досановты алатын болсақ, ол қазақтың халықтық интеллигенциясының типтік өкілі. Сұлтанмахмұт Торайғыров, Бейімбет Майлин, Сәкен Сейфуллин және Мұхтар Әуезов шығармаларынан өзімізге таныс интеллигенттердің жиынтық образын көреміз.

1916 жылғы халық көтерілісінің басшысы Амантай жайында да осыны айтуға болады, ол да Мүсірепов пен Майлин пьесаларындағы Аманкелді мен Жалбырдың, сондай-ақ М. Әуезовтың «Түнгі сарын» пьесасындағы Жантастың негізгі қасиет, сипаттарын көз алдына елестетеді. Романның жағымсыз кейіпкері – баяғы Жорға Нұрым (С. Торайғыров – «Қамар сұлу»), Нұрмағамбет, Олжабай, Салық. (С. Сейфуллин – «Тар жол тайғақ кешу»), Кенгірбай мен Еспембет (М. Әуезов – «Еңлік – Кебек»), Тілеуберді (С. Мұқанов «Сұлушап») образларында бұрын кездескен қазақтың бай-шонжарларының нағыз жексұрын мінез-әрекеттерін бір басына топтастырған болыс Итбай.

Большевик Кузнецовтың образы қазақ және орыс халықтары достығының, орыс жұмысшы табының екі жақты қанаушылыққа қарсы күресте қазақ еңбекшілеріне туыскандық көмегінің айғағы болып табылады.

Тарихи шындықты революциялық кимыл үстінде бейнелеуде, геройлардың характерлерін суреттеуге Горькийдің «Ана» романының айрықша маңызы бар екенін атап өткен жөн. «Ана» Мұқановқа да үлкен әсер етті. Мәселен революциялық оқиғалардың отты көрігінде есейіп, бостандық жолында күрескер болып шыққан батырак қызы Ботакөз Пелагея Ниловнаның өткен жолын қайталайды. Ал учитель Аскар Досановты алсақ ол Павел Власов пен оның достарының образдарына көп жәйттерде ұқсас келеді. Бұл арада екі шығармада да революция дәуірінің шындығын зерттеуде, оған қатысушылардың образын суреттеуде ортақ бір ұстаным бар, жеке басының өмірі мен тағдыры қоғам өмірінің үлкен де күрделі оқиғаларымен астасып жататын және көп ретте соған тікелей бағынышты геройларды типтендірудің екеуіне бірдей ортақ ұстанымдары бар. Мұқанов Горькийге мүлде еліктеп кеткен жоқ, бірақ көп нәрсе үйренгені сөзсіз.

Ал егер романның кемшіліктері жайлы айтатын болсақ, осы жылдардағы казак прозасына тән кемшіліктер мұнда да бар. Отызыншы жылдары казак әдебиетіндегі, тұтасынан алғанда, сәтті шыққан бұл туындыда белгілі характерлерді суреттегенде схематизм бой көрсетіп қалады, психологиялық мотивировка жағында селкеу жерлері бар, сюжеттің негізгі желісіне оншама киюласып, кірігіп тұрмайтын эпизодтар кездесіп қалады, жағымды, жағымсыз қаһармандарды өте «дәл» жікке бөлу байқалады, кейбір ситуациялар онша нанымды емес.

«Сырдария» романында С. Мұқанов колхозды ауылдың Ұлы Отан соғысы жылдарындағы жанқиярлық еңбегін көрсетті. Жаңа адамдардың образдарын жасады, казак және орыс халықтарының достығын жырлады. Даусыз сәтті жақтарымен қатар, осы заман тақырыбына жазылған бұл романнан да алдын-ала кұйылып қойған бір калыптан, күрделі шындықты үстірттеу, бейнелеу әдетінен әлі де толық арылмағандық аңғарылды.

Көрнекті прозашы болған шағында да Сәбит Мұқанов өзінің сүйікті жанры поэзияны тастап кеткен жоқ. Ол оған әлсін-әлі оралып соғып, мазмұн жағынан да, түр жағынан да өзіндік тұлғасы бар өлендер мен поэмалар тудырды. «Майға сәлем», «Поэзия Маршалы», «Сөз – Советтік Армия» атты қазақ поэзиясының шын мәнісіндегі ірі жеңісі боп табылатын туындылары осындай.

Замана жыршысы, коммунист, патриот акын Ұлы Отан соғысы жылдары дұшпанға зеңбірек боп атылған совет жауынгерлеріне рух, қайрат берген арнайы өлеңдер жазды. «Майданға хат», «Женімпаз Қызыл Армия», «Фашизмнің ажалы» дейтін өлеңдер С. Мұқанов поэзиясына такырып жаңалығымен қатар жана сарын, әуен, ырғақ қосқан өлеңдер болды.

Бұрынғысынша, бұл тұста да Маяковский мен Демьян Бедныйдан үйрене отырып, Сәбит Мұқанов казактын өлең өнеріне жаңа тәсілдер, жаңа өлшемдер, жаңа ұйқас түрлері мен жыр құралдарын енгізді. Мәселен, С. Мұқановтың алғашқы өлеңдеріне де, отызыншы жылдардағы өлеңдеріне де тән мына бір көлемді метафораға назар аударыңыз:

Сөз – хатықтың қымбаттан қымбат кені,

Жүректің шахтасынан хатық оны –

Мыңдаған жырлар қазып,

кен тасына,

Тереңнен әрең барып жетті қолы.

*Жеткен соң қолы сөздің кен тасына,
Кен күйінде қазына болмасына
Түсініп,*

*қорытуға әкеп төкті
Мидың мың градусық домнасына.*

*Қатың қаймақ көбікті, беті күлген,
Ажары артық жанған қызыл гүлден,
Сөз тасқыны көмейдің насосымен
Фонтандай атқылады саулап тілден.*

*Тіл тасқыны құлашын қусырмады,
Болмады бөгет жолда тау шыңдары,
Теңіздей шалқыған сөз кең жайылып,
Мейірі қанып, халық сусындады.*

С. Мұқанов драматургия саласында да өзінің күшін еынап көрді. Оның қаламынан казактың ұлы ағартушысы, ғалымы, демократы Шоқан Уәлихановтың өмірі мен қызметі туралы әйгілі тарихи драма туды, сол бойынша фильм де жасалды. көп ұзамай ол казак совет әдебиетінің негізін салушы, революционер Сәкен Сейфуллин туралы пьесасын аяқтады.

Дегенмен Сәбит Мұқановтың саналы творчестволық өмірі түгелімен дерлік «Өмір мектебі» трилогиясына арналғаны аян.

Белгілі бір оқиғаға немесе кезенге үн қосып қалатын кітаптар да, өз-өзінен жарқ етіп туа салатын кітаптар да бар. Олар өмірдің белгілі бір калтарысын ғана жарқыратып көрсете алады. Бірақ жазушының бүкіл творчествосының өн бойында жасалатын және оның бүкіл өмірінен бөліп алып карауға болмайтын туындылар да бар. Егер автор аса бай, аса күрделі тағдырдың иесі болса: егер бакытына қарай, көптеген тарихи оқиғалардың куәгері және тікелей қатысушысы болса; егер ол өз заманындағы көрнекті кайраткерлермен дидаpласып, қатар жүрген болса – ондай кітаптың салмағы да басым, маңызы да аса жоғары болса керек көп жағдайда мұндай кітап автордың ен басты кітабы саналады.

Мұндай кітап советтік ұлттар әдебиетінде мүлде жоқ деуге болады. Кезінде Садриддин Айнидің өмірбаян кітабы жұртшылық назарын аударды, бірақ ондағы оқиғалар тек революцияға дейінгі кезеңмен шектеледі.

Сәбит Мұқанов өзінің өмірбаян трилогиясын отыз жылдан астам жазды. Осыдан он жыл бұрын оның соңғы, үшінші кітабы қазақ оқырмандарының қолына тиді, енді шығарма тұтасымен орыс тіліне аударылып басылып шықты.

Трилогияның творчестволық тарихы өте қызық.

Сонау 20–30 жылдар айырығында жас акын Максим Горькийдің күшті әсерімен өзінің ең тұңғыш прозалық шығармаларының бірі өз өмірі жайлы «Менің мектептерім» повесін жазуды ойға алды. Ол аты жөнінен ғана емес, көптеген көркемдік тәсілдері жөнінен де Горькийдің «Менің университеттерім» атты әйгілі шығармасымен үндесіп жататын. «Менің мектептерімнің» жеке тараулары сол 1930 жылдың өзінде-ақ қазақ тілінде жарық көрді. Оны оқырман қауым жылы қабылдады. Көлемі шағын ғана бұл повесть талай рет жөнделіп, толықтырылып, кеңейтіліп, акыры көлемі жағынан кесек мазмұны өте тартымды өмірбаяндық романның бірінші томы болып шықты. 1958 жылы орыс және бүкіл Одақ оқырмандары «Өмір мектебінің» екі томдығымен дидарласты.

Баяндалып отырған оқиғаларына қарай алғашқы екі кітап 1905–1924 жылдарды, ал үшінші кітап одан кейінгі он екі жылды қамтиды. Мұхтар Әуезов «Абай жолы» эпопеясында суреттеген қазақ халқының жарты ғасырлық тарихы XX ғасырдың алғашқы жылдарына – 1905 жылғы революцияның қарсаңына келіп тоқтайтыны мәлім. Ал Сәбит Мұқановтың трилогиясын алатын болсақ, ол тарихтың жана асуында сол эстафетаны қабылдап алып, ілгері тартады да, қазақ халқының одан кейінгі өмір ағымын, үш революцияның және социалистік құрылыс дәуірінің мол суреттерін көз алдымызға көркем тілмен жайып салады.

«Өмір мектебі» кітабында бас кейіпкер автордың өзі, ол сондағы оқиғаларға белсене араласып отырады, замана жайында, өзі жайында да толғаныс, тебіреністерін ортаға салады.

Бұл кітап халық өмірін түптеп тарта, асықпай-саспай кең қамтиды да, оның салт-сана, әдет-ғұрып, дәстүр құбылыстарын егжей-тегжейіне дейін дәл суреттеп отырады. Біздің көз алдымызда қырық жыл бойғы уақыттың алуан түрлі қарбалас шиеленіс, қызу және қызық оқиғалары дәл бүгінгідей барлық әрі-нәрімен жарқырап туындап жатады; бұл оқиғалар ұлы өзгерістер мен төңкерістерге толы, бұл өзгерістер тек әлеуметтік өмірдің негіздерінің негізі экономика мен өндіріс характерін ғана емес, сонымен бірге адамдардың психологиясы мен үй ішіндегі қарым-қатынастарына да тән құбылыстар болды.

Романның бірінші кітабында С. Мұқанов революцияға дейінгі казак ауылындағы феодалдық патриархалдық қарым-қатынастардың сонау тереңде жатқан түп тамырларына дейін өте дәл, өте түсінікті және үлкен шыншылдықпен айқын ашып көрсетті, жан түршігерлік жокшылық, теңсіздік, зорлық-зомбылықты, отаршылдар мен байлардың екі жакты қанауы мен тепкісін нанымды суреттермен бейнелеп берді. Бірақ суреткер әлеуметтік әділетсіздіктің түп-тамырын дәл басып, ашып көрсетіп қана қоймай, халықтың терең қойнауында, халықтың жомарт жанының қалтарыс құрышында жыл санап жиналып, қанасына сыймай сыртқа тепкен жаңа да жарқын күштерін көрегендікпен аңғарып, жеріне жеткізе сипаттай білді. Бұл арада көптеген оқиғаларға автордың өзі белсене араласып, көзімен көргені өмірбаяндық мемуарлық шығарманың сәтті шығуына айрықша ұтымды әсер етті, «Өмір мектебі» – аса дарынды, өзгеге ұқсамайтын өзіндік мәнері бар, әңгімеші ретінде автордың өзін-өзі дәл тапқан төл қасиет туындысы. Ол барлық оқиғаны өз атынан баяндау формасын да дұрыс таңдап алған, сондықтан да шығарма желісі соншама нанымды, соншама дәлелді болып, өздігінен құйылып-төгіліп тұрады. Ауылдың жарлы-жақыбайларының қайнаған ортасынан шыққан, барлық ауыл кедейлерінің балалары сияқты, революцияға дейін жетімдік пен жокшылықтың ауыр қасіретін басынан кешкен үлкен жазушының, қоғам қайраткерінің өмірі кітапта өз халқының бостандық пен қайта өрлеу үшін күрестегі тарихи жолымен табиғи жағынан қиюласып, астасып жатады.

С. Мұқанов баяндап жатпайды, өзінше қорытынды шығарып, үкім кеспейді, уағыз, дәріс оқымайды, ол шын мәнісінде еркін, қарапайым да ұғымды, өзінің көрген, білген, тоқыған жүрек тебіренісі мен ой елегінен өткен нәрселер жөнінде адам қалай сыр шертсе, ол да солай емін-еркін, ашыла жай әңгіме құрады. Әділетке жүгініп, шынын айту керек кейбір нақты әңгімелер қалай айтылса, солай жазылып, автордың ең басты жәйттерді қосалқы дүниелерден айқындап ашып көрсетуіне бөгет жасап та қалады. Дегенмен сырласудың саликалы, сабырлы түрі сырт көзге «болғаны болған калпында», бейтарап адамның баяндауындай көрінгенімен, оның іш сарайы шарт етпе серпінге, аса күшті ынтызар мен құштарлыққа, жан толғанысына толы және осы толғаныс шығарманың ішкі бұлқыныс уыттылығымен кернетіп, оқушының жүрек қылын әр қилы әуенге салып шертіп отырады. Автор анау ұнамды, мынау ұнамсыз деп ешкімге өз үкімін таңбайды, қыстамайды. Бірақ осы бір көркем полотноның ерекше қасиеті де қажетті қорытындының оқиға желісінен өздігінше туындап отыратындығында.

С. Мұқанов қоғамның барлық топтары өкілдерінің аса бай портрет галереясын жасады десек артық айтқандық болмас еді. Оның кітаптарында әсіресе халықтың өз ішінен шыққан карапайым адамдардың, ер көңілді, адал бейнеткорлардың: аңшылар мен малшылардың, ұсталар мен ер-тұрман шеберлерінің, егіншілер мен тігіншілердің, зергерлер мен кілемшілердің, өз ісмерлігін мақтан тұтатын және оның үстіне суырып салма ақындығы мен ділмар шешендігі бар, әнші-жыршылығы бар алуан түрлі кәсіп иелерінің образдары өте-мөте тартымды шыққан. Мәселен, сайыпкер аңшы Ораз бен Аткелтірдің, жаны сұлу халық шеберлері Қабдол мен Хасеннің, Жабайдың, сондай-ақ дарынды домбырашы, ертегішілердің жарқын бейнелері ұмытылмай есте қалады. Солардың арасынан шоктығы асып, ерекше көз тартатындары – Ақан сері мен Балуан Шолақ. Олар – Сарыарқада жиырмасыншы ғасырдың бас шенінде өмір жасаған, ел арасында атышулы өнер ардагерлері, әрі ақын, әрі композитор, әрі әншілер. С. Мұқанов оларды жас кезінде көргендіктен, бірінші кітабында олар жайын аса қызғылықты әңгімелейді, солар арқылы революцияға дейінгі халықтың дарынды ұлдарының қайғылы-қазалы тағдырын бейнелі суреттермен көз алдымызға елестетеді.

Еш уақытта қайталанбайтын, еш теңдесі жоқ осы парасатты жандар арқылы Сәбит Мұқанов халық даналығының рухани асыл қазынасын, оның толқын боп атылғалы тұнып тұрған ішкі тегеуірін күштерінің молдығын айқара ашып көрсете білді.

Жазушы басқа бір топты да ерекше сүйіспеншілікпен суреттейді. Олар қазақтың революцияға дейінгі үркердей ғана демократияшыл интеллигенциясы: Баймағамбет Ізтөлін, Спандияр Көбеев, Мырзағазы, Хамит, Ғабит Мүсірепов, Баймағамбет Ізтөліннің бейнесі айрықша айқын, ерекше сүйіспеншілікпен суреттелген, әңгіме арқауына оның олендерінің өріліп отыруы да сәтті шешім болып шыққан. Жас ақын, халық мұғалімі Ізтөлін революцияға дейінгі басқа да көптеген ауыл балалары секілді жас өспірім Сәбит Мұқановқа шын жаны ашып, қамқорлық жасайды, ал революция жылдарында Коммунистік партияға еніп, Совет өкіметі үшін күресушілердің қатарына қосылады да, ақ бандылардың қолынан қапылыста қаза табады. Ізтөлін образы арқылы жазушы туған халқының бақыты мен бостандығы үшін күреске ұмтылған қазақтың халықтық интеллигенциясының алдыңғы қатарлы аз ғана тобының революцияға араласуын, онда атқарған рөлін нанымды сипаттады. Романда бұл интеллигенция байлар мен молдаларға, билерге және бір кезде самодержавиенің етігін жалаған, кейініректе контрреволюцияға қосы-

лып кеткен Нұрғожа, Еселей, Торсан және Қазі сияқты олардың алашордашыл-ұлтшыл идеологтарына қарсы қойыла суреттеледі.

Өз шығармасында халықтың революциялық күрес желісін ілгері дамыту үшін, екінші кітабын көбінесе азамат соғысын, оған казак еңбекшілерінің қатынасуын көрсетуге арнаған. Солтүстік Қазақстандағы таптық күрестің нағыз шиеленіскен, аса күрделі, шым-шытырық жағдайынан жазушы революцияның қозғаушы күшін және ондағы тап күштерінің ара салмағын дұрыс айыра білген. Ол халықтың ең таңдаулы ұлдары – казактын тұңғыш коммунистері Сәкен Сейфуллиннің, Әбілқайыр Досовтың, Абдолла Асылбековтың қызметін көз алдымызға елестете суреттеді. Олар орыс большевиктерінің басшылығымен Совет өкіметін орнату жолында қаһармандықпен күрескен болатын. «Өмір мектебі» кейбіреулердің «Қазақстанға революция сырттан әкелінді-міс», Октябрь «ауыл тұсынан ағып өтті-міс» деген жалған жаласының түбіріне көркем шындық күшімен балта шабады. Қазақ коммунистерінің салауатты образдарымен қатар, кітапқа енген ең аяулы, нағыз ер жүрек адамдардың бірі, орыс большевигі Гозактың образы да ұтымды, сәтті шыққанын атап өткен жөн. Қазақ халқын Ұлы Октябрь Социалистік революциясының жеңісіне, Совет өкіметінің орнауына жеткізген аса қиын және күрделі жолы суреттелетін картиналар мен эпизодтар ескіліктің шырмау тұсауын тас-талқан етіп, жаңа өмір орнатуға тікелей белсене араласқандығының аркасында мейлінше әсерлі, мейлінше қызғылықты болып шыққан.

Бұл көріністер мен этюдтар – кездейсоқ, мәні шамалы бірдемелер емес, Қазақстан тарихының үлкен жолының үстіндегі үлкенді-кішілі белгі боларлық оқиғалар. Солардың бірнешеуін мысал үшін атап өтсек олар: Есіл бойындағы ақтар бүліншілігі, оның талқандалуы. Михаил Иванович Калининнің Петропавлға келуі, «Өрнек» атты тұңғыш ауылшаруашылық коммунасының құрылуы, индустриялы Карсақпайдың, көмірлі Қарағандының алғашқы адымдары.

Контрреволюцияшыл колчакшылар мен алашордашылардың талқандалуы нәтижесінде Солтүстік және Орталық Қазақстанда Совет өкіметінің біржолата орнығуы Сәбит Мұқановтың өмірінде жарқын белес болды. Ауылдан соның алдында ғана шындық пен оқу-білім іздеп келген шала сауатты батырақ Коммунистік партияның қатарына еніп, өзінің лениндік идеялар үшін күрес жолын таңдап алады.

Егер «Өмір мектебіндегі» әйелдер образына жазушының іждаһаттап назар аударғанын айта кетпесек С. Мұқанов кітабына жасаған қыс-

каша талдауымыз толық болмай шығар еді. Қазақ әйелдерінің, әсіресе рушылдық әдет-ғұрыптың шырмауындағы торға түскен торғайдай азап шеккен қазақ қыздарының тағдырына жазушының жаны ашиды. Олар: жазушының апасы, бейнетқор, аяулы жан Ұлтуған; атастырған күйеуі алып-қашып, қайғы-қасірет пен жоқшылықтың зардабын тартқан Дәмеш; еркіндік сүйгіш Мағпи мен ер жүрек Айтжан. Әйелдердің сана сезімінің оянуына, әдет-ғұрып, от басы дәстүрлерінің, психологиясының түбірімен өзгеруіне жан тебіренерлік көптеген беттер арналған. Осыған орай алдарынан ақ күн туып, өмірдің бұрын естіп-көрмеген жаңа қакпасы, жарқын болашақ жолы ашылғанын түсінген ауыл қыздарының оқуға құлшына ұмтылуын суреттеген жерлер өте әсерлі.

Екінші кітап Владимир Ильич Лениннің қайтыс болуы туралы қайғылы хабармен, бүкіл партияның, бүкіл халықтың ұлы көсемінің табыты алдында ант беруімен аяқталады. Ал «Есею жылдары» аталған үшінші кітап 1924–1936 жылдар аралығын қамтиды да. Совет өкіметінің одан әрі нығая жолын, шиеленіскен идеялық және тап күресімен қоса, аса ірі әлеуметтік-экономикалық және мәдени шаралардың жүргізілуін көрсетеді.

Екінші және үшінші кітаптарда бұғанасы қатып үлгермеген қазақ совет әдебиетінің туу, қаз басу, есейіп, қалыптасу үдерісі, оның кадрларының буржуазиялық ұлтшылдармен кескілескен күресте идеялық жағынан пісіп-қатуы суреттеледі. Осындай тартыс тұсындағы қазақ әдебиетінің көрнекті қайраткерінің; С. Сейфуллиннің, Б. Маилиннің, І. Жансүгіровтың, Ғ. Мүсіреповтың, Т. Жароковтың, Ә. Тәжібаевтың портреттері айқын да ашық бояулармен бейнеленеді. Туған әдебиетінің гүлденуіне көңілін қуаныш кернеген жазушы өзінің осы бір шат сезімін қоғамдық өмір құрылысының алуан түрлі салаларында халық арасынан суырылып шыққан тамаша жаңа адамдардың образдарын жасауға нәр етіп енгізеді.

С. Мұқанов үшінші кітабында да портреттік галереялар жасауын тоқтатпайды. Бірақ егер қазақ совет әдебиетінің атасы Сәкен Сейфуллин жөнінде айтқандары сәтті шыққан болса, егер тұла бойы толған күлдіргі, пәк жүректі, аңқылдаған ақ көңіл бола тұра, қулықтан да құралақан емес қылмысты істер жөніндегі тергеуші-өкіл, әсте жолы болмай жүретін Жампейіс образы есімізде ұзақ сақталатын болса, басқа кейбір кейіпкерлердің аты аталғанымен, жан-дүниесі ашып көрсетілмейді. Турасын айту керек, Қазақстан партия ұйымы басшыларының, соның ішінде тамаша большевик Л.И. Мирзоянның образын жазушы

сәтті шығара алмаған. Сірә, Л.И. Мирзоянның көрнекті оқиғаларға толы үлкен өмірі С. Мұқановқа тікелей таныс болмаса керек, сондықтан ол белгілі партия қайраткерімен окта-текте кездесулерін, қызғылықты болғанымен, тым қысқа ғана әңгімелесумен қанағаттанған. Қазақтың аса көрнекті ғалымы Қаныш Сәтбаев жайында айтқандары да очерк-суреттеме деңгейінде. Осындай ат үсті, жай хабар түріндегі пайымдаулар үшінші кітаптың басқа кейбір беттеріне де тән. Мәселен, казак әдебиеті мен өнерінің Москвада өткен онкүндігін суреттеуді алайық. Бұл беттер казак үкіметінің Орынбордан Қызылордаға көшуіне арналған көркем суретті тараудан әдекайда солғын жатыр.

Жаңа өмір орнату, жаңа адамдарды тәрбиелеп шығару, әрине, онайға түскен жоқ. С. Мұқанов оны жақсы біледі және бұрылыс бұлттарысының жігін жатқызбай, боямаға салмай-ақ, жаңа дүние орнату жолындағы күресте жеңістеріміз бен жетістіктеріміз үшін қаншама құрбандық бергенімізді бүкпей ашып айтады. Осыған орай, турасын айту керек «Өмір мектебі» – Қазақстандағы ең ауыр кезеңнің (С. Голошекин басқарған шақ деп аталған кезеңнің) – ауыл шаруашылығында өрескел кателер жіберілген 1929–32 жылдардың қайшылықтарын батыл да терең ашып көрсеткен казак әдебиетіндегі ең татымды, ең тұңғыш шығармалардың бірі. Жазушы бұл кезеңді партиялық тұрғыда байсалды ой елегінен өткізіп, ол туралы партиялық қажырмен, шын және әділ әңгімелейді. Нағыз халықтық сипатта жазылған бұл еңбегінде суреттелетін жәйттердің бәрі де социалистік ұлы дәуірдің қым-қуыт қызу оқиғаларын бастан өткізген жауынгердің, коммунист жазушының көзімен суреттеледі, сондықтан да мұндағы айтылған әңгімелердің бәрі өзінің тарихи нақты шындығымен баурап алады, оқушыны тебірентіп, болған іске кәміл сендіреді, сонымен қатар оған эстетикалық ләззат беріп, заманымыздың ақиқат көркем шындығы жайлы деректерді молайта түседі. Жазушы өзі туралы, өзінің рушылдығы мен оны жеңуі туралы, өзінің үйленуі, баласының тууы туралы жазғанда да ақиқатқа қиянат жасамайды.

«Өмір мектебі» мемуарлық шығарма болғанымен, қазіргі дәуірімізбен үндесіп тұр. Ол тіпті өзінің балалық шағын баяндағанда біз оның ақырына дейін ақылмен қорытқан айқын поэзиясы бар осы заманғы үлкен жазушы екенін аңғарып отырамыз.

Ата мекені Жаманшұбар Мұқанов үшін бүкіл республиканың тіршілік әрекетін көріп отыратын ертегідегі шар айнадай. Орынборда ма, Қызылордада ма, Москвада немесе Алматыда ма, – жазушы қай арада

жүрсе де өзінің, Жаманшұбарына соғып кетпей тұра алмайды. «Трилогиямда баяндалған отыз жылдың өн бойында осылай болып келді, – деп жазады автор соңғы сөзінде. – Одан кейінгі жылдарда да солай. Республика тынысын Жаманшұбардың өмір тынысымен салыстырып отыру менін рухани құштарыма айналды...»

Сәбит өз жүрегіне ең аяулы, ең қымбат нәрселер жайлы айтып отыр. Баяндаудағы лирикалық саз да осыдан, ол айтқан нанбасқа болмайтын детальдардың жылы көрінетіні де, кітаптың аса өміршендігі де осыдан.

С. Мұқанов трилогиясы өмірбаяндық «Тар жол, тайғак кешу» романында бір кезде Сәкен Сейфуллин негізін қалаған қазақ прозасының ең жақсы дәстүрлерін баянды етіп, ілгері дамытады. Оларды бір-біріне ұқсастырып тұрған жайт – екеуінің де документальдығы, автор образының айқын даралануы, замандастарының көркем портреттерін жасауды көп ойластырып, оған көп еңбек сіңіргендігі.

Тағы бір жайтты атап өткіміз келеді. Жазушы орасан көп өз тыңдаушыларымен тығыз байланысын, олардың алдындағы зор жауапкершілігін әр уақыт сөзініп отырады. «Жұлдыз» журналының беттерінде «Есею жылдары» жарияланғаннан кейін, оның көп тарауларына сын пікірлер айтылды. Енді бүгін жеке басылуын журналдағы нұскасымен салыстырғанымызда, С. Мұқановтың көп жағдайда сыншылардың сөзіне құлак асып, бірсыпыра елеулі түзетулер енгізгенін көреміз.

«Өмір мектебі» юбилейлік жоспар бойынша жазылған шығарма емес. Ол жоғарыда айтқанымыздай, көп жылдық творчестволық еңбектің жемісі, соған қарамастан, бұл трилогия қазақ совет әдебиетінің Ұлы Октябрьдің елу жылдығы қарсаңында қол жеткен зор табыстарының бірі деп батыл айтуға болады. Және трилогияның өзі даңқты елу жылдықтың алдында ғана шықты.

Батырактан академик жазушыға дейін аса ғажайып, аса киын асу белесі бар үлкен жолдан өткен Сәбит Мұқановтың бұл еңбегін тек совет адамдары ғана емес, отаршылдықтың шынжыр бұғауын тас-талқан кылып, жаңа өмір, демократия мен социализм үшін күрес майданына шыққан бүкіл Азия мен Африка халықтары да қызығып оқиды.

С. Мұқанов өз кітабында ең шалғай түкпірдегі ауылдар өкілдерінің жан дүниесін ашып көрсететін жүздеген адамдардың әңгімелерін келтіреді. Міне, Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші секретары Л.И. Мирзоян туралы әңгіменің біреуі мынадай:

– Шырағым Сәбит, – деді Кәсен, былай шыға, – осы жұрт Мырзажан деген біреуді көбірек атап кетті, сол өзі кім?

– Жаксы деп атай ма, жаман деп атай ма, –деп сұрадым мен.

– «Жаксы» дейді.

– Кәсен аға, сізше қалай? Ленин жаксы кісі ме?..

– Бұл кай сұрауын? – деді Кәсен кейіген кескінмен. – Бүкіл жұртқа жаксылық көрсеткен оны «жаман» деуге кімнің аузы бара алады!

– Осындай онаша келе жатқан шақта айтуға болады ғой, – дедім мен Кәсенді сынамақ боп.

– Әңгіме, – деді Кәсен, – көптің арасында я оңаша болуда емес қой. Сәбит шырағым, ішкі сарайында ғой, жаксы десен де, жаман десен де, сол сарайдан шығарып айту керек қой.

– Менің де естимін деп келе жатқаным сол, – дедім мен, – Ленинді жаксы көрсен де, жек көрсен де, шыныңды айт деп келе жатырмын.

– Шырағым, – деді Кәсен, – мен «құдай – бір, пайғамбар – хак» деп жүрген кісімін. Құдай мен пайғамбар алдында өтірікші боп көрген күнім жоқ. Қашан да расымды айтып келе жатқан кісімін. Саған да расымды айтам: Ленин тегін кісі емес, оған аруак орнаған кісі, құдайтағала оны жылаған көптің көз жасын ісін деп жіберген. Сондай адамды жаман деуге құдайға күнәлі боп, аруакқа шет боп, аузым қалай баралы. Ленин – халықты сүйген адам. Халық та оны сүйеді. Ондай адамды құдай да сүйеді. Мен де Ленинді шын көңілден жаксы көрем.

– Ендеше – дедім мен Кәсенге, – Мырзажанның жаксы адам екені рас. Ол Лениннен сабақ алған кісі...

– Тура алдында отырып оқыған ба? – деді Кәсен, «сабақ» деген сөзді молда беретін сабақтың мағынасында түсінгендей.

– Алдында отырып... – дедім мен, бұл сөзді көп созғым келмей.

– Е-е-е, бә-се-е-е-е, – деді Кәсен иланғандай, – ел мұншама мактаған, осынша жаксы адам қайдан шықты десем, ұстазы мықты екен ғой. Халықтың қамын ойлап, көз жасын иген ұстазына да, шәкіртіне де мың сан рахмет!.. Ендеше мың жасасын Мырзажан».

Бұл үзінді «Өмір мектебі» трилогиясы стилін айқын және дәл танытады. С. Мұқанов ел өмірінің шежірешісі ретінде өз замандастарын не әсірелемей, не қараламай, көрген, білген, естіген қалпында суреттейді. кішкене құбылыстан үлкен ұғым, жеке мысалдан жалпыға ортақ түйін, жеке көрініс арқылы халық өмірінің ауқымы кең мол картинасын жасайды.

Фольклор інжулерін – халық әндері мен күйлерін жинаушы Александр Викторович Затаевич, казактың бірінші академигі Қаныш Имантайұлы Сәтбаев. «Қазақстан сандуғашы», казак қыздарының арасынан

тұңғыш рет СССР Халық артисі атағын алған Күләш Бәйсейітова, композитор Ахмет Жұбанов, жүз жасаған Жамбыл ақын және басқалар тәрізді С. Мұқановтың замандастарын «Өмір мектебін» оқыған адам өз көзімен көріп, әңгімесін өз құлағымен естігендей болады.

Трилогияның аудармасы жайлы бірер сөз.

Бірінші кітап, шынында бір топ аудармашының қолынан өтті. Оған В. Шкловский де қатынасты. Ол осы романның бірінші кітабына негіз болған «Менің мектептерім» повесін аударған еді. Бірінші том И. Шу-хов, Ю. Домбровский және Г. Андрееваның аудармасы бойынша жарияланған. Екінші, үшінші томдарды А. Брагин аударды. Ол автормен қоян-қолтық жұмыс істей отырып, түпнұсқаның ерекшеліктерін орыс-шасында да дәл берді және трилогияның қазақша басылуындағы көп кейіпкердің біразын, олардың ата тегі жайлы шежіре деректерін С. Мұқановпен бірге отырып алып тастады.

Трилогияны аяқтап, өз геройларымен қоштасарда Сәбит Мұқанов былай дейді:

«Мемуар жанрының өз заңдылықтары мен ерекшеліктері бар – та-
яуда ғана өткен жылдар жайында, өзінмен қоян-қолтық өмір сүріп,
қызмет істеп жүрген, ойдан шығарылмаған кейіпкерлер жайында жа-
зудың өзі кейде тым қиынға түседі. Берілген бағалардың бірсыпырасы
әлі орнығып болған жоқ, ал кейбір кездейсоқ нәрселердің маңызды боп
көрініп қалуы да мүмкін».

Бұл еңбекті «уақытқа бағынып отырып жаздым, өйткені ол әр уа-
қытта да халық атынан сөйлейді» деп автор айтқандай, мен С. Мұқа-
новтың осы шығармаға берілген өз бағасына орай үш томдық «Өмір
мектебін» жарты ғасырдың шежіресі деп атағым келеді.

«Өмір мектебінің» шын мәнісіндегі нағыз бас қаһарманы мемуар-
дың авторы да емес, кезінде автормен кездесіп, кей сәттерде онымен
шиеленісі мол қарым-қатынасы болған жеке адамдар да емес, бұл три-
логияны С. Мұқановқа жазып берген халықтың өзі, оның жиынтық об-
разы трилогияның басынан аяғына дейін үзбей қатынасып отырады,
сондықтан да біз оны халықтық шежіре деп атауға әбден праволымыз.

Атақты жазушы өмірінің соңғы жиырма жылының ішінде тын-
бай еңбектеніп, ізденіп, талай тақырыпқа барып, талай жанрда, талай
туындыларға қол ұрды. «Балуан Шолақ» повесі мен «Өмір мектебі»
трилогиясын бітіре сала «Аққан жұлдыз» атты трилогияға кірісіп кетті.
Мұның басты геройы Шоқан Уәлихановтың жастық шағын қамтитын
екі томы аяқталды да, үшінші томы, автордың дүние салуына байла-

нысты, өкінішке қарай, бітпей қалды. Материалы әбден зерттеліп қолға алынған бұл тарихи роман қазақ халқының өткен ғасырдағы ардагер ғалымы, қайраткері Шоқан Уәлихановтың есіміне байланысты тарихи шындықтың көркем суретін толықтыра түсетін туынды еді, аяқталмай қалуы өкінішті-ақ, әрине.

Аталмыш уақытта дәуір оқиғаларына ешқашан үн қоспай қалмайтын сергек қаламгер еліміздегі тың игеру сықылды ұлты іске де белсене атсалысты. «Тыңдағы толқындар» атты романнан бастап С. Мұқанов «Туған жердің тыңында», «Тыңдағы байлық», «Алыптың адымдары», «Адам атаның шоқысында» т.б. очерктер жазды.

Сонымен қатар С. Мұқанов бірқатар поэзия түріндегі мемуарлық, монографиялық кітаптар жариялап үлгерді («Замандас туралы аңыз», «Жарқын жұлдыздар», «Халық мұрасы» т.б.)

Көп қырлы талант несі, көп жанрда, көп тақырыпта қыруар еңбек еткен акын, прозаик, драматург, публицист, сыншы, ғалым Сәбит Мұқанов халықтың рухани мәдени казынасына ұлан-ғайыр үлес қосып, өлмес мұра қалдырды. Оның алдағы творчестволық жоспары әлі де ұшы-қиыры жоқ ұлан-байтақ еді. Бірақ, амал не, оның бәрінің бірдей жүзеге асуын тағдыр жазбады.

Мұқаметжан ҚАРАТАЕВ,

*Қазақ ССР Ғылым академиясының академигі,
филология ғылымының докторы, профессор.*

МАЗМҰНЫ

Кіріспе	3

I БӨЛІМ

Шокан Уәлиханов	10
Алғы сөз	—
I. Шоканның ата тегі туралы	19
II. Шоканның өмірі туралы	37
III. Ғалым Шокан	79
IV. Әдебиетші Шокан	121
Соңғы сөз	144

II БӨЛІМ

Абай Құнанбаев	148
Кіріспе орнына	—
I. Абайды тану туралы	149
II. Абайдың ата тегі	165
III. Абайдың өмірі	179
IV. Абайдың дүниеге көзқарасы	200
V. Абай және казак өмірі	223
VI. Абайдың әдебиетке көзқарасы және ақындық шеберлігі	285
<i>М. Қаратаев. Сөз соңында</i>	380

Сәбит Мұқанов

ТАҢДАМАЛЫ ШЫҒАРМАЛАР

10-ТОМ

Редакторы: *Сәлима Қалқабаева*
Техникалық редакторы: *Гүлмира Ақажанова*
Корректоры: *Сандұғаш Ибраева*
Компьютерде безендірген: *Ермек Мейірбеков*
Компьютерде беттеген: *Ниязбай Оразымбетов*

Басуға 25.11.2020 қол қойылды.
Пішімі 60х90 $\frac{1}{16}$. Қағазы офсеттік. Офсеттік басылыс.
Қаріп түрі «Times New Roman».
Шартты баспа табағы 25.0. Таралымы 3000 дана. Тапсырыс №5588.
«Қазығұрт» баспасының компьютер орталығында теріліп, беттелді.

«Қазығұрт» баспасы. 050009, Алматы қаласы,
Абай даңғылы 143, 405-офис.
Ұялы байланыс: 8 (701) 777-97-62
e-mail: kazygurt@list.ru

ISBN 978-9965-22-609-0

Тапсырыс берушінің файлдарынан Қазақстан Республикасы
«Полиграфкомбинат» ЖШС-нде басылды.
050002, Алматы қаласы, М. Мақатаев көшесі. 41.